I. G. Bljumin

A mai polgári politikai gazdaságtan válsága

Bljumin I. G.

4003-23.

A mai polgári politikai gazdaságtan válsága

3. r. sz. Könyvkártya
AKV Könyvtárellátó
Közl. Ny.

Ára: 6 fillér

4003 - 23.

I. G. BLJUMIN

A MAI POLGÁRI POLITIKAI GAZDASÁGTAN VÁLSÁGA

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1962

Az orosz eredeti címe:

КРИЗИС СОВРЕМЕННОЙ БУРЖУАЗНОЙ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНСТИТУТА МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ
МОСКВА 1959

Fordította:

SZIGETI ENDRE

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

ELŐSZÓ

A mű előkészítése során a szerző előtt az a kérdés merült fel, hogyan helyesebb csoportosítani a mai polgári politikai gazdaságtanra vonatkozó anyagot — a fontosabb problémák vagy pedig az egyes irányzatok szerint. A szerző célszerűnek tartotta e két szempont egyesítését. A második, harmadik, negyedik, ötödik és hatodik fejezetben a polgári közgazdászok felfogását a legfontosabb kérdések szerint vizsgálja; a hetedik, nyolcadik és kilencedik fejezetben pedig az alapvető irányzatok kritikai elemzését adja. A munka ilyen felépítése mellett elkerülhetetlenek bizonyos ismétlések; a szerző igyekezett a minimumra korlátozni, de teljesen elkerülni nem tudta őket.

A munka a polgári közgazdasági elméletek kritikai elemzésével foglalkozik. Ami a jobboldali szocialista és reformista, valamint a revizionista nézeteket illeti, ezekről csak annyiban esik szó, amennyiben ez a polgári közgazdászok nézeteinek kidomborításához szükséges.

A könyv a kapitalista országok belső gazdasági ellentmondásainak kiéleződésével kapcsolatos kérdéseknek csupán korlátozott körét vizsgálja meg. Ezzel természetesen korántsem merül ki a mai polgári politikai gazdaságtan problematikája. A kérdések egész komplexuma foglalkozik az imperializmuson belüli ellentmondásokkal, az imperialista és a függő országok közötti ellentmondásokkal és a fejlődésükben elmaradott országok gazdaságával. Ezeknek a kérdéseknek külön irodalmuk van, s azzal ez a könyv nem foglalkozik.

Hogy a könyv terjedelmét ne növeljük, úgy gondoltuk, mellőzhetjük a malthusianizmust, minthogy ezt a kérdést már

részletesen megvilágították irodalmunkban. Ugyanezen okok miatt nem foglalkozunk a „népi kapitalizmus" elméletével sem.

E munka megírása során a szerző részben felhasználta korábbi munkáit, különösképpen „A mai angol polgári politikai gazdaságtan bírálata" (Izdatyelsztvo A. N. SZSZSZR. 1953.) és „Az Egyesült Államok mai polgári politikai gazdaságtanának fő vonásai" (Goszpolityizdat 1956.) című munkáit.

A kilencedik fejezetet V. Sljapentoh, a közgazdasági tudományok kandidátusa írta.

A MAI POLGÁRI POLITIKAI GAZDASÁGTAN VÁLSÁGÁNAK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

1. A MAI POLGÁRI POLITIKAI GAZDASÁGTAN VÁLSÁGÁNAK KIALAKULÁSA

A kapitalizmus általános válságának egyik megnyilvánulása az ideológia különféle területein, nevezetesen a polgári politikai gazdaságtanban észlelhető válság. A tőkés rendszer válsága olyan sajátos változásokat idéz elő a polgári ideológiában, amelyek megmutatják, miként tükröződik vissza a polgári tudatban a kapitalizmus halódása. A polgári politikai gazdaságtan válsága mindenekelőtt magának a kapitalizmusnak azt a válságos állapotát tükrözi, amely a polgári ideológusokat arra készteti, hogy eszközöket keressenek a történelem által halálra ítélt tőkés rendszer megmentésére.

Egyes szerzők másképp, sokkal tágabban értelmezik a politikai gazdaságtan válságának fogalmát. Így található a közgazdasági irodalomban olyan meghatározás, amely szerint a politikai gazdaságtan válsága arra vezethető vissza, hogy a közgazdászok két egymással élesen szemben álló táborra — marxistákra és polgári közgazdászokra — oszlanak. E válság kezdetét az ilyen közgazdászok a polgári politikai gazdaságtant alaposan bíráló Marx munkáinak megjelenésétől számítják.

A közgazdászok marxistákra és polgári közgazdászokra való megoszlása a politikai gazdaságtan osztályjellegét tükrözi. A politikai gazdaságtan mindig pártos tudomány volt. A harc a különböző osztályok érdekeinek védelmezői között a politikai gazdaságtan irodalmában már jóval Marx munkáinak megjelenése előtt folyt. Ha elfogadjuk a fent említett meg-

határozást, akkor azt kell vallanunk, hogy a politikai gazdaságtan válsága már e tudomány keletkezésével megkezdődött, és hogy folytatódni is fog mindaddig, amíg lesznek osztályok.

Mindenesetre bármennyire tágan értelmezzük is a politikai gazdaságtan válságának fogalmát, teljesen vitathatatlan, hogy a *mai* polgári politikai gazdaságtan válsága sajátos történelmi jelenség, s egyáltalán nem hasonlít arra a válságra, amelyet a XIX. században vagy akár még a XX. század elején is láthattunk a polgári közgazdasági irodalomban. Akárhányféleképpen határozzák is meg ezt a fogalmat, az vitathatatlan, hogy a polgári politikai gazdaságtan a kapitalizmus általános válságának időszakában jelentős fejlődésen ment át, s ez a fejlődés többek közt azt jelenti, hogy a kozgazdászok kénytelenek voltak felülvizsgálni a XIX. században és a XX. század elején számukra nyilvánvaló igazságnak tűnő alaptételeket.

Erre a fejlődésre két tényező volt döntő hatással: először, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme és a szocialista gazdaság sikeres fejlődése; másodszor, a kapitalizmus társadalmi és gazdasági ellentmondásainak elmélyülése.

A szocializmus győzelme a Szovjetunióban, majd pedig a szocializmus sikeres építése a népi demokratikus országokban, súlyos csapást mért a polgári politikai gazdaságtanra, amelynek első számú rendeltetése a kapitalizmus örökkévalóságának, megdönthetetlenségének bebizonyítása. A szocialista építés gyakorlata porrá zúzta a polgári apologéták népes légiójának azokat a kísérleteit, hogy „bebizonyítsák" a szocialista gazdaság lehetetlenségét. A kapitalizmus már nem mindent átfogó, az egész világgazdaságot felölelő rendszer többé.

Az új történelmi feltételek között fokozódott a polgári közgazdászok reakciossága. A szocializmus elleni harc napjainkban már nemcsak a szocialista elméletek elleni harcot jelenti, hanem a Szovjetunióban győztes és a népi demokratikus országokban utat törő szocialista állami és társadalmi rend elleni harcot is.

A polgári apologéták azonban minden erőfeszítésük ellenére sem tudják teljesen elhallgatni a szocialista államok gazdasági sikereit. Nem tudják elhallgatni a kommunista ideológia hatalmas elterjedtségét sem. Kénytelenek átalakítani a kapitalizmus igazolására szolgáló módszereiket és új elméleti sémákat felállítani.

A kapitalizmus korlátozottságának, súlyos válságának legmeggyőzőbb igazolása maga az a tény, hogy el kell ismernie a szocialista gazdaság sikeres fejlődését.

E. H. Carr, angol polgári író a „nyugati világra" gyakorolt szovjet hatással foglalkozó könyvében kénytelen volt megjegyezni, hogy az egész polgári civilizáció súlyos válságot él át, minthogy van egy új civilizáció, amely az emberek millióit szolgálja, és hatalmas hatással van az egész világra.[1]

W. Lippmann, ismert amerikai közíró „Amerika a mai világban" című brosúrájában elismerte, hogy az emberiség egyharmadának a tőkés világból való kiesése hatalmas hatást gyakorol a polgári ideológiára.

„Feltételeztük — írja —, hogy minden népnél ugyanazok lesznek a fő politikai ideálok, mint nálunk ... Azt gondoltuk, hogy az egész emberiség azon rend felé halad, amelyben mi is hiszünk ...

Ez az elképzelés magunkról, a világban elfoglalt helyünkről, az emberiség történelmében betöltött szerepünkről most már nem helytálló. A nyugati (tőkés — *I. B.*) társadalom kultúrája, ideológiája már nem tekinthető egyetemesnek. Olyan kihívással áll szemben, amilyennel nem találkozott a kereszténységnek a támadó iszlámmal való összeütközése óta."

A kapitalizmus korlátozottságának ezt a felismerését Lippmann a Ptolemaiosz csillagászatáról — amely a Földet tekintette a mindenség központjának — a Kopernikusz csillagászatára való áttéréshez hasonlítja. „A nyugati társadalom, amely valamikor a politikai mindenség központja volt, most már csupán egy a bolygók közül — igaz, hatalmas bolygó, de mégis csak egy bolygó a sokkal kiterjedtebb naprendszerben."[2]

A polgári politikai gazdaságtan válságát előidéző második döntő tényező a kapitalizmus általános válságának időszakában kiéleződő társadalmi és gazdasági ellentmondásokkal kapcsolatos. Különösen nagy jelentőségű az a tény, hogy „a tőkés gazdaság belső erői, amelyek alapján a kapitalizmus a múltban növelte termelését, egyre gyengébben hatnak. Ma

---

[1] *E. H. Carr:* Soviet Impact on the Western World. New York 1947. p. 112

[2] Idézi *A. Леонидов:* Уолтер Липпман думает по-новому, „Новое время", 1957 г., № 31, стр 8.

a kapitalizmus, ha növelni akarja termelését, mindinkább mesterséges tényezőkre szorul."[3]

Ezek a feltételek felettébb nehézzé tették a polgári közgazdászok számára, hogy idillikus, rózsaszínű képet fessenek a kapitalizmusról.

A tények makacs dolgok. Bármennyire igyekeznek a polgári apologéták nem észrevenni a termelési kapacitások krónikus kihasználatlanságát és a munkanélküliek állandó sokmilliós seregét, a túltermelési válságok elmélyülését, az inflációs folyamatok jelentős megerősödését, a néptömegek forradalmasodását stb. — teljesen nem tudják ezt megtenni.

E tényezők a polgári közgazdasági gondolkozásra gyakorolt hatásukban összefonódnak egymással.[4] A kapitalizmus éles társadalmi és gazdasági ellentmondásainak — a tömeges munkanélküliségnek, a túltermelési válságoknak, az inflációnak stb. — forradalmasító hatása jelentősen megerősödik annak eredményeképpen, hogy ezek az ellentmondások a két rendszer fokozódó versenyének körülményei között állnak fenn. Az emberek saját szemükkel láthatják ezeknek az ellentmondásoknak a teljes felszámolását a szocialista tábor országaiban.

Ilyen körülmények között a kapitalizmus ellentmondásainak feltárulása elkerülhetetlenül elvezeti a tömegeket napjaink alapvető kérdéséhez — a kapitalizmus és a szocializmus közötti választáshoz.

Ezt a tényt a józanul gondolkozó polgári szerzők is megjegyzik.

E. Goldenweiser, amerikai közgazdász írta 1947-ben: „A közgazdászok számára sohasem volt olyan fontos a közönség tisztelete és hite, és az ország számára még sohasem volt olyan nélkülözhetetlen e közgazdászok speciális képzett-

---

[3] *N. SZ. Hruscsov:* A KB beszámolója az SZKP XX. kongresszusán Szikra 1956. 18. old.

[4] „A marxista ideológia által ösztönzött teljesen »antikapitalista« rendszer megerősödése Oroszországban az addiginál sokkal nagyobb jelentőséget adott ennek az ideológiának (hitet ébresztve egyesekben és félelmet másokban). A harmincas évek »nagy depressziója« arra buzdította a szerzőket, hogy mindenekelőtt a gazdasági egyensúly hiányával és az aránytalansággal összefüggő problémákat tanulmányozzák." *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle. Paris 1955. p. 22.

ségének, ismereteinek és éleslátásának teljes kihasználása, mint most, amikor a társadalom életbevágóan fontos problémákkal találkozik. Hogy mit kell tenniük a közeljövőben, az attól függ, megtaláljuk-e a választ a halaszthatatlan gazdasági problémákra a kapitalizmus és a szabad vállalkozás keretei között, vagy pedig a gazdasági szervezetnek a szocializmus vagy a kommunizmus irányába kell haladnia . . ." „Ha a közgazdászoknak nem sikerül feltárni azt a módot, amelylyel a szabad vállalkozás rendszerét kényszeríteni lehet arra, hogy a néptömegek számára kielégítő eredményeket hozzon, akkor feltétlenül megerősödik a szabad vállalkozásról a szocialista állam valamiféle formájára való áttérés tendenciája."[5]

A két rendszer közötti verseny körülményei között a kapitalizmus társadalmi és gazdasági ellentmondásainak minden újabb kiéleződése veszélyt jelent a kapitalizmusra. Különösen nagy jelentősége van ebben az összefüggésben a munkanélküliség növekedésének. Ezzel számot vet sok polgári szerző is.

P. H. Casselman, kanadai közgazdász nyíltan kijelenti, hogy a szocializmus győzelmének lehetősége realitássá válik, „ha nem ellenőrizzük a munkanélküliséget az állami beavatkozás viszonylag enyhe formáinak segítségével . . . Kétségtelen, hogy Észak-Amerika és más világrészek munkásai és szakszervezetei nem tűrnek el egy komoly depressziót, olyant, amilyen a harmincas években megbénította a világgazdaságot. Az igaz, hogy a kommunistákat le lehet győzni a csatamezőn, de ez nem jelenti a szabad vállalkozás és a demokrácia végleges győzelmét.

Végleges győzelmet a gazdasági fronton akkor érünk el, amikor a szabad vállalkozás és a kapitalizmus be tudja bizonyítani a munkásoknak, hogy magasabb fokú gazdasági biztonságot, magasabb életszínvonalat és nagyobb szabadságot képes biztosítani számukra, mint a többi rendszer."[6]

Ugyanígy vetik fel a kapitalizmus megőrzésének perspektíváját W. J. Baumol és L. V. Chandler, amerikai polgári

---

[5] *E. Goldenweiser:* The Economist and the State. „American Economic Review", March 1947. pp. 3—4.

[6] *P. H. Casselman:* Economics of Employment and Unemployment. Washington 1955. p. 178.

közgazdászok is. „Az Egyesült Államok egyik legfontosabb gazdasági problémája, de lehet, hogy éppen a legsürgősebb (pressing) — írják —, a gazdasági ingatagság megelőzése, a foglalkoztatottság és a termelés állandóan magas színvonalának biztosítása és a dollár vásárlóképességének viszonylagos stabilizálása. Nem túlzás azt mondani, hogy a szabad vállalkozás eljövendő rendszere ebben az országban, ugyanúgy, mint népünk gazdasági jóléte, attól függ, hogyan tudjuk megoldani ezt a problémát."[7]

Ugyanilyen szellemben vetik fel ezt a sarkalatos kérdést P. Mendès-France és G. Ardant, ismert francia közéleti személyiségek. „Képes-e a tőkés gazdaság vagy a vegyes gazdaság megvalósítani a teljes foglalkoztatottságot? Ez rendkívül fontos kérdés. Ettől függ a társadalmi béke. Az tény, hogy a dolgozók ma már nem tűrik a hosszan tartó és tömeges munkanélküliséget, amelyet aránylag nemrég tapasztaltak."[8]

A szocialista rendszer léte lényeges hatást gyakorol nemcsak a kapitalista országokon belüli osztályharcra, de a gyarmati és függő országokban végbemenő nemzeti felszabadító mozgalmakra is. A tények tanúsága szerint jelentősen akadályozza a gyarmatosító politikát a Szovjetunió és a szocialista tábor más országainak léte s az, hogy készek az egyenjogúság és a kölcsönös előnyök alapján segítséget nyújtani az elmaradott országoknak az ipari fejlődésben.

A két rendszer létének és a kapitalizmus társadalmi és gazdasági ellentmondásai kiéleződésének viszonyai között a polgári közgazdászok kénytelenek módosításokat végrehajtani a kapitalizmus igazolásának módszereiben. Nem tudják teljesen elhallgatni a kapitalizmus ellentmondásait, mert azt kockáztatják, hogy elveszítik a néptömegek hitének utolsó maradványait is elméleti sémáikat és propagandájukat illetően.

Ezt a motívumot — a tömegek hitének elvesztésétől való félelmet — rendkívül nyíltan fejezi ki J. M. Keynes. A polgári közgazdászok elméleti megállapításai és a valóság közötti ellentmondásra utalva ezt írta: „Ez az ellentmondás

---

[7] *W. J. Baumol* and *L. V. Chandler:* Economic Processes and Policies New York 1954. pp. 137—138.

[8] *P. Mendès-France* et *G. Ardant:* La science économique et l'action. UNESCO 1954. p. 158.

nem maradhatott rejtve az átlagember előtt, aminek következtében szembetűnővé vált, hogy ez az átlagember egyre kevésbé hajlamos ugyanolyan tisztelettel viseltetni a közgazdászok, mint a tudósok más csoportja iránt, olyanok iránt, akiknél az elméleti következtetések, amikor a gyakorlatban kipróbálják őket, egybevágnak a megfigyelésekkel."[9]

Befolyásuk megőrzése érdekében a polgári közgazdászok kénytelenek voltak némiképpen átalakítani apológiájukat. Kénytelenek voltak felvetni annak a veszélynek a kérdését, amely a tőkés rendszert fenyegeti, azaz ezáltal kétségeket támasztani az egész polgári politikai gazdaságtan kiindulópontja, a kapitalizmus elpusztíthatatlansága iránt. Kénytelenek voltak bírálni a hagyományos apológiának egyik alaptételét is, mely szerint a tőkés verseny mechanizmusa automatikusan felszámolja az összes gazdasági ellentmondásokat és nehézségeket. Minthogy olyan megcáfolhatatlan tényekkel álltak szemben, mint a krónikus tömeges munkanélküliség s a termelési kapacitások krónikus kihasználatlansága, kénytelenek voltak kétségbe vonni azt a hagyományos dogmát, amely szerint a kapitalizmus biztosítja az összes termelési erőforrások és elsősorban a munkaerő teljes kihasználását. Az általános következtetés az, hogy a kapitalista világrendszer fokozódó bomlásának viszonyai között a polgári közgazdászok számára mind nehezebbé válik a kapitalizmus belső erőinek, a belső gazdasági törvények működésének dicsőítése.

A polgári politikai gazdaságtan válsága a jelenlegi szakaszban mindenekelőtt számos. a XIX. század folyamán és a XX. század első évtizedeiben a polgári apologetika alapját képező dogma nyilvánvaló csődjében fejeződik ki. Ezekhez a dogmákhoz kell sorolni azt az elképzelést, mely szerint a szabad verseny a termelés legjobb automatikus szabályozója. Ezzel a dogmával szorosan kapcsolatos Say realizálási elmélete, amely még elvont lehetőségét is tagadja az általános túltermelésnek. A gazdasági válságok elkerülhetetlenségével együtt tagadják a tömeges munkanélküliség elkerülhetetlenségét is. A monopóliumokat a hagyományos apológia véletlen rendellenességnek magyarázta.

---

[9] *J. M. Keynes*: The General Theory of Employment Interest and Money. London 1936. p. 33.

Az említett dogmák és a valóság közötti ellentmondás a kapitalizmus általános válságának időszakában annyira feltűnővé vált, hogy a polgári közgazdászok kénytelenek voltak elismerni a kapitalizmus szorult helyzetét, ingatagságát, növekvő gazdasági nehézségeit. Az apologéták kénytelenek eszközöket keresni a kapitalizmus megingott pilléreinek megerősítésére. Habár a polgári közgazdászok elvetik a kapitalizmus általános válságáról szóló lenini tanítást, ténylegesen elméleti elképzeléseikben a jelenkori kapitalizmus válságos állapotából indulnak ki.

Így tükröződik a polgári elmélet görbe tükrében a kapitalizmus általános válsága. Ez a kényszerű visszatükröződés a lényege a polgári politikai gazdaságtan jelenlegi válságának.

L. Robbins, ismert angol polgári közgazdász nagyon világosan fejezte ki azokat a polgári körökben uralkodó hangulatokat, amelyek hatást gyakorolnak a közgazdasági elmélet fejlődésére. „A két világháború és a velük együtt járó fordulatok Nyugat kultúráját... közelebb vitték a végleges bomlás határához, mint bármikor a római birodalom összeomlása után... Nem hiszem, hogy e dolgokban kellőképpen tájékozottak vagyunk... Tudjuk azonban, hogy valami nincsen rendben. Nyugtalanok vagyunk a világ sorsát illetően. Nem tudjuk, merre tartunk. És nyugtalanságukban az emberek oda fordulnak, ahonnan magyarázatot és esetleges megoldást várnak. A tárgyunk iránti megnőtt érdeklődés részben ezekkel a körülményekkel magyarázható. Az emberek azt remélik, hogy egyszer majd eljön az a nap, amikor megtaláljuk a »Szézám, tárulj!« mágikus szavakat, amelyek rendet teremtenek a fennálló összevisszaságban, és értelmet, irányt adnak az emberi erőfeszítéseknek."[10]

A mai polgári politikai gazdaságtan válságát kifejezi a kapitalizmusról vallott ama szokásos polgári nézet válsága is, amelyet Marx úgy jellemzett, mint „a polgári termelés szereplőinek azokat a banális és önelégült elképzeléseit, amelyeket legjobb világukról maguknak alkotnak..."[11] Ez azt tükrözi, hogy a polgári közéleti személyiségek aggódnak a kapi-

[10] *L. Robbins:* Economist in the Twentieth Century and other Lectures in Political Economy. London 1954. p. 5.

[11] *Marx:* A tőke I. köt. Budapest 1955. 85. old.

talizmus sorsa miatt, és bizonytalanok a polgári társadalom jövőjét illetően.

A legfontosabb mozzanat, amely a kapitalizmus általános válságának időszakában a polgári politikai gazdaságtan változását jellemzi, annak az új kérdésnek a felvetése, hogyan biztosítható a tőkés rendszer fennállása és normális működése. A XIX. század közgazdászainak ilyen problémájuk nem volt, számukra a kapitalizmus akadálytalan fejlődése magától értetődő igazságnak tűnt. A mai polgári szerzők számára ez vált a legaktuálisabb és legfenyegetőbb problémává. Egyesek közülük nyíltan kifejezik, hogy kételkednek a kapitalizmus megőrzésének lehetőségében. Még a monopolista érdekeknek olyan meggyőződéses védelmezője is, mint J. R. Hicks, angol közgazdász, ezt írta „Érték és tőke" című ismert könyvében: „Nem hiszem, hogy lehetségesnek tartható a tőkés rendszerhez hasonló valaminek hosszan tartó fennmaradása, értve e fogalmon a szabad vállalkozás rendszerét, a kölcsönök adásának és vételének szabadságával együtt."[12] Egyes polgári közgazdászok egyenesen azt írták, hogy nincsen kizárva a kapitalizmus összeomlásának lehetősége. Ohio állam egyetemének professzora, H. Hages szerint: „Lehetséges, hogy a magánvállalkozás jelenlegi rendszere nem menthető meg."[13]

A New York-i egyetem professzorának, L. Robinsonnak szerkesztésében megjelent tankönyv megállapítja: „A tőkés rendszer gyenge pontjait illetően teljes az egyetértés még legbuzgóbb védelmezői között is. A viták arról folynak, hogy a tőkés rendszer mely fogyatékosságai tekinthetők veleszületetteknek, és melyeket lehet megszüntetni úgy, hogy ne váltsák fel őket még súlyosabbakkal."[14]

Egyes polgári szerzők nyíltan felvetik a kapitalizmus megmentésének kérdését. Ebben az összefüggésben jellemző az Egyesült Államokban 1948-ban „Az amerikai kapitalizmus megmentése" sokatmondó címmel megjelent gyűjtemény. Az egész gyűjteményen végigvonul az a nézőpont, hogy rendkívüli intézkedésekre van szükség a tőkés gazdaság meg-

[12] *J. R. Hicks:* Value and Capital. Oxford 1939. p. 302.

[13] *H. Hages:* Keynesism and Public Policy. „Twentieth Century Economic Thought", New York 1950. p. 240.

[14] „An Introduction to Modern Economics". New York 1952. p. 904.

gyógyításához és megszilárdításához. S. E. Harris, a gyűjtemény szerkesztője, a bevezető cikkben így jellemzi a mai kapitalizmus helyzetét: „Azok a nehézségek, amelyekbe a kapitalizmus ütközött, a 30-as években kiküszöbölhetetlennek tűntek; lehetséges, hogy most még inkább azok; nincs semmiféle biztosíték arra, hogy a toldozott-foldozott gazdasági rendszer ellen tud állni a szocializmus behatolásának."[15] Harris kifejezi azt a meggyőződését, hogy reformok nélkül a tőkés rendszer nem birkózik meg a megpróbáltatásokkal. „Ha nem hajtunk végre sebészi beavatkozást gazdasági rendszerünkön, nem marad életben."[16] A polgári politikai gazdaságtan válságát tápláló hangulatokra rendkívül jellemzők Harris következő szavai: „Mi a kapitalizmus hívei vagyunk, de úgy gondoljuk, be kell bizonyítania magáról, hogy a leghatékonyabb gazdasági rendszer."[17]

Jellemző ugyancsak ezekre a hangulatokra a „Hogyan javítsuk meg a kapitalizmust" („Make Capitalism Work", 1950.) címmel az Egyesült Államokban D. Keyser szerkesztésében megjelent gyűjtemény.

A kapitalizmus gazdasági csődjétől való rettegés áthatja a polgári közgazdászok legkülönbözőbb csoportjainak írásait. E rettegést igen gyakran látszólagos optimizmus, a kapitalizmus gazdasági „eredményeinek" hangos reklámozása álcázza. De bármennyire álcázzák is, ez a rettegés a mai polgári közgazdasági elméletek belső indítéka, és ez nyomja rájuk letörölhetetlen bélyegét. A kapitalizmus gazdasági katasztrófájától való félelem és az ennek megelőzésére való törekvés határozza meg a mai polgári politikai gazdaságtan válságának lényegét.

E válság lényeges mozzanata a tőkés gazdaság belső erőinek működésébe vetett hit elvesztése. A mai polgári közgazdászok nem adják fel és soha nem is fogják feladni a kapitalizmus apológiáját, de kénytelenek számottevő változtatásokat eszközölni apológiájukban. Kénytelenek elismerni, hogy a tőkés gazdaságnak bizonyos mesterséges intézkedésekre, bizonyos támaszra, mankóra van szüksége, mert e nélkül nem működ-

---

[15] *S. E. Harris:* The Issues. „Saving American Capitalism. A Liberal Economic Program". New York 1948. p. 4.

[16] Ugyanott.

[17] Ugyanott.

het, nem fejlődhet normálisan. Nagyon világosan fejezi ki ezt a polgári körökben szélesen elterjedt meggyőződést E. Johnston, az ismert amerikai üzletember és több közgazdasági mű szerzője. Johnston ingerülten írja, hogy sok polgári közéleti személyiség gyógykezelésre szoruló betegnek ábrázolja a tőkés gazdaságot. Ez a „beteg — írja Johnston — véleményük szerint életben maradhat, de rokkant lesz, aki állami pasztillákkal táplálkozik, és bürokratikus mankók segítségével sántikál".[18]

Azelőtt a polgári közgazdászok számára magától értetődő igazságnak tűnt a tőkés mechanizmus úgynevezett automatikus működésének tétele. Azt tartották, hogy ha például valahol munkanélküliség keletkezik, akkor a reálbérek csökkenése és a munkaerő-kereslet ezt követő emelkedése következtében nyomban működésbe lépnek olyan erők, amelyek a munkanélküliség megszüntetéséhez vezetnek; azt tartották, hogy a tőkés rendszernek elegendő belső ereje van ahhoz, hogy leküzdjön minden gazdasági nehézséget, minden aránytalanságot, válságot és munkanélküliséget.

Ez a tétel volt a hagyományos polgári apológia magva. A kapitalizmus általános válságának körülményei között azonban a polgári közgazdászok számára mind nehezebbé válik fenntartani ezt a tételt. Kénytelenek módosításokat eszközölni ezen az állásponton, ezért körülbástyázzák különféle fenntartásokkal. Ilyen módon a polgári közgazdászok akarva, nem akarva elismerik, hogy a kapitalizmus belső erőinek működése a jelenlegi viszonyok között egyre nehezebbé válik. Ez a felismerés azonban eltorzul a polgári közgazdászok értelmezésében; azt igyekeznek bebizonyítani, hogy találhatók olyan mesterséges tényezők, amelyek helyre tudják állítani a tőkés gazdaság normális működését. Így a kapitalizmus általános válságának körülményei között a polgári apológia lényeges átalakuláson megy keresztül: a kapitalizmus belső erőinek és a tőkés verseny önműködő mechanizmusának dicsőítése helyébe a mesterséges tényezőknek, az állam gazdasági beavatkozásának dicsőítése lép.

Ezt a fontos gondolatot, amely áthatja a mai polgári politikai gazdaságtant, legrendszerezettebb formában Emil James

[18] *E. Johnston:* America Unlimited. New York 1944. p. 79.

francia közgazdász fogalmazta meg. „A közgazdászok kezdtek abból kiindulni — írja —, hogy a gazdaság korunkban mindinkább veszít konkrét jellegéből, hogy a »laissez faire« elve nem biztosítja sem a verseny mechanizmusának működését, sem az ember szabadságát, sem pedig jólétét. Arra a következtetésre jutottak, hogy a pénz-mechanizmus működése elkerülhetetlenül gazdasági labilitáshoz vezet, amely ahelyett, hogy automatikusan helyesbítő hatásokba ütközne, néha önmagát erősítő folyamatok következtében a korlátlan kiszélesedésre mutat tendenciát, vagy bizonyos ellenhatások után ellentétes irányú labilitásnak adhat helyet."[19] A tőkés gazdaság jelenlegi helyzetének ebből a pesszimista értékeléséből bizonyos következtetés adódik, amelyet James a következőképpen fogalmaz meg: „Ha a szabad gazdaság nem biztosítja az ösztönös egyensúlyt, akkor a kívülről jövő stabilizáló beavatkozás igazoltnak tekinthető."[20]

A kapitalizmus belső erőinek működésével szemben érzett bizalmatlanságot a legkövetkezetesebben a „kapitalizmus stagnálásának" elmélete fejezi ki. (Lásd a VII. fejezetet.)

Ezt a bizalmatlanságot a polgári közgazdászok a polgári állam mentő szerepébe vetett hittel egészítik ki. Az állam gazdasági beavatkozásának apológiája az egyik legfontosabb tendencia, amely a mai polgári politikai gazdaságtant jellemzi. Ez az apológia azelőtt csupán részben volt elterjedve egyes országokban, például Németországban: a XIX. századbeli német irodalom a junker-burzsoá államot mint abszolút és legmagasabb értéket, mint minden fejlődés — ezen belül a gazdasági fejlődés — forrását propagálta. Az állam ilyen kultuszának alapját a német kapitalizmus fejlődésének sajátos feltételei és mindenekelőtt az a tény határozták meg, hogy Németország állami egyesítése sokkal később zajlott le, mint más országokban. A német polgárság erős államhatalmat kívánt, mert ebben látta azt az eszközt, amely meg tudja szüntetni a német államoknak a kapitalizmus fejlődését akadályozó széttagoltságát.

A polgári politikai gazdaságtan jelenlegi fejlődési szakaszának sajátossága nemcsak abban áll, hogy az állam gazda-

[19] *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle. p. 292.
[20] Ugyanott, 132. old.

sági beavatkozásának apológiája általánosan elterjedt — különösképpen olyan országokban, mint Anglia, ahol azelőtt korlátlanul uralkodott a szabad kereskedelem ideológiája —, hanem abban is — és ez a legfontosabb —, hogy ez az apológia manapság minőségileg új formákban, a megváltozott gazdasági körülményeknek megfelelő formákban lép fel. A fő sajátossága ennek az apológiának a jelenlegi körülmények között annak az alapvető és döntő ténynek az elhallgatása, hogy az állam gazdasági beavatkozásának erősödése és a tőkés monopóliumok mindenhatósága között kapcsolat jött létre, más szavakkal — az állammonopolista kapitalizmus elhallgatása. A polgári apologéták elhallgatják azt, hogy a monopóliumok felhasználják az államapparátust a hazai és külföldi vállalataik alkalmazásában álló dolgozók kizsákmányolásának fokozására és ellenállásuk letörésére. A monopóliumok apologétái erőnek erejével megkerülnek tényeket; nem beszélnek például arról, hogy a fináncoligarchia kiegészítő forrásul használja fel az állami költségvetést a monopolisztikusan magas profitok biztosítására oly módon, hogy egyrészt az adók és a segélyek mechanizmusán keresztül elvonja a munkásosztály számára szükséges terméknek és a dolgozó parasztság jövedelmének egy részét, másrészt a monopóliumok javára újra elosztja a kis- és a középburzsoázia s részben a nem monopolista nagyburzsoázia értéktöbbletét. A polgári apológia elkendőzi azt az imperialista korszakra oly jellemző jelenséget is, hogy a monopóliumok felhasználják az államot, s az állam segítségével hajtják végre külső terjeszkedésüket, erőszakolnak más országokra uzsorakölcsönöket, rabló kereskedelmi szerződéseket, kényszerítenek ki tőlük előnytelen koncessziókat, és szereznek különféle előnyöket a függő és elmaradott országokban.

Az állam gazdasági szerepének dicsőítése a polgári apológia legfontosabb vonása lett a kapitalizmus általános válságának szakaszában. A polgári közgazdászok igyekeznek elhitetni a tömegekkel, hogy a mai polgári állam beavatkozásával ki tudja javítani a tőkés gazdaság mechanizmusának fogyatékosságait.

Az a tény, hogy az államra hivatkoznak, mint olyan erőre, amely biztosítani tudja a tőkés gazdaság normális fejlődését, világosan kifejezi a polgári közgazdasági gondolkozás válsá-

gát. Az a kísérletük, hogy az államban találják meg a tőkés gazdaságot megrázkódtató viharok elleni védekezés eszközét, világosan megmutatja azt, hogy maga a polgárság is érzi helyzetének ingatagságát, és hogy nehézségeit mindenféle rendkívüli eszközök igénybevételével igyekszik megszüntetni.

A kapitalizmus történetéből ismeretes, hogy a polgárság széles körben felhasználta a gazdasági életbe való állami beavatkozást a tőkés fejlődés hajnalán, az eredeti tőkefelhalmozás korában. Az eredeti felhalmozás különféle mozzanatait jellemezve Marx ezt írta: „... valamennyien felhasználják az államhatalmat, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot, hogy a hűbéri termelési mód tőkés termelési móddá való átváltozásának folyamatát mesterségesen előmozdítsák, és az átmeneteket megrövidítsék. Az erőszak a bábája minden régi társadalomnak, amely új társadalommal terhes."[21]

Ahogyan a tőkés termelési mód egyre szilárdabban a maga lábára áll és megteremti a neki megfelelő anyagi-technikai bázist, a polgárság fokozatosan elfordul az állami beavatkozás ama régi formáinak felhasználásától, amelyek a merkantilizmus korszakát jellemezték, és áttér a „laissez faire", a szabad kereskedelem politikájára. A klasszikus politikai gazdaságtan képviselői elméletileg indokolták meg, miért hisz a polgárság abban, hogy a tőkés verseny törvényeinek automatikus működése biztosítja a legjobb eredményeket, és hogy az állam gazdasági beavatkozásához csupán különleges, rendkívüli esetekben kell folyamodni. Marx a szabad verseny rendszerét és a rá jellemző „laissez faire" politikát a tőkés fejlődés adekvát formájának minősítette. A tőkére alapozott termelés — jegyezte meg Marx — a maga adekvát formáiban csupán annyiban és akkor nyilatkozik meg, amikor a szabad verseny kifejlődik, mert ez a tőkére alapozott termelési mód szabad fejlődése.[22] Ameddig a tőke gyenge — írta Marx —, mankót keres elmúlt vagy a tőke megjelenésével elmúló termelési módokban. Mihelyt erősnek érzi magát, félredobja a mankót, és saját törvényeinek megfelelően mozog.[23]

---

[21] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1955. 695. old.

[22] Lásd *K. Marx:* Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Moskau 1939. S. 543.

[23] Ugyanott, 544. old.

A politikai gazdaságtan klasszikus iskolájának ellenvetései az állam gazdasági beavatkozásával kapcsolatban az ifjú polgárságnak azt a hitét tükrözték, hogy maga is kitűnően el tudja rendezni ügyeit az állam bármiféle segítsége nélkül. Ezzel elválaszthatatlanul összekapcsolódott a tőkés verseny mechanizmusának zavartalan működésébe vetett hit. A „laissez faire" politika védelme a kapitalizmus ama gazdasági törvényeinek felsőbbrendűségébe vetett hitet tükrözte, amelyek a tőkék ösztönös harcában érvényesülnek és az állam gazdaságpolitikájától függetlenül valósulnak meg.

Az állam gazdasági beavatkozásával szemben elfoglalt álláspont a polgárságnak azt a törekvését fejezte ki, hogy a minimumra korlátozzák az állam működésével és az államapparátus fenntartásával kapcsolatos improduktív kiadásokat Az akkor haladó polgárság ideológusai helyesen értették, hogy a termelőerők rohamos fejlődésének egyik feltétele az improduktív kiadások maximális leszűkítése, amely viszont az állam gazdasági tevékenységének csökkentését feltételezi.

Az imperializmusnak és a kapitalizmus általános válságának korszakában átértékelődtek a polgárság nézetei az állam gazdasági szerepét illetően. Az állam gazdasági beavatkozásának ellenzését e beavatkozás fokozásának követelése váltotta fel.

Ez az átértékelődés nem a polgárság erejéről, hanem gyengeségéről tanúskodik. Nemcsak a gazdasági és a politikai válságot tükrözi, hanem a polgári ideológiáét is. Azt mutatja, hogy maga a polgárság is érzi, hogy saját erejéből nem tud megbirkózni a gazdasági nehézségekkel.

2. A SZOCIÁLIS DEMAGÓGIA ÚJ MÓDSZEREI

A polgári politikai gazdaságtan válsága kifejeződik a szociális demagógia új formáiban is, amelyek a tőkés rendszer erkölcsi csődjének jegyeit viselik magukon. Az idők jele az a tény, hogy számos polgári ideológus nem meri nyíltan védelmezni a tömegek előtt a kapitalizmust, s a tőkés termelési módhoz való ragaszkodását a kapitalizmus formális, üres szavakban jelentkező bírálatával és „szocialista" frazeológiával igyekszik álcázni. Ebben a vonatkozásban a mai polgári köz-

gazdászok többsége jelentősen különbözik a régi polgári közgazdászoktól, akik nem féltek a kapitalizmus nyílt védelmezőiként és a szocializmus nyílt ellenfeleiként fellépni.

Az a körülmény, hogy a polgári apologéták a kapitalizmus védelmében „szocialista" frazeológiához kénytelenek menekülni, a tőkés rendszer csődjének és a szocializmus legyőzhetetlenségének közvetett elismerése. Az erkölcsileg válságba jutott társadalmi rendszer — ideológusainak erőfeszítéseivel — nem csupán magát igyekszik álcázni, hanem ellenfelének, a szocializmusnak a meghamisítására is kísérletet tesz.

Az, hogy a szociális demagógia kénytelen új módszerekhez folyamodni, nem más, mint a polgári közgazdasági gondolat közvetlen reagálása a szocialista rendszer hatalmas eredményeire. Döntő jelentősége van annak a körülménynek, hogy a szocializmus nem csupán elmélet már. A szovjetországban reális valósággá vált, a kétszázmilliós nép életformája lett, győzött az európai és az ázsiai népi demokratikus országokban, és a gyakorlatban bizonyította be óriási fölényét a kapitalizmus felett. Mérhetetlenül megnőtt a szocialista eszmék vonzóereje az Októberi Forradalom előtti időkhöz képest. A polgári ideológusok kénytelenek számolni ezzel a ténnyel, el kell ismerniük, hogy a szovjet tapasztalatoknak nagy hatásuk van a tőkésországok népeire. Így például E. H. Carr, angol polgári író a „nyugati-világra" gyakorolt szovjet hatásról szóló már idézett könyvében kénytelen volt megállapítani, hogy a munkához való jog elvének, mely a Szovjetunióban már megvalósult, valamint a faji és nemzeti egyenjogúság szovjet elvének hatalmas vonzóereje van.[24]

A polgári ideológusok, hogy a szocialista nagyhatalom és a népi demokratikus országok tapasztalatainak óriási hatását némiképpen gyengítsék, igyekeznek elhitetni a tömegekkel, hogy a szocializmus nem korlátozódik a Szovjetunióra és a népi demokratikus országokra, hogy a szocializmus elemei a tőkésországokban is megtalálhatók. A kapitalizmus apológiája során gyakran azt is állítják, hogy a tőkés rendszer egyre inkább „szocializálódik", hogy a kapitalista és szocialista elemek békésen egyesülnek egymással a hírhedt „vegyes gazdaságban".

---

[24] Lásd *E. H. Carr:* Soviet Impact on the Western World. p. 112.

R. D. Patton, amerikai polgári közgazdász kijelenti, hogy „az Egyesült Államok gazdaságában megvan a szocializmus néhány eleme"[25]. Egy másik amerikai polgári közgazdász, G. P. Adams, a „versengő gazdasági rendszerekkel"[26] foglalkozó könyvében azt állítja, hogy a gazdasági rendszerek (kapitalizmus, fasizmus, szocializmus, kommunizmus) közötti különbség napjainkban sokkal kisebb jelentőségű, mint két-három évtizeddel ezelőtt volt, és hogy ezt a különbséget közös vonások gyorsan megszüntetik. Adams hangsúlyozza, hogy az összes mai gazdasági rendszerekben egyre erősebben rajzolódnak ki a kollektivista tendenciák. Egy harmadik polgári közgazdász, D. McC. Wright pedig egyenesen kijelenti, hogy a kapitalizmus és a szocializmus közötti különbség elvesztette jelentőségét. „Ma, amikor a kapitalizmus szocialistábbá, a szocializmus pedig kapitalistábbá vált — írja —, a szokásos címkék vajmi keveset mondanak."[27]

Végül, Graham, amerikai közgazdász kijelenti: „Individualizmus és szocializmus a szó pontos értelmében (ebben a fenntartásban van e felettébb paradox megállapításnak az egész értelme — *I. B.*) nem ellentétek, hanem egymást kiegészítő sőt egybeeső fogalmak."[28]

A kapitalizmusnak és a szocializmusnak ez az összekeverése a legparadoxabb következtetések alapjául szolgál. A szocializmus felé haladást egyes szerzők a kapitalizmus megmentésének eszközeként mutatják be. J. Strachey, angol labourista például azt állítja, hogy „a demokratikus erők harca a kapitalizmus ellen... megmentette ezt a rendszert"[29]. Ennek a megállapításnak egyetlen racionális értelme az, hogy a jobboldali szocialisták politikájukkal valóban hozzájárulnak a kapitalizmus fenntartásához, mert elvonják a tömegeket a forradalmi harctól. A reakciós jobboldali szocialista vezérek azonban nem azért töltik be ezt a szerepet, mert a szocializmusért harcolnak, hanem a dolgozók érdekeinek és az igazi szocializmusnak elárulása következtében.

---

[25] *R. D. Patton:* The American Economy. New York 1953. p. 425.
[26] Lásd *G. P. Adams:* Competitive Economic Systems. New York 1955.
[27] *D. McC. Wright:* A Key to Modern Economics. New York 1951. p. 3.
[28] Idézi *F. Machlup:* Capitalism and Its Future Appraised by Two Liberal Economists, „American Economic Review", June 1943. p. 303
[29] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. London 1956. p. 154.

A mai polgári ideológusok — elsősorban a jobboldali szocialisták — leplezni akarják, hogy ellenségesen szemben állnak a szocializmussal, és szeretnék magukat a „szocializmus barátainak" feltüntetni, s ezért igyekeznek meghamisítani a szocializmus fogalmát, s megfosztani valóságos, konkrét tartalmától. Tagadják a szocialista társadalom legfontosabb ismérveit, például a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetését és a szocialista társadalmi tulajdon megteremtését. F. Williams, az angol labourizmus ismert teoretikusa, Attlee volt tanácsadója, írta: „A termelés és az elosztás eszközeinek társadalmi tulajdona, amelyet a korai szocialista doktrinák propagáltak, nem egyeztethető össze az Angliában elterjedt szocialista koncepcióval. Mi inkább arra törekszünk, hogy a néhány legfontosabb iparágban működő termelési eszközök társadalmi tulajdonát összekapcsoljuk az iparágak jóval nagyobb csoportjában — a feldolgozó ipar és az elosztási hálózat nagy részét magában foglaló csoportjában — működő termelési eszközök magántulajdonával."

A polgári hamisítók gyakran azonosítják a kapitalizmust a „laissez faire" elvével, a szocializmust pedig a gazdaság állami ellenőrzésének különféle formáival. Az ilyen azonosítás lehetővé teszi, hogy a néhány lényegtelen reformmal tetszetősebbé tett állammonopolista kapitalizmust — „szocializmusnak" tüntessék fel. Az ilyenfajta „szocializmus" nemcsak hogy összeegyeztethető a kapitalista tulajdon uralmával, hanem rajta alapul is.

A szocialista frazeológia használata azt mutatja, hogy a mai tőkés világ gazdái gyengének érzik magukat, s hogy kénytelenek saját — szocialista — ellenségeiktől átvett terminusokhoz és fogalmakhoz menekülni.

Ennek a sajátos ideológiai mimikrinek a formái és módszerei országonként és időszakonként különböznek a politikai, társadalmi és gazdasági körülményektől függően. Döntő jelentősége van a tőkés ellentmondások mélységének és az általános viszonyok feszültségi fokának. Ahol a polgárság leginkább veszélyeztetve érzi hatalmát, ott folyamodik a legnagyobb mértékben ehhez az ideológiai mimikrihez, az antikapitalista demagógiához, a „szocialista" frazeológiához. Igen jellemző ebben a vonatkozásban a német fasizmus példája. Demagóg módon fellépett az ún. „kamatrabság" ellen, felhasználva a

kisiparosoknak, a kereskedőknek és a parasztoknak az uzsoratőkével szemben táplált gyűlöletét. G. Dimitrov 1935-ben a Komintern VII. kongresszusán kijelentette: „... a fasizmusnak, szociális demagógiába burkolózva, sikerült néhány országban a válság által rendes kerékvágásukból kivetett kispolgári tömegeket, sőt a proletariátus legelmaradottabb rétegeinek egyes részeit is maga mellé állítania, amelyek sohasem követték volna a fasizmust, ha megértették volna igazi osztályjellegét, igazi természetét."[30] „A fasizmus — mondotta Dimitrov ebben a beszédében — nemcsak a tömegekben mély gyökeret vert előítéleteket szítja fel, hanem a tömegek legjobb érzéseivel, igazságszeretetével, sőt néha még forradalmi hagyományaival is csalárd játékot űz. Miért igyekeznek a német fasiszták, a nagyburzsoáziának ezek a lakájai és a szocializmus halálos ellenségei, a tömegek szemében »szocialistáknak« feltűnni, és miért tüntetik fel hatalomra jutásukat »forradalomnak«? Azért, mert igyekeznek kiaknázni a forradalomba vetett hitet, azt a szocializmushoz való vonzódást, amely a németországi dolgozó tömegek szívében él."[31]

A nácik, mint ismeretes, azt a legendát terjesztették, hogy a hitleri Németországban valamilyen sajátos „német szocializmus" valósult meg. A fasiszta agitátorok arcátlanul azt állították, hogy „Németországban nincs kapitalizmus". Ennek során a legkörmönfontabb szofisztikus trükkökhöz folyamodtak.

Antikapitalista demagógiával lép fel a fasiszta tanok néhány mai polgári képviselője is. Így például Perón, Argentína volt diktátora, „Az erő — a fenevadak törvénye" című könyvében kijelenti, hogy programja a kapitalizmus és a kommunizmus ellen irányul.

Ahol a polgárság szilárdabbnak érzi hatalmát, és nem tartja szükségesnek, hogy a fasiszta diktatúra módszereihez folyamodjon, ott az antikapitalista demagógia és a „szocialista" frazeológia alkalmazása kevésbé terjedt el. A fent jellemzett ideológiai mimikri azonban ezekben az országokban is megtalálható, csak enyhébb formákat ölt. Nem a tőkés rendszerrel való színlelt szembenállás tüntető hangsúlyozásában feje-

---

[30] *G. Dimitrov:* Harc az egységfrontért a fasizmus és a háború ellen. Válogatott cikkek és beszédek Szikra 1952. 42—43. old.

[31] Ugyanott, 45. old.

ződik ki, hanem abban, hogy úgy igyekeznek feltüntetni a dolgot, mintha a mai kapitalizmus már nem volna kapitalizmus a szó szokásos értelmében. Ez a tendencia nyilvánul meg többek közt azokban a kísérletekben, amelyeknek célja megteremteni a „kapitalizmus transzformálódásának" elméletét. E sajátos elmélet szerint a mai kapitalizmus egyáltalán nem hasonlít a régire, és megszabadult minden korábbi fogyatékosságától. E demagógia lényegét röviden így lehetne kifejezni: habár a kapitalizmus fennmaradt, legfontosabb vonásai — a tőkések uralma, a munkások kizsákmányolása, az osztályellentétek, a munkanélküliség, a válságok stb. — nyomtalanul eltűntek.

A demagógiának ezzel a formájával szorosan kapcsolatosak a polgári apológia új mesterkedései. Igyekeznek megszépíteni a kapitalizmust oly módon, hogy olyan sajátosságokat tulajdonítanak neki, amelyek csakis a szocialista gazdasági rendszerre jellemzők. A polgári apológiának ez a formája abban is kifejezésre jut, hogy a kapitalizmusnak rá egyáltalán nem jellemző törvényszerűségeket tulajdonítanak, olyanokat, amelyek csak a szocialista rendszer keretei között létezhetnek. A polgári közgazdászok olyan illúziókat terjesztenek, hogy a kapitalizmus elmaradhatatlan kísérői — a válság, a munkanélküliség, a termelési anarchia — megszüntethetők. Ez a demagógia a „válságmentes kapitalizmus", a „teljes foglalkoztatottság", a „tervszerű kapitalizmus" és más hasonló elméletek propagandájának formájában terjed. Ezeknek az elméleteknek a propagandájához járul az a demagógia, amely szerint a mai tőkés világban a profit utáni hajsza elvesztette egykori döntő jelentőségét, és legfontosabb mozgatóerővé a társadalom minél nagyobb jólétének biztosítására való törekvés vált.

A szociális demagógia és a polgári apológia új formái a polgári és a szociáldemokrata elmélet közeledésének folyamatát tükrözik. Ez kétoldalú folyamat. Egyfelől a jobboldali szocialisták egyre nagyobb mértékben a polgári elméletek propagandistái és terjesztői lesznek. A legjobb illusztrációja ennek a folyamatnak az az óriási hatás, amelyet a keynesizmus a mai jobboldali szocialistákra — különösen az angol labouristákra — gyakorol. A reformista ideológia fejlődésének fő iránya a jelenlegi szakaszban a régi revizionista elméletek egyesítése

a legújabb polgári elméletekkel. A kispolgári revizionista tendenciák mellett, amelyek a régi szociáldemokrata ideológia alapját képezték, nyílt polgári tendenciák jelentkeznek a jobboldali szocialistáknál.

Igen jellemző a nyílt polgári tendenciák irányába fejlődő reformista ideológiára a tulajdon kérdésének új felfogása, amely egyre inkább terjed a reformista irodalomban. Azelőtt a reformisták, ha nem is következetesen, de védelmezték a társadalmi tulajdon kiterjesztésének szükségességét. Felléptek a tőkés tulajdon kisajátítása ellen, de úgy vélték, hogy a szocializmusra való átmenet szervesen összefügg a társadalmi tulajdon kiszélesítésével.

A mai jobboldali szocialista teoretikusok — a régi reformistáktól eltérően — állhatatosan hangsúlyozzák, hogy a tulajdonviszonyok elvesztették — úgymond — jelentőségüket a történelmi fejlődés folyamatában. A jobboldali szocialisták többsége tagadja, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdona a szocialista társadalom legfontosabb ismérve.

Nagyon jellemző az államosításra vonatkozó jobboldali szocialista elméletek fejlődése. Azelőtt a jobboldali szocialisták széltében-hosszában reklámozták és szocialista lépésnek tüntették fel néhány gazdasági ág franciaországi és angliai államosítását. Az utóbbi időben a jobboldali szocialista vezérek az államosításról való lemondás útjára léptek. Ez fejeződött ki az 1955. és 1957. évi labourista programokban, a nyugatnémet szociáldemokraták programjában, amelyet az 1957. évi Bundestag választásokra készítettek és az OSZP 1958. évi programjában.

A jobboldali szocialista elméletek fejlődése fejeződik ki a nyíltan antimarxista álláspontra való mind gyakoribb áttérésben és a marxizmussal való — az idősebb európai reformistákra jellemző — kacérkodás egyre terjedő megtagadásában. Ez a tendencia ellentmondásos formákban jelentkezik; jelenleg is kísérleteznek a jobboldali szocialisták azzal, hogy az opportunizmust Marx revíziójának zászlaja alatt igazolják (a legismertebb kísérlet ebben az irányban az elmúlt években J. Strachey könyve „A mai kapitalizmus" — Contemporary Capitalism. London 1956.). Az uralkodó tendencia azonban a jobboldali szocialista irodalomban a marxizmus nyílt és teljes elvetése.

A polgári és a jobboldali szocialista ideológusok közeledésének jele az is, hogy a polgári ideológusok műveikben mind gyakrabban védelmeznek olyan nézeteket, amelyeket azelőtt a jobboldali szocialisták hirdettek. A kapitalizmus megszépítésének fent vázolt módszerei csupán változatai a szociáldemokrata irodalomban annyira kedvelt témáknak, a kapitalizmus evolúciós újjászületéséről, a kapitalizmusnak a szocializmusba való békés belenövéséről stb. szóló témának. A polgári és a szociáldemokrata elméletek közeledése különösen erősen látható azoknál a szerzőknél, akik „bírálják" a kapitalizmust, és „szocialista" frazeológiát használnak (e csoport legismertebb képviselője J. Schumpeter).

Ez a közeledés a polgári politikai gazdaságtan válságának egyik mozzanata. A jobboldali szocialisták régóta specializálódtak a munkásosztály és a radikális kispolgári körök ideológiai megdolgozására, tehát azoknak a rétegeknek a megdolgozására, amelyek leginkább szenvednek a kapitalizmus igájában és a legforradalmibb emberanyagot tartalmazzák. Ezért a jobboldali szocialisták már régen kidolgozták a tömegek ideológiai befolyásolásának sajátos módszereit forradalmi robbanással fenyegető helyzet esetére. Ők, hogy úgy mondjuk, a polgárság élcsapata a forradalmi mozgalom elleni ideológiai harcban. Az a tény, hogy a nyíltan polgári közgazdászok kezdenek mind gyakrabban a jobboldali szocialistákra jellemző vagy ezzel rokon fogásokat alkalmazni, közvetve azt mutatja, hogy a tőkésországokban feszült a politikai, a társadalmi és a gazdasági helyzet. A mai polgári politikai gazdaságtan elméletei mind nagyobb mértékben tükrözik a szocialista forradalomtól való rettegést és a forradalom megakadályozására irányuló törekvést.

3. A POLGÁRI POLITIKAI GAZDASÁGTAN FŐBB IRÁNYZATAI KÖZÖTTI VISZONY VÁLTOZÁSA

A polgári politikai gazdaságtan válságának egyik leglényegesebb jellemvonása az, hogy megváltozott a viszony a polgári közgazdasági irodalom főbb irányzatai között.

Két alapvető irányzatot lehet megkülönböztetni: az „irányított kapitalizmus" híveit és az ún. „szabad vállalkozás" vé-

delmezőit (ezt az irányzatot rendszerint liberalizmusnak vagy neoliberalizmusnak nevezik). Az első irányzat legtekintélyesebb ideológusa J. M. Keynes. Az ehhez az irányzathoz tartozó közgazdászok munkáiban a mai polgári politikai gazdaságtant jellemző fent említett új tendenciák a legleplezetlenebb és legfejlettebb formában jelentkeznek. A második irányzat — az elsőtől eltérően — tulajdonképpen lemásolja a régi közgazdasági elméleteket, amelyek még a múlt század végén keletkeztek (osztrák iskola, cambridge-i iskola stb.). Habár a polgári elmélet hagyományos eszközeit használja, a második irányzat mégis tükrözi — ha rejtett formában is — a polgári politikai gazdaságtan jelen szakaszára jellemző új tendenciákat. E két irányzat harca az új és a régi harcának tükröződése a polgári közgazdasági elméletben. Az első irányzat erősödő hatása arról tanúskodik, hogy az új tendenciák győznek a polgári politikai gazdaságtanban.

Meg kell jegyezni, hogy a világnézet és a gazdasági elmélet sarkalatos kérdéseiben (a marxizmushoz való viszony, a munkaérték-elmélet, az értéktöbblet-elmélet elvetése, a munkásosztály elnyomorodásának, a kapitalizmus elkerülhetetlen bukásának tagadása stb.) nincs lényegbevágó eltérés a két irányzat képviselői között.

A legfontosabb különbség az említett irányzatok között, hogy nem egyformán értékelik a kapitalizmust fenyegető veszélyeket és azokat a lépéseket, amelyeket e veszély elhárítására a túltermelési válság és a munkanélküliség elleni küzdelem vonalán tenni szándékoznak. Meg kell jegyezni, hogy a mai neoliberálisok nem utasítják el az ilyenfajta intézkedéseket, csak nem hajlandók ezeknek akkora jelentőséget tulajdonítani, mint az „irányított kapitalizmus" elméletének hívei.

A két irányzat eltérése különösen szembeötlő az ún. „teljes foglalkoztatottság" kérdésével kapcsolatosan. Megjegyzendő, hogy a polgári közgazdászok ennek a kifejezésnek sajátos tartalmat adnak. „Teljes foglalkoztatottságon" nem a munkanélküliség teljes felszámolását, hanem csupán az ún. „standard" vagy „normális" munkanélküliségre való korlátozását értik. Így pl. Beveridge az egész munkáslétszám 3 százalékát „normális munkanélküliségnek" tartja (Beveridge szerint 1 százalék jut az idényjellegű munkanélküliségre, 1

a technikai haladás, 1 pedig a külkereskedelem kedvezőtlen alakulása okozta munkanélküliségre).

H. S. Truman, az Egyesült Államok volt elnöke, visszaemlékezéseiben azt állítja, hogy 1946-ban az Egyesült Államokban „teljes foglalkoztatottság" volt, bár a munkanélküliek száma még az ő erősen szépített adatai szerint is kétmillió körül mozgott; ezeket azonban Truman az ún. „frikciós munkanélküliséghez", vagyis ahhoz a munkanélküliséghez sorolja, amely a munkásoknak egyik ágazatból és egyik körzetből a másikba való átáramlása miatt elkerülhetetlen.[32] Ezt a szempontot követi a chicagói egyetem professzora, Rees is, aki tapasztalati módszert ajánl a „teljes foglalkoztatottság" meghatározására, értve ezen az utóbbi két-három évtizedben elért legmagasabb foglalkoztatottsági színvonalat, e legmagasabb foglalkoztatottsági színvonal mellett fennálló munkanélküliségtől függetlenül.[33] Mint látjuk, a polgári politikusok és ideológusok felettébb szerény tartalmat adnak a munkások előtt oly népszerű és hangzatos „teljes foglalkoztatottságnak". A „teljes foglalkoztatottság" azonban még ebben a szűk és korlátozott formában is nagy ellentéteket okoz a polgári közgazdászok körében. Az „irányított kapitalizmus" elméletének hívei fő helyre állítják ezt a kérdést, és hangsúlyozzák, hogy a tömeges munkanélküliség hatalmas veszélyt jelent a „szociális békére" és a kapitalizmus létére. A „szabad vállalkozás", illetve a neoliberalizmus ideológusai viszont azt hangoztatják, hogy a „teljes foglalkoztatottságért" folyó harc semmiképpen sem központi kérdése a gazdaságpolitikának, s hogy a „teljes foglalkoztatottság" nemcsak pozitív, hanem negatív következményekkel is jár.

A neoliberális L. Robbins, összefoglalva a „teljes foglalkoztatottság" negatív következményeit, erre a következtetésre jut: „Ha igaz, hogy a teljes foglalkoztatottság inflációhoz, az alkalmazkodóképesség csökkenéséhez (arról van szó, hogy az árak változása nem idézi elő az áruk keresletének és kíná-

[32] *H. S. Truman:* Years of Decision. (The Memoirs of Harry S. Truman v. I.) New York 1955, p. 427.

[33] Lásd *A. Rees:* The Meaning and Measurement of Full Employment. „The Measurement and Behavior of Unemployment. A Conference of the Universities — National Bureau Committee of Economic Research" New York 1957.

latának ennek megfelelő és haladéktalan változását és fordítva — az áruk keresletének és kínálatának megváltozását nem követi az árak ennek megfelelő és haladéktalan változása. — *I. B.*), a külső egyensúly megbontásához (vagyis a fizetési mérleg megbontásához — *I. B.*), valamint az egyéni szabadság jelentős korlátozásához vezet, akkor felvetődik a kérdés: vajon mindezek után kívánatosnak tarthatjuk-e a »teljes foglalkoztatottságot« olyan értelemben, ahogyan ezt általában ábrázolják?"[34] P. A. Samuelson, ismert amerikai polgári közgazdász „A teljes foglalkoztatottság ellentétben (versus) a haladással és más gazdasági feladatokkal" című cikkében kijelenti, hogy „a teljes foglalkoztatottság fontos feladat, de nem egyetlen feladata a mai gazdasági életnek".[35]

Samuelson hangsúlyozza, hogy a munkanélküliség alátámasztja a munkafegyelmet, ösztönzi a munka termelékenységét, elengedhetetlen feltétele a „gazdasági rendszer rugalmasságának" és a „gazdasági aktivitás stabilizálásának", s emellett „megkönnyíti a háborús mozgósítást, amelyet a teljes foglalkoztatottság rendkívül megnehezíthet".

Az 1957 őszén kezdődött gazdasági válság az Egyesült Államokban erősen növelte a munkanélküliséget. A monopóliumok egyes szervei nyíltan megírták, hogy a munkanélküliség növekedése pozitív jelentőségű az üzleti életben. A „Time" című amerikai lap 1957 végén ezt írta: „Habár a munkanélküliséget senki sem kívánja, néhány higgadt statisztikus közgazdász bizonyos értékeket tudott találni benne, s hasznot vár tőle az Egyesült Államok gazdasága számára a munka termelékenységének növekedése révén." „. . . A munkaalkalom megszerzésének fokozódó nehézségei mindenkit valamivel jobb munkára ösztönöznek. S mi több, amíg nehéz lesz munkát találni, a munkabérek nem fognak emelkedni."[36]

Az első pillantásra az a benyomásunk, hogy a „teljes foglalkoztatottság" kérdését illetően a két irányzat között gyö-

---

[34] *L. Robbins:* Economist in the Twentieth Century and other Lectures in Political Economy. p. 30.

[35] *P. A. Samuelson:* Full Employment versus Progress and Other Economic Goals. „Income Stabilisation for a Developing Democracy. A Study of the Politics and Economics of High Employment without Inflation". Ch. XII. London 1953. p. 547.

[36] „Time", 30. December 1957. p. 55.

keres különbségek vannak. A valóságban csak különböző mozzanatokat hangsúlyoznak a munkanélküliséggel kapcsolatban. A munkanélkuliségnek két oldala van. Az egyik az, hogy a munkanélküliség a tőkés mechanizmus működésének elengedhetetlen feltétele. A munkanélküli sereg nyomást gyakorol a munkabérekre, és a bővített újratermelés nélkülözhetetlen tartalékául szolgál. A „szabad vállalkozás" hívei a munkanélküliségnek ezt az oldalát hangsúlyozzák minduntalan, de az „irányított kapitalizmus" védelmezői is elfogadják ezt, amikor a „normális" vagy „standard" munkanélküliségről beszélnek. A kérdés másik oldala az, hogy a krónikus tömeges munkanélküliség forradalmasító hatással van a munkásokra, s ezért komoly szociális veszélyt jelent a tőkés rendszerre. Az „irányított kapitalizmus" védelmezői főként erre fordítják figyelmüket, noha a „szabad vállalkozás" hívei sem hanyagolják el teljesen ezt az oldalt. A „szabad vállalkozás" hívei szükségtelennek tartják a munkanélküliség elleni harc előtérbe állítását, minthogy nem tekintik a kapitalizmus szempontjából olyan jelentősnek a munkanélküliséggel járó veszélyeket.

Ugyanilyen nézeteltérések vannak a két irányzat között a válság kérdésében is. Válságellenes intézkedéseket mindkét irányzat szükségesnek tart — a mai körülmények között aligha lehet olyan közgazdászt találni, aki a súlyos gazdasági válságok fellépésének viszonyai között kitart a „laissez faire" politikája mellett. Különbség van azonban a válságellenes intézkedések értelmezésében. A „szabad vállalkozás" hívei ezeket alkalmi intézkedéseknek tekintik, amelyeket csak a legvégső esetben szabad megtenni. Az „irányított kapitalizmus" védelmezői viszont a válságellenes politika rendszeres megvalósítása mellett kardoskodnak, arra hivatkozva, hogy a mai kapitalizmusban a válságok és a depressziók felettébb tartós és éles jelleget öltenek.

A válság kérdésében a két irányzat közötti ellentétek különösen szembetűnően jelentkeznek a kisebb válságok értékelésénél. A „szabad vállalkozás" hívei nagyon gyakorlottak abban, hogy pozitív színben tüntessék fel a „mérsékelt" válságok, illetve „visszaesések" következményeit. Nagyon világosan fejezi ki ezt az álláspontot A. G. Hart, amerikai polgári professzor „Pénz, kölcsön és gazdasági aktivitás" című köny-

vében. Hart összegezi azokat a „pozitív" értékeléseket, amelyek az amerikai közgazdasági irodalomban a válságokról megjelentek. Az amerikai polgári közgazdászok ábrázolásában a túltermelési válságok: 1. „általános erkölcsi felemelkedés" (?!) forrásai; 2. a leghatékonyabb folyamatok, a jobban dolgozó cégek és vállalati vezetők kiválasztódásának tényezői; 3. elősegítik a találmányok számának növekedését; 4. megtörik a monopolista egyesüléseket és az áraknak a monopóliumokra jellemző merevségét; 5. növelik az ipari fegyelmet és a munka termelékenységét.[37] Hart is érzi, hogy kellemetlen dolog nyíltan dicsőíteni a túltermelési válságokat, amelyek nagy nyomorúságot hoznak a tőkésországok lakosságára, és látszatbírálatot gyakorol a fent említett „érvelés" felett. Végső következtetés azonban az „enyhe" válságok kívánatosságának egyértelmű hangsúlyozása. „A depressziók teljes felszámolása — írja — valószínűleg nem fenyeget bennünket (!). Siker esetén és jó vezetéssel ésszerűen enyhe és rövid depressziókat érhetünk el, és ugyanakkor kihasználhatjuk azokat a reális előnyöket, amelyek ezzel járnak."[38]

Még nyíltabban fejezi ki ezt az álláspontot egy másik amerikai polgári professzor, E. S. Shaw, aki kijelenti, hogy a gazdasági eszménykép nem a teljes stabilitás, nem is a stabilitás teljes hiánya, hanem valami átmenet e két szélsőség között.[39] Ennek a kijelentésnek az értelme tulajdonképpen szintén az „enyhe" válságok dicsőítése.

Az ilyenfajta értékelések igen elterjedtek a neoliberálisok körében. Az „irányított kapitalizmus" hívei ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy a kis válságok nagy válságokká válhatnak, s hogy a kormányzatnak mindig készen kell állnia a nagy válságok elleni harcra.

A két irányzat közötti ellentétekkel szorosan összefügg a gazdaság feletti állami ellenőrzés kérdésének eltérő megközelítése is. E kérdés tanulmányozásánál figyelembe kell venni, hogy a monopoltőke az ilyenfajta ellenőrzést nem látja szívesen, és csak akkor egyezik bele, ha feltétlenül szükséges

---

[37] *A. G. Hart:* Money, Debt and Economic Activity. New York 1945. p. 339.

[38] Ugyanott, 338—339. old.

[39] Lásd *E. S. Shaw:* Money, Income and Monetary Policy. Chicago 1950. pp. 422—423.

(elsősorban súlyos gazdasági vagy háborús-politikai válságok esetén). Habár a legnagyobb monopóliumok hatalmas előnyökhöz jutnak az állammonopolista ellenőrzés révén, mégis ez bizonyos kellemetlenségekkel is jár számukra.

A monopoltőke egyetértésének foka a gazdaság irányítására és ellenőrzésére irányuló intézkedéseket illetően annak a veszélynek az értékelésétől függ, amely az adott ország polgárságának uralmát és általában a tőkés rendszert fenyegeti. Minél nagyobb ez a veszély, a monopóliumok a gazdaság állami ellenőrzésének annál szigorúbb formáihoz járulnak hozzá. Egészen természetes, hogy a gazdaság állami szabályozását és ellenőrzését azok a közgazdászok védelmezik, akik a kapitalizmust fenyegető veszélyeket jobban hangsúlyozzák. Azok a közgazdászok viszont, akik ezeket az ellentmondásokat tagadják vagy kisebb jelentőségűnek tartják, bíráló álláspontra helyezkednek a szabályozó intézkedésekkel szemben.

A bemutatott irányzatok közötti nézeteltérések különösen szemléletes formában jelentkeznek a pénzügyi politika kérdésében. Minthogy az „irányított kapitalizmus" hívei nagy állami kiadásokkal járó rendszeres válságellenes politika mellett vannak, a költségvetési deficit politikáját támogatják. Mivel pedig ez rendszerint inflációs folyamathoz vezet, az „irányított kapitalizmus" hívei gyakran a „mérsékelt infláció" védelmezőinek szerepét is vállalják. Az „irányított kapitalizmus" elméletének hívei azzal, hogy új gazdasági feladatokkal ruházzák fel a tőkésállamot, felülvizsgálják az úgynevezett „egészséges pénzügyek" néhány régi tételét. Azelőtt, az állam korlátozott gazdasági szerepe idején a polgári államférfiak megfontolásaiban a tisztán pénzügyi érdekek játszottak vezető szerepet. Az állami pénzügyek tudományában a szilárd pénzforgalom biztosítása volt az első parancsolat, az arany-standard és a költségvetési egyensúly megőrzése pedig ezen első parancsolat valóra váltásának legbiztosabb eszköze. Az „irányított kapitalizmus" hívei által felvetett új feladatok viszont fokozott erőfeszítéseket követelnek az állami költségvetéstől. Az állami kiadások nagyarányú növekedését tételezik fel olyan időszakban, amikor az állami költségvetés bevételi része csökkenő tendenciát mutat (pl. válság idején). Az „irányított kapitalizmus" híveinek választaniuk kell az állami kiadások nagyarányú növelését ajánló programjuk

megvalósítása és a költségvetési egyensúly követelménye között. Ezen elmélet hívei rendszerint erről a követelményről mondanak le.

A „szabad vállalkozás" védelmezői — az „irányított kapitalizmus" híveivel ellentétben — jobban ragaszkodnak az „egészséges pénzügyek" ortodox tételeihez. A mai tőkés gazdaságra a gazdasági túltermelési válságok és a pusztító infláció egyidejű veszélye jellemző. Az „irányított kapitalizmus" hívei az első veszélyt hangsúlyozzák (habár a pusztító infláció veszélyét sem hagyják figyelmen kívül), a „szabad vállalkozás" védelmezői pedig a másodikat (számításba véve természetesen a válság veszélyét is). Ez utóbbiak mindenesetre a kormánykiadások mérsékeltebb programjáért szállnak síkra. Figyelembe kell venni, hogy költségvetési takarékoskodásra irányuló felhívásaik jó adag demagógiát tartalmaznak, hiszen aktívan támogatják a militarizálást, amely a mostani szakaszban az állami kiadások növekedésének és az inflációs folyamat kibontakozásának legfőbb oka.

A kapitalizmusra és a polgárság uralmára leselkedő veszélyek eltérő értékelése közvetlenül tükröződik a két irányzat taktikai fogásaiban és propagandatevékenységük jellegében.

Az „irányított gazdaság" hívei, akik e veszélyt súlyosabban értékelik, nagy rugalmasságot és kifinomultságot árulnak el a dolgozók megtévesztésében és ideológiai befolyásolásában. Gyakran a szakszervezetek védelmezőinek és a társadalmi reformok híveinek álcázzák magukat, többek közt síkraszállnak a közmunkákra, a munkanélküliség elleni harc céljaira fordítandó kiadások növeléséért.

A „szabad vállalkozás" védelmezői — az „irányított gazdaság" híveivel ellentétben — a legnagyobb nyíltsággal lépnek fel. Sokan közülük nyíltan hirdetik a reálbérek csökkentését, s azzal próbálkoznak, hogy a jelenlegi kapitalizmus minden nehézségének legfőbb forrásaként a névleges bérek emelkedését tüntessék fel. Nyilvánvaló, hogy a „szabad vállalkozás" gazdasági elmélete kevésbé alkalmas a tömegek ideológiai befolyásolására, mint az „irányított gazdaság" elmélete.

A fent jellemzett két fő irányzat hatása a gazdasági helyzettől függően is változik. Az ipari fellendülés szakasza a „szabad vállalkozás" eszméjének megélénkülését vonja maga

után, viszont a válság és a pangás idején az „irányított gazdaság" elmélete terjed el szélesebb körökben. Ipari megélénkülés idején még az „irányított gazdaság" legszélsőségesebb védelmezői is enyhítik némileg álláspontjukat, és nagyobb szabadságot javasolnak a magánvállalkozásnak. Másfelől, a liberális irányzat hívei háborúk, gazdasági válságok és más hasonló nagy társadalmi megrázkódtatások idején egyetértenek a gazdaságba való nagyobb méretű állami beavatkozás szükségességével. Miként azonban a kapitalizmus fejlődésében — eltekintve a tőkésállam gazdasági szerepének egyes időszakokban bekövetkezett időleges csökkenésétől — az általános tendencia az állammonopolista formák erősödése, úgy a polgári politikai gazdaságtan fejlődésében is általános tendencia az „irányított gazdaság" koncepcióinak fokozatos térhódítása. Ez a tendencia különösen erősen jelentkezett Angliában, majd valamivel gyengébben az Egyesült Államokban, a háború utáni szakaszban pedig kezd észrevehetően megnyilvánulni Franciaországban is.

A „szabad vállalkozás" híveinek helyzete az Egyesült Államokban, Angliában és Franciaországban jelentősen meggyengült. L. Mises, amerikai közgazdász, a „laissez faire" elv egyik utolsó védelmezője, azon sajnálkozik, hogy a veblenisták, a marxisták és a keynesisták megkaparintották a katedrákat és az egyetemi előadásokat.* „Csak azokat nevezik ki a társadalomtudományok tanárainak és propagandistáinak, akik egyetértenek velük, és csak az ő nézeteiket megerősítő tankönyvek használatát engedélyezik."[40] Mises utalása arra, hogy a marxisták túlsúlyra jutottak az Egyesült Államok egyetemi előadásain, természetesen elejétől végig koholmány. Az amerikai egyetemek kapui, csakúgy mint a többi tőkésország legtöbb egyetemének kapui, zárva vannak a politikai gazdaságtan marxista előadói előtt. Mises azért beszél a marxizmus túlsúlyáról, hogy megijessze a polgárságot. Ami Misesnek a veblenisták és a keynesisták túlsúlyáról szóló panaszait illeti, ezeknek van némi alapjuk. Mises azért hadakozik, hogy a régi

---

* A veblenisták — az ismert amerikai közgazdász Th. Veblen követői. Veblen munkáiban kispolgári alapokon bírálja a monopóliumok és a finánctőke uralmát. — *Szerk.*

[40] *L. Mises:* Planning for Freedom and Other Essays and Addresses. Libertarian Press 1952. p. 152.

elméletek képviselőit is engedjék előadni az egyetemeken. Ez arról tanúskodik, hogy ezek a közgazdászok nem érzik magukat egészen jól a jelenlegi körülmények között. G. Soule, amerikai polgári közgazdász azt írja, hogy „most ritkán lehet találkozni a klasszikus értelemben vett »laissez faire« védelmezésével, kivéve a közgazdasági »földalatti mozgalom« (underworld) tagjainak munkáit; politikusokat vagy szakértőket, akik bizonyos magánérdekeket képviselnek a különféle adókkal vagy szabályozó intézkedésekkel szemben".[41] S. E. Harris, másik amerikai közgazdász megállapítja, hogy a régi elméletek képviselői, akik minden reményüket a szabad vállalkozáshoz fűzik, „mindinkább védekező állásokba vonulnak".[42]

4. A POLGÁRI POLITIKAI GAZDASÁGTAN VÁLSÁGÁNAK LEGFONTOSABB MOZZANATAI

A polgári politikai gazdaságtan válságának legfontosabb mozzanatait röviden a következő pontokban lehet összefoglalni.

1. Számos régi dogma nyilvánvaló csődje a kapitalizmus növekvő gazdasági nehézségeinek és a társadalmi katasztrófa veszélyének kényszerű elismerése miatt.

2. Az a beismerés, hogy a kapitalizmus belső erőinek működése nem eléggé hatékony; s a tőkés verseny automatikus működésébe vetett korábbi hit elvesztése.

3. Az állami gazdasági beavatkozás formájában jelentkező mesterséges tényezők működése felé fordulás, s a polgári államnak mint olyan erőnek segítségül hívása, amely le tudja győzni a mai kapitalizmus gazdasági nehézségeit.

4. Az a kényszerű beismerés, hogy a szabad verseny már a múlté, és hogy a verseny a mai körülmények között a monopólium elemeivel bonyolódik.

5. A fogyasztás mindenféle improduktív formájának — különösen a hadi kiadásoknak a — dicsőítése. E tendencia ko-

---

[41] *G. Soule:* Ideas of the Great Economists, New York 1953, p. 179.
[42] *S. E. Harris:* The National Debt and the New Economics. New York 1947. p. 29.

ı abban is megvolt (például Malthus műveiben), de most különösen szélesen elterjedt, s a polgári apológia fő vonalává vált.

6. A szociális demagógia új formái: az, hogy a kapitalizmusnak olyan törvényszerűségeket tulajdonítanak, amelyek csak a szocialista társadalomban lehetségesek, és olyan illúziókat terjesztenek, hogy a mai kapitalizmusra már nem jellemző a tőkésosztály uralma.

7. A polgári közgazdasági irodalom két alapvető irányzatának képviselői — az „irányított kapitalizmus" hívei és a „szabad vállalkozás" védelmezői — közötti viszony megváltozása az előbbiek javára.

Ezek a polgári politikai gazdaságtan válságának legfőbb vonásai. Ez nem egyszerűen a polgári apológia olyan szokványos átalakítása, amilyenekkel a múltban már találkoztunk (például a múlt század 70-es éveiben, amikor a „Tőke" megjelenése után új iskolák jöttek létre a politikai gazdaságtanban: az osztrák, a lausanne-i, a cambridge-i, az új történelmi iskola stb.). Ez az átalakítás magában hordozza azt az éles ellentmondást, amely éppen a halódó kapitalizmusra jellemző. Ez nem egyszerűen a polgári rend apológiája, hanem olyan apológia, amely a tőkés gazdaság belső gyengeségének kényszerű bevallását rejti magában.

Ez olyan apológia, amely a tőkés gazdaság erejének és virágzásának forrását nem a gazdaságon belül, hanem külső, gazdaságon kívüli erőkben keresi. Olyan apológia, amely a tőkés gazdaság sikeres fejlődését a tőkésállam gazdaságpolitikai irányzatának tudatos megváltoztatásától függő esetlegességként értelmezi. A polgári apologéták, amikor dicsőítik a tőkés gazdaságot, kénytelenek egyben kiállítani róla a szegénységi bizonyítványt. Be kell ismerniük, hogy a kapitalizmus számos aggkori betegségben szenved, és gyógykezelésre, élénkítő szerekre szorul, az állami költségvetésből hatalmas összegeket kell a népgazdaságba befecskendezni.

A polgári apológia belső ellentmondása napjainkban abban is kifejeződik, hogy a tőkés rendszer fölényének védelmezői feltételes módban fogalmazzák meg tételeiket; e rendszer előnyei csak meghatározott feltételek között, nevezetesen bizonyos gazdaságpolitika bevezetése esetén jelentkezhetnek. Ezekben a feltételes megfogalmazásokban a mai polgári köz-

gazdászok ellentmondásos helyzete tükröződik — nem tudják a tőkés rendszert olyan kategorikus formában védelmezni, mint azelőtt, nem tudják teljesen elhallgatni a tőkés ellentmondásokat.

Ebben az értelemben lehet a polgári ideológia válságáról beszélni. Ez nem a polgári elképzelések elvetésében jelentkezik, hanem abban, hogy a mai szerzők képtelenek következetesen megvédeni ezeket az elképzeléseket. Mint P. Mendès-France és G. Ardant megjegyzi, „a polgári közgazdászok beismerése (a kapitalizmus fogyatékosságait illetően — *I. B.*) ... gyengítette apológiájukat" [43] A mai polgárság azért nem tudja megvédeni álláspontját, mert helyzete erre képtelenné teszi, hiszen ez az osztály a történelmi fejlődés során egy közelgő katasztrófa közelébe került, s most csodára vár, amelynek segítségével meg lehetne gyógyítani a halálos beteg tőkés gazdaságot.

Nem meglepő, hogy a polgári politikai gazdaságtan régi iskoláinak (például az osztrák iskolának) képviselői, akik a polgári apológia régi módszereit használják, defetizmussal vádolják az új irányzatok híveit, különösen a keynesistákat. A régi apologetikus módszerek hívei azt a veszélyt hangoztatják, hogy a kapitalizmus „fogyatékosságait" emlegető gazdasági elemzés csökkentheti a kapitalizmus tekintélyét a tömegek szemében. Például Ch. Rist, ismert francia polgári közgazdász, a liberális irányzat híve így írt: „A világban, melyben élünk, annak védelmezői, amit tőkés rendszernek neveznek, magukra vállalták e rendszer minden módon való diszkreditálásának feladatát."[44] L. Mises a „defetizmusra" hárítja a felelősséget a tőkés társadalom esetleges katasztrófájáért. „A passzívan érzékelhető defetizmus eme észjárása — írja — sok európai országban lehetővé tette a szocializmus diadalmas előrenyomulását, és nagyon hamar segíthet neki ezt az országot (az Egyesült Államokat — *I. B.*) is meghódítani."[45]

---

[43] *P. Mendès-France* et *G. Ardant:* La science économique et l'action p. 206.

[44] *Ch. Rist:* Les fonds d'égalisation des changes et leur action sur la prix et sur l'activité économique. „Revue d'économie politique", 1936. No. 6. p. 1545.

[45] *L. Mises:* Planning for Freedom and Other Essays and Addresses. p. 165.

Egyes amerikai közgazdászok azzal vádolják az „irányított kapitalizmus" híveit, hogy ők a „gazdasági ötödik hadoszlop" a tőkés társadalomban. J. T. Flynn azzal vádolja őket, hogy „leplezett szocializmust"[46] védelmeznek.

Nem szabad elfelejteni, hogy a régi elméletek hívei még a legmérsékeltebb polgári reformátorokat is „antikapitalizmussal" vádolják. Hacker, polgári történész például „antikapitalizmust" lát számos amerikai államférfi tevékenységében, Jeffersontól kezdve egészen Franklin Roosevelttig.[47]

Mises defetizmussal vádolja még azokat az egyházi személyiségeket és arisztokratákat is, akik a tömegekhez való közeledés érdekében néha megeresztenek egy-egy kritikai megjegyzést a kapitalizmus címére. „A mai protestantizmus egyes kiemelkedő vezetői — panaszkodik Mises — nyíltan elítélték a kapitalizmust, és ráadásul a kapitalizmus kudarcait teszik felelőssé az orosz bolsevizmus kilengéseiért."[48]

A valóságban mindezek — az egyes polgári közgazdászok és politikusok elleni — vádak alaptalanok. Az „irányított kapitalizmus" hívei hajlandók a legkevésbé belenyugodni a tőkés társadalom összeomlásába. A kapitalizmust fenyegető veszélyek hangoztatását éppen arra használják fel, hogy mozgósítsák a polgári közvéleményt és az állami szerveket. E veszélyek hangsúlyozása szorosan kapcsolódik a tőkés gazdaság megerősítését, a súlyos gazdasági túltermelési válságok és a pusztító infláció megelőzését célzó rendkívüli intézkedések szükségességének propagandájához. Számos polgári közgazdász úgy véli, hogy a mai tőkés társadalom előtt kirajzolódó súlyos veszélyekre való hivatkozás a legjobb eszköz a nagy állami támogatások és megrendelések megindokolásához. Véleményük szerint ez a hivatkozás igazolhatja a munkásosztály fokozott kizsákmányolását, a munka intenzitásának növelését stb.

Ezt az álláspontot fejezi ki A. H. Hansen, a keynesizmus kiemelkedő amerikai képviselője: „Meggyőződésem, hogy a

[46] *J. T. Flynn:* The Road Ahead. Idézi *J. K. Galbraith:* Economics and the Art of Controversy, New Brunswick 1955. p. 61.

[47] „Capitalism and Historians", ed. by F. A. Hayek, London 1954. p. 89.

[48] *L. Mises:* The Anticapitalist Mentality. New York 1956. p. 45.

közgazdászok durván elhanyagolják kötelességeiket, ha nem tanulmányozzák társadalmunk súlyos fogyatékosságait."[49]

A polgári politikai gazdaságtan válságának egyik következménye, hogy a legelmélyültebb és legkomolyabb polgári közgazdászok közül néhányan érdeklődni kezdenek Marx iránt, mégpedig nemcsak mint bírálatuk fő tárgya iránt.

Mint E. James megjegyzi: „... talán még sohasem fordítottak annyi figyelmet Karl Marx munkáira, mint korunkban és nemcsak Szovjet-Oroszországban, hanem a nyugati országokban is. A marxi eszmék hatásának centruma az európai szárazföldön való sikeres terjedés hosszú időszaka után áthelyeződött Angliába, ahol nemcsak a labouristák, hanem még a radikálisok figyelmét is lekötötte e tanítás. Az amerikai értelmiség egy része az Egyesült Államok hivatalos köreinek ellenséges magatartása dacára igen komolyan foglalkozik Marx tanításaival."[50]

E Marx iránti sajátos érdeklődésnek két oka van. Először, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocialista világrendszer kialakulása után a marxizmus nagyon széles körben elterjedt, és a csaknem egymilliárd lakost számláló szocialista országokban uralkodó világnézet lett. Nagy a hatásuk a marxista nézeteknek egyes tőkésországokban is, ahol nagy kommunista pártok vannak, például Franciaországban és Olaszországban. Ezekben az országokban egyes polgári közgazdászok a marxizmus álláspontjára helyezkedtek, vagy közeledtek a marxizmushoz.

Jellemző, hogy Franciaországban még egyes „hivő közgazdászok" is kezdtek kacérkodni Marxszal. Így a „keresztény humanista", P. Bigo „Marxizmus és humanizmus" című könyvében Marx értéktöbblet-elméletére hivatkozik, s igyekszik azt idealista szellemben kifejteni. A Marx néhány tételére való hivatkozás nem zavarja Bigót abban, hogy a megreformált kapitalizmusba vetett hitet propagálja. Véleménye szerint a probléma az, hogy „megtalálják a munka és a tőke közötti kapcsolat olyan formáit, amelyek lehetetlenné teszik, hogy az egyik elnyomja a másikat"[51]. Ugyanilyen álláspontot

[49] *A. H. Hansen:* Economic Policy and Full Employment New York 1947. p. 306.

[50] *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle. p. 672.

[51] Ugyanott, 679. old.

védelmez a másik „katolikus szocialista", H. Bartoli. Sokat ír Marx érdemeiről: „Marx feltárta a XIX. század visszataszító vonásait. Az embernek dologgá, tárggyá, áruvá változása ellen tiltakozva, új életre keltette az emberi méltóságot, megvédelmezte és megmentette az emberi egyéniséget."[52] Ugyanakkor Bartoli elveti Marx forradalmi következtetéseit, és igyekszik megrágalmazni a Szovjetunió és a népi demokratikus országok társadalmi viszonyait.

A marxizmussal való kacérkodás egyes német evangélikus szerzőknél is megfigyelhető. A Német Szövetségi Köztársaságban 1954-ben jelent meg az Evangélikus Akadémia munkája, „Kutatások a marxizmus körében" címmel. Néhány e gyűjteményben szereplő szerző teológiai alapon értelmezi a marxizmust. Az egyik cikkben — melynek jellemző címe: „A pénz lényege: K. Marx »A tőke« c. műve egy alapvető fogalmának teológiai elemzése" — Marx tanítását „gazdaságilag orientálódott deizmusnak", az absztrakt emberi munkát pedig olyan fogalomnak minősítik, amely Marxnál az istenség szerepét töltötte be.[53]

Bármilyen nevetségesek is az effajta kísérletek, mégis arról tanúskodnak, hogy az egyházi személyiségek számolnak azzal az óriási hatással, amelyet a marxizmus a tömegekre gyakorol, és ezért igyekszenek a marxista terminológiához alkalmazkodni.

Egyes polgári szerzők hangsúlyozzák, hogy a marxi eszmék ilyen hatalmas elterjedése mellett nem szabad odavetett, futólagos megjegyzésekre szorítkozni. „Sokan erősen a marxista eszmék hatása alatt állnak — írja például D. McC. Wright —, anélkül, hogy végeredményben ismernék saját eszméik forrását. A marxista fogalmak ésszerű értékelése nélkül a gazdaságpolitikához való közeledésük mindig súlyosan elhibázott lesz."[54]

Másodszor, a marxizmus elterjedésére jelentős hatást gyakorolt a kapitalizmus társadalmi és gazdasági ellentmondásainak kiéleződése.

---

[52] Ugyanott, 680 old

[53] „Marxismusstudien". Schriften der Studiegemeinschaft der evangelischen Akademie. Bd. 3. Tubingen 1954. SS. 57—58., 73.

[54] *D. McC. Wright:* A Key to Modern Economics. p. 326.

A polgári közgazdászok között — Marxhoz való viszonyuk alapján — három csoportot lehet megkülönböztetni.

Az első csoporthoz tartozik a polgári közgazdászok jelentős többsége. Ezek nyíltan kijelentik, hogy ellenségesen állnak szemben a marxizmussal. E csoport képviselői nagyon ritkán beszélnek Marxról, s akkor is kritikailag.

A második csoporthoz azok a polgári ideológusok tartoznak, akik néha kacérkodnak a marxizmussal, főleg demagóg célzattal, a marxizmus és a polgári ideológia különféle változatai között ingadozó olvasó megnyerése végett. Példaként a fent említett egyházi szerzők is említhetők.

A harmadik csoportot egyelőre még jelentéktelen számú olyan közgazdász alkotja, aki egészében polgári álláspontonmaradt, de esetenként szükségesnek látja, hogy Marxra hivatkozzon, elméletének egyes elemeihez forduljon (természetesen a maga értelmezésében), a mai kapitalizmus bonyolult kérdéseinek megvilágítása végett. E harmadik csoport legjellemzőbb képviselője J. Robinson, angol közgazdász. Marx gazdasági tanításainak szentelt könyvében Robinson a következőket írta: „Akadémikus körökben Marxot a legutóbbi időkig rendszerint lenéző hallgatással kezelték, s e hallgatást csak gúnyos lábjegyzetek törték meg. Az akadémikus elméleteknek a gazdasági élet előrehaladása által meggyorsított mai fejlődése — a monopóliumok és a munkanélküliség elemzése — megrendítette az ortodox doktrina szerkezetét, és megsértette azt az önhittséget, amellyel a polgári közgazdászok rendszerint szemlélték a »szabadon fejlődő« kapitalizmust. Viszonyuk Marxhoz, a kapitalizmus legfőbb bírálójához ezért sokkal kevésbé magabiztos, mint általában volt."[55]

Az a beismerés, hogy a polgári közgazdászok elvesztették korábbi magabiztosságukat a marxizmussal szemben, felettébb jellemző. Ez a kapitalista ellentmondások kényszerű elismerésének és a kapitalizmus belső erőibe vetett hit elvesztésének másik oldala.

Robinson továbbmegy, és kijelenti: „Véleményem szerint nekik (a polgári közgazdászoknak — *I. B.*) sokat kell tanulniuk tőle (Marxtól — *I. B.*)."[56]

[55] *J. Robinson:* An Essay on Marxian Economics. London 1949. p. V

[56] Ugyanott.

Ezzel a következtetéssel a polgári közgazdászok elenyésző kisebbsége ért egyet. A polgári közgazdászoknak ugyancsak elenyésző kisebbsége érthet egyet a szerző ama következtetésével is, hogy „az akadémikus (azaz a polgári — *I. B.*) politikai gazdaságtan mai fejlődése olyan álláspontra juttatta őket (a polgári közgazdászokat — *I. B.*), amely bizonyos vonatkozásokban sokkal közelebb áll Marxhoz, mint saját szellemi elődeik álláspontjához."[57] De ezek a következtetések mégsem egyedülállók. Az utóbbi években gyakoribbá válnak azok az esetek, amikor egyes polgári közgazdászok egészében elvetik Marx gazdasági tanításait, de egyes tételeinek helyességét elismerik.

Nézzünk néhány példát.

Akerman, svéd közgazdász kijelenti Marx gazdasági tanításáról, hogy „ha Marx elnyomorodási elmélete alaptalan is, koncentráció-elmélete és a trösztökre, valamint az egyre súlyosabbá váló világválságokra vonatkozó katasztrófa-tétele teljesen megcáfolhatatlan részigazságokat tartalmaz."[58]

Az ökonometrikusok egyik neves képviselője, E. D. Domar írta: „A közgazdaságtudomány iskolái közül — gondolom — a marxista közelítette meg leginkább a gazdasági növekedés lényeges elméletének fejlődését."[59] A tőkefelhalmozás és a foglalkoztatottság közötti kapcsolatot vizsgálva Domar megjegyzi: „A közgazdasági irodalomban sokat vitatkoztak erről, s Marx volt az, aki a tudományt ebben a kérdésben leginkább gazdagította."[60]

Az oxfordi egyetem professzora, a Lengyelországból származó M. Kalecki, „Tanulmányok a gazdasági ingadozások elméletéről" című munkájában azt írta, hogy „... Marx módszere alapot ad a fizetőképes kereslet elemzéséhez, és hogy az akadémikus közgazdászok Marx iránti megvetésük következtében sok időt vesztegettek arra, hogy újra feltárják a maguk számára ezeket az igazságokat."[61]

---

[57] Ugyanott, 4. old.

[58] *J. Akerman*: Structures et cycles économiques. t. 1. Paris 1955. p. 88.

[59] *E. D. Domar:* Essays in the Theory of Economic Growth. New York 1957. p. 17.

[60] Ugyanott, 43. old.

[61] *M. Kalecki:* Essays on the Theory of Economic Fluctuations. London 1939. p. 45.

Domarchi, francia közgazdász azt javasolta, hogy „... a marginalista elmélet legújabb eredményeire támaszkodva újítsák fel a klasszikus elmeletben Marx által végzett munkát".[62]

J. Marchal, ismert francia közgazdász nemrégiben könyvet írt „Két tanulmány a marxizmusról" címmel. Könyvének elején nyíltan kijelenti, hogy nem ért egyet a marxizmussal, mint világnézettel. „Nem arról van szó — írja —..., hogy tudjuk, marxista vagy nem marxista (valaki), hanem egyszerűbb dologról, arról, hogy azon kutatók számára, akik nem próbálnak marxistává válni, megtaláljuk a doktrinában azt a kulcsot, amely lehetővé teszi a hagyományos elmélet fogyatékosságainak kiküszöbölését és a valóság jobb megértését."[63] Marchal elismeri, hogy Marx módszere, amely nem dolgok, hanem társadalmi csoportok közti viszonyokat vizsgál, termékeny. A nemzeti jövedelem elosztásának tanulmányozásában Marx módszerére szerinte feltétlenül szükség van. Marchal hangsúlyozza, hogy egyes problémák vizsgálata során „... a marxizmus tanulmányozása nagyon gyümölcsöző lehet".[64]

G. Soule, amerikai közgazdász szerint: „Lehet, hogy Marx jóslatai a határidők tekintetében hibásak voltak, de lényegüket tekintve nem azok. Lehet, hogy a kapitalizmus katasztrofális összeomlása valamikor a jövőben megtörténik."[65]

Egy másik amerikai szerző, L. Rogin, aki elveti ugyan Marxnak az osztályokról és a proletárforradalomról szóló számos fontos tételét, azt azonban kénytelen elismerni, hogy „a központi kérdésben — vagyis hogy a kapitalizmus el tud-e érni olyan gazdasági stabilitást, amely, ha nem is elégséges, de mindenesetre szükséges feltétele a társadalmi és a politikai stabilitás meg a béke biztosításának — Marxnak volt igaza mind a revizionista szocialistákkal, mind a liberális reformátorokkal szemben."[66]

Természetesen hiba volna túlbecsülni az ilyenfajta kijelentések jelentőségét. J. Robinson kétségtelenül túlbecsülte azt

---

[62] „Temps modernes", octobre 1946. p. 101. Idézi *G. Granger:* Concept, structure et loi en science économique. Paris 1955. p. 96.

[63] *J. Marchal:* Deux essays sur le marxisme. Paris 1955. p. 11.

[64] Ugyanott, 13. old.

[65] *G. Soule:* Ideas of the Great Economists. New York 1953, p. 93.

[66] *L. Rogin:* The Meaning and Validity of Economic Theory. New York 1956. p. 404.

az érdeklődést, amelyet a polgári közgazdászok Marx iránt tanúsítanak. De helyesen észrevette, hogy a polgári közgazdászok kénytelenek felvetni a kapitalizmus perspektívájának kérdését. Más szavakkal, éppen az események fejlődése vezette el a polgári közgazdászokat azokhoz a kérdésekhez, amelyeket Marx oly zseniálisan oldott meg.

Ha a polgári közgazdászok közel akarnak kerülni a gazdasági jelenségek megvilágításához, gyakran alkalmazzák — ha eltorzított formában is — Marx egyes tételeit. Igy, sok polgári közgazdász tulajdonképpen a társadalmi termelésnek termelési eszközök és fogyasztási cikkek termelésére való felosztásából indul ki. Alkalmazzák a polgári közgazdászok az első osztály fejlődésének elsődlegességéről szóló tételt is, mégpedig az „akcelerátor-elv" formájában. Egyes polgári közgazdászok — ismét csak eltorzított formában — felhasználják a felhalmozás szerepéről, a bővített újratermelés folyamatának aránytalanságáról, az állótőke tömeges felújításáról stb. szóló marxista politikai gazdaságtani tételeket.

Ebben a vonatkozásban van alapja W. W. Rostow, amerikai közgazdász megjegyzésének: „A szerző meg van győződve arról, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai tényezők egymáshoz való viszonyának marxi sémája sokkal mélyebb hatást gyakorolt a nyugati akadémikus gondolkozásra, mint ezt a gyakorlati emberek többsége bevallja."[67]

D. Hamberg, másik amerikai közgazdász, igyekszik Marxot az olyan közgazdászok szellemi elődjének feltüntetni, „mint Tugan-Baranovszkij, Schumpeter, Robertson és Harrod, akik mintegy Marxhoz hasonlóan, a gazdasági fejlődés és a labilitás közötti szerves kapcsolat bebizonyítására törekedtek"[68].

Nagyjából ilyen értékelést ad E. James is. „Úgy tűnik — írja —, hogy a marxista világnézet részlegesen hatott olyan közgazdászokra, akik nem kommunisták, sőt még nem is szocialisták. Ez főképpen abban jelentkezik, hogy ezek a közgazdászok elítélik a kapitalizmus egyes oldalait vagy időnként nagy figyelmet fordítanak az elégtelen fogyasztás elméletére, habár ezen elmélet értelmezésében különböznek Marxtól."[69]

---

[67] *W. W. Rostow:* The Process of Economic Growth. Oxford 1953. p. 9.
[68] *D. Hamberg:* Economic Growth and Instability. New York 1956 p. 10.
[69] *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle. p. 509.

Ez a helyzet nem új. Annak idején Engels 1882. december 22-én Bebelhez küldött levelében azt írta a katedra-szocialistákról, hogy azok „a mi hulladékunkból táplálkoznak".

A marxista politikai gazdaságtan egyes tételeinek elferdített formában való részleges felhasználása a legkevésbé sem gyengíti a polgári közgazdászok marxistaellenességét.

Az is nyilvánvaló, hogy az osztályhelyzetnél fogva korlátozott látókör, az idealista világnézet uralma és a tudománytalan módszerek miatt a polgári közgazdászok nem tudják helyesen alkalmazni a marxista politikai gazdaságtanból kölcsönzött helyes tételeket.

J. Robinson a következő szavakkal fejezi be Marxról írott könyvét: „Ha egyáltalán van némi remény haladásra a politikai gazdaságtanban, akkor ezt csak ahhoz fűzhetjük, hogy az akadémikus módszereket (azaz a polgári közgazdászok által kidolgozott módszereket — *I. B.*) használjuk fel a Marx által felvetett kérdések eldöntéséhez."[70]

Minden marxista számára nyilvánvaló, hogy az a feladat, amelyet J. Robinson megjelölt, utópikus, és belső ellentmondásokat tartalmaz. Helyes választ adni a Marx által felvetett kérdésekre (amit egyébként Marx, Engels, Lenin és követőik már megtettek) csak tudományos módszer alapján lehet, ilyen módszer pedig egyedül a dialektikus materializmus módszere. A dolog lényege az, hogy a polgári közgazdászoknak természetesen nem felelnek meg a marxista—leninista politikai gazdaságtan válaszai. A kapitalizmus jelenkori fejlődése során felvetődött égető kérdésekre olyan választ igyekeznek adni, amely megfelel a polgárság, vagyis azon osztály érdekeinek, amelyet a történelem pusztulásra ítélt, s amelynek érdekei szemben állnak a termelőerők fejlődésének szükségleteivel. A polgári közgazdászok osztálykorlátaik miatt nem képesek feltárni a társadalom gazdasági fejlődésének valódi törvényeit. Mesterséges elméleti sémákat szerkesztenek, amelyek a tőkés termelési mód mozgásának a marxista—leninista politikai gazdaságtan által feltárt törvényét hivatottak „megcáfolni". Nem tudnak továbbmenni Marx egyes — a marxista világnézet egészéből kiragadott — tételeinek felhasználásánál.

---

[70] *J. Robinson:* An Essay on Marxian Economics. p. 115.

5. A POLGÁRI POLITIKAI GAZDASÁGTAN VÁLSÁGÁNAK SAJÁTOSSÁGAI A HÁBORÚ UTÁNI SZAKASZBAN

A polgári politikai gazdaságtan válsága világosan kifejeződött a két világháború között. A vezető tőkésországokban — Angliában és az Egyesült Államokban — e válság a harmincas években került napvilágra, az 1929—1933-as gazdasági világválsággal kapcsolatosan. A polgári politikai gazdaságtan válságának legfontosabb vonásai és sajátosságai megőrizték erejüket a háború utáni szakaszban is. A második világháborút követő mélyreható társadalmi, gazdasági és politikai változások azonban néhány új sajátosságot kölcsönöztek a polgári közgazdasági elméleteknek.

A legfontosabb tényező, amely a polgári közgazdasági elméletek és az egész polgári ideológia fejlődésére hatást gyakorolt, a kapitalizmus és a szocializmus erőviszonyainak az utóbbi javára történt megváltozása, mely a Szovjetunió jelentős megerősödésének és a szocialista világrendszer kialakulásának következménye. A győzelmesen fejlődő kommunizmus ellen vívott harc a polgári elméletek legfőbb tartalmává lett. Ugyanakkor tovább erősödik a nyíltan polgári és a jobboldali szocialista pártok közeledésének tendenciája, mely már a kapitalizmus általános válságának első szakaszában megfigyelhető volt. Végeredményben a régi világ összes erői — a jobboldali szocialisták reakciós vezérei is — felléptek a kommunista mozgalom ellen. A szocializmus elleni harc, amely a polgári apologétákat mindig is jellemezte, az Októberi Forradalom győzelme után a Szovjetunió elleni harc, a második világháború után pedig egyszersmind a többi szocialista ország elleni harc konkrét formáját öltötte.

A háború után a polgári szerzők kezdték sűrűn alkalmazni a következő fogást: egyfelől igyekeznek betemetni és álcázni a kapitalizmus és a szocializmus közötti mély szakadékot, másfelől mesterséges szakadékot próbálnak előidézni a szocializmus és a kommunizmus között. A szocializmust és a kommunizmust — amelyek valójában a kommunista társadalom két fejlődési szakaszának tekintendők, s amelyek egy és ugyanazon gazdasági törvényeknek vannak alávetve — két teljesen különböző, sőt egymással ellentétes rendszernek igyekeznek ábrázolni. Mindezekben a koholmányokban egy a lo-

gika: mindenáron befeketíteni a kommunista építést a tömegek előtt. A polgári ideológusok, figyelembe véve a szocialista eszmék nagy népszerűségét, kettős ideológiai manőverbe kezdtek: azt állítják, hogy szocializmus van ott, ahol nincs és nem is lehet (a tőkés gazdaságban), és tagadják a szocializmus létezését ott, ahol kizárólag lehet és van is (a szocialista tábor országaiban). Ez a fonák qui pro quo mutatja, milyen ügyeskedésekre kényszerül a mai polgári apológia abbeli törekvésében, hogy bebizonyítsa: nem áll ellenségesen szemben a szocialista eszmékkel.

A másik igen fontos tényező, amely a polgári politikai gazdaságtan fejlődésére a háború utáni szakaszban hatással volt, az erőviszonyoknak a tőkés világban végbement változása az Egyesült Államok javára és az amerikai monopóliumok fokozott világuralmi törekvése. Ez a törekvés az Egyesült Államok államférfiainak számos megnyilvánulásában világosan kifejeződött. Rányomta bélyegét a polgári közgazdasági irodalomra és az egyes elméleti kérdések értelmezésére is. A gazdasági túltermelési válságokat például úgy tekintik, mint közvetlenül az Egyesült Államok gazdaságát érintő problémát, amely a többi tőkésország gazdaságát csak olyan mértékben befolyásolja, amilyenben az amerikai gazdaságban végbemenő folyamatok az illető országra hatást gyakorolnak. Sok szerző — különösen az amerikaiak közül — úgy értelmezi a válságellenes intézkedéseket, hogy azok nem csupán a belső nehézségek elleni harc eszközei, hanem olyan eszközök is, amelyek biztosítják az Egyesült Államok döntő befolyását a tőkésországok felett. „Az amerikai külpolitika politikai gazdaságtana" című ismert gyűjteményben — amely az amerikai imperializmus világuralmi törekvéseinek legrendszeresebb kifejtését tartalmazza — a sikeres válságellenes politikát nyilvánítják ama legfontosabb feltételnek, amely az Egyesült Államok terjeszkedő külpolitikai irányvonalának realizálásához szükséges. „Amíg az Egyesült Államok kormánya nem kész — szükség esetén — a gazdasági fejlődés megfelelő ütemének és a foglalkoztatottság megfelelő színvonalának biztosítására irányuló pozitív politikát és programot kidolgozni — olvassuk e gyűjteményben —, addig nem sok haszna van ama gazdasági külpolitika megvitatásának, amelyet az amerikai biztonság és az egész nem szovjet világ biztonsága szempontjából

szükségesnek tartunk."[71] Jellemző vonása az amerikai polgári közgazdasági irodalomnak a háború utáni időszakban, hogy a gazdaságpolitika legfontosabb kérdéseit — valuta, hitel, adó, beruházás, külkereskedelem, tőkekivitel stb. — az Egyesült Államoknak a tőkés világgazdaságban betöltött vezető szerepének szempontjából vizsgálják. Ráadásul a háború után az amerikai közgazdászok kezdtek vezető szerepet vinni a polgári közgazdasági világirodalomban.

A jelenlegi szakaszban az amerikai imperializmus vált a hidegháborúnak, a fegyverkezési hajszának és a harmadik világháború előkészületeinek fő ösztönzőjévé. Gigantikus méretekben kiterjesztette a militarizmus propagandáját, s az nagy hatást gyakorolt az egész világ polgári közgazdasági irodalmára. Az Egyesült Államok és más tőkésországok polgári közgazdászai nagy gyakorlatra tettek szert a hadigazdaság „fölényének" dicsőítésében; a hadigazdaság szerintük mentes a munkanélküliségtől, a válságtól, a termelési anarchiától és a tőkés gazdaság ellentmondásainak egyéb megnyilvánulásaitól. Az egész tőkés világban elterjedt az az Egyesült Államokból származó legenda, hogy a fokozott fegyverkezési hajsza és a népgazdaság militarizálása a legjobb védekezés a gazdasági túltermelési válságok ellen. A militarizmus hirdetésének széles körű elterjedése a polgári közgazdasági irodalom egyik fontos vonása a háború utáni időszakban.

Nem maradtak hatástalanok a polgári politikai gazdaságtan háború utáni fejlődésére bizonyos konjunkturális jellegű tényezők sem. Különösen éreztette hatását az a körülmény, hogy a tőkésországok többségében az ötvenes évek kezdetétől (1957—1958-ig) ipari fellendülés volt észlelhető. A harmincas évek és a háborús időszak irodalmától eltérően — amikor az 1929—1933-as és az 1937—1938-as válság hatása alatt kialakult hangulatok voltak túlsúlyban — az ötvenes évek irodalma a tőkésországokban, különösen az Egyesült Államokban, sokkal inkább optimista. A polgári közgazdászok azt terjesztik, hogy a kapitalizmusnak sikerült létrehoznia azt a mechanizmust, amely meg tudja akadályozni az 1929—1933-ashoz hasonló súlyos gazdasági válságok bekövetkezését.

---

[71] „The Political Economy of American Foreign Policy. Its Concepts, Strategy and Limits". New York 1955. pp. 14—15.

A mai polgári közgazdászok — eltérően a harmincas évektől — műveikben sokkal nagyobb figyelmet fordítanak a különböző inflációellenes programok kidolgozására. Ez az inflációs folyamatnak a háború alatt és a háború után végbement előrehaladásával kapcsolatos.

A válságellenes és az inflációellenes polgári programokat az V. fejezetben vizsgáljuk meg. Itt a háború utáni közgazdasági irodalomnak a polgári politikai gazdaságtan válságával közvetlenül kapcsolatos egyik igen fontos sajátosságát szeretnénk megemlíteni. Az állam gazdasági beavatkozására irányuló felhívások rendszerint — ahogy már láttuk — a gazdasági válságok és depressziók idején erősödnek meg, amikor a tőkés gazdaság nagy nehézségekkel küzd. Megélénkülés és fellendülés idején viszont a gazdaság állami szabályozásának bírálata lép előtérbe a polgári irodalomban, és erősen terjed a „laissez faire" elvére alapozott gazdaságpolitika propagandája. Így volt ez a múltban, nevezetesen századunk húszas éveiben, amikor egyes országokban (például az Egyesült Államokban) ipari fellendülés volt. A háború utáni időszak sajátossága abban rejlik, hogy az eléggé jelentős és hosszan tartó ipari fellendülés ellenére az „irányított kapitalizmus" eszméje tovább uralkodik a tőkés világban. Ez közvetlenül kapcsolatos azzal, hogy a háború utáni fellendülés jelentős mértékben a fegyverkezési hajsza és egyéb mesterséges tényezők ingatag alapján fejlődött ki. Az ilyenfajta fellendülés nem erősítheti meg a kapitalizmus belső erőinek működésébe vetett hitet. Nem véletlen, hogy a polgári közgazdászok a tőkés termelésnek a háború után tapasztalt némi megélénkülését elsősorban gazdaságpolitikai intézkedésekkel kapcsolják össze.

A mai polgári közgazdászok nagy része az állami kereslet hatalmas növekedését minősíti a konjunktúrát meghatározó legfontosabb tényezőnek. A mai polgári politikai gazdaságtan optimizmusa tehát az állami költségvetés felduzzasztásának csodatevő hatásába vetett hitre támaszkodik, a költségvetés felduzzasztása pedig elszakíthatatlanul összekapcsolódik az adóprés megszorításával, az inflációs folyamat ösztönzésével, a fegyverkezési hajszával és a népgazdaság militarizálásával. A mai közgazdászok optimizmusa a kapitalizmus gazdasági törvényeinek működéséről alkotott felettébb pesszimisztikus

elképzeléseken nyugszik, és egy gazdaságon kívüli, méghozzá olyan tényező dicsőítésével függ össze, amely szorosan a háborús előkészületek körébe tartozik.

A közgazdasági irodalom említett sajátossága a polgári nézetek bizonyos fejlődéséről tanúskodik. A húszas és az ötvenes évek uralkodó polgári ideológiája közötti különbség kifejeződik a kiemelkedő államférfiak kijelentéseiben is. Némi fogalmat alkothatunk erről a fejlődésről, ha összehasonlítjuk az Egyesült Államok két elnökének, Hoovernek a húszas évekből és Eisenhowernek az ötvenes évekből származó kijelentéseit. Ez a szembeállítás még jellemzőbb, ha figyelembe vesszük, hogy mindkét elnök a republikánus párthoz tartozik.

Az Egyesült Államok kormányzó köreiben a húszas években uralkodó gazdasági nézetek kitűnően fejeződtek ki H. Hoover „Amerikai individualizmus" című könyvében (*H. Hoover*: American Individualism. New York 1922.), amelyben a szerző az állam gazdasági benemavatkozási politikáját dicsőíti, és a tőkések egyéni erőfeszítéseit jelöli meg egyedül üdvözítő tényezőként.

Az Egyesült Államok mai vezetőinek elképzeléseire azok a megállapítások jellemzők, amelyeket Eisenhower „Az Egyesült Államok elnökének gazdasági jelentésé"-ben tett 1953-ban és 1954-ben. Az 1953. évről szóló jelentés szerint „a kormánynak a maga nagy erejét arra kell felhasználnia, hogy segítsen a foglalkoztatottság, a vásárlóképesség és az ésszerűen stabil árszínvonal fenntartásában".[72] A jelentés hangsúlyozza, hogy ez „nem időszaki, hanem folyamatos kötelesség". Az 1954. évről szóló jelentés ugyancsak hivatalosan kimondja, hogy a kormány magára vállalja a felelősséget a válság elleni harcért. A jelentés hangsúlyozza, hogy „koordinálnunk kell az összes kormányprogramokat, különösen a pénzügyi-, hitel- és adópolitikát, hogy ezzel korlátozzuk és legyőzzük azokat a tendenciákat, amelyek a recesszió vagy az infláció irányában fejlődhetnek".[73] „Az amerikai nép — jelenti ki Eisenhower — szilárdan hisz a gazdasági szabadságban, de nem fogadja passzívan a depressziót vagy az inflációt."[74]

---

[72] „Economic Report of the President". Washington 1954. p. IV.
[73] „Economic Report of the President". Washington 1955. p. 6.
[74] Ugyanott, 2. old.

Az Egyesült Államok elnökének gazdasági jelentései a mai polgári politikai gazdaságtanra jellemző általános tendenciát — a „laissez faire" elvtől való eltérést és a válságok, a munkanélküliség és az infláció elleni harccal kapcsolatos különleges állami felelősség elismerését — tükrözik. Ez a tendencia fejeződik ki a polgári politikai gazdaságtan különböző irányzatai közötti viszony változásában. A kapitalizmus általános válságának idején azok az elméletek tipikusak, amelyek az úgynevezett „irányított kapitalizmus" mellett szállnak síkra. Ezen elméletek legismertebb változata a keynesi elmélet. A tőkés gazdaság „irányításának", „ellenőrzésének" nem minden híve áll közel a keynesi érveléshez és terminológiához. Valamilyen formában azonban az „irányított kapitalizmus" elméletei, amelyek már a harmincas években széles körben elterjedtek, uralkodóvá váltak a polgári irodalomban a második világháború után. A polgári közgazdászok túlnyomó többsége a tőkés gazdaság állami „irányításának" valamilyen formája mellett száll síkra. Nézeteltéréseik az „irányítás" mértéke és formái tekintetében vannak. Ezt a tényt sok polgári közgazdász is kénytelen elismerni. A. F. Burns professzor, az Egyesült Államok elnöke mellett működő gazdasági tanácsadók volt vezetője, a következőket írta: „Az a kérdés, hogy kell-e az államnak bizonyos szerepet betöltenie a gazdasági aktivitás magas színvonalának fenntartásában, ma már nem komoly vita tárgya. A legkülönbözőbb társadalmi csoportok és mindkét politikai pártunk képviselői egyetértenek abban, hogy nem engedhetjük meg a depresszió és az infláció gazdasági viharainak, hogy akadálytalanul kifejtsék romboló hatásukat. Mi most nem a gazdasági ciklus szabályozásának szükségességéről vitatkozunk, hanem inkább a kormányzat tevékenységének jellegéről, időtartamáról és méreteiről."[75] Körülbelül így értékeli a gazdaság állami irányításának kérdésében fennálló nézeteltéréseket J. K. Galbraith, amerikai közgazdász is.[76]

A konjunktúra változása a jelenlegi körülmények között nem is annyira az „irányított kapitalizmus" elterjedésének

[75] *A. F. Burns:* From Ike's Business Adviser· the Recession is Ended. „U. S. News and World Report", October 29 1954. p. 43.

[76] Lásd *J. K. Galbraith*· Economics and the Art of Controversy. New Yersey 1955. p. 73

mértékére hat, mint inkább a gazdaság irányítására javasolt módszerek konkrét formáira. E különbségek megvilágítására az L. Lorwin, amerikai közgazdász által javasolt terminológia alkalmazható: szerinte „két terv-koncepció" különböztethető meg, „institucionális" és „operatív". A különböző terv-koncepciókon Lorwin tulajdonképpen a polgári állam gazdasági befolyásának különböző formáit érti. „Institucionális terv-koncepció" Lorwin nyelvén olyan állami befolyásolást jelent, amely különféle gazdaságpolitikai intézkedések (valuta-, hitel-, adópolitika stb.) segítségével megy végbe, az egyes vállalatok és egyesülések tevékenységébe való közvetlen beavatkozás nélkül. E koncepció lényege az, hogy az állam a papírpénz-kibocsátás növelése vagy csökkentése, a leszámítolási kamatláb változtatása, az adók emelése vagy leszállítása és más gazdaságpolitikai intézkedések segítségével irányíthatja a vállalatok tevékenységét, a termelés a tőkebefektetés fokozására vagy csökkentésére stb. ösztönözheti őket. Az „operatív terv-koncepció" a vállalatokra való közvetett hatás eme módszerei mellett szükségesnek tartja a vállalatok tevékenységébe való közvetlen beavatkozást is, mégpedig kötelező árak megállapítása, a hiány-nyersanyagok elosztása, munkásoknak a vállalatokhoz való rögzítése, kötelező kartellizálás, a termelés koncentrálása stb. útján.[77]

Az „operatív tervezés" módszereihez a polgári állam különleges, rendkívüli esetekben folyamodik, például súlyos válság idején, amikor sok vállalatot csőd fenyeget, vagy háború idején, amikor a vallalatok bizonyos csoportjával szemben jelentősen növekednek a követelmények. A monopoltőke előnyben részesíti az irányítás közvetett módjait, amelyeket az „institucionális terv-koncepció" tartalmaz. Nagyon jellemző az, hogy az amerikai monopóliumok 1935-ben kivívták azoknak a Roosevelt által 1933-ban bevezetett legszigorúbb irányítási módszereknek — többek közt az úr. „tisztességes verseny kódexének" — megszüntetését, amelyek a válság idején féken tartották a konkurrenseket, és amelyek alkalmatlanná váltak a monopóliumok számára, mihelyt a gazdasági helyzet megjavult.

---

[77] Erről részletesebben lásd *Л Альтер:* Крушение теории „планового капитализма", Госполитиздат, 1954

A háború utáni irányítás sajátossága (kivéve egyes időszakokat, például a koreai háború idejét) az, hogy a kedvező gazdasági helyzet miatt az „institucionális tervezés" módszereinek nagyobb szerepük van, mint az „operatív tervezés" módszereinek.

6. A POLITIKAI GAZDASÁGTANBAN ÉSZLELHETŐ VÁLSÁG POLGÁRI ÉRTELMEZÉSÉNEK BÍRÁLATA

A polgári közgazdászok már századunk húszas éveiben kezdték vizsgálni a politikai gazdaságtan válságának kérdését. Az érdeklődés e probléma iránt először Németországban, majd Angliában és az Egyesült Államokban, végül Franciaországban jelentkezett.

Németországban már a húszas években megjelent számos olyan monográfia, amely csak a politikai gazdaságtan válságával foglalkozik. Ilyenek A. Günther[78], L. Pohle[79], R. Stolzmann[80], O. Spann[81] monográfiái. A német polgári irodalomban ez idő tájt erősen elterjedtek az arra vonatkozó panaszok, hogy a közgazdaságtudományban zűrzavar uralkodik, s hogy e tudomány képtelen megoldani az élet által támasztott új problémákat. Ilyen panaszok, ritkábban ugyan, de jelentkeztek a német irodalomban a harmincas években is. Így H. Wagenführ, a polgári politikai gazdaságtan állapotát jellemezve, ezt írta 1933-ban: „Nincs semmiféle egységes rendszer, amelynek tökéletesítésén állandó munka folyna. Nem lehet arról sem beszélni, hogy bizonyos számú rendszer hathatóságát (vagy helyességét) kutatnák (mint a matematikában és a természettudományokban); a valóságban nagyszámú politikai gazdaságtani rendszer áll egymással szemben, ame-

[78] *A. Günther:* Krise der Wirtschaft und der Wirtschaftswissenschaft. Dresden 1921.

[79] *L. Pohle:* Die gegenwärtige Krise in der deutschen Volkswirtschaftslehre. Betrachtung über das Verhältnis zwischen Politik und nationalökonomischer Wissenschaft. Leipzig 1921.

[80] *R. Stolzmann:* Die Krise in der heutigen Nationalökonomie. Jena 1925.

[81] *O. Spann:* Die Krise in der Volkswirtschaftslehre. München und Leipzig 1930.

lyek többsége egyáltalán nem kapcsolódik egymáshoz."[82] Wagenführ végül is arra a felettébb vigasztalan következtetésre jut, hogy a politikai gazdaságtanban „önkényes vélemények káosza"[83] uralkodik.

Megközelítőleg hasonló hangnemben jellemezte a polgári politikai gazdaságtan állapotát Schachtsschabel, német közgazdász 1940-ben. Ő is alkalmazza a „káosz" kifejezést. Azt írja, hogy a politikai gazdaságtan „mindenféle egységtől megfosztott közgazdaságtudomány kaotikus állapota"[84]. Schachtsschabel különösen hangsúlyozza azt a körülményt, hogy a polgári politikai gazdaságtan megmerevedett a hagyományos tételekben, amelyek az elmúlt évszázadban alakultak ki, és képtelen arra, hogy választ adjon a jelenkor aktuális kérdéseire. „A közgazdaságtudomány — sajnálkozik — nem vette észre, hogy alkalmazkodnia kell az új gazdasági viszonyokhoz."[85]

Ehhez hasonló sajnálkozásokat nagyon gyakran találunk az angol közgazdasági irodalomban a harmincas években. Nagyon jellemző az angol közgazdászok hangulatára Youngnak a politikai gazdaságtan tárgykörében a londoni egyetemen tartott bevezető előadása, amely 1928-ban jelent meg. A világ, hangsúlyozta előadásában, több kérdést tesz fel a közgazdászoknak, mint eddig bármikor, s a kérdésfeltevés mind állhatatosabbá válik. A régi kérdésekre, Young szavai szerint, még csak találnak választ nagy nehezen a közgazdászok. Ami az új kérdéseket illeti, ezen a területen a közgazdászok nem érzik magukat sokkal erősebbeknek, mint azok, akik nem közgazdászok.[86]

A politikai gazdaságtanra vonatkozó legkülönbözőbb panaszokat a polgári irodalomban B. Wotton, angol írónő rendszerezte 1937-ben „Panasz a közgazdaságtudományra" című könyvében. Wotton öt vádat jelölt meg, amelyekkel az irodalomban a politikai gazdaságtant illetik: először, a politikai gazdaságtan nem hoz hasznot a gyakorlat számára; má-

---

[82] *H. Wagenführ:* Der Systemgedanke in der Nationalökonomie. Eine methodologische Betrachtung. Jena 1933. S. 218.

[83] Ugyanott, 220. old.

[84] *H.G. Schachtsschabel:* Ein System der Wirtschaftslehre. Jena 1940. S. 21.

[85] Ugyanott, 20. old.

[86] Lásd *A. Young:* English Political Economy. „Economica", March 1928. p. 1.

sodszor, hozzáférhetetlen a szakemberek számára; harmadszor, a közgazdászok között nincsen egyetértés az alapvető kérdések megoldása tekintetében; negyedszer, a közgazdászok figyelmen kívül hagyják a reális valóságot, és hipotetikus sémákat elemeznek; ötödször, a fennálló rend apológiájával foglalkoznak. Wotton megvizsgálja ezeket a vádakat, és felteszi a kérdést: tudománynak lehet-e tekinteni a politikai gazdaságtant; de egyetlen szóval sem említi a valóban tudományos marxista—leninista politikai gazdaságtant. Az a következtetés, amelyre Wotton jut, nagyon vigasztalan: a sarlatánsággal gyanúsított közgazdászoknak nincsen joguk igényt tartani a tudós megtisztelő címére. az ilyen igények alátámasztásához megfelelő alapok szükségesek.[87] Nem szükséges hozzátenni, hogy a mai polgári közgazdászok még kevésbé tudnak ilyen alapokat felmutatni.

Wotton gúnyosan megállapította, hogy a közgazdasági elmélet kidolgozására fordított munka a cambridge-i iskola szempontjából, ezen iskola árelmélete és piaci egyensúly elmélete szempontjából rendkívül ésszerűtlenül elfecsérelt munka, minthogy a piac teljesen közömbös a hivatásos közgazdászok szolgálatai iránt, és alig-alig tart igényt ezekre a szolgálatokra.[88]

Wotton könyve annak idején nagy visszhangot keltett az angol irodalomban. Egyes bírálók azt az aggályukat fejezték ki, hogy az efféle könyvek csökkenthetik a közgazdász tudósok tekintélyét az olvasóközönség körében. Ebben a vonatkozásban jellemző volt L. Fraser ismertetése, amely az „Economic Journal"-ban jelent meg 1938-ban. Fraser azt javasolta, hogy a közgazdászok és „kritikusaik" kössenek egymással megegyezést. Bár a megegyezés szövege humoros, mégis bizonyos képet nyújt arról a hangulatról, amely az angol polgári közgazdászok között uralkodott. A Fraser által javasolt megegyezés titkos célja a hetedik pontban fejeződik ki, amely így szól: „Mindkét fél köteles olyan módon vitázni, hogy ne rontsa a politikai gazdaságtan helyzetét az olvasóközönség szemében."[89]

[87] Lásd *B. Wotton*: Lament for Economics. London 1937. p. 111.
[88] Lásd ugyanott, 179. old
[89] *L. Fraser:* Economists and Theory Critics. „Economic Journal", April 1938. p. 209.

Jellemző erre az időszakra J. Robinson munkája, amely a következő címet viselte: „A közgazdaságtudomány komoly tárgy".

A második világháború után a politikai gazdaságtan válságának témája rendkívül élénk vita tárgya lett a francia közgazdasági irodalomban. H. Denis megjegyzi, hogy Franciaországban a politikai gazdaságtannal szembeni panaszok sokkal élesebb formában fejeződnek ki, mint az angolszász országokban.[90] Bírálják a polgári politikai gazdaságtant mind a hivatásos elméleti közgazdászok, mind a tisztviselők, mérnökök, általában a gyakorlati emberek.

Sok francia közgazdász álláspontjára jellemző a következő párbeszéd, amelyet L. Salleron, francia polgári közgazdász könyvében találhatunk:

„— A liberális gazdaságtan vége ez?
— Azé.
— A politikai gazdaságtan vége ez?
— Azé is."[91]

J. Fourastié, ismert francia közgazdász a következőket írta: „Ennek a cikknek az a célja, hogy konstatálja azt a sikertelenséget, amely a gazdasági kutatásokat kísérte abban a formában, ahogy eddig folytak."[92]

Nem okoz különösebb nehézséget annak a körülménynek a megmagyarázása, hogy miért állapították meg a politikai gazdaságtan válságát először német, azután angol és amerikai, majd még később francia polgári közgazdászok. A kapitalizmus társadalmi és politikai válsága leghamarabb Németországban mutatkozott meg, amely vereséget szenvedett az első világháborúban, és viselte a versailles-i szerződés terheit. Nyilvánvaló, hogy a polgári politikai gazdaságtan átalakításának szükséglete ebben az országban jelentkezett először. A harmincas évek kritikus évek voltak Anglia és az Egyesült Államok számára, amelyek különösen erősen érezték magukon az 1929—33-as gazdasági világválság nyomását. Ezekben az években Angliában és az Egyesült Államokban rendkívül megerősödött az elégedetlenség a régi, vulgáris elméletekkel

[90] Lásd *H. Denis*: La crise de la pensée économique. p. 6.
[91] *L. Salleron:* L'économie libérale. Fayard 1949. p. 15.
[92] *J. Fourastié:* Les nouveaux courants de la pensée économique, „Annales", janvier—mars 1949. p. 53.

szemben, és kutatni kezdték a közgazdasági kérdések új megoldását. Ezzel kapcsolatban gyakoriakká váltak az irodalomban a panaszok a hagyományos közgazdasági elméletekkel szemben, amelyek ott (helytelen kifejezéssel) „klasszikus iskola" néven ismeretesek. Franciaországban ezek a folyamatok később jelentkeztek, nevezetesen az állammonopolista kapitalizmus csupán a második világháború után indult jelentősebb fejlődésnek (az egyes országok gazdasági fejlődésének sajátos viszonyait részletesebben a VII. fejezetben vizsgáljuk meg). A végső következtetés e kérdéssel kapcsolatban az, hogy az a sorrend, amelyben a gazdasági és politikai ellentmondások maximális kiélezettsége áthelyeződik egyik országból a másikba, meghatározta azt is, hogy melyik országban vitatták meg és dolgozták ki elsősorban a politikai gazdaságtan válságának témáját.

Noha ezzel a kérdéssel kapcsolatban igen sok kijelentés hangzott el a polgári irodalomban, nem találkozunk ott a politikai gazdaságtan válságának szabatos meghatározásával. A polgári közgazdászok kijelentései a szóban forgó problémával kapcsolatosan inkább panaszkodás jellegűek, mint tudományos elemzései a válság különféle oldalainak és elemeinek. Ha megpróbálunk eligazodni a politikai gazdaságtant illető különféle szemrehányások között, akkor két fő mozzanatot emelhetünk ki: *a)* panaszkodás a közgazdászok körében tapasztalható növekvő zűrzavar miatt és *b)* szemrehányás amiatt, hogy a politikai gazdaságtan elszakadt a kór valóságos életének tanulmányozásától, a régi dogmák foglya lett, és ezért nem tud választ adni a mai idők aktuális problémáira. A döntő mozzanat a második, ez segíti elő a polgári közgazdászok közötti zűrzavar erősödését is. A szóban forgó problémával foglalkozó irodalom alapgondolata a polgári politikai gazdaságtan jelenlegi állapotával való elégedetlenség, különös tekintettel a gazdasági elméletek gyakorlati felhasználhatóságára (hogyan tudják megoldani az új kérdéseket például az állam gazdasági beavatkozásának jelentőségével, a monopóliumok hatásának jellegével és formáival kapcsolatos kérdéseket).

Ez a motívum érzékelhető a legkülönbözőbb irányzatok közgazdászainak legkülönbözőbb kérdésekkel foglalkozó munkáiban. Így Alfred Krause, német polgári közgazdász meg-

állapítja, hogy szakadék van a gazdasági elmélet és gyakorlat között. „Az állami beavatkozás és az állami vezetés — írja — az elmúlt fél évszázad során mind jelentősebbé vált, az elmélet az állami beavatkozást mégis mint kivételt szemlélte, mint támadást a liberális gazdaság ellen, s ráadásul gyakran még dühödten bírálta is, úgyhogy növekvő szakadék támadt az elmélet és a gazdaságpolitika között."[93]

S. Schoeffler, amerikai közgazdász „A közgazdaságtudomány hiányosságai — diagnosztikai kutatás" jellemző címet viselő könyvében mindenekelőtt a közgazdászok által készített prognózisok túlnyomó többségének kudarcát hangsúlyozza. A mai közgazdasági tudomány, írja, nem rendelkezik még adatokkal ahhoz, hogy következtetéseket vonhasson le a jövőre vonatkozóan. S. Schoeffler nagyon lesújtóan értékeli a közgazdaságtudományt. „Úgy látszik, hogy a »közgazdaságtudomány« nagyon különös dolog: mindannyiszor, amikor »közgazdasági«, nem »tudomány«; amikor »tudomány«, nem »közgazdasági«, s gyakran sem egyik, sem másik."[94]

J. Jewkes, amerikai közgazdász ugyanezt az érvet használja. A közgazdaságtudomány, véleménye szerint, jelenleg nem rendelkezik elegendő ismerettel ahhoz, hogy helyes prognózist mondjon. Megjegyzi továbbá, hogy az utóbbi időben erősen csökkent a közgazdászok tekintélye azzal összefüggésben, hogy számos kérdésre nem tudnak feleletet adni. „Ha például — írja — a gazdasági erőforrások optimális elosztása iránt érdeklődünk, nem az adott pillanatra, hanem meghatározott időszakra vonatkozólag, akkor felvetődik a kérdés, hogy erőforrásainknak mekkora részét kell közvetlenül tökéletesítési folyamatra fordítani? Kell-e egyáltalában a közgazdasági elméletnek mondania valamit az ipari vagy a tudományos kutatásra fordítandó beruházások helyes színvonalát illetően vagy akárcsak a közöttük levő helyes arányokat illetően? Létezik-e a gazdasági feilődésnek olyan üteme, amely önmagában biztosítja a gazdasági stabilitás magasabb színvonalát? Csak fel kell vetni ezeket a kérdéseket, hogy bemutas-

[93] *A. Krause:* Wo steht die Nationalökonomie heute? München 1951 S. 24.

[94] *S. Schoeffler:* The Failures of Economics· a Diagnostic Study, Cambridge 1955. p. 154.

suk, milyen keveset tudunk róluk, és milyen nehéz lesz akár csak teoretizálni is velük kapcsolatban."[95]

A polgári irodalomban gyakran található ilyenfajta kijelentésekre támaszkodva az alábbi következtetést vonhatjuk le. A polgári közgazdászok a politikai gazdaságtan válságát az új gyakorlati követelményeknek meg nem felelő régi elméletek válságára vezetik vissza. A polgári politikai gazdaságtan válsága ilyen szempontból csupán átalakításának szükségességét jelzi, és a megérett kérdések megoldására alkalmas új elméletek kutatását tükrözi. Ennek az álláspontnak megfelelően a polgári politikai gazdaságtan válsága csupán átmenetet jelent az egyik szakaszból a másikba, vagyis ideiglenes jellegű.

Ilyen felfogás mellett könnyen arra a következtetésre lehet jutni, hogy a polgári politikai gazdaságtan válsága a közgazdasági gondolat haladó irányú fejlődésének jele. Erre a következtetésre jut néhány polgári közgazdász. Például A. Marchal, francia közgazdász ezt a válságot a „növekedés válságának" minősíti. „Ez — írja — inkább megújulás, az életerő bizonyos jele, »a növekedés válságának« megnyilvánulása, ha úgy tetszik, fordulat a közgazdasági gondolkodásban... Kritikai periódus ez, amikor mindenki a kérdőjel alatt gyülekezik, még azok is, akikről úgy látszott, hogy nem kételkednek."[96] Más polgári szerzők még tovább mennek, s azt állítják, hogy „a közgazdasági tudomány nehézségei nem az érettség válságáról, hanem gyermekbetegségekről tanúskodnak".[97] Ismét mások arra törekednek, hogy a közgazdasági tanítások történetében valami ciklusfélét állapítsanak meg, melyben a „laissez faire" és a gazdaság állami szabályozása váltakoznak egymással, s a polgári politikai gazdaságtan válságában valami áttérésfélét látnak az egyik ciklusról a másikra.

L. H. Haney, amerikai közgazdász úgy tünteti föl ezt, hogy a közgazdasági tanítások történetében ciklikusan lépnek fel nézetek a gazdasági törvényeknek állami és jogi tényezőkhöz

---

[95] *J. Jewkes:* The Economist and Economic Change. „Economics and Public Policy. Brookings Lectures", Washington 1954. pp. 90—91.

[96] *A. Marchal:* La pensée économique en France, depuis 1945. Paris 1958. p. 5.

[97] *G. Ardant:* Les crises économiques. Paris 1948. p. 200.

kötöttségéről, és hogy a mai polgári elképzelések a merkantilista nézetek újjáéledésének tekinthetők. „Jelenleg a világ — írja Haney — a merkantilizmus újjáéledésének tanúja, a merkantilizmust pedig bizonyos vonatkozásokban a neoklasszicizmus reakciójának lehet tekinteni. Féktelen gyámkodás, az egyének kormányaik kegyeire vannak utalva, a nacionalizmus a pillanat jelszava. A merkantilisták közgazdasági nézetei uralkodnak, különösképpen a pénzforgalom és a kereskedelmi mérleg vonatkozásában. A XVI. és a XVII. század kereskedelmi társaságai mintegy megismétlődnek a részvénytársaságok formájában, amelyeket a kormányok az export fejlesztésére ösztönöznek; az egyes ágazatok üzletembereinek egyesülései közös nevezőre hozhatók a gildékkel, s a munkásszervezetek is egyre inkább céh-jelleget öltenek."[98]

Az ilyesfajta összehasonlítások teljesen formális és felszínes jellegűek. Óriási különbségek vannak a tőkés ipar megerősítését szolgáló, eredeti tőkefelhalmozás korabeli intézkedések és az imperializmus korának politikája között, amely arra irányul, hogy a monopóliumok az állami költségvetés rovására gazdagodjanak. Az elsőként említett intézkedéseknek objektíve haladó szerepük volt; az utóbbiak erősen reakciós jellegűek. A köztük levő különbség éppen olyan, mint a feudalizmust felváltó, keletkezőben levő, egészében felfelé ívelő vonalban fejlődő kapitalizmus és a mai rothadó, halódó, imperialista szakaszában levő hanyatló kapitalizmus között.

A politikai gazdaságtan jelenlegi helyzetének polgári értelmezését az jellemzi, hogy a közgazdaságtudomány válságának hangoztatását összekapcsolják e tudomány állítólagos forradalmának zajos reklámozásával. Az erre a „forradalomra" vonatkozó kijelentések többnyire összekapcsolódnak a keynesizmus „eredményeinek" dicsőítésével, és a polgári közgazdászok rendszerint „keynesi forradalomról" írnak. (E kérdéssel részletesebben a VII. fejezetben foglalkozunk.) Első pillantásra úgy látszik, hogy ellentmondás van a polgári közgazdaságtudomány válságáról és forradalmáról szóló kijelentések között. Egyes kijelentések a polgári közgazdaságtudomány gyengeségét, mások erejét hangsúlyozzák. Egyes ki-

[98] *L. H. Haney:* History of Economic Thought. New York 1949. p. 942.

jelenteseket pesszimizmus hat át, mások erősen optimista jellegűek. De ezeket a külsőleg annyira eltérő kijelentéseket könnyű összeegyeztetni. A politikai gazdaságtan válságának polgári értelmezése ehhez megfelelő alapot nyújt. Ha a politikai gazdaságtan válságát az esedékes átalakítás szükségességére vezetjük vissza, akkor könnyen levonható az a következtetés, hogy ennek a szükségességnek a megállapítása nyomán be kell következnie az esedékes átalakításnak, amelyet azután „forradalommá" kiáltanak ki. Ilyen felfogás szerint a válság és a „forradalom" a politikai gazdaságtanban az átalakítás egy és ugyanazon folyamatának két szakasza, e folyamat kezdete és betetőzése.

A politikai gazdaságtan válságának polgári értelmezését teljesen helytelennek kell minősítenünk.

E felfogás alapvető hibája az ideológiai válság és a tőkés rendszer válsága közötti kapcsolat elhanyagolása. A polgári politikai gazdaságtan válsága a kapitalizmus válságos állapotának tükröződése, amely teljesen új feladat elé állítja a tőkés ideológusokat: meg kell menteniük a történelem által pusztulásra ítélt tőkés rendet. Ez a feladat természeténél fogva teljesíthetetlen. A polgári politikai gazdaságtan semmiféle átalakítása sem tudja megoldani ezt a feladatot. Azért nincs kiút ebből az ideológiai válságból, mert ez nem a „növekedés" válsága, ahogyan ezt A. Marchal tévesen állítja, hanem a polgári közgazdasági gondolat rothadásának és hanyatlásának válsága. Ezért semmiféle alap nincs arra, hogy ezt a fordulatot összehasonlítsák és azonosítsák a polgári közgazdasági gondolkozásnak a merkantilizmusról a klasszikus politikai gazdaságtanra való áttérésével. Ennek az átalakulásnak haladó tartalma volt, új, tudományosabb ideológiával fegyverezte fel a polgárságot, és alkalmas volt a kapitalizmus előtt felmerülő új feladatok gyakorlati megoldására. A polgári politikai gazdaságtan mostani átalakulása reakciós jellegű, s célja az, hogy fékezze az emberiség történelmileg nélkülözhetetlen mozgását az új, haladóbb társadalmi és gazdasági rendszer felé.

Egyes polgári közgazdászok a politikai gazdaságtan válságából kivezető utat az alkalmazott gazdaságtan kérdéseivel foglalkozó közgazdasági irodalomnak az utóbbi évtizedekben bekövetkezett nagy fejlődésében, a matematikának a közgaz-

dasági elemzéshez való nagyarányú felhasználásában, az ökonometriai irányzatok megjelenésében és elterjedésében stb. látják. A mai kapitalizmus ideológusai nyomán egyes revizionisták is átveszik a polgári közgazdászok „eredményeinek" lelkes értékelését.[99] A polgári közgazdászok ilyen irányú törekvéseit e könyv IX. fejezetében vizsgáljuk meg részletesebben. Itt arra szeretnénk rámutatni, hogy a polgári közgazdászok a mai polgári politikai gazdaságtan fejlődésének egyes sajátosságaira próbálnak támaszkodni, de teljesen helytelenül magyarázzák ezeket a sajátosságokat.

A polgári politikai gazdaságtan válsága ellentmondásos formákban nyilvánul meg. Ez a válság nem zárja ki a polgári közgazdászok aktivitásának erősödését, sőt együtt jár vele. A tőkés világot fenyegető veszély felismerése fokozta az érdeklődést a közgazdasági elmélet iránt, és a beteg tőkés gazdaság meggyógyításához és megmentéséhez különféle recepteket javasoló utópikus munkák egyre növekvő áradatát hívta életre. A polgári közgazdászoknak ebben a lázas tevékenységében nincsen semmi ellentmondás. Amíg a gazdaságpolitika alapelve a „laissez faire" volt, a polgári politikai gazdaságtan lényegében propagandisztikus szerepet töltött be. Akkor nem foglalkozhatott gyakorlati állami intézkedések kidolgozásával, mivel a „laissez faire" elv megvalósítása gyakorlatilag a semmivel tette egyenlővé az aktív gazdaságpolitika jelentőségét. Ilyen körülmények között a polgári közgazdászok a tőkés mechanizmus nagyszerűségének dicsőítésére szorítkozhattak. Abban a történelmi helyzetben keletkezhetett az az elképzelés, hogy a gazdaságpolitikára vonatkozó tanítás nincs közvetlen kapcsolatban a politikai gazdaságtannal. Ennek az elképzelésnek a szülőatyja J. B. Say, a vulgáris politikai gazdaságtan egyik megalapítója volt.

A polgári közgazdászok a monopóliumok előtti kapitalizmus viszonyai között sem tekinthettek el teljesen a gazdaságpolitikai kérdésektől, nevezetesen a vámpolitika, a pénzügyi vagy hitelpolitika kérdéseitől. Ezeknek a kérdéseknek azonban alárendelt szerepük volt. Rendszerint figyelmen kívül hagyták

[99] Erről részletesebben lásd *И. Блюмин, И. Дворкин:* Современная буржуазная политическая экономия и ревизионизм, „Мировая экономика и международные отношения", 1957 г., № 1.

őket a közgazdasági elmélet alapvető kérdéseinek taglalása során.

A kapitalizmus válságos állapotának kényszerű elismerése a propagandisztikus feladatok mellé gyakorlati jellegű feladatokat is hárít a polgári közgazdászokra. A kapitalizmus igazolásának feladatán kívül most már a polgári közgazdászokra vár a kapitalizmus megmentésének feladata is. A piaci törvények automatikus működésének dicsőítése már nem elégítheti ki a polgárságot. A polgárság már nem a piaci kereslet és kínálat játékában való passzív gyönyörködést kíván tudós lakájaitól; „terveket" kezdett követelni tőlük, terveket a gazdasági életbe való aktív beavatkozásra válságellenes, inflációellenes politika folytatása végett és így tovább. Ezen okok hatására megváltozott a politikai gazdaságtan és a gazdaságpolitika közötti viszonyról alkotott hagyományos elképzelés. Ez utóbbi mind nagyobb helyet foglalt el a polgári közgazdászok munkáiban, sőt mi több, a különféle gazdaságpolitikai intézkedések megindokolása a politikai gazdaságtan általános kérdéseivel foglalkozó polgári művek egyik legfontosabb feladatává vált.

Igaz, hogy egyes polgári szerzők még ma is fenntartják azt az álláspontjukat, hogy a politikai gazdaságtan független a gazdaságpolitikától. Ezt azonban elsősorban állítólagos tudományos elfogulatlanságuk demonstrálása céljából, az elméleti tételekkel kapcsolatos mindenféle gyakorlati következtetéstől való elvonatkoztatásuk demonstrálása céljából, egyszóval azért teszik, hogy leplezzék az apologetikát. Példaképpen hivatkozhatunk Luigi Einaudi, olasz polgári közgazdászra (Olaszország volt köztársasági elnökére), aki arra hívja fel a közgazdászokat, hogy maradjanak „kizárólag esztéták"[100]. „A gazdaságkutató — jelenti ki — nem tudja, de nem is kell terhelnie magát azzal, hogy vajon gondolatai, tantételei, sémái, kutatási eszközei egyes személyeket vagy sokakat, egyetlenegyet vagy mindenkit vagy senkit sem szolgálnak-e, vagy kell szolgálniuk."[101] Einaudi hangsúlyozza, hogy a politikai gazdaságtan nem köteles és nem is képes semmiféle tanácsot

[100] *L. Einaudi:* Wirtschaftswissenschaft und Wirtschaftswissenschaftler von heute. „Zeitschrift für Nationalökonomie", Bd. XIV. H. 2—4. S. 196.

[101] Ugyanott, 197. old.

sem adni az államférfiaknak. E hagyományos elképzelést a legmarkánsabb formában talán H. G. Johnson, angol polgári közgazdász fejezte ki, amikor azt írta, hogy a közgazdasági elmélet az elemzés egyszerűsítésére irányuló tendenciája folytán bizonyos esetekben „inkább akadályozza, mint segíti"[102] a gazdaságpolitikát.

Bármilyen mélyen gyökeredzik is azonban ez a hagyományos elképzelés, amelyet a polgári közgazdászokra váró gyakorlati feladatok álcázására használnak fel, kezd szertefoszlani a „laissez faire" politikájáról való lemondás kapcsán. Amíg a közgazdászok propagandisztikus tevékenységre szorítkoztak, szerepük jelentéktelen volt. De amilyen mértékben belekapcsolódtak a tőkés gazdaság megerősítését célzó gyakorlati programok kidolgozásába, olyan mértékben fokozódott szerepük. A polgári közgazdászok gyakran emlegették, hogy korunkban a közgazdaságtudomány szerepe jelentősen bővült azokhoz a körülményekhez képest, amikor még a „laissez faire" politikája uralkodott.[103]

Ennek okait a kapitalizmus általános válságának idején végbemenő társadalmi és gazdasági folyamatokban s mindenekelőtt a polgári állam gazdasági beavatkozásának jelentős fokozódásában, valamint a monopóliumok szerepének további növekedésében és a monopóliumok közötti konkurrenciaharc kiéleződésében kell keresni.

Ezekkel a folyamatokkal kapcsolatban a tőkésországokban növekszik az államapparátus, és szakadatlanul bővül a különféle gazdasági kérdésekkel foglalkozó kormányhivatalok hálózata. A nagy monopóliumok ezzel párhuzamosan fokozzák a konjunktúra-tanulmányozó munka lendületét. Egyidejűleg erőteljesen fokozódik az érdeklődés a statisztika iránt. Ilyen körülmények között a kormányszervek és a legnagyobb monopóliumok minden eddiginél jóval nagyobb méretekben kezdenek igénybe venni neves polgári közgazdászokat tanácsadói, szakértői stb. minőségben. Magától értetődik, hogy a legtekintélyesebb polgári közgazdászok életrajzaiban igen gyakran találunk említést azokról a szervekről, hivatalokról és cégekről,

[102] *H. G. Johnson:* The Taxonomic Approach to Economic Policy. „Economic Journal", December 1951. p. 327.

[103] Lásd például *G. Soule:* Ideas of the Great Economists. p. 213.; *A. Hansen:* The American Economy. New York 1957. p. 175.

amelyeknek munkatársai voltak. Korunk polgári közgazdászainak nagyobb mértékben kell foglalkozniuk gyakorlati kérdésekkel, mint a régi közgazdászoknak.

A polgári irodalomban mind gyakrabban hangoztatják, hogy a közgazdászok felelősek a kapitalizmus sorsáért. A szocializmus vagy a kommunizmus győzelme esetén, jelenti ki Brown, ausztráliai közgazdász, a felelősség a közgazdászokat fogja terhelni.[104] A polgári szerzők a politikai gazdaságtan és a gazdaságpolitika közötti „elidegenedés" megszüntetésének szükségességére hívják fel a figyelmet. Mind gyakrabban találkozunk olyan kijelentésekkel, hogy a politikai gazdaságtannak mindenekelőtt gyakorlati feladatai vannak, hogy a politikai gazdaságtan az orvostudományra emlékeztet, s akárcsak ez, közvetlen céljának betegségek (ez esetben társadalmi betegségek) meggyógyítását tekinti. „A gazdaságpolitika kidolgozására specializálódott közgazdásznak — írja Schoeffler — »gazdasági orvosnak« kell lennie a szó szoros értelmében. Olyan feladatokat kell ellátnia, amilyeneket az orvos teljesít betegeivel."[105]

Milyen hatással van a polgári politikai gazdaságtan fejlődésére az, hogy a propagandisztikus feladatok mellett mind nagyobb mértékben kell megoldania gyakorlati feladatokat? Nem volt-e ez a gyakorlati célok felé tett fordulat bizonyos pozitív hatással a polgári közgazdasági gondolatra?

E kérdés vizsgálata során háromféle problémát kell kiemelnünk. Először, a polgári közgazdászok igyekeznek válaszolni a kapitalizmus sorsát illető alapvető kérdésre. Megkísérelik megteremteni a kapitalizmus megmentésének és megerősítésének programját.

Az a gyakorlat, amelyet a polgári közgazdászok e kérdéssel kapcsolatban megpróbálnak kialakítani és elméletileg igazolni, hibás. E gyakorlat a tőkés termelési mód történelmi halálra ítéltségének tagadására épül. A reakciós utópizmus szelleme hatja át, az a törekvés, hogy megerősítsék az idejétmúlt termelési viszonyokat, amelyek a termelőerők fejlődésének fékjévé váltak.

---

[104] Lásd *H. G. Brown:* Academic Freedom and Defence of Capitalism. „American Journal of Economics and Sociology", January 1956. p. 180.

[105] *S. Schoeffler:* The Failures of Economics: a Diagnostic Study. p. 161.

Az ilyenféle hibás gyakorlat nem termékenyítheti meg a közgazdaságtudományt.

Egyes szerzők úgy írják le a dolgot, hogy a polgári közgazdászok a kapitalizmus pusztulásának elodázását tűzik ki csupán céljukul, s hogy ebben az irányban nemcsak gyakorlati, hanem elméleti sikereket is értek el. Zurawicki, lengyel szerző például ezt írja: „Korunk polgári közgazdászai figyelmüket a tőkés gazdaság mechanizmusának minél gondosabb tanulmányozására fordítják, hogy a lehetőséghez képest idejében pótolják a tönkrement kerekeket, ahhoz az orvoshoz hasonlóan, akinek nincsen ereje a halál legyőzéséhez, de idejében megállapított és helyes diagnózis esetén elodázhatja azt. Véleményem szerint ezzel magyarázható a matematikának a közgazdasági jelenségek elemzésére való felhasználásában elért számos eredmény."[106] Zurawicki abból a teljesen helytelen elképzelésből indul ki, hogy a polgári közgazdászok többsége meg van győződve a kapitalizmus szükségszerű összeomlásáról, és csupán késleltetni akarja ezt. „A polgári közgazdászok — írja — keresik a reális kiutat (a tőkés rendszer válságából. — *I. B.*), bár többségük számot vet azzal, hogy csupán rövid időre szóló (in short run) csillapítószerek lehetségesek."[107] Nem szorul bizonyításra, hogy ez az elképzelés nagyon távol áll a valóságtól. Egyes polgári szerzők elismerik a kapitalizmus pusztulásának *lehetőségét*, de olyan polgári közgazdász nincsen, aki elismerné a pusztulás *elkerülhetetlenségét*. A polgári közgazdászoknál teljesen lehetetlen a kapitalizmus sorsával kapcsolatos kérdés olyan feltevése, amilyet Zurawicki próbál a nyakukba varrni, teljesen figyelmen kívül hagyva a polgárság osztályérdekeinek az ideológiára gyakorolt hatását.

E hatás különösen világosan jelentkezik abban, hogy a polgári közgazdászok képtelenek tudományos prognózist adni a történelmi fejlődésről. Egyes polgári szerzők egyáltalában tagadják, hogy a kapitalizmus viszonyai között lehet tudományos prognózist adni. Így például J. K. Galbraith „a kapitalizmus lényegére jellemző meghatározatlanságra"[108] hivatkozik. Bizonyos szerzők többek között tagadják a konjunktúrára

[106] *S. Zurawicki:* Na marginesie „Szkizów wspólczesnej burzuazyinej ekonomii politycznej USA" I. G. Blumina „Economista", 1956. nr. 6.
[107] Ugyanott.
[108] *J. K. Galbraith:* Economics and the Art of Controversy. p. 70.

vonatkozó tudományos prognózis lehetőségét. Ilyen álláspontot védelmeztek az Egyesült Államok egyetemeinek és országos gazdaságkutató irodájának konferenciáján. Ezen a konferencián kijelentették, hogy még hosszú utat kell megtenni ahhoz, hogy elérjék a tudományos előrelátás korszakát.[109] Mások a gazdasági prognózis kérdését lényegében a technikai fejlődés tendenciájának előrelátására szűkítik. Például J. Fourastié a gazdasági prognózissal foglalkozó munkájában ezt írja: „A hosszú távra szóló gazdasági előrelátásnak olyan alapvető tényező hozzávetőleges előrelátására kell támaszkodnia, mint a technikai haladás."[110]

A polgári közgazdászok a gazdasági prognózis kérdésében vagy nihilista álláspontra helyezkednek, vagy pusztán a technicizmuséra, amikor is mindent a fejlődés technikai tendenciáira vezetnek vissza, s elhanyagolják a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok közötti ellentmondást. A polgári közgazdászok nem tudnak helyes prognózist adni a kapitalizmus sorsát illetően, hacsak — Marx kifejezésével élve — ki nem bújnak polgári bőrükből, el nem árulják tulajdon osztályuk érdekeit.

Nincs és nem is lehet olyan tudományosan megalapozott gyakorlat, amely nem támaszkodik a gazdasági fejlődés helyes előrelátására. Minthogy a polgári közgazdászok nem tudnak helyes prognózist adni a tőkés fejlődésre, nem tudnak tudományosan megalapozott gyakorlati programokat sem készíteni. Tehát az, hogy a polgári közgazdászok a politikai gazdaságtan alapvető kérdéseinek megoldásában a gyakorlat felé fordultak, nem változtathatja meg a polgári közgazdaságtan általános irányát; az továbbra is alapjában vulgáris és tudománytalan.

Másodszor, a polgári közgazdászok foglalkoznak bizonyos gyakorlati programok kidolgozásával, amelyek sok ágazatot érintenek, de nem az egész nemzetgazdaságot, és amelyeknek időleges jellegük van, mint például a militarizációs programnak. E programok a legnagyobb monopóliumok, hadigazda-

[109] „Policies to Combat Depression. A Conference of the Universities — National Bureau Committee for Economic Research". Princeton 1956. p. 51.

[110] *J. Fourastié:* La prévision économique et la direction des entreprises. Paris 1955. p. 41.

sági konszernek érdekeit szolgálják. Ösztönöznek bizonyos speciális kutatásokat, például a fegyverzetet és lőszert gyártó ágazatok és a velük kooperáló ágazatok közötti kapcsolatok tanulmányozását. Ilyen speciális kutatásra példa W. Leontief, amerikai közgazdásznak az ágazatok közötti kapcsolatok tanulmányozásával foglalkozó munkái. Leontief kidolgozta a népgazdaság különféle ágazatai közötti mérleg-kapcsolatok tanulmányozásának módszerét, s ezt azóta sok tőkésországban alkalmazzák. Megszerkesztette a ráfordítás — termelés (input-output) táblázatot, amely az ágazatok közötti áramlás képét tükrözi (értékben). E módszer szerint készítette el Leontief az Egyesült Államok gazdaságára vonatkozóan a termelés és a szolgáltatások ágazatok közötti mérlegét az 1919., 1929. és 1939. évekre.

A Leontief módszerével végzett számítások alkalmazhatók egyes részfeladatok gyakorlati megoldásában, például hadiprogramok kidolgozásában.

Harmadszor, a polgári közgazdászok nagy figyelmet fordítanak az egyes vállalatok és egyesülések jobb megszervezésének kérdésére. Felhasználva a matematika új ágazatát, az ún. lineáris programozást, részletesen kidolgozták azt a számítási technikát, amelyet a minimális termelési költségeknek, az egyes tényezők optimális összehangolásának és a termelt áruk legkedvezőbb választékának meghatározására alkalmazni kell. Ezen a sajátos területen a polgári közgazdaságtudomány ért el bizonyos eredményeket. A polgári közgazdászok által a második és a harmadik feladat megoldásában elért eredmények kritikai elemzése az ökonometriával foglalkozó fejezet tárgya lesz.

A polgári közgazdaságtudomány jelenlegi állapotának értékelése során feltétlenül harcba kell szállni két szélsőséges következtetéssel.

Egyfelől, helytelen volna azt feltételezni, hogy a polgári politikai gazdaságtan válsága a teljes pangást és mindenféle előrehaladás hiányát jelenti a polgári közgazdaságtudomány összes területein. Számításba kell venni, hogy ez a tudomány nem korlátozódik a politikai gazdaságtanra, hanem magába foglal számos olyan területet, amely a konkrét gazdaság tanulmányozásával foglalkozik. A polgárság és különösképpen a monopoltőke által felvetett gyakorlati feladatok megoldásához

rengeteg speciális kutatást kell végezni a konkrét gazdaság területén.

Marx megsemmisítő jellemzést adott a vulgáris apologetikus közgazdaságtanról, amely a múlt század harmincas éveiben vált uralkodóvá a polgári irodalomban, de ugyanakkor megemlítette a polgári közgazdászok számos értékes kutatását. 1851. április 2-án ezt írta Engelsnek: „Alapjában véve ez a tudomány (a polgári politikai gazdaságtan — *I. B.*) A. Smith és D. Ricardo óta nem haladt többé előre, bármennyi történt is az egyes, gyakran túlságosan is minuciózus vizsgálatok terén."[111]

Lenin, aki a polgári professzori közgazdászokat úgy jellemezte, mint a tőkésosztály tudós segédeit, ugyanakkor eredményeikről sem feledkezett el, és ezt írta: „... az új gazdasági jelenségek tanulmányozása terén például egyetlen lépést sem tehetünk e segédek munkáinak felhasználása nélkül."[112] Lenin világosan megkülönböztette egymástól a politikai gazdaságtan általános elméletét és a speciális közgazdasági kutatásokat. Azt hirdette, hogy kíméletlenül meg kell bírálni az előbbi területen dolgozó polgári közgazdászok munkáit, de nem vetette el, sőt ellenkezőleg, nagymértékben felhasználta az utóbbi területen mozgó műveiket. *„Egyetlen szót sem* szabad hinni egyetlen közgazdaságtan professzornak sem, ha a politikai gazdaságtan általános elméletéről van szó, noha a tények speciális kutatása terén kitűnő munkákat tudnak alkotni. Mert a politikai gazdaságtan éppen olyan párttudomány a modern társadalomban, mint az *ismeretelmélet*."[113]

Másfelől még hibásabb volna abból a tényből, hogy az elmúlt két évtizedben nagyon elszaporodtak a speciális kutatásokkal foglalkozó polgári művek, azt a következtetést levonni, hogy a polgári közgazdaságtudomány felvirágzóban van. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a politikai gazdaságtan általános elmélete képezi az alapját az egész közgazdaságtudománynak, hogy ez ad választ a gazdasági fejlődés alapvető kérdéseire, hogy csak ez teszi lehetővé a konkrét gazdasággal

---

[111] *Marx — Engelshez.* 1851. április 2. Levelek a „*Tőké*"-ről. Szikra 1956. 38. old.

[112] *Lenin:* Materializmus és empiriokriticizmus. Művei. 14. köt. Szikra 1954. 356. old.

[113] Ugyanott, 356. old.

kapcsolatos speciális kutatások eredményeinek helyes felhasználását és értékelését. Ezek a speciális kutatások nem mennek tovább bizonyos empirikus törvényszerűségek megállapításánál, e törvényszerűségek társadalmi természetét, forrásait, alkalmazásának körét és hatásának mértékét viszont csak helyes politikai gazdaságtani elmélet segítségével lehet meghatározni. Az ilyen speciális kutatások tudományos eredményeit csak a marxi—lenini politikai gazdaságtan, az egyetlen helyes politikai gazdaságtan fényében lehet felhasználni.

Feltehető a kérdés, hogyan lehetséges, hogy a polgári közgazdaságtudomány egyes részeiben előrehalad, amikor kiinduló elméleti alapja hibás? E kérdés vizsgálata során a következő mozzanatokat kell figyelembe venni:

Először, a vulgáris politikai gazdaságtan és a klasszikus politikai gazdaságtan közötti egyik különbséget Marx, abban látta, hogy az előző lemond a jelenségek belső lényegének tanulmányozásáról, és csak a külső összefüggéseket vizsgálja, méghozzá abban a formában, ahogyan azok a felszínen megjelennek. A felszínen megjelenő külső összefüggések részletes tanulmányozása azonban szintén lehet érdekes, mint például annak tanulmányozása, hogyan hat a kereslet az áringadozásra. Az ilyenfajta megfigyelések jó szolgálatot tehetnek különösen a gazdasági konjunktúra tanulmányozásában. Ezen a területen egyes polgári közgazdászok munkái figyelmet érdemelnek. (Lásd IX. fejezet.)

Másodszor, a polgári politikai gazdaságtan egyik sajátossága a magángazdasági szempont túlsúlya. Ez elzárja az utat a népgazdasági problémák tanulmányozása előtt, de nem zárja ki egyes vállalatok és egyesüléseik gazdaságának tanulmányozását, amely érdeklődésre tarthat számot önmagában is.

Harmadszor, a polgári módszertant a termelési és technikai folyamatoknak társadalmi és gazdasági sajátosságaiktól való elszakítása jellemzi. Ez a polgári módszertan egyik legnagyobb hibája, de az anyagi termelés tanulmányozása a naturális anyagi tartalom és a termelés egyes részei közötti technikai kapcsolatok szempontjából szintén figyelmet érdemel.

A közgazdasági elméleti alap hibás volta lehetetlenné teszi a polgári közgazdászok számára, hogy helyes választ adjanak a gazdasági fejlődés alapvető kérdéseire, de nem zárja ki bizonyos részkérdések kidolgozását, amit, mint ezt a későbbiek-

ben kimutatjuk (lásd IX. fejezet), a marxista—leninista politikai gazdaságtan is felhasználhat.

*

A szocialista gazdasági világrendszer gyors erősödése és fejlődése, hatalmas fölénye a tőkés rendszerrel szemben nagy hatást gyakorol a tőkésországok társadalmi életének minden területére, különösen az ideológiára. A marxi—lenini eszmék mind szélesebb körben terjednek a dolgozó tömegek között a világ minden részén. Ugyanakkor mindjobban elmélyül a polgári ideológia válsága, aminek egyik legfontosabb megnyilvánulása a polgári politikai gazdaságtan válsága.

A polgári ideológia hatása a tömegek körében mindinkább veszít erejéből. Ez a folyamat minden bizonnyal meg fog gyorsulni a Szovjetunió hétéves népgazdaságfejlesztési tervének megvalósulásával. Ahogyan a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXI. kongresszusán N. Sz. Hruscsov mondta: „a közgazdászok számításai szerint *a Szovjetunió 7 éves népgazdasági tervének teljesítése és túlteljesítése, valamint a népi demokratikus országok gazdasági fejlődésének gyors üteme következtében a szocialista világrendszer országai a világ ipari termelésének több mint a felét fogják szolgáltatni.* Ezzel a szocialista világrendszer fölénybe kerül a kapitalista világrendszerrel szemben az anyagi termelés terén, az emberi tevékenység döntő fontosságú területén."[114] A nép életszínvonalának emelésére a hétéves tervben előirányzott számos intézkedés még élesebben kiemeli majd a tőkésországok dolgozóinak súlyos helyzetét, a növekvő munkanélküliséget, a hatalmas adóterheket, a néptömegek életszínvonalának süllyedését, a kíméletlen tőkés kizsákmányolást. A hétéves terv elősegíti, hogy a szocializmus harcosainak száma az egész világon gyarapodjon. E sokoldalú hatások eredményeképpen „a hétéves terv megsemmisítő csapást mér a burzsoá ideológiára, a nemzetközi reformizmusra és revizionizmusra".[115]

---

[114] *N. Sz. Hruscsov:* Beszámoló a Szovjetunió 1959—1965. évi népgazdaság-fejlesztési ellenőrző számairól. Az SZKP XXI. kongresszusa, 1959. Kossuth Könyvkiadó 1959. 79. old.

[115] A kommunizmus építésének nagyszabású terve. A Szovjetunió népgazdasága fejlesztésének 1959—1965. évi ellenőrző számai. Kossuth Könyvkiadó 1958. 129. old.

A POLGÁRI POLITIKAI GAZDASÁGTAN MÓDSZERTANÁNAK FEJLŐDÉSE

A mai polgári politikai gazdaságtan válsága kifejeződik e tudomány módszertanának bizonyos fejlődésében is. Az alap a régi — metafizikus és idealista — nézőpont maradt, de a módszertan egyes oldalai némi átalakuláson mentek keresztül.

A polgári módszertan fejlődése az alábbi mozzanatokban foglalható össze:

1. a kapitalizmus „átalakításának" felvetése;
2. az objektív gazdasági törvények tagadása;
3. az egyensúlyelmélet válsága;
4. az individualista módszer válsága;
5. a matematikai módszer döntő szerepének hangsúlyozása.

1. A VULGÁRIS HISTORIZMUS ÚJ FORMÁI

A politikai gazdaságtan és törvényei történelmi jellegének tagadása a polgári módszertan egyik legfontosabb sajátossága. Marx így határozta meg a polgári politikai gazdaságtan lényegét: „Amennyiben a politikai gazdaságtan polgári... a tőkés rendet nem történelmileg múlékony fejlődési foknak, hanem ellenkezőleg, a társadalmi termelés abszolút és végső alakjának fogja fel..."[1] Ez a felfogás vörös fonálként húzódik végig mind a klasszikus, mind a vulgáris politikai gazdaságtan munkáiban. A polgári közgazdászok számára — osztálykorlátaik miatt — érthetetlen a történelmi folyamatnak a társa-

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 17. old.

dalmi és gazdasági alakulatok törvényszerű fejlődéseként való felfogása, mert e felfogás elválaszthatatlanul összekapcsolódik a kapitalizmus történelmi halálra ítéltségének tételével és azzal az állásponttal, hogy a kapitalizmust elkerülhetetlenül felváltja egy haladóbb társadalmi és gazdasági rend.

Bár a történelmietlenség általában a társadalomtudományokban, de különösen a politikai gazdaságtanban alkati és feltétlen jellemzője a polgári módszertannak, a kapitalizmus általános válságának idején mégis bizonyos új vonásokra tesz szert. A XIX. század polgári közgazdászai számára a kapitalizmus örökkévalóságának fogalma elszakíthatatlanul összekapcsolódott változatlanságának fogalmával. Azon az állásponton voltak, hogy a kapitalizmus kezdettől fogva ideális rendszer, amely nem ment át semmiféle lényeges változáson, amelyet nem fenyeget az összeomlás veszélye, s amelynek nincs szüksége újjászervezésre és gazdasági hatalmának megerősítését szolgáló különféle intézkedésekre.

Azoknak a nagy gazdasági és politikai megrázkódtatásoknak a hatására, amelyeket a kapitalizmus általános válságának időszakában elszenved, a polgári közgazdászok kénytelenek feladni a kapitalizmus változatlanságának régi tételét. A kapitalizmus örök létét, vagyis megőrizhetőségét, azzal akarják megindokolni, hogy a kapitalizmus változásokon ment át, hogy a kapitalizmusnak — úgymond — sikerült harcot szervezni a gazdasági válságok ellen, hogy a munkásosztály szempontjából kedvező változások történtek a nemzeti jövedelem elosztásában stb.

A közgazdasági tanítások történetéből ismeretes, hogy egyes polgári politikai gazdaságtani irányzatok a vulgáris historizmus módszerét alkalmazták a kapitalizmus apológiája érdekében. Ezt a módszert alkalmazta például a német történeti iskola. Ez a dialektikus módszer tagadásán és a történelmi folyamat idealista értelmezésén alapuló lapos evolucionizmust hirdetett. Ez a vulgáris historizmus a történelmietlenség megjelenési formája, mert a tőkés gazdaság kategóriáinak örökkévalóságát próbálja igazolni a történelmi folyamat ferde értelmezésének segítségével. Ilyenféle vulgáris historizmust találunk a mai polgári közgazdászok gyakorlatában is. E vulgáris historizmus jellegzetes megnyilvánulása „a kapitalizmus átalakulásának" vagy a „neokapitalizmusnak" az elmélete.

Mi készteti a mai polgári közgazdászokat erre az evolucionista felfogásra? Itt számos ok hat.

Az egyik legfontosabb ok az a törekvés, hogy a mindinkább terjedő és mind mélyebbre hatoló marxizmus—leninizmussal szembeállítsák azt a tételt, hogy a kommunista mozgalomnak csak az alacsony színvonalú tőkés termeléssel rendelkező, gazdaságilag elmaradott országokban van esélyük a sikerre. E tétel szerint a kapitalizmus fejlődése során javul a dolgozó tömegek helyzete, és ezzel eltűnik az elégedetlenség alapja. A polgári talpnyalóknak kell valamilyen magyarázatot adniuk a kommunista mozgalom jelenlegi hatalmas fejlődésére. Olyan magyarázatot próbálnak adni, amely bebizonyítja, hogy a kommunista eszmék nem fenyegetik a legfejlettebb tőkésországokat. Ezért terjesztik azt a tételt, hogy a kommunista mozgalom csak a kapitalizmus korai fejlődési szakaszára jellemző ellentmondások következménye. Így használják fel a „kapitalizmus átalakulásának" elméletét a kommunizmus elleni harc céljaira.

Nem vitás, hogy ez a — tisztesség ne essék szólván — „érvelés" helytelen. Tudjuk, hogy a kommunista párt vezette szocialista forradalom elsőként egy átlagosan fejlett tőkésországban győzött. Tudjuk, hogy a szocialista építés sikeresen folyik Csehszlovákiában, ebben az igen fejlett ipari országban. Tudjuk végül, hogy milyen nagy hatást gyakorolnak a kommunista eszmék olyan régi ipari országokban, mint Franciaország és Olaszország.

Van egy másik ok is. A polgári apologéták számára fontos, hogy elterelјék a figyelmet azokról a tényleges változásokról, amelyek a XX. században a tőkés gazdaságban végbementek, és hogy e változásokat hamis színben tüntessék fel. A polgári és a jobboldali szocialista szerzők azzal szokták vádolni a marxistákat, hogy a kapitalizmusra vonatkozó elképzeléseikben a XIX. század viszonyaiból indulnak ki, és nem veszik figyelembe a gazdasági és politikai rendben végbement változásokat, amelyek a mai kapitalizmusra jellemzők. Teljesen alaptalan dolog olyan váddal illetni a marxizmust, hogy semmibe veszi a történelmi változásokat. Elegendő, ha az imperializmusnak, mint a kapitalizmus legfelső fokának zseniális lenini elemzésére, a kapitalizmus általános válságának első és második szakaszával kapcsolatos problémák kidolgozására, a párt

XX. és XXI. kongresszusának történelmi határozataira utalunk.

A polgári szerzők azért vádolják a marxistákat a történelmi változások elhanyagolásával, hogy ilyenformán megpróbálják a maguk ferde felfogását érvényesíteni, és szembeállítani azzal az egyedül helyes elemzéssel, amelyet Lenin adott ezekről a történelmi változásokról.

Imperialista szakaszában a kapitalizmus — mint Lenin erre rámutatott — monopolistává, rothadóvá és halódóvá, reakciós erővé vált, amely fékezi az emberi társadalom fejlődését. Az imperializmus kiélezi a kapitalizmus összes ellentmondásait, egészen a legvégső határokig, melyeken túl kezdődik a szocialista forradalom. Az imperializmus a szocialista forradalom előestéje — ez az imperializmus lenini elméletének fő következtetése.

A polgári társadalomban az imperializmus idején végbemenő változásokat jellemző egyik legfontosabb mozzanat az, hogy a proletárforradalom gyakorlati szükségszerűséggé válik, és kedvező feltételek alakulnak ki a kapitalizmus erődjeinek közvetlen megrohamozásához.

A polgári közgazdászoknak természetesen az az érdekük, hogy meghamisítsák azoknak az új vonásoknak a lényegét, amelyek a tőkés gazdaságot és a tőkés társadalmat az imperialista szakaszban jellemzik. E célból „forradalmakról" beszélnek, amelyek a tőkés gazdaságban a XX. században állítólag végbementek, és feleslegessé tették a proletárforradalmat.

Az egyik legelterjedtebb kísérlet a mai kapitalizmus fejlődésének hamis fényben való feltüntetésére az ún. „népi kapitalizmus" elmélete. Ez az Egyesült Államokban terjedt el leginkább, s innen jutott el más tőkésországokba is.

Az amerikai polgári sajtóban a legfantasztikusabb cikkek jelennek meg a tőkés és a munkás közötti különbségek eltűnéséről, arról, hogy minden amerikai tőkéssé, maga a kapitalizmus pedig valami sajátos „népi kapitalizmussá" válik.

Ezt hirdetik egyes üzletemberek is, például Eric Johnston és Harold Stassen. Az akadémikusoknak, egyetemi tanároknak szemmel láthatóan kényelmetlen, hogy ilyen nyilvánvalóan fantasztikus nézetekkel lépjenek fel, ők inkább elméleti és áltudományos érvekkel látják el a „népi kapitalizmus" elméletének propagandistáit.

A „népi kapitalizmus" propagandája „három pilléren" nyugszik: 1. a „részvénytőke demokratizálódásával" összefüggő „tulajdondiffúzió" (elosztás) elméletén; 2. a kapitalizmust állítólag felváltó ún. „hivatalnoki társadalom" vagy „igazgatói társadalom" elméletén; 3. a „jövedelmek forradalmának" elméletén.

A „tulajdondiffúzió" elméletének lényege az, hogy mivel a részvénytársaságok uralkodó vállalati formává lettek, a kisrészvények pedig mindinkább terjednek a lakosság körében, többek közt a kistermelők és a munkások körében is, a vállalatok ma már nem a tőkések kis csoportjának, hanem a nagy tömegeknek a tulajdonában vannak. A polgári közgazdászok azt hirdetik, hogy a termelés koncentrációjának ellensúlyozásaképpen tulajdon-decentralizáció megy végbe, tehát a tulajdon egyre több személy között oszlik meg.

A „hivatalnoki társadalom" elméletének szerzői azt állítják, hogy korunk vállalataiban a vezetés a fizetett adminisztráció kezében összpontosul, melynek tagjai pedig nem a tőkésosztályhoz, hanem az alkalmazottakhoz tartoznak. Ami a tőkéseket, nevezetesen a nagy részvényeseket illeti, ezeknek ez az elmélet szánalmas szerepet juttat: ők — úgymond — az osztalékok átvételére szorítkoznak, és nincsen számottevő hatásuk a vállalatok életére.

A „népi kapitalizmus" híveinek érvei között különleges helyet foglal el az ún. „jövedelmek forradalma". Ennek a széles körben elterjedt elméletnek a lényege az a tétel, amely szerint az utóbbi évtizedben az Egyesült Államokban (egyes szerzők szerint Angliában is) forradalom ment végbe a nemzeti jövedelem elosztásában a lakosság alacsony fizetésű rétegeinek, elsősorban a munkásoknak és az alkalmazottaknak a javára. Ennek az elméletnek a segítségével a polgári közgazdászok arra törekednek, hogy elleplezzék a tőkés rendszer kizsákmányoló lényegét, s a munkások és tőkések közötti válaszfal fokozatos eltűnésének illúzióját terjesszék.[2]

Ezek a polgári apologetika koholmányai a tőkésországokban végbemenő társadalmi változásokról.

Az ilyesfajta koholmányokat bírálta alaposan N. Sz. Hrus-

[2] Ennek az elméletnek a bírálatát lásd *Bljumin—Dvorkin* „A »népi kapitalizmus« mitosza" című könyvében. Kossuth Könyvkiadó 1958.

csov a moszkvai Kalinyin választókerület választóinak gyűlésén 1959. február 24-én mondott beszédében: „De mi történik a valóságban azokkal a munkásokkal és alkalmazottakkal, akik fennakadnak ezen a horgon, és munkával szerzett pénzükön kis részvényeket vásárolnak, részvénytulajdonosokká, kapitalista vállalatok »gazdáivá« válnak? Amikor válságjelek mutatkoznak, az igazi gazdák fülöncsípik ezeket a részvénytulajdonos »gazdákat«, és kiszórják őket azokból a vállalatokból, amelyeknek részvényeit megvásárolták. A részvénytulajdonos munka nélkül marad, bekerül a több millió főnyi munkanélküli hadseregbe. És lám, a »gazdának« sorba kell állnia, s várhatja, hogy talán rámosolyog a szerencse és újra munkát kaphat, talán nem kell éhen halnia neki és családjának. Hány ilyen »gazda« vesz részt a gyártulajdonosok ellen, a kizsákmányoló osztályok ellen és az úgynevezett »népi kapitalista« államok kormányai ellen szervezett sztrájkokban!

Vajon nem ad-e ez szemléltető leckét arról, hogy milyen hazug a kapitalizmus ideológusainak és a revizionistáknak az az állítása, hogy a kapitalista rendszer természete megváltozott, hogy a kapitalista országok mai gazdasági életében megjelentek a szocializmus bizonyos »hajtásai«, s hogy a kapitalista országok holmi »külön utakon« szocialista országokká alakulnak át."[3]

Miként az SZKP XXI. kongresszusának határozata leszögezi, „a kapitalista országokban tapasztalható hanyatlás és bomlás vitathatatlanul bizonyítja, hogy a tőkés rendszer reakciós és pusztulásra van kárhoztatva, s ezért hasztalanok azok a reformista és revizionista próbálkozások, amelyekkel szeretnék »megjavítani« és megszépíteni a kapitalizmust, eltakarni kiáltó fekélyeit, és elkenni antagonisztikus ellentmondásait".[4]

Bármennyire fantasztikusak is a polgári apologetika koholmányai a mai kapitalizmust jellemző szociális változásokról, a polgári politikai gazdaságtan válságának bélyegét vise-

[3] *N. Sz. Hruscsov:* Beszéd a moszkvai Kalinyin választókerület választói előtt. Lásd „A békés egymás mellett élésért". Kossuth Könyvkiadó 1960. 51—52. old.

[4] A kommunizmus építésének nagyszabású terve. A Szovjetunió Népgazdasága fejlesztésének 1959—1965. évi ellenőrző számai. Kossuth Könyvkiadó 1958. 129. old.

lik magukon. A rothadó és halódó kapitalizmus szülöttei ezek, a kapitalizmus ama szakaszának szülöttei, amelyben sok polgári ideológus nem kockáztatja meg, hogy nyíltan védelmébe vegye a tőkésosztály uralkodó szerepét.

Az összes fent említett apologetikus elméleteken vörös fonalként húzódik végig az a gondolat, hogy a tőkésosztály elvesztette korábbi szerepét, már nem fő tulajdonosa a termelési eszközöknek, nem vezetője a vállalatoknak, és a nemzeti jövedelemnek mind kisebb részét sajátítja el. „Népi kapitalizmus" — önmagában ellentmondásos fogalom. A „népi kapitalizmus" elméletének értelme abban az állításban rejlik, hogy a kapitalizmus már nem kapitalizmus a szó szokásos, hagyományos értelmében, hogy a kapitalizmus elvesztette összes egykori fogyatékosságait.

A polgári és a jobboldali szocialista szerzők különféle érveket keresnek a „kapitalizmus átalakulásáról" szóló tételük alátámasztására. Az egyik fő érv az az állítás, hogy a technikai haladás önmaga biztosítani tudja a társadalmi viszonyok gyökeres átalakulását az addigi tulajdonviszonyok megőrzése mellett. Ennek az érvelésnek konkrét kifejeződése az úgynevezett „második ipari forradalom" elmélete. Eszerint az atomenergia felhasználásával a termelés automatizálásának és a rádióelektronikának gyors fejlődésével stb. kapcsolatos, napjainkban érlelődő technikai forradalom új „ipari korszak" kezdete, amelyet a kapitalizmus ellentmondásainak, a válságoknak, a munkanélküliségnek a megszűnése és az általános jólét megteremtése jellemez. A technikai forradalmat a polgári szerzők olyan tényezőnek tekintik, amely helyettesíti és feleslegessé teszi a szocialista forradalmat.

A polgári szerzők érzik, hogy mindazok az érvek, amelyeket a „kapitalizmus átalakulása" elméletének védelmében felsorakoztattak, erőtlenek és egyáltalán nem meggyőzőek, s ezért teljesen idealista szellemben holmi „lélektani forradalomra" hivatkoznak, amely szerintük a modern társaságok vezetőit áthatotta, és amely abban fejeződik ki, hogy e társaságok igazgatóságának tevékenységét nem a minél nagyobb profit megszerzésére való törekvés, hanem a termelés és a fogyasztók érdekei vezetik.

Ilyen nyíltan apologetikus szellemben ábrázolja a mai tőkés társaságok vezetőit A. A. Berle, amerikai polgári közgaz-

dász, aki G. C. Meansszel együtt írt „A modern társaságok és a magántulajdon" című könyvében azt állítja, hogy „a társaságok fejlődése a legnagyobb vívmány társadalmunknak a szocializmus felé haladásában... Ez paradoxon, de a társaságok igazgatósága és a kommunista tanácsok tartalmuk szerint igen közel állnak egymáshoz."[5] „A XX. század kapitalista forradalma" című könyvében pedig azt próbálja kimutatni, hogy a társaságok vezetői erkölcsileg újjászülettek, társadalmi kötelességérzet hatja át őket, s tevékenységüket alávetik a közvéleménynek, melynek az Egyesült Államok mai gazdaságában állítólag döntő szerepe van. Szerinte olyan tendencia figyelhető meg, hogy a társaságok átalakulnak „inkább kiszolgáló (serviceable), mint zsarnoki intézményekké".[6] „A társaságok — nyilatkoztatja ki Berle — kénytelenek voltak úgyszólván akaratuk ellenére magukra vállalni annak a szerepnek a jelentős részét, amely a huszadik századi amerikai társadalom lelkiismeretének hordozóját (conscience-carriere) megilleti."[7]

A „lélektani forradalom" elméletének semmi köze sincsen a valósághoz. A tőkés vállalatok vezetőinek tevékenysége nem szeszélyeiktől és hóbortjaiktól függ, hanem objektív gazdasági törvényeken alapul, amelyek meghatározott magatartást diktálnak. A maximális profitért folyó hajsza nem ennek vagy annak a tőkésnek esetleges szenvedélye, hanem objektív gazdasági törvény, amely közvetlenül a kapitalizmus alapvető gazdasági törvényéből, az értéktöbblet-törvényből fakad. Meglehet, hogy egyes tőkések letérnek erről az útról, és nem harcolnak a maximális profitért, de ebben az esetben hanyatlás fenyegeti vállalatukat, sőt végső soron pusztulás is a sikeresebben működő vállalkozókkal folyó kíméletlen konkurrenciaharcban.

A maximális profitért folyó hajsza a monopolkapitalizmus viszonyai között tovább fokozódik, mert a monopóliumok uralma biztosítja a magas monopolprofit megszerzésének reális lehetőségeit. A monopolkapitalizmusnak állammonopolista

[5] *A. A. Berle—G. C. Means:* The Modern Corporation and Private Property. New York 1934. p. 278.

[6] *A. A. Berle:* The 20th Century Capitalist Revolution. New York. 1954. p. 54.

[7] Ugyanott, 182. old.

kapitalizmussá fejlődése új eszközöket nyújt e cél megvalósításához. A tőkésországok egész államapparátusa e feladat szolgálatában áll. A magas monopolprofit biztosítása válik az imperializmus bel- és külpolitikájának fő mozgató motívumává. Ez az alapja a fegyverkezési hajszának és az imperialista háborúk kirobbantásának.

A „lélektani forradalom" mítoszának igazolására a polgári apologéták a tőkésországokban bevezetett néhány szociális reformra hivatkoznak, például a társadalombiztosítási törvényre, a munkanapot szabályozó törvényre stb. Ezeket a reformokat azonban a polgárság nem önként vezette be. A munkásszervezetek elkeseredett küzdelmeinek eredményeképpen valósultak meg a tőkésosztály erős ellenállásával szemben. E reformok megvalósulása nem a polgárság erkölcsi újjászületését, nem a kapitalizmus hagyományos könyörtelenségéről való lemondást mutatja, hanem a munkásosztály aktivitásának és szervezettségének növekedését.

A tőkés gyakorlatban végtelen sok olyan példa van, amely megcáfolja a polgári apologétáknak azt az állítását, hogy a mai tőkés társaságok vezetőinek tevékenységét a társadalmi érdek irányítja. Gondoljunk csak arra a közismert tényre, hogy a monopóliumok fegyverkezési hajszája és az általuk kirobbantott háborúk, amelyek mérhetetlen nyomorúságot zúdítanak a népekre, a legjövedelmezőbb üzletek a monopolisták számára. Gondoljunk csak az amerikai monopóliumoknak a második világháború alatt követett gyakorlatára. A háború kezdetén az amerikai monopóliumok mindaddig nem voltak hajlandók átállítani vállalataikat hadianyagtermelésre, amíg a kormány bele nem egyezett uzsorafeltételeikbe. Különösen a nagy gépkocsi-monopóliumok, a General Motors és a Ford gátolták, hogy vállalataik áttérjenek a hadi rendelések teljesítésére, továbbra is személygépkocsikat gyártottak, sőt még a teherautók gyártását is korlátozták. A legnagyobb acélgyártó társaságok — hogy áremelkedést érjenek el — súlyos acélhiányt idéztek elő. A monopóliumok a háború alatt — csakúgy, mint békeidőben — végig következetesen kitartottak a tőkés elv mellett: haszonszerzésre minden eszköz jó.

A tőkés monopóliumoknak ezt a prédaleső gyakorlatát az Egyesült Államok kormányférfiai kénytelenek voltak elismerni a háború után is. C. B. Randall, az amerikai kongresz-

szus külgazdaság-politikai bizottságának elnöke, akinek ezen a poszton számos társaság vezetőivel volt dolga, nyíltan hangsúlyozza, hogy „az üzleti körök képtelenek arra, hogy a nemzeti jólétet saját érdekeik fölé helyezzék". Rámutat, hogy az általa vezetett bizottság körkérdést intézett néhány száz amerikai társasághoz, és meggyőződött arról, hogy ezek általában mindig saját érdekeiket követték. „Olyan társasággal vagy kereskedelmi egyesüléssel, amely főképpen azt vizsgálja, hogy mi a legjobb a népnek és csak másodsorban azt, hogy mi segíti elő bizonyos termékek eladását — valóban ritkán lehet találkozni."[8]

Nem véletlen, hogy Berle, miközben dicsőíti a társaságok vezetőinek erkölcsi újjászületését, szükségesnek tartja, hogy figyelmeztesse őket. Nyilvánvalóan oly kevéssé hisz ebben az újjászületésben, hogy még fenyegetésekhez is folyamodik. Súlyos társadalmi bajokkal fenyegeti a társaságok vezetőit, ha nem ismerik fel a társadalom iránti kötelességeiket. „Ha a társaságok vezetői — írja — folytatják az erőre, nem pedig az észre alapozott tevékenységüket, akkor az végső soron szerencsétlenséghez vezet."[9]

A polgári közgazdászok igen sokféleképpen próbálják szépíteni a mai kapitalizmus fejlődését. Egy közös vonás egyesíti mindezeket a kísérleteket: úgy akarják a dolgot feltüntetni, hogy a fejlődés során megszűnnek a kapitalizmus ellentmondásai, megjavul a munkásosztály helyzete, semmivé lesz a tőkésosztály uralma, és elmaradnak a kapitalizmus olyan kísérői, mint a válság és a munkanélküliség.

A polgári politikai gazdaságtan jelenlegi korszakára az a tendencia jellemző, amely elszakítja a kapitalista mát a tegnaptól, és elítéli ezt a tegnapot a mai kapitalizmus „vívmányainak" fokozottabb dicsőítése érdekében. Egyes polgári közgazdászok — hogy mind élesebben szembeállítsák a jelenlegi kapitalizmust és a múlt századok kapitalizmusát — még arra is hajlandók, hogy szavakban elfogadják a kapitalizmus ellentmondásainak marxi bírálatát, azzal a fenntartással, hogy az csak a régi kapitalizmusra alkalmazható. Marxnak igaza

[8] *C. B. Randall:* A Foreign Economic Policy for the United States Chicago 1954. pp. 80—81.

[9] *A. A. Berle:* The 20th Century Capitalist Revolution. p. 60.

volt a múlt értékelésében, de a mai viszonyokra ez az értékelés nem érvényes — ezt a következtetést ismételgeti a revizionisták nyomán egynéhány polgári közgazdász.

Jellemző, hogy az ilyenfajta kijelentések még az Egyesült Államok üzleti köreinek lapjában, a „Fortune"-ban is megjelennek. E lap 1951 februári számában ilyen beismerést találunk: „Mi sem bizonyítja jobban az amerikai életforma erejét és az amerikai rendszer alkalmazkodó képességét, mint az amerikai kapitalizmus átalakulása. Ötven évvel ezelőtt az amerikai kapitalizmus az volt, amit a jövőjére vonatkozóan Marx jósolt... — a kapzsiság és a felelőtlenség embertelen terméke... Úgy tűnt, hogy meggyőző bizonyítékát szolgáltatja annak az elméletnek, amely szerint a magántulajdon nem ismer a profitszerzés kötelességén kívül más kötelességet... Az amerikai kapitalizmus ma már... semmi hasonlóságot sem mutat ezzel."

Washburn, az Egyesült Államok tájékoztatási ügynökségének vezetője, amikor arról beszélt, hogy az Egyesült Államok népszerűsíteni szándékszik „külföldön az amerikai kapitalizmust minden rendelkezésre álló eszközzel", hangsúlyozta, hogy „ez nem az a kapitalizmus, amelyről Marx szólott".

S. Kuznets, ismert amerikai közgazdász azzal próbálja „megcáfolni" a marxizmust, hogy az a kapitalizmusnak csak a múltját tükrözi, de a jelenét nem. Kijelenti, hogy „valószínűleg sok marxista közgazdász általánosította azokat a helytelenül felfogott tendenciákat, amelyek a XIX. század első felében Angliában kifejlődtek, amikor a jövedelmi egyenlőtlenségek fokozódtak".[10]

Ugyanilyen szellemben „cáfolja" a marxizmust A. A. Berle is. Hangsúlyozza, hogy a klasszikus iskola és a marxizmus egyaránt a régi kapitalizmus szülöttei, és nem felelnek meg a mai helyzetnek.[11]

A mai kapitalizmus dicsőítése a polgári irodalomban néha rendkívül paradox formát ölt, például amikor kijelentik, hogy az Egyesült Államokban megvalósult az, amiről Marx álmodott. A du Pont-konszern történetét leíró monográfiában (du

[10] *S. Kuznets:* Economic Growth and Income Inequality. „American Economic Review", March 1955. p. 27.

[11] Lásd *A. A. Berle:* The 20th Century Capitalist Revolution. p. 10.

Pont: The Autobiography of an American Enterprise) olvasható a következő kijelentés, amely szemléltetően mutatja, milyen szemfényvesztéshez folyamodik korunk polgári apologetikája: „Száz évvel ezelőtt Marx egy utópikus országról álmodott és írt, ahol a nép a termelési eszközök birtokosa lesz, a termékeket pedig maga között fogja elosztani. Álma megvalósult, de nem az általa oly lelkesen hirdetett elméleteken alapuló kommunista államban, hanem a tőkés Amerikában."[12]

Az ilyenféle kijelentéseket minden abszurditásuk ellenére sem szabad egyszerűen holmi határtalan ostoba lázálomnak értékelni. Ezek a kijelentések azt a helyzetet tükrözik, amelyben a polgári ideológusok a legvalószínűtlenebb trükkökhöz és a legkockázatosabb cselfogásokhoz folyamodnak a jelenlegi kapitalizmus megszépítése és dicsőítése végett.

Az ilyesfajta trükkök a polgári politikai gazdaságtan válságának bélyegét viselik magukon. A halódó kapitalizmus termékei ezek. A kapitalizmus védelmezői számára egyre nehezebbé válik kitartani a régi apologetikus tétel teljes sérthetetlensége mellett, vagyis azon az álláspontón maradni, hogy a kapitalista rend, keletkezésétől kezdve, a termelés ideális módja. A kapitalizmus ellentmondásainak kényszerű beismerése a mai polgári apologétáknál az evolucionizmus sajátos formáját ölti magára: azt állítják, hogy a kapitalizmus „tökéletesedésre" szorul, hogy csak fokozatosan szabadul meg ellentmondásaitól.

A polgári apologetika régi módszereinek védelmezői nem alaptalanul látnak pozícióveszteséget a társadalmi ellentmondások beismerésében, mégha ez a beismerés csak a régi kapitalizmusra vonatkozik is. Ez a motívum ösztönzi őket arra, hogy tiltakozzanak mindenféle bírálat ellen, amellyel a régi kapitalizmust illetik. A közgazdászok és a történészek e csoportjának álláspontja jól tükröződik „A kapitalizmus és a történészek" című gyűjteményben, amelyet F. A. Hayek adott ki az Egyesült Államokban 1954-ben. A gyűjtemény központi kérdése az ipari forradalom hatása a munkások helyzetére. Az ipari forradalom — mint ismeretes — sokat rontott a munkások helyzetén a munkanélküliség növekedése, a női és gyer-

[12] Idézi *H. Aptheker:* Laureates of Imperialism. Big business rewrites American History.

mekmunka elterjedése, a szakképzett iparosok kiszorítása, a munkanap meghosszabbodása, a munka intenzitásának fokozása stb. útján. E tények annyira szemmel láthatók, hogy sokszor a polgári történészek is elismerték őket. Az említett gyűjtemény szerzői azonban mindenféle szofizmák segítségével tagadni igyekeznek e vitathatatlan tényeket. A gyűjtemény alapeszméjét Hayek világosan kifejezi az előszóban. „Jogosan vádolhatnak bennünket annak a rendszernek a diszkreditálásával, amely ellen általában az a kifogás, hogy — ha csak időlegesen is — de mégiscsak rontotta a lakosság legszegényebb és legnépesebb osztályának helyzetét."[13]

Hayek tagadja, hogy az ipari forradalom idején a munkások körében abszolút elnyomorodás megy végbe, de ugyanakkor erősen hangsúlyozza a tőkések által hozott „áldozatokat". Szerinte a tőkések abban az időben maximálisan korlátozták fogyasztásukat, hogy tőkét halmozhassanak fel a termelés bővítése végett. A tőkések óriási szerepe, Hayek szavai szerint, abban áll, hogy „ez az emberek első csoportja, amely jelentős mértékben arra kezdte felhasználni jövedelmét, hogy új termelési eszközöket hozzon létre, amelyeket azok használnak, akik nélkülük nem tudnák megtermelni a létfenntartásukhoz szükséges eszközöket".[14]

Hayek abbeli igyekezetében, hogy megcáfolja azokat a vitathatatlan tényeket, amelyek világosan mutatják, hogy a munkások helyzete rosszabbodik az ipari forradalom idején, ezt a tételt a szocialisták által kiagyalt legendának nyilvánítja. A „szocialistákhoz" sorolja a katedra-szocialista Schmollert és Brentanót, s az institucionalizmus képviselőit: Commonst és Mitchellt. Hayek szerint ennek a legendának az áldozatai közé tartoznak egyes polgári ideológusok, például Ruggiero, „Az európai liberalizmus története" (1925) és Bertrand Russell, „A nemzet hatása a társadalomra" (1951) című könyv szerzője.

Az említett gyűjtemény egyik szerzője, Hacker „Az amerikai történészek antikapitalista előítéletei" című cikkében olyan messzire megy a kapitalizmus történelmében észlelhető minden negatívum elkendőzésére irányuló törekvésében, hogy

---

[13] „Capitalism and the Historians". Ed. with an Introduction by F. A. Hayek, Chicago 1954. p. 10.

[14] Ugyanott, 10. old.

a XX. század valamennyi kiemelkedő amerikai történészét „antikapitalistának" nyilvánítja.

„A kapitalizmus és a történészek" című gyűjtemény tendenciája azonban nem jellemző a mai polgári szerzők többségére, csupán azért tarthat számot érdeklődésre, mert megmutatja, milyen reakciót vált ki a polgári apologeták régi módszereinek védelmezőiből az az egyre terjedő tendencia, amely a kapitalizmus pozitív fejlődését, ha másképp nem megy, úgy akarja kidomborítani, hogy szembeállítja a mai kapitalizmust a régivel.

Ezek a vulgáris historizmus sajátos formái a mai polgári közgazdasági irodalomban.

2. AZ OBJEKTÍV GAZDASÁGI TÖRVÉNYEK TAGADÁSA

A polgári politikai gazdaságtan válsága különösen világosan tükröződött a gazdasági törvények polgári felfogásának fejlődésében. A klasszikus polgári politikai gazdaságtan nagy érdeme, hogy képviselői számos objektív gazdasági törvényt tártak fel, és kimutatták, hogy ezek a törvények függetlenek az állami beavatkozástól és a gazdaságpolitikától. „... A klasszikusok — írta Lenin — tapogatóztak, és ki is tapintották a kapitalizmus számos »természeti törvényét« anélkül, hogy megértették volna a kapitalizmus mulandó jellegét, anélkül hogy látták volna a benne dúló osztályharcot."[15]

A vulgáris politikai gazdaságtan, mely elvetette a klasszikus iskola tudományos hagyatékát, képtelennek bizonyult a kapitalizmus gazdasági törvényeinek tudományos elemzésére. A vulgáris politikai gazdaságtan egyes irányzatai, például a német történelmi iskola, elvileg elutasítják magát a gazdasági törvény fogalmát is. Amennyiben azonban a polgári közgazdászok a gazdasági törvényeket jellemezték, annyiban ezeket a törvényeket már eleve olyan törvényeknek tekintették, amelyek a kormányzattól és a gazdaságpolitikától függetlenül érvényesülnek.

A monopóliumok előtti kapitalizmus idején polgári körökben az államot általában szerény „éjjeli őrnek" tekintették,

[15] *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 196. old.

amely a polgárság nyugalmát és vagyonát őrzi. Legjobb gazdaságpolitikának a „laissez faire" politikáját, vagyis az államnak a gazdasági életbe való be nem avatkozását, a teljesen szabad vállalkozás biztosítását tartották. Az állam gazdasági beavatkozását olyan rossznak tekintették, amelyet a minimumra kell korlátozni. A polgári közgazdászok többsége hangsúlyozta, hogy a tőkés verseny mechanizmusa mindenféle állami beavatkozás nélkül, automatikusan el tud hárítani minden gazdasági nehézséget, aránytalanságot, munkanélküliséget, túltermelési válságot stb.

A kapitalizmus általános válságának időszakában a hatalmas gazdasági megrázkódtatások és a kapitalizmus ellentmondásainak nagyfokú kiéleződése közepette a polgári közgazdászok mindinkább és mind gyakrabban tekintik az állam gazdasági beavatkozását olyan tényezőnek, amely alkalmas arra, hogy a gazdasági törvények érvényesülésének helyére lépjen, és meghatározza a gazdasági fejlődés új útjait. A mai polgári közgazdászok túlnyomó többsége tagadja a gazdasági törvények objektív jellegét, és abból a feltevésből indul ki, hogy a gazdasági törvények létrejöhetnek és megváltozhatnak az állami szerveket irányító emberek szubjektív akaratától függően. Az objektív gazdasági törvények tagadása a polgári apologetika egyik fő módszere lett.

Az objektív gazdasági törvények tagadása részben már a XIX. század egyes polgári közgazdászainál is fellelhető. A jelenlegi szakasz sajátossága mindenekelőtt abban rejlik, hogy ez a tagadás nagyon elterjedt, s a mai polgári politikai gazdaságtan tipikus vonása lett. Az objektív gazdasági törvények tagadása most más formákban lép fel, mint például a német történelmi iskolánál. Korunk viszonyai között ez a tagadás elválaszthatatlan mindenekelőtt az „irányított kapitalizmus" eszméjétől, vagyis attól a véleménytől, hogy a tőkésállam összhangba hozhatja a társadalmi kínálatot és a keresletet, s biztosíthatja a termelőerők harmonikus, arányos fejlődését. Az objektív gazdasági törvények tagadása most olyan specifikus formában is jelentkezik, mint az a vélemény, hogy a társadalom kénye-kedve szerint kiválaszthatja további fejlődésének bármely irányba vivő útját.

Korunk polgári közgazdászai ritkán hivatkoznak gazdasági törvényekre.

A második világháború után az Egyesült Államokban kiadott „Modern közgazdaságtudományi szótár" a „gazdasági törvény"-ről szóló cikkében megállapítja, hogy „korunk közgazdászainak többsége kerüli e szakkifejezés használatát".[16]

Csupán néhány polgári közgazdász hangsúlyozza a gazdasági törvények tanulmányozásának szükségességét, mégpedig azok, akik kitartanak a hagyományos elmélet eredeti formája mellett. E közgazdászok L. Mises körül csoportosulnak. A „Szabadság és szabad vállalat" című, 1956-ban megjelent gyűjteményben K. Anthony e kérdésnek külön cikket szentelt. Anthony bírálja azt a polgári körökben erősen elterjedt nézetet, hogy a világháborúk megszüntették a gazdasági törvények működését. A régi hagyományokat követve Anthony közvetlenül az emberi természetből vezeti le a gazdasági törvényeket.

„Az aktív elem a törvényekben a hasznosság tényezője, amely mindig ugyanaz marad, mivel ez az emberi értelem tevékenységének formája, illetve kategóriája. Ebből a szempontból nézve, minden törvény egy törvénybe egyesül, és ennek megfelelően az ember amellett, hogy »szellemi« (spiritual) lény, »gyakorlati« (utilitarian) lény is."[17]

E metafizikus álláspont, melyet a marxista politikai gazdaságtan megalapozói már réges-régen megcáfoltak, a polgári közgazdászok széles körében él még. Többségük azonban — K. Anthonytól eltérően — nem reklámozza a gazdasági törvényekre vonatkozó nézeteit. Egyes polgári közgazdászok egyenesen azt állítják, hogy nagyképűség lenne gazdasági törvényekről beszélni. Például E. Lindahl, svéd közgazdász a polgári szerzők által megállapított gazdasági törvényekről azt írja, hogy „azon elméletek következtetései, amelyek meghatározzák, hogy a kiinduló helyzetet jellemző feltételekből az események milyen sorozatának kell következnie, teljesen formális jellegűek. Vitatható, hogy az ilyesféle feltevéseket lehet-e a »gazdasági törvény« megtisztelő címével illetni,

---

[16] „Economic Law", by *B. Harton* with *J. Riplicy* and *M. Schnapper:* „Dictionary of Modern Economics". Washington 1948. p. 106.

[17] „On Freedom and Free Enterprise". Essays in Honor of L. von Mises. New York—London 1956. p. 137.

minthogy a reális világhoz való tartozásuk ezen elméletek tartalma alapján nem határozható meg."[18]

Egyes polgári szerzők a gazdasági törvény eszméjének kigúnyolásában gyakorolják magukat. Így B. Mitchell, amerikai polgári közgazdász azt állítja: „... lehetséges, hogy most nem kell képromboló a csodatevő gazdasági törvényekbe vetett hit elűzéséhez."[19]

A gazdasági törvények eszméjét tagadó álláspontjának alátámasztására Mitchell arra a hatalmas állami támogatásra hivatkozik, amelyet az amerikai monopóliumok kapnak. „Amikor a politikai és katonai megfontolásból vagy anélkül nyújtott hatalmas anyagi támogatás az emberi jólét óriási támaszává lett, mi célja azoknak az elmúlt időknek a gazdaság »törvényeiről« fecsegni, amikor az volt az elv, hogy »mindenki magáért, az utolsó szó pedig az ördögé, s az ördög a háttérben' van«."[20]

B. Mitchell a gazdasági törvények bírálatában olyan messzire megy, hogy a klasszikusoknak a gazdasági törvényekről szóló tanítását teszi felelőssé a kapitalizmus összes bajaiért, ideértve az imperializmust és a kolonializmust is. „A klasszikusok olyan doktrínát hirdettek, amely csak Anglia érdekeinek felelt meg, és a munkásokat hanyatlásra, gyakran pusztulásra ítélte. A természeti törvény szépségei iránti rajongás oly szenvedélyes volt, hogy becsukta a szemeket a kegyetlenségek — a gyárakban foglalkoztatott gyermekek számának növelése és a szénbányászok állati sorba döntése — előtt."[21]

Az objektív gazdasági törvények tagadása a kapitalizmus általános válságának ideológiai következménye. A szocialista világrendszer kialakulása nagyobb megnyilvánulása a kapitalizmus elkerülhetetlen pusztulásához vezető gazdasági fejlődéstörvények működésének. A polgári közgazdászok érdekei mindenekelőtt ennek a fontos gazdasági fejlődéstörvénynek a megcáfolásához fűződnek. Úgy igyekeznek feltüntetni a szocialista rendszer győzelmét, mint a történelmi fejlődési folya-

[18] *E. Lindahl:* Studies in the Theory of Money and Capital. London 1939. pp. 23—24.

[19] *B. Mitchell:* The Poverty of Economics. „Economics and the Public Interest", New Brunswick 1955. p. 23.

[20] Ugyanott.

[21] Ugyanott.

mat törvényszerű eredményétől teljesen független véletlent. E célból elvetik magát a gazdasági fejlődéstörvény fogalmát is, azt állítva, hogy semmi lehetőség nincsen annak meghatározására, milyen irányban halad majd a gazdasági fejlődés. A jelenlegi viszonyok között a történelmi fejlődésben érvényesülő determinizmus tagadása a polgárság legelőnyösebb és leggyakrabban alkalmazott ideológiai fegyvere.

E fegyvert nemcsak a keynesisták, hanem a neoliberálisok is használják. Így a német neoliberálisok feje, W. Eucken például kategorikusan kijelenti: „Őszintén szólva mi nem ismerünk semmiféle törvényt sem, amelynek megfelelően fejlődött volna a történelem."[22] Azt állítja, hogy a társadalom maga választja meg azt a gazdasági formát, amelyet a legésszerűbbnek és legigazságosabbnak tart. E tételből egyebek közt azt a következtetést vonja le, hogy a szabad versenyen alapuló kapitalizmusnak egyáltalán nem kell átnőnie monopolkapitalizmusba. A gazdaságpolitikai intézkedések Eucken szerint elháríthatják a monopóliumok káros következményeit, gyengíthetik gazdasági szerepüket, és megvalósíthatják a szabad versenyt.

Egy másik ismert német neoliberális, F. Böhm leszögezi: „Nem látjuk magunk előtt a fejlődésnek semmiféle történelmi-dialektikus szükségszerűségét, amelynek bekövetkezését csupán lassítani vagy gyorsítani tudnánk."[23]

Azt az álláspontot, hogy a történelmi fejlődés irányát lehetetlen előre látni, rendkívül kategorikusan formulázza meg W. A. Lewis, amerikai közgazdász. „Úgy véljük — írja —, hogy nem lehet arról beszélni, miként fejlődik majd egy társadalmi rendszer... Az élenjáró országokat illetően lehetetlen megmondani, merre haladnak tovább, mert nem hiszszük, hogy az emberi faj jövőjét már ismert vagy megismerhető változatlan törvények irányítják."[24]

Az objektív gazdasági törvények tagadása szoros kapcsolatban van a mai polgári irodalomban elterjedt agnoszticizmussal, azzal, hogy nem hisznek a gazdasági fejlődésre vo-

---

[22] *W. Eucken:* Grundsätze der Volkswirtschaftspolitik. Tübingen 1952. S. 208.

[23] *F. Böhm:* Die Aufgaben der freien Marktwirtschaft. München 1951. S. 13.

[24] *W. A. Lewis:* The Theory of Economic Growth. London 1956. p. 18.

natkozó olyan objektív elmélet létrehozásának lehetőségében, amely adekvát módon tükrözi a valóságot. A politikai gazdaságtan kérdéseivel kapcsolatos agnoszticizmus legrészletesebb kifejtése az utóbbi években J. Fourastié, francia közgazdász munkáiban található. Fourastié kategorikusan tagadja a gazdasági törvények felismerésének lehetőségét arra hivatkozva, hogy „az emberi értelem tökéletlen", hogy „az emberi értelem alkalmatlan az érzéki világ egészének felfogására", hogy a gazdasági jelenségek túlságosan gyorsan változnak, s így az embernek nincs ideje tanulmányozásukra stb.

A legtöbb mai polgári közgazdász agnoszticizmusának jellemző sajátossága a determinizmus tagadása. A determinizmus elve elleni támadásaikban a polgári közgazdászok azokra a polgári fizikusokra igyekeznek támaszkodni, akik idealista filozófiai alapokon állanak.

A. Marchal, francia közgazdász a politikai gazdaságtan válságát az egész tudományos gondolkozás válságának részeként akarja feltüntetni, az utóbbi válságot pedig a „determinizmus válságára"[25] vezeti vissza. Ezzel kapcsolatban de Broglie fizikusra és von Neumann matematikusra hivatkozik.

Politikai gazdaságtani kérdésekben a determinizmus tagadásának — a mai polgári irodalomban elterjedt agnoszticizmus térhódítását előidéző általános okok mellett — sajátos okai is vannak. A történelmi fejlődés determinizmusának tagadása útján a polgári ideológusok arról akarják olvasóikat meggyőzni, hogy a kapitalizmus napjai még nincsenek megszámlálva, hogy a kapitalizmus sorsát még nem lehet eldöntöttnek tekinteni. Az indeterminizmusnak ezt a segítő szerepét nagyon világosan fejezi ki „Az amerikai külpolitika politikai gazdaságtana" című propagandagyűjtemény, amely az amerikai imperializmus világpolitikai vezető szerepét védelmezi. „Nincs a történelemben olyan elkerülhetetlen determinizmus — olvassuk —, amely arra kényszerít bennünket, hogy társadalmunk elkerülhetetlen pusztulását várjuk... A lehetőségek határain belül az emberek mindig szabadon megválaszthatják sorsukat vagy megadhatják magukat a sorsnak, ha nem tudnak választani és cselekedni. Habár a nyugati

[25] *A. Marchal:* La pensée économique en France, depuis 1945. Paris 1953. p. 6.

társadalom az utóbbi években kétségtelenül meggyengült, még van annyi energiája és erkölcsi ereje, hogy megtalálja a jelenlegi veszélyes helyzetből kivezető konstruktív utakat."[26]

A gazdasági törvények tagadása a polgári közgazdászoknál mindenekelőtt ezzel a történelmi fejlődés kérdéseiben mutatkozó agnoszticizmussal függ össze. Ugyanakkor ez a tagadás sajátosan tükrözi a tőkés rendszer belső gazdasági ellentmondásainak elmélyülését. Ebben a formában fejezik ki a polgári közgazdászok azt a kényszerű felismerésüket, hogy a kapitalizmus gazdasági törvényeinek (amelyeket a polgári irodalomban rendszerint a piac törvényeinek neveznek) automatikus hatása semmi jót sem ígér a kapitalizmus számára.

C. E. Ayres harcba száll „a piac varázslatába és ennek összes hagyományos kiágazásába vetett régi hit"[27] ellen.

A legfőbb előítélet, amely ellen harcra hívja az elméleti közgazdászokat „a kormánytól való félelem (az a meggyőződés, hogy a gazdaság legjobban a »piac« segítségével irányítható, amelyet azért »magára kell hagyni«)."[28]

Ezek a legfontosabb tényezők, amelyek megmagyarázzák, miért mondanak le nyíltan a polgári közgazdászok a gazdasági törvények fogalmának, e rendkívül fontos kategóriának használatáról.

3. AZ EGYENSÚLYELMÉLET VÁLSÁGA

A hagyományos polgári apologetika egyik fő pillére az egyensúlyelmélet. Sok polgári közgazdász (például J. B. Clark, Schumpeter) kiválasztotta a politikai gazdaságtannak egy speciális területét, s azt minden további elemzés elméleti bázisának tekinti, az ún. statikát, amelyben a gazdasági egyensúlyt — hogy úgy mondjuk — tiszta alakjában vizsgálják, elvonatkoztatva minden olyan tényezőtől, amely esetleg zavarólag hat.

---

[26] „The Political Economy of American Foreign Policy". New York 1955. p. 397.

[27] *C. E. Ayres:* Classical Tradition Versus Economic Growth. „Southwestern Social Science Quarterly", March 1956. p. 349.

[28] Ugyanott, 346. old.

A hagyományos polgári elméletek az egyensúlyi helyzetet a tőkés gazdaság normális, tipikus állapotának tekintették, amelyet csupán ritkán sért meg valamilyen véletlen tényező hatása. A tőkés gazdaságnak — a szóban forgó elméletek szerint — olyan ideális mechanizmusa van, amely lehetővé teszi a keletkező aránytalanságok könnyű és gyors felszámolását s a megbomlott egyensúly helyreállítását.

Az egyensúlyt egyben a gazdaság olyan ideális állapotának fogták fel, amely biztosítja a termelési alapok legjobb kihasználását és az ún. „haszonmaximum" realizálását. Az egyensúly állapota a polgári közgazdászok képzeletében rendszerint a teljes foglalkoztatottság megvalósulásával párosult. A hagyományos egyensúlyelmélet védelmezői rendszerint Say realizációs elméletének álláspontjára helyezkedtek, az pedig tagadta az általános túltermelés lehetőségét. Az egyensúlyelmélet egyik szempontja a pénzügyi egyensúly tétele. Az egyensúlyi állapot — ezen elképzeléseknek megfelelően — feltételezi a szilárd pénzforgalmat, a változatlan árszínvonalat és az állami kiadások és jövedelmek egyensúlyát.

Az egyensúlyelmélet legserényebb védelmezői közül egyesek azt állították, hogy az egyensúlyi helyzet feltételezi a kizsákmányolás hiányát, hogy statikus állapotban, amikor az egyensúlyt semmi sem sérti, nem léteznek olyan kategóriák, mint a vállalkozói haszon (J. B. Clark elmélete) vagy a kamat (Schumpeter elmélete).

Az egyensúlyelméletet mindenekelőtt a piacgazdaság feldicsérésére, a szabad verseny automatikusan működő mechanizmusának apológiájára használták fel. A kapitalizmus általános válságának viszonyai között — mint láttuk — a kapitalizmus belső erőinek lankadása következtében megrendült az említett mechanizmusba vetett hit. Ezzel kapcsolatban megrendült és hosszan tartó válságba került a hagyományos egyensúlyelmélet is.

Ezt a válságot nem úgy kell érteni, hogy az egyensúlyelmélet letűnt a színről, hanem úgy, hogy elvesztette azt a helyet, amelyet a múlt század végén és a XX. század elején elfoglalt, amikor egyetemes elterjedésre tartott igényt, és a polgári politikai gazdaságtan egyik kulcspozíciójában volt. Az egyensúlyelméletet hagyományos formájában a „szabad vállalko-

zásnak" a piacgazdaság dicsőítésére specializálódott hívei védelmezik, főleg a mai német neoliberálisok. A német neoliberálisok feje, W. Eucken, az egyensúlyt olyan ismérvnek tekinti, amely lehetővé teszi a legésszerűbb gazdasági rendszer kiválasztását. „Az a kérdés, hogy milyen gazdasági rendszernek (Ordnungsform) kell lenni, mindenekelőtt attól függ, hogy elősegíti-e az egyensúly kialakítását."[29] Az egyensúly Eucken értelmezésében egyesül a gazdasági hatékonyság és igazságosság követelményével. „A feladat — írja — mindig ugyanaz: működésre képes és igazságos rendszer megteremtése. E kettős feladat teljesítése szempontjából világos, mit jelent az egyensúly: működőképességet. Ez az egyensúly egyik oldala. Nem kevésbé jelentős — és ezt hangsúlyozni kell — az igazságosság kérdése sem."[30]

Az egyensúlyelmélet ilyen védelmezői azonban kisebbségben vannak korunk polgári közgazdászainak soraiban. Ahogyan terjed polgári körökben az a nézet, hogy a tőkés gazdaságnak működéséhez mesterséges támasztékokra, mankókra van szüksége, úgy veszti el az egyensúlyelmélet hatását. Nem vetik el teljesen, de sokat változtatnak rajta, s ez aláássa alapjait, és nagymértékben csökkenti jelentőségét.

Az egyensúlyelmélet válsága mindenekelőtt abban fejeződik ki, hogy kétségbe vonják azt a hagyományos tételt, amely szerint az egyensúly a gazdaság ideális állapota. Ebben a vonatkozásban különösen szemléltető Keynes példája. Keynes nem veti el nyíltan az egyensúlyelméletet, de hangsúlyozza, hogy az egyensúly állapota nem feltétlenül kapcsolódik össze a teljes foglalkoztatottság megvalósulásával. Keynes szerint a fő feladat kideríteni, hogyan alakul a piaci egyensúly olyan feltételek között, amikor a teljes foglalkoztatottság megvalósításának előfeltételei hiányoznak, amikor ún. „kényszerű munkanélküliség" van. Az egyensúly fogalma ebben az értelmezésben sokkal korlátozottabb tartalmat kap, csupán a kereslet és a kínálat egyensúlyára irányuló tendenciát jelent. Ez a tendencia ilyen értelmezésben korántsem tart arra igényt, hogy a termelőerők legésszerűbb és leghatékonyabb kihasználásának szimbólumául szolgáljon. Korántsem záloga a tőkés

[29] *W. Eucken:* Grundsatze der Wirtschaftspolitik. S. 164.
[30] Ugyanott, 166. old.

mechanizmus kifogástalan és zavartalan működésének. Az egyensúlyi állapot a keynesi értelmezésben korántsem biztosítéka az általános fellendülésnek és virágzásnak.

Keynes különösen nagy figyelmet fordít műveiben a pénzügyi egyensúly követelményeinek bírálatára. Saját szavai szerint egész életében harcolt két fétis ellen, amelyekre a múltban a kapitalizmus valuta- és költségvetési politikája épült: *a)* az aranyalap elve ellen és *b)* az állami költségvetés bevételei és kiadásai közötti egyensúly szükségességét hirdető álláspont ellen. A szilárd pénzforgalmat nem tekintette magától értetődő ideálnak, sőt sok munkájában erősen hangsúlyozta, hogy az aranyalap megtartására és a költségvetési egyensúly biztosítására irányuló, mindent háttérbe szorító törekvés sok esetben végzetes következményeket hord magában a gazdaságra. Az „ésszerű" gazdaságpolitika kritériumának az aranyalapról való letérést nyilvánította, és a költségvetési deficitet szinte a pénzügyi politika normájának tekintette. Ezzel a kérdéssel részletesen majd az „irányított kapitalizmus" elméletének szentelt fejezetben foglalkozunk. Itt csupán arra akarunk rámutatni, hogy az ilyen bírálat elősegítette annak a meggyőződésnek a megrendítését, hogy az egyensúly elvének megvalósulása megszabadítja a kapitalizmust összes ellentmondásaitól.

E meggyőződés megrendítéséhez hozzájárult a monopóliumok és a verseny kérdéseivel foglalkozó elméletek elterjedése is. Sok polgári közgazdász kénytelen volt elismerni, hogy a szabad versenyt nem lehet a mai kapitalizmus normális, tipikus jelenségének tekinteni. Bármennyire hibásak is a polgári közgazdászoknak a monopolár megvilágítására javasolt sémái, azt a beismerést tükrözik, hogy a mai körülmények között az egyensúly nem a szabad verseny alapján valósul meg. Bármennyire igyekeznek is a polgári közgazdászok fehérre mosni a monopóliumokat, többségük mégsem tudja teljesen elhallgatni a monopóliumok rabló politikáját, mert ezzel azt kockáztatná, hogy véglegesen elveszti a dolgozó tömegek bizalmát. A monopóliumok bírálatának kísérletei, amelyek a polgári közgazdászok munkáiban fellelhetők, ha mégoly határozatlanul is, alapot adnak arra az állításra, hogy az egyensúly — a monopóliumok fennállásának körülményei között — a legkevésbé sem tekinthető ideálnak.

Ezeket az állításokat a polgári irodalomban néha úgy fogalmazzák meg, hogy a monopóliumok fennállásának körülményei között (vagy ahogyan a polgári közgazdászok kifejezik magukat, a „tökéletlen verseny" körülményei között) csak tökéletlen egyensúly lehetséges, amely — beismerésük szerint — nem igazi egyensúly. B. S. Keirstead, kanadai közgazdász a „tökéletlen versenyt" vizsgálva kijelenti: „Ez egyáltalán nem egyensúly. Ez semmi esetre sem határozott állapot, stabilitása nem felel meg — Schumpeter szavaival élve — a »gazdasági ésszerűségnek«, ezt nem a gazdasági erők pontos kiegyensúlyozása támasztja alá, mint Walrasnak a szabad verseny körülményeire vonatkozó egyszemélyi rendszerében, hanem a kényszer és ama jogi struktúrában rejlő hatalom kihasználása, amelyben a hatalmi viszonyok rendkívül ingatagok. Az ilyen helyzet, még ha bizonyos ideig szilárd is, nem egyensúly, következtetésünk tehát az, hogy a cégek egyensúlya a tökéletlen verseny feltételei között nem egyeztethető össze a rendszer szigorúan walrasi értelemben vett egyensúlyával."[31]

Ezt az idézetet annak illusztrálására mutattuk be, hogy egyes polgári közgazdászok kénytelenek elismerni a szilárd egyensúly lehetetlenségét korunk feltételei között. Igaz, ezek a közgazdászok nem mentesek a szabad verseny idealizálásától, pedig az egyensúly a szabad verseny túlsúlya idején is csak ideiglenesen, és megrázó válságok útján valósult meg. Az egyensúlyelmélet sem a szabad versenyen alapuló kapitalizmusra, sem a monopolkapitalizmusra nem alkalmazható. A monopolkapitalizmusban azonban nehezebb az említett elméletet védelmezni, mert a valósággal való ellentmondása még kendőzetlenebbül lép fel.

A kapitalizmus gazdasági ellentmondásainak kiéleződése következtében a polgári közgadászok arra kényszerültek, hogy jóval nagyobb figyelmet fordítsanak a túltermelési válságok kérdésére. Az erősödő válságok láttán sok polgári közgazdásznak be kellett ismernie, hogy az egyensúly megbomlása korántsem olyan pillanatnyi jellegű, mint ahogy ezt a hagyományos egyensúlyelmélet ábrázolta, s hogy a válságok során

[31] *B. S. Keirstead:* The Theory of Economic Change. Toronto 1948. p. 44.

a meglevő ellentmondások nem szűnnek meg, sőt hosszú ideig tovább éleződnek. Például a túltermelési válság a munkanélküliség erősödésével jár, ez viszont a kapitalizmus termelési lehetőségei és a realizálás feltételei közötti szakadék elmélyítéséhez, vagyis a válságok további kiéleződéséhez vezet. A hagyományos egyensúlyelmélet azt hirdette, hogy minden aránytalanság haladéktalanul működésbe hozza azokat az erőket, amelyek megszüntetik az aránytalanságot.

A kapitalizmus gyakorlata (különösen a túltermelési válságok és a pusztító infláció idején) megmutatta, hogy az aránytalanságok és általában a gazdasági ellentmondások olyan erőket hoznak működésbe, amelyek elmélyítik ezeket az aránytalanságokat és ellentmondásokat.

Ezeket a tényeket egyes polgári közgazdászok (például Wicksell, svéd polgári közgazdász) is kénytelenek voltak bizonyos mértékben elismerni. Az ilyen tények elismerése azonban aláásta a gazdasági egyensúly szilárdságába vetett hitet. Mindenesetre észre kell venni a nyilvánvaló hézagokat azokban a meghatározásokban, amelyeket a polgári közgazdászok az egyensúlyra adnak.

Egyes polgári szerzők egyenesen azt állítják, hogy az „egyensúly" kifejezés nagyon is viszonylagos jellegű.

Így például Pigou, az egyensúly különféle eseteit vizsgálva, külön beszél ingatag egyensúlyról, amelynek „legkisebb megsértése további felforgató erőket hoz működésbe, s ezek az erők együttesen működve még távolabb viszik a rendszert eredeti helyzetétől". Ezt a mai tőkés gazdaságra legjellemzőbb esetet vizsgálva, Pigou megjegyzi: „Gyakorlatilag természetesen az ingatag egyensúly egyet jelent az egyensúly hiányával."[32] J. Robinson még tovább megy. Ő az egyensúlyt rendkívül viszonylagos értelmű metaforának minősíti (ezt a kifejezést az elméleti mechanikából vette át). „Az egyensúly metaforája eléggé csalóka (treacherous) — írja —, mi tudjuk azonban, hogy a gazdaság egyes ágai kevésbé vannak kitéve a megsértésnek, mint mások ... ezért ezt a kifejezést előnyös használni a megsértés hiányának leírásakor. Nyugalmi állapotról akkor beszélhetünk, amikor a gazdaság nyugodtan,

[32] *A. C. Pigou:* Economics of Welfare. p. 794. Idézi *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle, p. 197.

szabályosan, belső ellentmondások vagy külső megrázkódtatások nélkül fejlődik, úgyhogy a múlt tapasztalataira épített várakozások teljesen megalapozottak, gyakorlatilag teljesülnek, s következésképpen állandóan megújulnak."[33]

Így, ha hiszünk Robinsonnak, az egyensúlyi elv lényege mindössze az, hogy a gazdaság olykor a viszonylagos nyugalom állapotába kerül. Azt pedig mondani sem kell, hogy maga a „nyugalom" fogalma homályos és határozatlan jellegű. És ugyan milyen nyugalomról lehet szó a tőkés társadalomban, amelyet belső ellentmondások marcangolnak?! Robinson is kénytelen elismerni, hogy a kapitalista valóság egyáltalán nem hasonlít erre az illuzórikus nyugalmi állapotra. „Már a feltételek puszta leírásából is látható — állapítja meg —, mennyire távol állnak ezek a feltételek attól az állapottól, amelyben a gazdaság valóban van. A kapitalizmus sohasem keletkezhetett volna ilyen feltételek között, mert a munka és a tulajdon közötti szakadék, amely a nagyvállalkozást lehetővé teszi, konfliktust rejt magában; és a játék szabályai éppen úgy alakultak, hogy lehetővé váljon a felhalmozás és a technikai haladás a határozatlanság és a bizonytalanság feltételei között."[34]

J. Robinson mindezen fenntartásainak következtében az egyensúly elvéből valójában semmi sem marad.

Egyes polgári közgazdászok, feltéve a pontot az „i"-re, egyáltalában elvetik az egyensúly elvét. Ez az álláspontja a már említett E. Lindahlnak, aki az általa ajánlott módszert „egyensúlytalansági módszernek" (disequilibrium method) nevezi. Hangsúlyozza, hogy a gazdasági dinamika tanulmányozása során a legnagyobb figyelmet az egyensúly megsértésének eseteire kell fordítani. Külön kiemeli, hogy nagy figyelemmel vizsgálja a feltételezett jövőbeni árak és vállalkozói jövedelmek eltérését a ténylegesen kialakuló helyzettől. (Ezt a kérdést külön megvizsgáljuk a VII. fejezetben.) „A dinamikus elem — állítja Lindahl — éppen ezeknek a szándékoknak az összeegyeztethetetlenségében rejlik ... Más szóval, minden időszakban tapasztalható az egyensúly rejtett megsértése."[35]

---

[33] *J. Robinson:* The Accumulation of Capital. London 1956. p. 59.
[34] Ugyanott.
[35] *E. Lindahl:* Studies in the Theory of Money and Capital. p. 69.

Egy Keynesszel foglalkozó kritikai cikkben Lindahl szemrehányást tesz kollegájának azért, mert az egyensúlyt tanulmányozza és elméletét statikusnak nevezi.[36]

Bírálja az egyensúlyelméletet egy másik ismert svéd közgazdász, E. Lundberg is. Azt tartja, hogy „el kell vetni az alkalmazkodás révén megvalósuló általános egyensúly tendenciájának egész koncepcióját"[37].

Hasonló álláspontot védelmez Boulding, amerikai közgazdász is. „A szervezet fejlődésének elmélete inkább az egyensúlytalanság, mint az egyensúly elmélete. Valóban, az igazi egyensúly ismeretlen a természet világában, minthogy minden dolog alá van vetve az entrópia megfordíthatatlan folyamatának."[38]

Elveti az egyensúlyelméletet E. D. Domar, ökonometrikus is. „Azzal kezdjük — írja —, hogy elvetjük az egyensúlynak mint olyan nyugalmi állapotnak az eszméjét, amelybe — mint feltételezik — a stabil rendszernek vissza kell térnie (ez különbözteti meg módszerünket más dinamikus modellektől, amelyekben a változók mozgását úgy értelmezik, mint eltérést az egyensúly bizonyos állandó értékeitől). Ehhez az állapothoz gazdaságunk sohasem tér vissza."[39] A változatlan gazdaság elméletét vizsgálva Domar megjegyzi: „Ez a séma már kiszolgált; ma inkább holt teher, mint eszköz a megismerésre."[40]

Sok közgazdásznak az egyensúlyelméletről való kényszerű lemondása együtt jár dinamikus elméletek megteremtésének az utóbbi időkben elszaporodó kísérleteivel. A polgári szerzők számos műben igyekeznek megállapítani, melyek a gazdasági fejlődést meghatározó alapvető tényezők, s melyek kölcsönhatásuk formái, eredményei és így tovább. Az ilyenfajta kísérletek, melyeknek célja átállítani a politikai gazdaságtant a dinamikus folyamatok tanulmányozásának vágányára, ön-

---

[36] Lásd *E. Lindahl:* On Keynes Economic System. „The Economic Record", May 1954. p. 29.

[37] *E. Lundberg:* Studies in the Theory of Economic Expansion. New York 1955. p. 45.

[38] *K. E. Boulding:* A Reconstruction of Economics. New York 1950. p. 37.

[39] *E. D. Domar:* Essays on the Theory of Economic Growth. New York 1957. p. 30.

[40] Ugyanott, 14. old.

magukban pozitív tendenciát képviselnek. Ez esetben azonban, mint más hasonló esetekben is, általános törvényszerűség figyelhető meg ott, ahol a polgári közgazdászok a kapitalizmus kiéleződő ellentmondásainak hatására kénytelenek feladni a régi dogmákat és a reálisabb elemzés útjára térni, osztálykorlátaik és munkáiknak apologetikus irányzata miatt képtelennek bizonyulnak arra, hogy valóban tudományos elemzést adjanak. (Lásd a VII. fejezetet.)

4. AZ ÚGYNEVEZETT MAKROÖKONOMIKUS MÓDSZER

A polgári politikai gazdaságtan válsága többek közt a polgári módszertan egyik legfontosabb sajátosságának, a szubjektivizmusnak a válságában fejeződik ki. A szubjektivizmus számos elemből álló bonyolult komplexum. A szubjektivizmus legfontosabb mozzanata az idealista nézőpont, amely az egyénnek szubjektív értékelését a gazdaság meghatározó tényezőjének, az összes értékelések sajátos kifejeződésének tekinti. Az idealista világnézet jelenleg is módszertani alapja a polgári politikai gazdaságtannak. Ezen a területen nem egyszerűen arról van szó, hogy az előrehaladásnak egyáltalán semmiféle jelei sem láthatók, hanem arról, hogy éppen ellenkezőleg, az idealista nézőpont egyre reakciósabb kifejezési formákat ölt.

A szubjektivizmus másik alkotórésze a politikai gazdaságtanban a közgazdasági kategóriák individuális értelmezése, amelynek klasszikus kifejeződése az ún. „Robinson-módszer". E módszer lényege az, hogy a társadalomban az egyének sokaságának mechanikus összegét, a különálló egyénben pedig — aki a számára szükséges gazdasági javak készleteit szubjektíven értékeli — a közgazdasági elemzés kiindulópontját látják. Az individualista módszer legkövetkezetesebben az osztrák iskola írásaiban nyilvánul meg. Ezek az írások úgy tálalják a robinsoni gazdaság részletes elemzését, mint a politikai gazdaságtan összes problémáinak kulcsát. A közgazdasági kategóriák ilyen felfogásának megfelelően a politikai gazdaságtant olyan tudománynak tekintik, amely az egyénnek a dolgokhoz való viszonyát és az egyes egyének egymás közötti viszonyát vizsgálja.

Az individualista módszer nem bizonyult olyan hosszú életűnek, mint az idealista szempont. Az individualizmustól való eltávolodás akkor kezdődik meg, amikor beköszönt az imperializmus korszaka, különösen amikor a kapitalizmus általános válságának szakaszába lép, amikor új irányzatok lépnek színre a közgazdasági irodalomban, mint például a „társadalomjogi iskola" Németországban, az institucionalizmus az Egyesült Államokban, a szociológiai iskola Franciaországban, amelyek mind az individualista felfogás helytelenségét hangsúlyozzák, és a gazdasági jelenségek vizsgálatát a társadalom egészére vonatkoztatva tartják szükségesnek.

Az individualista módszer ellentétbe került azzal az új feladattal, mely az imperializmus körülményei között a polgári közgazdászokra várt: a tőkés monopóliumok igazolásának feladatával. A monopóliumoknak érdekük, hogy igazolják rablópolitikájukat az állam magasabb nemzeti érdekeiről és más effélékről szóló fecsegésekkel. Ezért a monopóliumok és ügynökeik eltávolodnak azoktól a régi elméletektől, amelyek a „gazdálkodó egyén" személyes érdekeit nyilvánították a fő és meghatározó motívumnak a gazdaság területén. A monopóliumoknak a polgári politikai gazdaságtan olyan átalakítása kedvező, amelynek során a „társadalmi motívumok" különös jelentőségére kerül a hangsúly, mert e motívumokkal takarózva igazolni lehet a finánctőke bármely cselekedetét.

A polgári politikai gazdaságtan fent vázolt fejlődésének vizsgálata során nem szabad megfeledkezni arról, hogy az imperializmus korában hatalmasan fejlődött és erősödött a szakszervezeti mozgalom. A munkásosztály elleni harcukban a monopóliumok különféle módszereket használnak, többek között a szakszervezeti mozgalom jobboldali vezetőinek megvesztegetését. A vállalkozók szervezetei és a szakszervezetek reakciós vezetői közötti — a monopoltőke számára kedvező — megegyezések igazolása a polgári politikai gazdaságtan egyik feladatává lett. A régi individualista módszer e feladat megoldására is alkalmatlan.

Végül, a polgári politikai gazdaságtan fent vázolt fejlődése szempontjából óriási jelentőségű az állammonopolista kapitalizmus fejlődése. A régi módszer alkalmatlan az állammonopolista kapitalizmus apológiájára. Erre az apológiára a legkönnyebb és legmegfelelőbb módszer a polgári állam döntő

gazdasági szerepének hangsúlyozása és a gazdaság fölötti kormányellenőrzés szükségességének hirdetése. Ez vált korunk polgári közgazdasági irodalmának egyik legkedveltebb témájává. Ez a módszer bizonyos átalakítását követelte meg az individualizmustól való eltávolodás irányában.

A szubjektivizmus harmadik eleme a gazdasági jelenségek magángazdasági megközelítésének elsőbbsége. Ez a nézőpont rokon az individualizmussal, de nem esik teljesen egybe vele. Nemcsak az egy személy tulajdonában levő vállalatot tekintik magánvállalkozásnak — amely minden elméleti analízis alapját képezi —, hanem az óriási társaságokat is, melyeknek több százezer részvényesük van, és amelyeket szoros pénzügyi kapcsolatok fűznek számos más vállalathoz. E nézőpont lényege az, hogy az elméleti elemzés súlypontja a vállalati gazdaság vizsgálata, s a vállalatot kiinduló, meghatározó és független elemnek tekinti. Az általános népgazdasági jelentőségű tételeket közvetlenül a magánvállalat gyakorlatának vizsgálatából vezetik le. Ezt a nézőpontot, mely a polgári politikai gazdaságtanban azelőtt túlsúlyban volt, elnevezték „mikroökonomikusnak". Ez a nézőpont az érték és az elosztás elméletében uralkodó helyet töltött be és tölt be ma is. Olyan területeken is hatott, ahol teljesen nyilvánvaló volt, hogy a kutatás tárgyának természete népgazdasági megközelítést kíván, nevezetesen a válságok és a munkanélküliség problémakörében. Ez azzal függ össze, hogy a harmincas évekig uralkodó helyet foglalt el a polgári közgazdasági irodalomban Say realizálási elmélete, amely tagadta az általános túltermelés lehetőségét, és csak részleges, egyes ágazatokra vonatkozó túltermelést tartott lehetségesnek.

Az 1929—1933-as világgazdasági válság hatására sok polgári közgazdász, köztük Keynes, kénytelen volt beismerni Say realizálási elméletének csődjét, és csatlakozni ahhoz a nézethez, hogy a túltermelési válságokat nem véletlen tényezők, hanem mélyebben gyökerező okok idézik elő. A kapitalizmus növekvő gazdasági nehézségeinek hatására sok polgári közgazdász kénytelen volt elvetni azt az azelőtt természetesnek tartott dogmát, hogy minden termelési tényezőt (elsősorban a munkát) általában teljesen igénybe vesznek. E dogma elvetésével a polgári közgazdászok új problémába ütköztek: mi határozza meg a tőkés termelés általános méreteit és a foglal-

koztatottság mértékét, mi szab határt a termelés további kiszélesítésének? A polgári közgazdászok — Keynes és követői — amikor beleütköztek ebbe a problémába, kénytelenek voltak hozzálátni a társadalmi tőke újratermelésének vizsgálatához, a nemzeti jövedelem, az általános foglalkoztatottság, az össztermelés, az összfogyasztás és más „globális" kategóriák vizsgálatához. Így történt meg az átmenet az ún. „makroökonomikus" nézőpontra, amely a folyamatokat népgazdasági méretekben szemléli.

A polgári politikai gazdaságtannak ez a fejlődése, amely a szubjektivizmus egyik legfontosabb megnyilvánulásának válságát jelzi, a kapitalizmus növekvő gazdasági nehézségeinek tükröződése. E tényt egyes polgári közgazdászok is felismerik. Például Kurihara a következőképpen magyarázza meg, miért nem terjedt el nagyon a makroökonomikus nézőpont a XIX. században: „Amíg a gazdasági rendszer progresszíven és simán funkcionált, a közgazdászok a gazdaságot természetesen mint valami adottat szemlélték, s arra törekedtek, hogy inkább az egyes árakat és mennyiségeket vizsgálják, mint az árak, a termelés és a foglalkoztatottság általános színvonalát."[41]

Kurihara kérdésfelvetése nemcsak a kapitalizmus gazdasági ellentmondásainak elmélyülését tükrözi, hanem az ellentmondások tompítását szolgáló bizonyos gyakorlati intézkedések szükségletét is. Az ezeket az ellentmondásokat teljesen figyelmen kívül hagyó régi vulgáris elméletek nem alkalmasak e gyakorlati feladatok megoldására.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a foglalkoztatottság általános méreteit meghatározó feltételek problémájának makroökonomikus felvetését bizonyos fokig pozitív tünetnek lehet értékelni. A dolog azonban úgy áll, hogy a polgári közgazdászok már eleve helytelen vágányokra terelik a problémát. A kérdés lényege számukra a következő: hogyan kerülhető el a tömeges munkanélküliség és túltermelési válság a tőkés rendszer feltétlen megőrzése mellett?

A korábban kitűzött reakciós cél — a tőkés rendszer megőrzése és megerősítése — tudományos meddőségre kárhoz-

[41] *K. K. Kurihara:* Introduction to Keynesian Dynamics. London 1956. p. 12.

tatja a makroökonomikus nézőpont polgári híveit. Keynes és követői, hogy elkendőzzék a munkanélküliség és a kapitalizmus gazdasági szerkezete közötti kapcsolatot, a munkanélküliség forrását nem a kapitalizmus gazdasági törvényeiben keresik, hanem a helytelen gazdaságpolitikában, a „laissez faire" elvének követésében.

A valóban tudományos makroökonomikus elemzés — amely csak a polgári társadalom termelési viszonyainak, e viszonyok egységének és kölcsönös összefüggéseinek tanulmányozására és a társadalmi fejlődés gazdasági törvényeinek feltárására támaszkodhat — elérhetetlen a polgári közgazdászok számára.

A valóban tudományos makroökonomikus elemzéshez nem elég a puszta nyilatkozat, hogy tanulmányozni kell a társadalmi termelést, a társadalmi fogyasztást, a társadalmi tőke felhalmozását, a nemzeti jövedelmet és a tőkés gazdaság más „globális" kategóriáit. Az ilyen elemzéshez helyesen kell felfogni a termelés, a fogyasztás, a felhalmozás, a nemzeti jövedelem stb. egymáshoz való kapcsolatait. E kapcsolatokat pedig nem foghatja fel helyesen az, aki — mint a polgári közgazdászok — elhanyagolja azokat az ellentmondásokat, amelyek közepette a társadalmi tőke újratermelésének folyamata végbemegy. Keynes és más polgári közgazdászok makroökonomikus elmélete terméketlen elmélet, amelyben a tőkés ellentmondások felettébb gyengén és eltorzultan tükröződnek, például az elégtelen fogyasztás elméletének elemei formájában. Ez a makroökonomikus elmélet elhanyagolja a tőkés fejlődés legfontosabb tendenciáinak egész sorát: a munkásosztály növekvő elnyomorodását, a monopoltőke fokozódó nyomását, az imperialista ellentmondások kiéleződését, a militarizmus növekedését stb. E makroökonomikus elméletből hiányzik a társadalmi tőke újratermelésének tudományos elemzéséhez szükséges fontos feltétel: a polgári társadalom osztályszerkezetének és minden fontos közgazdasági kategóriájának (tőke, munkabér, profit, kamat stb.) helyes felfogása.

A társadalmi tőke újratermelésének elmélete a politikai gazdaságtan más problémáinak — az értékelméletnek, az értéktöbblet-elméletnek stb. — kidolgozásában elért eredményekre támaszkodik.

Ismeretes, milyen akadály volt a társadalmi tőke újratermelésével kapcsolatos probléma kidolgozásában Adam

Smith hírhedt dogmája, amely egyenlővé tette az értéket a jövedelmekkel. Mellesleg Keynes, mint a mai polgári közgazdászok nagy többsége, elfogadja ezt a dogmát.

A makroökonomikus elemzéshez nem elég csak használni a „globális" méreteket, például a „nemzeti jövedelem", az „össztőke" stb. kategóriáit, helyesen meg is kell határozni ezeket a kategóriákat. Például a nemzeti jövedelmet kétféle módon határozzák meg: *a)* mint az egyéni jövedelmek összegét; *b)* mint a népgazdaságban létrehozott új értéket. Az első esetben a nemzeti jövedelmet mikroökonomikus módszerrel határozzák meg, mert kiindulópontnak az egyéni gazdaságot veszik. A globális kategóriákat ilyen eljárás esetén az egyéni gazdaságokban kapott eredmények összegének tekintik. Ez a felfogás minden vállalatot — függetlenül tevékenységének jellegétől — a jövedelem forrásának tekint. A problémának ez a megközelítése jellemző a polgári közgazdászokra. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a polgári makroökonomikus elmélet alapjául olyan kategóriák szolgálnak, amelyeknek természetét mikroökonomikus elemzés útján tanulmányozzák.

Egyes polgári közgazdászok nyíltan beismerik, hogy a makroökonomikus elmélet a mikroökonomikus elemzés közvetlen eredménye. Így például E. Lindahl a következőképpen jellemzi a makroökonomikus elemzést: „Ezek a makroökonomikus nagyságok rendszerint a megfelelő mikroökonomikus nagyságok *összegezésének* (kiemelés tőlem) útján kaphatók meg, vagy ha árakról és más viszonyokról van szó, ilyen vagy olyan fajta *átlag* (kiemelés tőlem) számítása segítségével."[42] Mindez egyszerű mechanikus összegezés. E nézet alapja az a régi polgári koncepció, hogy a népgazdaság a különálló magángazdaságok egyszerű számtani összege. Teljesen világos, hogy ilyen felfogás mellett a makroökonomikus elmélet nem szünteti meg azokat a hibákat, amelyek a mikroökonomikus szemlélet elmaradhatatlan velejárói. A makro- és mikroökonomia közötti viszony ilyen felfogása esetén figyelmen kívül marad a következő fontos tétel: az, ami helyesnek bizonyul a különálló magángazdaság vizsgálatában, nem mindig alkalmazható a népgazdaság egészére. Így például a magánvállalat újratermelésének vizsgálatánál elvonatkoztat-

[42] *E. Lindahl:* Studies in the Theory of Money and Capital. p. 53.

hatunk a termék naturális formájától, de egyáltalán nem alkalmazható ez a tétel a társadalmi tőke újratermelésének tanulmányozásánál.

Különösen nyilvánvalóan mutatkozik meg a makroökonomiára vonatkozó polgári nézetek tudománytalan jellege J. Akerman, svéd közgazdásznál, aki a következőket jelenti ki: „A ciklusban a makroszféra és a mikroszféra közötti viszony olyan tényező, amelynek abszolút döntő jelentősége van."[43] A tüzetesebb vizsgálat során azonban kiderül, hogy Akerman felettébb sajátságos „munkamegosztást" vezet be a makro- és mikroökonomikus tényezők között. Elképzelése szerint az előbbiek magyarázzák az ipari fellendülésről a gazdasági válságra való átmenetet, az utóbbiak pedig a válságról a depresszióra, majd a fellendülésre való átmenetet. Nehéz logikát találni ebben a több mint eredeti elméleti felépítésben. Teljesen érthetetlen, miért kell a ciklus különféle szakaszait különböző módszertani ismérvek alapján megközelíteni. Hasonlóképpen érthetetlen, hogyan lehet megmagyarázni a válságból való kilábalást a globális kereslet és kínálat mozgásának elemzése nélkül. Az egyetlen magyarázat, amit erre az elméletre adhatunk, a következő: a polgári irodalom régi hagyományai szerint a válság véletlen és kivételes jelenség, amely külön magyarázatot, más módszeren alapuló magyarázatot igényel. A ciklus többi szakaszai már a „normális" gazdaságba tartoznak, s így megmagyarázásukhoz azokon a régi, kitaposott utakon lehet haladni, amelyeket összességükben a kérdések mikroökonomikus megközelítésének lehet nevezni. Világos, hogy ilyen feltételek mellett nem beszélhetünk a makroökonómia tudományos felfogásáról.

A makro- és mikroökonomikus szemlélet „kibékítésére" irányuló kísérletek[44] a két nézőpont elvi különbségének még nem értéséről tanúskodnak. A makroökonomikus elemzés egyáltalán nem teszi szükségtelenné az egyes vállalatok gazdálkodásának részletes és alapos tanulmányozását. Minden attól függ, hogyan végezzük ezt. A makroökonomikus elmélet az egyes vállalatokat a népgazdaság összességének olyan

[43] *J. Akerman:* Structures et cycles économiques t. 1. p. 221.

[44] A makro- és mikroökonomikus nézőpont egyenjogúságáról ír Chamberlain is. *(N. W. Chamberlain:* A General Theory of Economic Process. New York 1955. p. 4.)

alkotórészeként vizsgálja, amely az általános gazdasági törvényeknek van alávetve, és az egyes áruk értékében is az általános emberi munka megnyilvánulását látja. A mikroökonomikus elmélet viszont a magánvállalatot mint független kiindulópontot közelíti meg.

Ilyenformán a makro- és mikroökonomikus elmélet valójában kizárják egymást.

Az, hogy a polgári közgazdászok többsége nem látja ezt a tényt, csak azt támasztja alá még jobban, hogy nem tudják megteremteni a „makroökonomikus elméletet" csupán szánalmas erőlködésre képesek. Nem tudják kidolgozni a társadalmi tőke újratermelésének logikusan felépített elméletét, pedig érzik a szükségét egy ilyen elmélet megalkotásának.

Meg kell jegyezni, hogy egyes polgári közgazdászok gyanítják a makro- és mikroökonomikus szemlélet ellentmondását. R. Ruggles az Amerikai Közgazdasági Társaság 1953 decemberi kongresszusán kijelentette: „Minthogy az értékelméletben használatos mikrokoncepció alapvetően különbözik az összesítő (aggregatív) elemzésben használatos makrokoncepciótól, a mikro- és a makroelmélet között óriási rés van. Elméletileg ez a rés nagy szerencsétlenség. Azt jelenti, hogy az értékelmélet továbbra is olyan elmélet lesz, amely inkább a részleges, mint az általános egyensúlyon alapul: az aggregatív elemzés pedig, minthogy más koncepciókon nyugszik, nem használhatja fel a mikro-magatartás elméletét azoknak a feltételezéseknek az ellenőrzésére, hogy milyen magatartást tanúsítanak a termelők és a fogyasztók azon általános modell keretein belül, amelyet posztulálnak vagy megfigyelnek."[45]

Még „önkritikusabb" szellemben szólt hozzá a kérdéshez 1954 decemberében ugyanennek a társaságnak a kongresszusán J. M. Clark. Megállapította, hogy „szakadék van az elmélet és a valóság között, és szakadék van különösen a költségek és az árak egyensúlyának elmélete (az értékelmélet — *I. B.*) és a termelés, a növekedés és a fejlődés elmélete (az újratermelési és a válságelméletek — *I. B.*) között".[46]

---

[45] *R. Ruggles:* The Value of Value Theory „American Economic Review" May 1954. p. 147.

[46] „American Economic Review", May 1955. p. 450.

A polgári közgazdászoknak ez az „önkritikája" nagyon jellemző. Tükrözi, hogy a hagyományos mikroökonomikus elméletekkel sokan elégedetlenek, hogy ez az elmélet alkalmatlan a mai valóságos élet által felvetett gyakorlati feladatok megoldására, és tükrözi ugyanakkor, hogy a polgári közgazdászok képtelenek megszabadulni ettől az oly mélyen gyökerező és a polgári látókörnek annyira megfelelő módszertől. Ez az „önkritika" arról is tanúskodik, hogy a leginkább elmélyülő polgári közgazdászok tudatáig eljut annak megértése, hogy a makroökonómiának nincs szilárd módszertani és elméleti bázisa, mivel a politikai gazdaságtan alapvető fejezeteit — érték-, profit-, munkabérelmélet stb. — mikroökonomikus módszerrel dolgozzák ki.

A makro- és a mikroökonomikus elmélet közötti konfliktus, amelyre egyes polgári közgazdászok hivatkoznak, a polgári módszertan belső ellentmondását tükrözi. A polgári módszertan sehogyan sem tud elszakadni a magángazdasági szemlélettől, s ugyanakkor nem tudja teljesen lerázni magáról a válságok, a munkanélküliség és az infláció népgazdasági megközelítést követelő súlyos problémáit sem. A makroökonomikus szemlélet — mint már említettük — a kapitalizmus válságos állapotának közvetlen ideológiai terméke.[47] A makro- és a mikroökonomikus szemlélet közötti ellentmondás a mai polgári politikai gazdaságtan válságának közvetlen megnyilvánulása.

5. A MATEMATIKAI MÓDSZEREK JELENTŐSÉGÉNEK HANGSÚLYOZÁSA

A mai polgári politikai gazdaságtan módszertanának egyik legjellemzőbb sajátossága a matematikai módszer elsőbbségének hangsúlyozása. A legteljesebb formában ez az ökonometrikusok munkáiban (lásd IX. fejezet) jelentkezik. A matematikai módszerek azonban sok, nem az ökonometriai irányzathoz tartozó polgári közgazdász munkáiban is előkelő helyet

[47] Meg kell jegyezni, hogy a „szabad vállalkozás" legbuzgóbb védelmezői elvetik a makroökonomikus elméletet. Például F. Hayek veszélyes, uralkodáshoz vezető tudományos totalitarizmusnak minősíti.

kaptak. E módszerek alkalmazása azelőtt főleg azokra a közgazdászokra volt jellemző, akik az ún. „matematikai iskolához" (azaz a Walras—Pareto-iskolához) tartoztak. Jelenleg a matematikai módszerek alkalmazása a polgári közgazdászoknál ha nem is általánosan, de mindenesetre széles körben elterjedt.

Mi okozza ezt az általános vonzalmat a matematikai módszer iránt? Számos ok együttes hatásáról van szó. Ezek közül egyesek már előbb is éreztették hatásukat, mások jóval később keletkeztek, és a mai polgári politikai gazdaságtan válságával kapcsolatosak.

Az egyik ok abban a törekvésben fejeződik ki, melynek célja leplezni a mai polgári politikai gazdaságtan tartalmi szegénységét, a magas színvonalú tudományosság látszatát kelteni róla, s bebizonyítani az egzakt tudományokhoz való közelségét.

A polgári közgazdasági irodalomban sok kísérlet történt már annak bebizonyítására, hogy a politikai gazdaságtan egyes tételei közel állnak az elméleti mechanika legfontosabb tételeihez. A polgári közgazdászok gyakran nagyon bonyolult matematikai formában, felettébb banális dolgokat fejeznek ki.

Marx 1868. május 23-án Engelsnek írt levelében említi azt a polgári közgazdászokra jellemző tendenciát, hogy szándékosan bonyolultan fejezik ki magukat műveikben. „... valamennyien már torkig vannak a gazdaságtani közhelyekkel — és azt is tudják, hogy olvasóik torkig vannak velük —, hogy álfilozófiai vagy áltudományos zsargonnal próbálják kotyvalékukat fűszerezni. Ez az áljelleg semmiképp sem teszi a dolgot (amely önmagában = 0) könnyen érthetővé. Fordítva. Művészetük éppen abban áll, hogy az olvasót addig traktálják misztifikációkkal, és annyi fejtörésre késztetik, amíg az végül nagy megnyugvására fedezi fel, hogy ezek a súlyos szavak csak közhelyeket takarnak."[48] Marxnak ezek a szavai érvényesek a rendkívül bonyolult matematikai formuláktól hemzsegő sok polgári elméleti közgazdasági műre.

A polgári közgazdászoknak a matematikai módszerhez való

[48] *Marx—Engels:* Levelek a „Tőke"-ről. Szikra 1956. 166. old.

széles körű vonzódásának másik oka az a törekvés, melynek célja elterelni a kutatásokat a vizsgált folyamatok társadalmi és gazdasági sajátosságaitól és ellentmondásaitól. Sok ilyen sajátosság nem fejezhető ki mennyiségileg, mint például a közgazdasági kategóriák történelmileg mulandó jellege. Egyes kategóriák a tényezők nagy és bonyolult komplexumának eredményei, s ez megnehezíti mennyiségi mérésüket (például az életszínvonalét). Bizonyos esetekben nehéz elkülöníteni az egyes tényezők hatását és egyenként számba venni hatásukat (például a munka intenzitásának és termelékenységének változásáét). A kapitalizmus apologétái a figyelmet a gazdasági folyamatoknak csak a mennyiségi oldalára koncentrálják, s ezzel számos olyan mozzanatot mellőzni tudnak, amelyeket nem lehet pontosan mennyiségileg kifejezni, de amelyek igen nagy jelentőségűek az egyes osztályok helyzetének jellemzése szempontjából. A kapitalizmus apologétáinak az ilyen módszer nagyon megfelelő.

A polgári közgazdászoknak a matematikai módszerekhez való vonzódása összefügg a kapitalizmus általános válságának időszakában keletkezett új gyakorlati szükségletekkel is, amiről az előző fejezetben volt szó. A matematikai módszerek segítségével próbálnak megoldani a polgári közgazdászok bizonyos gyakorlati kérdéseket, például a tőkés vállalatok jobb szervezésének kérdését vagy az egyes áruk iránti kereslet dinamikájának tanulmányozásával s az egyes termelési ágak közötti kapcsolatok megvilágításával összefüggő kérdéseket. Az ilyenfajta műveknek — mint ezt az ökonometriával foglalkozó IX. fejezetben látni fogjuk — annyiban van tudományos jelentőségük, amennyiben az alkalmazott gazdaságtan kérdéseit érintik.

Hogyan kell értékelni ezt a mai polgári politikai gazdaságtan módszertanára jellemző tendenciát?

A marxista politikai gazdaságtan sohasem tagadta, hogy a matematika alkalmazható a gazdasági jelenségek tanulmányozása során. Gondoljunk csak arra, hogy mekkora szerepe volt a matematikai módszernek Marxnál, aki alaposan ismerte az akkori modern felső matematikát, és számos matematikai művet írt. A „Tőké"-ben a matematikai módszernek fontos szerepe van az újratermelés vizsgálata, a profitráta csökkenő tendenciájának megállapítása, a termelési ár lényegének fel-

tárása stb. során adódó problémák megoldásában.[49] Azt, hogy Marx milyen jelentőséget tulajdonított a statisztikai anyag matematikai feldolgozásának, jól mutatja 1873. május 31-i Engelshez írt levele.

„A dolog a következő: ismered azokat a táblázatokat, amelyekben az árakat, a leszámítolási kamatlábat stb. az év stb. során végbemenő mozgásukban fel- és leszálló cikcakkos vonallal ábrázolják. Több ízben megpróbáltam — a válságok elemzéséhez — ezeket a felfelé és lefelé haladó mozgásokat mint szabálytalan görbéket kiszámítani, és azt hittem (még most is hiszem, hogy eléggé megrostált anyaggal ez lehetséges), hogy ebből matematikai úton megállapíthatom a válságok fő törvényszerűségeit. Moore, mint mondtam, a dolgot egyelőre keresztülvihetetlennek tartja, és elhatároztam, hogy ideiglenesen felhagyok vele ..."[50]

A matematikai módszer azonban csak segédeszköz, amely a közgazdasági elmélet keretei között mozog. A matematikai módszer nem adhat új fogalmakat, csupán segít a közgazdásznak pontosabban levonni a szükséges következtetéseket az adott elméleti tételből. Lehet, hogy a közgazdász pompásan érti a matematikai módszereket, és mégis teljesen helytelen, tudománytalan következtetésre jut. A közgazdasági elmélet helyességének, pontosságának, tudományosságának kérdése a matematika illetékességén kívül esik. Ezt a kérdést a kiindulópont és az elméleti tételek helyességétől függően kell eldönteni, mert ezekre támaszkodik a mennyiségi elemzés. Ahhoz, hogy a matematikai módszer betölthesse szerepét a tudományos kutatásban, az szükséges, hogy helyesen tárják fel az egyes kategóriák természetét, egymás közti viszonyát és összefüggését, fejlődési tendenciáit.

Ebben a vonatkozásban a közgazdaságtudomány nem kivétel. A matematika alkalmazása a természettudományokban is lehetetlen előzetes minőségi elemzés nélkül.

Az ismert angol geológus, Huxley mondotta a neves fizikusnak, William Thomsonnak: „A matematika — akárcsak a ma-

---

[49] Még F. Y. Edgeworth, angol polgári közgazdász is megállapítja, hogy „Marx láthatóan felismerte, hogy a matematikai koncepciókat fel lehet használni a politikai gazdaságtanban". *(F. Y. Edgeworth:* Papers Relating to Political Economy. t. III. London 1925. p. 273.)

[50] *Marx—Engels:* Levelek a „Tőké"-ről. Szikra 1956. 206. old.

lom — azt őrli meg, amit beleszórnak, és ahogyan a laboda megőrléséből nem lesz búzaliszt, úgy nem lesz igazság sem hamis premisszákból, akárhány oldalt írnak tele képletekkel."[51]

A közgazdaságtudományban még több nehézséggel jár a matematikai módszer alkalmazása, mert a jelenségek kapcsolata a társadalmi és a gazdasági életben sokkal bonyolultabb, mint a természet világában. Különösen jelentős az a körülmény, hogy az egyik társadalmi-gazdasági alakulatról a másikra való átmenet során, de még egy alakulat keretein belül is egyes kategóriák létrejönnek, mások megszűnnek, sok kategória jellege pedig gyökeres változáson megy keresztül.

A közgazdasági mennyiségek különösfajta mennyiségek: bizonyos, történelmileg kialakult termelési módra jellemző termelési viszonyokat fejeznek ki. Az a közgazdász, aki minden figyelmét kizárólag az egyes kategóriák mennyiségi kifejeződésére fordítja, szem elől téveszti minőségi tartalmukat. Ez viszont oda vezet, hogy a közgazdász felcseréli kategóriáinak minőségét, mert az egyik minőség elhanyagolása (még ha nincs is szó a valóság tudatos elferdítéséről) gyakorlatilag másik minőség elismerése. A közgazdasági kategóriák történelmi, múló jellegének elhanyagolása például valójában a kategóriák örökkévalóságának elfogadása. A mennyiségi elemzés iránti mértéktelen vonzódás megbosszulja magát. Az a közgazdász, aki szabadjára engedi matematikai fantáziáját, nem tudja kézben tartani a közgazdasági elemzés irányítását, a matematikai módszer rabja lesz. Ez akkor fordul elő, amikor a matematika segédeszközből alappá válik, amikor a matematikai gazdaságtanból gazdasági matematika lesz.

A matematika általában formális tudomány, amelyet a mennyiségi nagyságok összefüggésének csak a formái érdekelnek. Ha, mondjuk, egyrészről X és Y, másrészről U és V azonos törvény szerint változik, azaz X és U minden egyes azonos változása megfelel Y és V azonos változásának, akkor a matematikusok a két függvényt azonosnak tekintik, habár azok az elemek, amelyek között függvénykapcsolat létesült, teljesen különböző természetűek lehetnek. Ha a gazdasági

[51] Idézi *A. H. Крылов:* Мои воспоминания, Изд-во АН СССР, 1945, стр. 111.

elemzés központjába a matematika alkalmazását állítják, akkor a politikai gazdaságtan abba a formalizmusba esik, amely a matematika jellemzője. Az egyes kategóriák változásának azonos formája alapot ad a matematikus-közgazdásznak arra, hogy közelebb vigye egymáshoz és azonosítsa ezeket a kategóriákat. Az úgynevezett „matematikai iskola" művei számos példát szolgáltatnak a politikai gazdaságtanban az ilyen helytelen azonosításra.

A „matematikai iskola" közgazdászai tehát differenciálják és integrálják a közgazdasági függvényeket. Az ilyen műveletek feltételezik a függvenyek állandóságát, vagyis eszerint a független változó minden egyes végtelen kis változásának megfelel a függvény végtelen kis változása. Nyilvánvaló, hogy ez a feltétel alkalmazhatatlan olyan esetekre, amikor a vizsgálat tárgya az egyéni magatartás. Az egyén nem reagál az ár végtelen kis megváltozására. A „matematikai iskola" képviselői a következő módon válaszolnak erre az ellenvetésre: az egyén keresleti, fogyasztási stb. függvénye nem állandó jellegű, de a népgazdasági viszonylatban vett keresleti, fogyasztási stb. függvények állandók a nagy számok törvényének hatása miatt. Az egész nemzetgazdaság vonatkozásában lehet állítani — mondják —, hogy az árak végtelen kis változása a kereslet végtelen kis változását vonja maga után. A „matematikai iskola" képviselői e fenntartás ellenére differenciálják az egyén magatartására jellemző függvényeket is (mint a szubjektív irányzat hívei, ezekkel a függvényekkel kezdik elemzésüket). Más szóval, az egyéni függvényeknek tulajdonítják azokat a vonásokat, amelyek a társadalmi függvényekre jellemzők; az egyénit társadalmival helyettesítik, mellőzik a jelenségeknek azt az oldalát, amely a szubjektív irányzat közgazdászai számára döntő: az individuális oldalt.

Az adott függvények differenciálódásának lehetősége nemcsak állandóságukat feltételezi, hanem azoknak a mennyiségeknek a végtelen oszthatóságát is, amelyek az adott függvénykapcsolattal összefüggnek. A gazdasági javak nem oszthatók végtelenül. Igaz, a fizikai testek végtelenül oszthatók, de valamilyen test (például a kenyér) végtelen kis része csak fizikailag létezik (mint az anyag bizonyos része), de közgazdaságilag nem, mivel valamely test végtelen kis része nem képvisel használati értéket és következésképpen értéket sem.

A végtelen osztás folyamata, amelynek a matematikus-közgazdászok minden gazdasági mennyiséget alávetnek, a közgazdasági tartalom mellőzéséhez vezet.

A matematikai iskola képviselőinél — a matematikai műveletek leple alatt — az egyes kategóriák gyakran átalakulnak, az egyes fogalmak metamorfózison mennek keresztül.

A matematikai műveletek következtében kialakult ilyen formalizmus és fogalomátalakulás jellemző illusztrációja Neumann és Morgenstern jelenleg nagyon divatos „játék- és gazdasági magatartás-elmélete", amelyet a IX. fejezetben elemzünk.

A HATÁRHASZON- ÉS A HATÁRTERMELÉKENYSÉGI ELMÉLET FEJLŐDÉSE

A polgári politikai gazdaságtan válsága a közgazdasági irodalomban uralkodó problémakörök változásában is tükröződött. A mai polgári közgazdászok keveset foglalkoznak olyan általános elméleti problémákkal, mint az érték, a profit, a földjáradék stb. A polgári szerzők kénytelenek voltak figyelmüket a tömeges munkanélküliséggel, a túltermelési válságokkal, az inflációval kapcsolatos kérdésekre összpontosítani, vagyis azokra a folyamatokra, amelyek a legjobban tükrözik a modern kapitalizmus gazdasági megrázkódtatásait. Ezenkívül, amilyen mértékben fokozódik az imperialista országok agresszivitása, olyan mértékben hódítanak mind nagyobb tért ezeknek az országoknak a közgazdasági irodalmában a nemzetgazdaság militarizálásával kapcsolatos kérdések.

A polgári értékelmélet és elosztási elmélet kiindulási alapja — a határhaszon és a határtermelékenységi elmélet — tovább uralkodik a mai polgári irodalomban is. Ezek az elméletek azonban bizonyos módosításokon mentek keresztül, amelyek a mai polgári politikai gazdaságtan jellemző vonásait tükrözik. A polgári szerzők úgy igyekeznek átalakítani ezeket az elméleteket, hogy azt a látszatot keltsék, mintha közelednének a valósághoz, mintha számításba vennének számos olyan mozzanatot, amelyet a határhaszon és a határtermelékenységi elmélet korábbi védelmezői elhanyagoltak. Ez azonban csalóka látszat csupán. Ennek az átalakításnak az alapeszméje valójában az, hogy alkalmassá tegyék a régi elméleteket a legreakciósabb polgári politikusok hathatósabb támogatására és még a legmérsékeltebb polgári reformok elleni támadás megindokolására is. Bár külsőleg ezek a módosított elméletek

„reálisabbnak" tűnnek, a valóságban igen reakciós jellegűek. A reakciósság erősödése különösen szembetűnően jelentkezik a határtermelékenységi elmélet fejlődésében. Ebben a módosulásban közvetve tükröződik a mai polgári politikai gazdaságtan válsága.

1. A HATÁRHASZON-ELMÉLET FEJLŐDÉSE

A határhaszon-elmélettel — mint ismeretes — a XIX. század hetvenes éveinek elején egyidejűleg lépett fel K. Menger Ausztriában, Jevons Angliában és L. Walras Svájcban. Ennek az elméletnek az éle főleg a marxista tanítás kiindulópontja — a marxi értékelmélet — ellen irányult. Marx munkaértékelméletével szemben Menger, Jevons és Walras azt állították, hogy az árakat a vevők és az eladók szubjektív értékelése szabja meg. Ennek az értékelésnek az alapja a határhaszon, vagyis az a legkisebb hasznosság, amely az áru egy egységéből, az illető áru készletének adott nagysága mellett kapható meg. A határhaszon — ezen elmélet híveinek állítása szerint — a szükségletek intenzitásától és az árukészlet nagyságától, azaz az áru ritkaságától függ. A határhaszon-elmélet felettébb bonyolult formulái mögött lényegében egy nagyon elemi tétel rejtőzik: az áru értéke annál nagyobb, minél kisebb mennyiség van belőle, minél ritkább.

A határhaszon-elmélet feje tetejére állítja a dolgokat. A valóságban az áruk viszonylagos ritkaságát az érték határozza meg. Az érték a piaci árakon keresztül hat a fizetőképes keresletre, amelyhez az áruk társadalmi kínálatának mértéke alkalmazkodik. A magasabb értékű árukat általában kisebb mennyiségben termelik, minthogy az irántuk megnyilvánuló kereslet alacsony. A határhaszon-elmélet hívei az úgynevezett „ritka" árukra hivatkoznak, amelyek korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésre, és nem termelik őket újra (például régiségek, bizonyos természeti termékek stb.). Valójában az ilyen ritka áruk az árutömeg elenyészően csekély részét alkotják, s így elhanyagolhatók az érték és a piaci ár alakulását szabályozó törvények tanulmányozása során, minthogy a tanulmányozás az árutermelés és az áruforgalom tipikus körülményeinek vizsgálatára épül. A tőkés termelésben pedig az

az áru a tipikus, amelyet bármilyen mennyiségben termelhetünk — a fizetőképes kereslet viszonyaitól függően. Az, aki a ritka árukat akarja megtenni az értékelmélet kiindulópontjául, ugyanúgy hibás kísérletbe fog, mint az, aki az értéket az ostromlott vár viszonyai közötti áralakulás vizsgálata alapján próbálja megmagyarázni.

A ritkasági elméletnek minden értelmetlensége mellett megvan a maga belső értelme. A ritkasági elv rendkívül alkalmas arra, hogy elsikkassza a közgazdasági kategóriák szociális természetét, eltussolja az osztályellentéteket és az osztályharcot, a munkásosztály kizsákmányolását. A ritkasági elvet a polgári közgazdászok annak a tételnek a megindokolására használják fel, amely szerint a gazdasági törvények az egyéni szükségletek intenzitása és a rendelkezésre álló jószágkészletek közötti viszonyt fejezik ki. Ebből az a következtetés adódik, hogy a gazdasági törvények az ember lelkületéből fakadnak, hogy ezek függetlenek a társadalmi és gazdasági rendszertől, és következésképpen örök érvényűek.

A határhaszon-elméletnek ezzel a rendeltetésével magyarázható széles körű elterjedése a polgári irodalomban. A francia közgazdászok egy csoportjának nagy, kollektív munkájában, a L. Baudin szerkesztésében megjelent „Politikai gazdaságtani értekezések"-ben, a szerzők dicsőítik a határhaszon-elméletet, azt állítják, hogy ez az elmélet „az ember gazdasági tevékenysége következtében felmerült összes nagy problémák »sarokköve«, »kulcsa«"[1]. J. A. Schumpeter a politikai gazdaságtan lefontosabb elvének nyilvánítja a marginalizmust[2], melyen elsősorban a határhaszon-elvet kell érteni.

A határhaszon-elméletet magasztaló efféle dicshimnuszoknak se szeri, se száma a mai művekben. A dicshimnuszok mellett azonban mind gyakrabban éri bírálat is ezt az elméletet a polgári közgazdaságtudomány legtekintélyesebb képviselői részéről. Ez néhány szerzőnek alapot adott arra, hogy a határhaszon-elmélet válságáról beszéljen.

E válság J. R. Hicks, angol polgári közgazdász „Érték és tőke" című könyvében (1. kiadás 1931-ben) fejeződött ki a

[1] *G. Dehove:* Les concepts foundamentaux. „Traité d'économie politique". Publiés sous la direction de L. Baudin, t. 1. Paris 1951. p. 130.

[2] Lásd *J. A. Schumpeter:* History of Economic Analysis. New York 1954. p. 168.

legvilágosabban. A polgári sajtó általános véleménye szerint ez a legnagyobb jelentőségű azok közül a polgári munkák közül, amelyeket az elmúlt két évtizedben az értékelmélet kérdéseiről írtak. A Hicks művének tulajdonított szereppel kapcsolatban foglalkoznunk kell néhány fontosabb tételével.

Hicks kiindulópontja ugyanaz, mint az osztrák iskoláé. Hicks, akárcsak az osztrák iskola képviselői, kutatásainak kezdeti szakaszában teljesen elvonatkoztat a termeléstől, s olyan áruk cseréjét vizsgálja, amelyekről nem tudni, honnan származnak. A termelés Hicksnél csupán kutatásainak későbbi szakaszaiban szerepel mint holmi kiegészítő tényező, amely valamivel bonyolultabbá teszi az eredetileg leszűrt következtetéseket. Nagyon jellemző ennek a szerzőnek a módszerére, hogy kutatásainak kezdeti szakaszán minden figyelmét olyan tényezők vizsgálatára összpontosítja, amelyek a kereslet dinamikáját határozzák meg, és az e vizsgálat során levont következtetéseket viszi át az árukínálat függvényére. Ez teljesen természetes olyan szerzőnél, aki elhanyagolja a termelést. Ugyanilyen természetes számára az, hogy kutatásainak ezen a szakaszán figyelmen kívül hagyja a termelési eszközök értékének vizsgálatát, és a fogyasztási cikkek, valamint a személyi szolgáltatások szférájára korlátozódik.

A csere elméletéről a termelés elméletére való áttérést Hicks a következőképpen ábrázolja. Azelőtt úgy vélekedtek, hogy a gazdálkodó egyén a számára szükséges árukat a tulajdonában levő árukkal való kicserélés útján kaphatja meg. Most van még egy lehetőség: a gazdálkodó egyén megkaphatja ezeket az árukat „technikai transzformáció", azaz termelés útján is. A gazdálkodó egyén csak abban az esetben részesíti előnyben a másik lehetőséget, ha az számára nagyobb jövedelmet, vagyis nagyobb értéktömeget biztosít. A termelésnek — mint látjuk — Hicksnél alárendelt és kisegítő szerepe van. Emellett — az osztrák iskola közgazdászaihoz hasonlóan — nem veszi figyelembe a tőkés társadalom termelési viszonyait. Elemzésében elszigetelt, egymással csupán véletlenül kapcsolatba került árutulajdonosok szerepelnek. A tőkés vállalkozók és a bérmunkást nem alkalmazó kisárutermelők közötti különbséget egyszerűen nem veszi figyelembe. Könyvének előszavában Hicks szükségesnek látja figyelmeztetni az olvasót, hogy a társadalmi fejlődés történelmi feltételeinek elemzése

általában nem az elméleti politikai gazdaságtan, hanem más tudományos diszciplinának, a nemzetgazdaság történetének feladata.

Mint látjuk, Hicks teljesen az osztrák iskola tudománytalan módszertani álláspontján, a termelés döntő szerepét figyelmen kívül hagyó álláspontón marad. Az alapvető módszerbeli kérdésekben Hicks egyetlen lépést sem tett előre, s ez az értékelmélet megújítására irányuló kísérletének teljes meddőségéhez vezetett.

Mindazonáltal ez a kísérlet bizonyos érdeklődésre tarthat számot mint a határhaszon-elmélet csődjének kényszerű beismerése a szubjektív értékelmélet egyik kiemelkedő mai képviselője részéről. Hicks egyenesen elveti a határhaszon fogalmát és azt a törvényt, mely szerint a határhaszon csökken a hasznos javak készletének növekedésével párhuzamosan. Arra hivatkozik, hogy lehetetlen mennyiségileg mérni a javak hasznosságát. Az egyetlen, amit e téren állíthatunk, mondja Hicks, az, hogy a fogyasztó a hasznos javak egyik kombinációját többre becsüli a másiknál. A fogyasztó azonban nem tudja megmondani, mennyivel becsüli többre az egyik kombinációt a másiknál. Itt mindenféle mennyiségi mérés lehetetlen. „Csak feltételezhetjük — írja Hicks —, hogy a fogyasztó előnyben részesíti az egyik áruösszetételt a másikkal szemben. Teljesen értelmetlen azt mondani, hogy az egyik kombinációt 5 százalékkal jobban kívánja, mint a másikat; vagy bármit mondani ilyen értelemben."[3]

Hicks, amikor elveti a hasznosság mérhetőségének tételét, kijelenti, hogy e tétellel együtt elesik néhány igen fontos fogalom is. „Az első áldozat — írja — nyilván maga a határhaszon lesz."[4]

A szubjektív értékelmélet központi fogalmának ezt a megtagadását nem lehet másképp értékelni, csak úgy, hogy ez az elmélet nyilvánvalóan csődöt mondott.

Hicks nem áll egyedül e téren, csupán következetesebb, mint kollégái. Pareto, ismert olasz közgazdász, még 1908-ban, „Politikai gazdaságtan tankönyv" című művében kifejtette az úgynevezett „közömbösségi görbék" elméletét, amely szin-

[3] *J. R. Hicks:* Value and Capital. p. 18.
[4] Ugyanott, 19. old.

tén a javak hasznosságának mennyiségi mérhetőségét tagadó tételen alapul. Van a mai polgári közgazdasági irodalomban egy befolyásos csoport, az úgynevezett ordinalisták (szemben a kardinalistákkal, a határhaszon-elmélet híveivel). Szerintük a javak hasznosságát csak számsorokkal lehet kifejezni, amelyek azt mutatják, hogy az egyik jószág hasznosabb a másiknál, de nem támasztanak igényt arra, hogy tükrözzék, mennyivel nagyobb egyik jószág hasznossága a másikénál.

A különböző szükségleteket kielégítő különböző javak hasznosságának mennyiségi összemérhetőségét tagadó tétel megfelel a valóságnak. Ilyen összemérés csupán az azonos szükségletet kielégítő javak szűk körében lehetséges, például össze lehet mérni az egyes fűtőanyagfajtákat hőhatásuk alapján, vagy az egyes élelmiszereket kalóriatartalmuk alapján. Ilyen összemérés azonban csak nagyon szűk határok között lehetséges. Az emberi szükségletek rendkívül sokfélék, és a legkülönbözőbb okokból — fiziológiai, társadalmi és történelmi okokból — keletkeznek. Rendkívül sokfélék a szükségletek kielégítésének módjai is, és rendszerint szorosan összefüggnek egymással. A szükségletek kielégítésének módjait nemcsak természeti okok határozzák meg, hanem társadalmi és történelmi okok is. Nyilvánvalóan nem lehet meghatározni, mennyivel magasabb vagy alacsonyabb a hasznossága egy művészeti alkotásnak, mint valamilyen élelmicikknek.

Azt a tényt, hogy egyes polgári közgazdászok kénytelenek voltak hátat fordítani annak a nyilvánvalóan tarthatatlan dogmának, mely szerint a különböző javak hasznossága összemérhető, pozitív tünetnek és a gazdasági kérdések reálisabb értelmezése irányába tett fordulatnak lehetne tekinteni. E dogma annyira kiáltó ellentmondásban van a valósággal, hogy a polgári közgazdászoknak egyre nehezebb kitartani mellette. A hasznosság összemérhetetlenségének felismeréséből azonban meghatározott logikai következtetések származnak. Ez a felismerés kiemeli az áru használati értéke és értéke közötti nagy különbséget és ellentmondást. Az áruk mint használati értékek minőségileg különböznek egymástól, s így mennyiségileg sem mérhetők össze. Az áruk mint értékek, csak mennyiségi vonatkozásban különböznek egymástól, mivel minőségileg egynemű, azonos szubsztanciájú tárgyakként lépnek fel. Ebből következik, hogy az áruk értéke sohasem hatá-

rozható meg hasznosságukkal vagy használati értékükkel. Ebből következik, hogy az érték alapját nem a szubjektív érzékelés szférájában kell keresni, hanem objektív tényezőben, nevezetesen annak az absztrakt munkának a mennyiségében, amely az adott áru előállításához társadalmilag — normális feltételek mellett — szükséges.

Ez a következtetés azonban elfogadhatatlan a polgári közgazdászok számára, akik, nagyon ritka kivétellel, elvetik a munkaérték-elméletet.[5] E közgazdászok arra törekednek, hogy megmentsék a szubjektív értékelmélet maradványait, oly módon, hogy némileg módosítják ezt az elméletet, óvatosabb és kendőzöttebb megfogalmazásokat használnak. Hicks például a határhaszon fogalmának helyébe a „helyettesítés vagy szubsztitúció határrátájának" fogalmát állítja. „Az x y általi helyettesítésének határrátáját — írja — meghatározhatjuk az y akkora mennyiségével, amekkora a fogyasztó számára kiegyenlíti az x határegységének elvesztését. Ez a meghatározás egyáltalán nem függ a hasznosság mennyiségi mértékétől."[6] A „helyettesítés határrátája" abban a konkrét esetben, amelyet Hicks vizsgál (amikor két személy vesz részt a csereaktusban), csak azt az x és y áruk közötti cserearányt jelöli, amely y megvásárlója számára kívánatos. Hogy a vevőnek miért ilyen és nem másmilyen cserearány kívánatos, ezt Hicks elmélete nem mondja meg. A hasznosságot megpróbálja felváltani az előnyben részesítés fogalmával. Teljesen magyarázat nélkül marad azonban az, hogy milyen alapon részesíti előnyben a vevő ezt vagy azt a megoldást. Lényegében az

---

[5] Ilyen kivétel Alexander Kokkalisz, görög polgári közgazdász, aki számos könyvet írt a munkaérték-elmélet védelmében. (Például „Why is the Theory of Labor the Only Fundamental and Exact Economic Theory?" New York 1952.) Kokkalisz azonban az értékelmélet vulgáris változatát hirdeti. Főképpen az irányító és a végrehajtó munka különbségét hangsúlyozza, s azt a szerepet emeli ki, amelyet a vállalkozók irányító munkája tölt be a munkaérték létrehozásában. Kokkalisz a munkaérték-elméletet a tőkés profit apológiájára használja fel.

Meg kell jegyezni, hogy még J. Robinson is teljesen elveti a munkaérték-elméletet, pedig ő a marxizmus tanulmányozására és egyes tételeinek alkalmazására hívja fel a polgári közgazdászokat. Azon a teljesen helytelen nézeten van, hogy a marxizmus semmit sem veszít, ha elveti a munkaérték-elméletet. („Economic Journal", June 1950. p. 360.)

[6] *J. R. Hicks:* Value and Capital. p. 20.

egyes áruk előnyben részesítésének fokát, különböző kívánatosságukat Hicks a fennálló csereviszonyokból vezeti le.

Az egyik áruösszetétel előnyben részesítését a másikkal szemben a legkülönbözőbb okok határozzák meg, többek között értéktényezők is. Így például a vásárló előnyben részesítheti x áruösszetételt y áruösszetétellel szemben, mert x olcsóbban elégíti ki szükségleteit. Előfordul (sokkal ritkábban), hogy gazdag fogyasztók előnyben részesítenek valamilyen áruösszetételt drágasága miatt, mert az ilyen drága termékek fogyasztása az illető személy gazdagságát demonstrálja (ilyen eseteket írt le Th. Veblen, amerikai közgazdász, ezért ezeket a polgári irodalomban „Veblen-hatásnak" nevezik). Hicks, hogy az árak hatását a különböző árukombinációk összehasonlítása során elkerülje, azonos értékű árukombinációkkal dolgozik. Ezáltal azonban feltételezi, hogy az áruk értéke eleve adva van, és a szubjektív értékeléstől függetlenül jön létre.

Hicks meghatározott áruk adott mennyiségének előnyben részesítéséről vagy közömbösségéről szóló következtetéseinek tartalmatlansága különösen szembetűnően jelentkezik, amikor egy árut pénzhez viszonyít. A közömbösségi görbéket az áruk és a pénz viszonyára is alkalmazza. A pénznek azonban különös használati értéke van, amely sajátos társadalmi funkciójából, tehát abból folyik, hogy a pénz csereeszköz, általános egyenérték. Adott árumennyiségnek meghatározott pénzösszeggel való bármiféle szembeállítása teljes egészében értékviszonyokon alapul. Ezekben az esetekben a közömbösség vagy az előnyben részesítés teljes egészében értéktényezők származéka. A közömbösség vagy az előnyben részesítés vizsgálata ilyen esetekben semmivel sem járul hozzá az árképződés folyamatának megvilágításához.

„A keresletelmélet revíziója" című, legújabb könyvében Hicks amúgy mellékesen elismeri, hogy a hasznosság kardinális felfogásának elvetésével a kereslet megvilágítása során a fő figyelmet objektív tényezőkre kell fordítani.[7] „A közvet-

[7] Hicks ábrázolásában az árak változásának hatása a keresletre kettős: közvetlen és közvetett. A közvetlen hatás abban fejeződik ki, hogy az árváltozás nyomán ugyanabból a jövedelemből több vagy kevesebb árut lehet vásárolni. Az árváltozás közvetett hatása az illető egyén jövedelmének

len hatás... az áruk határhasznára gyakorolt hatás a pénz határhasznának változatlansága mellett; a valóságban azonban ez nem más, mint arra a *pénz*összegre való hatás, amelyet a fogyasztó hajlandó fizetni bizonyos áru határegységéért. A közvetett... hatás a jövedelmek változására gyakorolt hatás, amelynek megvilágításához nem szükséges a hasznosság elemzése. A kardinalizmus kiküszöbölte önmagát."[8] Hicks kénytelen volt elismerni, hogy a vásárló nem a hasznosságnak, hanem azoknak a pénzkiadásoknak a kategóriáját tartja szem előtt, amelyek valamely áru megvásárlásánál adódnak. Ezeket a pénzkiadásokat pedig a vásárló rendelkezésére álló pénzösszeg, vagyis a vásárló jövedelme határozza meg. Ha Hicks következetes tudott volna lenni, akkor el kellett volna szakadnia a kereslet törvényének szubjektív magyarázatától. Ilyen logikai következetességre azonban Hicks nem volt képes. A kardinalizmus feláldozása mellett döntött, hogy megőrizze a szubjektív értékelmélet bizonyos maradványait az úgynevezett ordinalizmus elismerésének zászlaja alatt.

Hicks elemzése mindvégig a tautológia területén mozog. Így például valamely áru keresletének nagyságát az előnyben részesítés szubjektív tényezőjéből próbálja levezetni. Mivel azonban már eleve megfosztotta magát attól a lehetőségtől, hogy valami mennyiségileg meghatározottat mondjon ennek az előnyben részesítésnek a fokáról, a kereslet mértékét meghatározó tényezőket közvetlenül a piacon valójában kialakult keresletből vezeti le. Ilyen módon Hicks semmi többet nem tud mondani annál a tartalmatlan tételnél, hogy az egyének így cselekednek, mert így cselekednek.

Az efféle tartalmatlan tautológiák elkerülhetetlenek az olyan szerző számára, aki egyfelől fél a gazdasági magatartást meghatározó objektív tényezők vizsgálatának útjára lépni, másfelől viszont kénytelen elismerni a szubjektív tényezők teljes meghatározatlanságát. Ezáltal az értékelmélet nélkülöz mindenféle bázist, a levegőben lebeg, és az egész elemzés teljesen formális jellegű.

---

nagyságára gyakorolt hatásban fejeződik ki. E hatás következtében az olcsóbb áruk fogyasztását drágább áruk fogyasztásával válthatja fel és fordítva.

[8] *J. R. Hicks:* A Revision of Demand Theory. Oxford 1956. p. 15.

Az „előnyben részesítés" elméletének tartalmatlanságát még egyes polgári közgazdászok is elismerik. J. M. Clark azt írja erről az elméletről, hogy „terméketlen tautológia, amely egyformán alkalmazható a magatartás bármely formájára, amely következésképpen semmit sem mond, és amelyet a tények sem nem igazolhatnak, sem meg nem cáfolhatnak".[9]

A szélsőséges formalizmus mellett nagyon messzemenő viszonylagosság is jellemzi a problémának ezt a megközelítését. Az osztrák iskola teljesen helytelenül arra törekedett, hogy a határhasznot jelölje meg a csereérték szubsztanciájának. Hicks elvetette a határhasznot, de nem állított helyébe semmilyen más tényezőt, amely létezhet az áraktól függetlenül és hathat rájuk. Az, amit Hicks a „helyettesítés határrátájának" nevez, tisztán származékos és viszonylagos fogalom. Magából a „helyettesítés határrátájának" a meghatározásából következik, hogy ez a ráta csak más árukkal való viszonylatban létezik, és nem tekinthető a cserefolyamatból kiemelt áru immanens sajátosságának. Ha beérjük ezzel a fogalommal, nem marad hely az érték szubsztanciájának. Az érték szubsztanciájának száműzése a politikai gazdaságtanból viszont elzárja az utat az olyan aggregatív, összegezett kategóriák megértéséhez, mint például a társadalmi össztermék vagy a nemzeti jövedelem.

Nem véletlen, hogy Hicks javasolja a jövedelem fogalmának a politikai gazdaságtanból való kihagyását. Úgy véli, hogy a jövedelem „nagyon veszélyes fogalom, és — mint a későbbiekben látni fogjuk — elkerülhető; a gazdasági dinamika általános elmélete megalkotható e fogalom felhasználása nélkül".[10] A jövedelem kategóriájának kiküszöbölését Hicks összekapcsolja a hasznosság kategóriájának kiküszöbölésével. „A hasznosság elvetése után — írja — élesebbé tudtuk tenni következtetéseinket a gazdasági statikában; ugyanezen okokból jól tesszük, ha eltávolítjuk a gazdasági dinamikából a jövedelem és a megtakarítások fogalmát. Ezek rossz szerszámok, eltörnek a kezünkben."[11] Hicks azon a nézeten van, hogy

---

[9] *J. M. Clark:* Varieties of Economic Law and Their Limiting Factors. „Proceedings of the American Philosophical Society", April 1950. No 2. p. 123.

[10] *J. R. Hicks:* Value and Capital. p. 180.

[11] Ugyanott, 177. old.

a valódi jövedelem megszámlálhatatlan. Nem tagadja, hogy a statisztika végezhet jövedelemszámításokat, de nyomban hozzáteszi, hogy: „Ez azonban csupán statisztikai értékelés eredménye lehet; valódi természete szerint ez nem gazdasági mennyiségek felmérése."[12]

Hicks álláspontja annyira formális jellegű, hogy ha következetesen ki akart volna tartani alaptételeinél, akkor csupán néhány általános és teljesen tartalmatlan állításra szorítkozhatott volna. Hicks, mint minden ordinalista, úgy segít magán, hogy suttyomban felhasználja a határhaszon-elmélet védelmezői által létrehozott apparátust; némileg átformálja ezt az apparátust, megváltoztatja a terminológiát, s a „határhaszon" helyett mindenütt a „helyettesítés határrátáját" használja. Így a határhaszon-elmélet, amelyet kidobtak a főkapun, visszatér a hátsó bejáraton. Nem véletlen, hogy az ordinalisták matematikai formulái egybeesnek a kardinalisták által megállapított mennyiségi törvényszerűségekkel.

Hicks legújabb munkájában — röviden áttekintve az értékelmélet történetét — kénytelen elismerni, hogy elmélete közeledik a kardinalista A. Marshall elméletéhez. „Habár a terminológia és a grafikus ábrázolási apparátus paretói maradt, az elmélet maga közeledett a marshallihoz. Az idők folyamán csökkennie kellett a terminológiai különbségek jelentőségének... Visszatértünk Marshallhoz, némileg átformáltuk őt, hogy elméletét alkalmassá tegyük bonyolultabb problémák megoldására is, mint amilyenekkel neki dolga volt."[13]

[12] Ugyanott, 180. old.

[13] *J. R. Hicks:* A Revision of Demand Theory. p. 3. Egyes ordinalisták néha bevallják, hogy a hasznosság mérésének hipotézise rendelkezik bizonyos előnyökkel. Armstrong például megjegyzi: „A közömbösség zavaró koncepciójával kapcsolatos nehézségeink eltűnnek, mihelyt rábírjuk magunkat annak elfogadására, hogy a hasznosság elvben kardinálisan mérhető, noha adottságaink nem eléggé fejlettek arra, hogy a haszonnagyságok közötti bármilyen kis különbségeket meghatározzuk." (Idézi *D. H. Robertson:* Utility and All That. London 1952. p. 22.) Robertson érdekes kijelentést tesz az ordinalista Kennedyre vonatkozólag: „A hasznosság — az ő (Kennedy — *I. B.*) érvelése szerint — nem osztódhat és nem egészülhet ki, a határhaszon koncepciója pedig ostobaság. A haszonnagyságpárok közötti távolságok mindazonáltal alárendelhetők a »racionálisnak« nevezett kiegészítés vagy kivonás titokzatos folyamatának. Agyonütve ily módon a szigorú ordinalisták kedvéért a határhasznot, nyugodtan a helyébe állíthatjuk a végtelen számú különféle áruk közötti helyettesítés csökkenő fokának szerencsétlen hicksi törvénye helyett a haszonnagyságok közötti

Meg kell jegyezni, hogy az ordinalisták a szubjektív iskola fegyvertárából kölcsönvett marginalista fogalmakat használnak. Így Hicks nem egyszerűen a „helyettesítés rátájáról", hanem a „helyettesítés határrátájáról" beszél, ez pedig a „határhaszon" másolata. A határhaszon fogalma szoros kapcsolatban van azzal a tétellel, hogy a jószágkészlet növekedésével párhuzamosan e készlet minden növekményének hasznossága csökken, mert ezek mind kevésbé fontos szükségleteket elégítenek ki. A marginalista elv bevezetésével Hicks becsempészi elméletébe a csökkenő hasznosság törvényét, amelyet formálisan elvetett.

A marginalista elemzés (vagyis a határfogalmak, jelen esetben a határhaszon alkalmazása) lehetővé teszi a szubjektív értékelmélet híveinek, hogy észrevétlenül objektív kategóriákkal cseréljék fel a szubjektíveket. Ezt a következő példákon világítjuk meg. Tegyük fel, hogy (a szubjektivisták terminológiájával élve) a gazdálkodó egyénnek az adott áruból három egysége van. Az első egység hasznossága számára 100, a másodiké 80, a harmadiké 60. A határhaszon ebben az esetben 60. Ez határozza meg — a szubjektív értékelmélet szerint — minden egység szubjektív értékelését. Ez a következtetés azon alapul, hogy minden egységnek szükségszerűen azonos a szubjektív értékelése, mert azonos az áruk is. Az a beismerés, hogy az árukészlet minden egységét egyenlően értékelik szubjektíven, közvetett beismerése annak, hogy az árutulajdonost mindenekelőtt objektív ismérv vezeti, nevezetesen az egyenlő árak az adott típus minden egységére. A marginalista elemzés első pillantásra lehetővé teszi a szubjektív értékelmélet és az objektív valóság közötti ellentmondás enyhítését, noha felszámolni ezt az ellentmondást korántsem tudja. Nem véletlen, hogy mind a kardinalisták, mind az ordinalisták szívesen folyamodnak ehhez a módszerhez.

Az ordinalizmus problémájával foglalkozó irodalomban több helyen megtalálható az a helyes megállapítás, hogy a mutatószámsorok használata a pontosan nem mérhető különböző mennyiségek közötti viszony kifejezésére csak abban az esetben lehetséges, ha a mennyiségek úgynevezett „rendszerezett

csokkenő távolság igazi törvényét, ezután pedig ugyanúgy járhatunk el, ahogyan ezt azelott csinálták." *(D. H. Robertson:* Utility and All What? „Economic Journal", December 1954. pp. 668—669.)

sokaságot" alkotnak. Az ilyen „rendszerezett sokaság" ismérve a következő: ha A nagyobb B-nél, B pedig nagyobb C-nél, akkor A nagyobb mint C. Ha ez az ismérv fellelhető, akkor meg lehet állapitani a különböző mennyiségek közötti viszonyt. Ez az ismérv azonban nem mindig alkalmazható, és különösen nem alkalmazható az egyes áruk hasznosságának mutatószámsoraira. Abból, hogy egy bizonyos egyén A árut többre becsüli B-nél, B árut pedig C-nél, nem következik, hogy A árut többre kell becsülni C-nél. Lehetséges ugyanis, hogy más motívum alapján részesíti előnyben A árut B-vel szemben és ismét más motívum alapján B árut C-vel szemben. Tegyük fel, hogy az illető előnyben részesíti a második emeleti lakást a földszintivel szemben, mert így elkerüli a földszinttel járó kellemetlenségeket. Feltehető, hogy egy negyedik emeleti lakást is előnyben részesít a második emeletivel szemben, mert annak nagyobb a lakótere. Ebből azonban nem következik, hogy a negyedik emeleti lakást előnyben kell részesíteni a földszintivel szemben, ha figyelembe vesszük, hogy a házban nincsen lift és a két lakás területe nagyjából azonos. Az a tényező, amelyik nem jött számításba a második és a negyedik emeleti lakás összehasonlítása során (a felmenés nehézsége), a negyedik emeleti és a földszinti lakás összehasonlítása esetén jelentőssé válik.

Ebből adódik a következtetés: ha mondhatjuk is, hogy az egyik áru hasznossága nagyobb, mint a másiké, ez még nem teszi lehetővé, hogy összeállítsuk az áruk sorrendjét a hasznosság csökkenő mutatószámsorozata alapján. Így az egyes áruknak hasznosságuk alapján való mennyiségi szembeállítására rendkívül korlátozottak a lehetőségek.

Az ordinalisták igyekeznek kikerülni ezt a nehézséget. Noha mindig hangsúlyozzák, hogy a különböző áruk hasznosságát mennyiségileg összemérni lehetetlen, ténylegesen azonban úgy alkalmazzák nagyságsoraikat, mintha ezek közönséges mennyiségi nagyságok lennének. A matematikai módszer alkalmazása következtében a fogalmak átalakulnak. Az ordinalisták eredetileg csak hasznossági indexnek tekintették a közömbösségi görbéket és az egyes áruk vagy árukombinációk előnyben részesítésének görbéit. Azután mindenféle matematikai manipulációkba kezdtek ezekkel az indexekkel. Ennek során szakadás megy végbe a függvények és a hasznosság kö-

zött, mert a hasznossággal nem lehet ilyen műveleteket végezni. A közömbösségi görbéknek és az előnyben részesítés görbéinek változásai nem tükrözik többé a hasznosság változásait. Az előnyben részesítés függvényének jellege az indexek önkényesen kiválasztott rendszerétől függ — e függvénynek bármilyen matematikai kifejezést lehet adni. A különféle matematikai kifejezések — amelyeket e függvény átalakításának eredményeképpen kaptunk — így inkább önkényünk termékei, mint a változó hasznosság törvényének tükröződései.

Maga az a gondolat, hogy egyes árukombinációk vagy bizonyos áruk hasznossága egyenlő — ami a közömbösségi vagy előnyben részesítési görbék elméletének alapja —, feltételezi a hasznosság mérésének lehetőségét. Ha az egyes árukombinációk hasznossága egyenlő lehet, akkor meg lehet állapítani meghatározott mennyiségi viszonyt ezek között a hasznosságok között.

Tegyük fel, hogy van két árukombinációnk, x és y, amelyek egyformán kívánatosak a vásárlónak, azaz egyforma hasznosságot jelentenek számára. Tegyük fel, hogy egy másféle árukombináció ugyanolyan kívánatos a vásárlónak, mint az x és y kombináció együttvéve. Ebből felírható: $x + y = x + x = 2x = y + y = 2y$.

Ezt a tényt többször megállapították a polgári irodalomban az ordinalisták ellenfelei. Így R. T. Bye, amerikai közgazdász x árunak y-nal való cseréjét vizsgálva (x-et megvásárolják, y-t elidegenítik) ésszerűen jegyzi meg: „Ezek a (közömbösségi — *I. B.)* görbék azt mutatják, hogy az adott áru (x) növekvő mennyiségére van szükség ahhoz, hogy kompenzálja a másik áru (y) fokozódó elvesztését... Ez az elmélet feltételezi, hogy a fogyasztó tudja, hány egység x egyenlíti ki a következő egység y kiesését; következésképpen ki kell tudnia fejezni az egyik hasznosságát a másik egységében, s ez lényegében mérési folyamat. Ismétlem, hogy minden mérés csupán pontos viszonyítás."[14]

Ha az ordinalisták elméletét egészében értékeljük, azt mondhatjuk, hogy az ordinalisták, bár helyesen állapították meg,

[14] *R. T. Bye:* Social Economy and the Price System. New York 1950. p. 53.

hogy az áruk hasznosságának mérése lehetetlen, erőtleneknek bizonyultak e tétel alkalmazásához és ebből a szükséges következtetések levonásához. Formálisan elvetették közgazdasági elméletükből a határhaszon elvét, de felhasználják a határhaszon-elmélet egész apparátusát, és még jobban belekeverednek a szubjektív elméletre jellemző pszichologizmus hálójába. Ilyenformán a mai polgári értékelmélet fejlődésének legfőbb vonása nem a határhaszon elvével való tényleges szakítás, hanem az ettől az elvtől való elszakadás erőtlen kísérleteinek sora. Fontos maga az a tény, hogy számos mai polgári közgazdásznak terhes az értékelmélet kapcsolata a határhaszon-elvvel. Fontos tendencia az érték történetében az, amit a német szerzők „Entpsychologisierung"-nak, vagyis a pszichológiai módszertől való eltávolodási törekvésnek neveznek.

Ezek a tendenciák magyarázatot követelnek. Itt kétféle körülménynek volt szerepe. Először, a polgári közgazdászok számára mind nehezebbé válik megvédeni a hasznosság mérhetőségének tarthatatlan premisszáját. Kénytelenek voltak elismerni bírálóik igazát, és némileg átformálni a szubjektív értékelméletet, hogy mentsék belőle, ami menthető. Az átformálás célja az, hogy növeljék a szubjektív értékelmélet megingott tekintélyét, s ezt a kiagyalt, tisztán spekulatív elméletet tapasztalati tényekre támaszkodó, realisztikus elméletnek tüntessék fel. A valóságban ez az átformálás, miként erről már meggyőződhettünk, csak látszólagos — az ordinalisták közgazdasági tanaiban fennmaradtak a régi szubjektív értékelmélet összes kiinduló tételei és kategóriái. Ezekben a tanokban a csupán új köntösben fellépő határhaszon-elv megőrzi jelentőségét. Az ordinalisták közgazdasági elmélete nem annyira a határhaszon-elmélet lényegének, mint inkább terminológiájának a megváltozását tükrözi.

Másodszor — és ez a leglényegesebb —, megkövetelték a szubjektív értékelmélet átformálását a polgári apologetika új szükségletei is. Bármennyire paradoxonnak tűnik is, a régi határhaszon-elmélet gyanakvást ébresztett a legreakciósabb polgári közgazdászokban a tekintetben, hogy politikailag megbízható-e, és tudja-e igazolni a tőkésosztály érdekeit. A határhaszon-elmélet — amint ezt már megállapítottuk — a marxi politikai gazdaságtan elleni harc ideológiai fegyvereként lé-

pett színre.[15] A polgári apologéták ennek az elméletnek a segítségével igyekeznek igazolni azt a tételüket, hogy a polgári társadalomban nincsen kizsákmányolás, s hogy a polgári társadalom olyan kategóriái, mint a profit és a kamat, örök életűek. Ez volt a határhaszon-elmélet fő rendeltetése és felhasználása.

E fő rendeltetése mellett a határhaszon-elméletet egyes polgári szerzők felhasználták a tőkés társadalom keretein belüli részleges reformok megindokolására is. A kezdeményezés ezen a téren a fabiánusok nevéhez fűződik. Arra a szubjektív iskola által konstruált „törvényre" támaszkodva, amely szerint a hasznos javak készletének növekedésével csökken a következő növekmények hasznossága, a fabiánusok arra a következtetésre jutottak, hogy valamely személy pénzjövedelmének növekedésével csökken a következő jövedelem-növekmények hasznossága. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy az utolsó font sterling hasznossága a szegény ember számára sokkal nagyobb, mint a gazdag számára. Ennek az érvelésnek a segítségével a fabiánusok azt igyekeztek kimutatni, hogy a nemzeti jövedelem egyenlőbb elosztása biztosítja a rendelkezésre álló gazdagságból való szükségletkielégítés magasabb fokát, a nagyobb összhasznosságot, amelyet a társadalom minden tagjának jutó hasznosságok összegének tekintenek.

Ezt az érvelést átvették egyes nyíltan polgári közgazdászok, különösen az ún. „jóléti közgazdaságtannal" (Economics of Welfare) foglalkozó szerzők. A legismertebb közülük A. Pigou, angol közgazdász, aki 1920-ban jelentette meg ilyen című könyvét. Pigou széles körben elterjedt elmélete szerint a társadalom jólétét két tényező határozza meg. Az első tényező — amelynek szerinte döntő jelentősége van — a nemzeti termék nagysága. Minél nagyobb a nemzeti termék, annál magasabb a társadalom jólétének színvonala. Pigou a kérdés

[15] Ezt a tényt néhány polgári közgazdász is elismeri. J. M. Clark például ezt írja: „Az, hogy a gondolkodók annak idején készek voltak ilyen elmélet (a határhaszon-elméletről van szó — *I. B.)* elfogadására, valószínűleg azzal magyarázható, amit Marx a ricardói elméletből csinált, amikor átalakította azt a kizsákmányolás elméletévé, és fogékonnyá tette a liberális közgazdászokat teljesen másfajta elmélet elfogadására." („J. M. Clark on J. B. Clark". The Development of Economic Thought. Ed. by H. W. Spiegel, New York 1952. p. 605.)

értelmezésében arra a polgári módszerre támaszkodik, amely figyelmen kívül hagyja a tőkés társadalom termelési viszonyait és antagonisztikus ellentmondásait, mindent a termelőerők színvonalára vezet vissza, és elvonatkoztat a kapitalizmus osztályszerkezetétől. A valóságban a termelőerők növekedése a tőkés társadalom viszonyai között a tőkésosztály javát szolgálja, és a munkásosztály abszolút és relatív elnyomorodásának fokozódásával jár.

Pigou azonban nem szorítkozhatott annak megállapítására, hogy a társadalmi jólét a nemzeti termék nagyságától függ. Utalnia kellett a második tényezőre — a nemzeti jövedelem elosztásának jellegére. A fabiánusokhoz hasonlóan azt állította, hogy minél egyenlőbb a nemzeti jövedelem elosztása, annál magasabb a társadalom jóléte. Igaz, Pigou tipikus polgári ideológusként számos fenntartással él e következtetéssel kapcsolatban. Az első tényező döntő szerepét hangsúlyozza. Felhívja a figyelmet arra, hogy a nemzeti jövedelem elosztásában mutatkozó egyenlőtlenség enyhítésének egyáltalában nem kell a termelés kiterjesztésére irányuló tőkés ösztönzőkben kifejezésre jutnia, vagyis nem kell érintenie a tőkés profitot. Pigou más polgári szerzőkhöz hasonlóan nagyon távol áll a forradalmi következtetésektől. Nem megy tovább nagyon mérsékelt reformoknál, például a társadalombiztosításnál, progresszív adókivetésnél stb., amelyeket jó néhány tőkésországban részben már megvalósítottak.

Bármennyire mérsékeltek is azok a reformok, amelyeket a fabiánusok, Pigou és a hozzá hasonló szerzők javasoltak (ismételjük, ilyen reformok — a munkásosztály nyomására — számos országban már megvalósultak), ezek a javaslatok a legreakciósabb közgazdászok ellenállásába ütköztek. Ez utóbbiak mindenekelőtt azt tartották szükségesnek, hogy elvessék az ilyenfajta reformok híveinek elméleti bázisául szolgáló tételt, amely szerint a nemzeti jövedelem egyenlőbb elosztása fokozza a társadalom jólétét. Ezt a feladatot annak a tételnek a megcáfolása útján akarták megoldani, amely azt állítja, hogy az egyén jövedelmének növekedésével egyidejűleg csökken a következő jövedelem-növekmények határhaszna. Az ilyenfajta cáfolathoz használták fel az ordinalisták elméletét.

Mellesleg megemlítjük, hogy a szociális reformok (például a

progresszív adókivetés bevezetése) megindokolásához semmi szükség sincsen arra, hogy olyan kiagyalt elmélet szolgálatait vegyük igénybe, mint a határhaszon-elmélet. Az ilyen szociális reformok célszerűsége a dolgozók érdekei szempontjából éppen olyan nyilvánvaló és vitathatatlan, mint, mondjuk, a reálbéremelés célszerűsége a munkások számára. Az ordinalisták bírálatukban észrevették a kardinalisták érvelésének néhány gyenge pontját, de a fürdővízzel együtt kiöntötték a gyereket is, vagyis elvetették a szociális reformok célszerűségét hirdető teljesen helyes tételt.

Az ordinalisták ellenérvei a következőkben foglalhatók össze. Először, a hasznosság nem mérhető, és ezért a jólét meghatározásának a szubjektív értékelésen alapuló minden kísérlete jogosulatlan. Másodszor, a szubjektív értékelések (például a helyettesítés határrátájának formájában) merőben viszonylagos jellegűek, csak az egyes áruk közötti viszonyra vonatkoznak, és nem alkalmazhatók olyan általános kategóriára, mint a jövedelem. Ezért nem mondhatjuk azt, hogy az egyén jövedelmének növekedésével csökken a következő jövedelem-növekmények hasznossága. Harmadszor, a szubjektív értékelések szigorúan individuális jellegűek. Különböző egyének szubjektív értékelését nem lehet szembeállítani. Alaptalan tehát az a megállapítás, hogy az utolsó font sterling vagy dollár a szegény számára többet jelent, mint a gazdagnak.

Az ordinalista elméletre támaszkodva Hicks és más polgári közgazdászok kísérletet tettek a „jóléti közgazdaságtan" megreformálására. E reform lényege annak a ténynek a teljes tagadása, hogy az elosztási viszonyok hatással vannak a társadalmi jólétre. Hicks csak a Pigou által megjelölt első tényezőt őrzi meg, vagyis a nemzeti termék nagyságát.[16] A társadalmi jólétet meghatározó ismérvként Hicks a kompenzáció elvét jelöli meg. Ennek az elvnek a lényege a következő: a társadalom jóléte fokozódik, ha a társadalom egyes tagjai gazdasági helyzetének javulása nem jár együtt a társadalom

[16] Hicks ezzel kapcsolatos nézeteit „Foundations of Welfare Economics" című cikkében fejti ki. „Economic Journal", December 1939. Közel áll Hickshez N. Káldornak „Welfare Propositions in Economics" című cikkében kifejtett álláspontja. „Economic Journal", September 1939.

más tagjai gazdasági helyzetének romlásával, vagy ha a társadalom egyes tagjai helyzetének javulása kompenzálja a társadalom más tagjai helyzetének romlását. Ez a formula nagyon kedvező a tőkésosztály számára. Lehetővé teszi, hogy a tőkésosztály gazdagodását mutató adatok alapján bármilyen feltételek között megállapítsák a társadalom jólétének növekedését. E formulát a társadalmi jólét meghatározására irányuló olyan eljárások igazolására használják fel, amelyek teljesen elkenik a munkásosztály elnyomorodásának jelentőségét és kimerülnek a tőkésosztály növekvő gazdagságának dicsőítésében. Emellett ez a formula igazolja a monopoltőkének azt a politikáját, hogy a hatalmas profitokból megvásárolja a munkásosztály felső rétegét. Hicks a társadalmi jólét növekedésének egyik mozzanatát látja abban az esetben, amikor a társadalom boldoguló tagjai kompenzálják a társadalom ama tagjait, akik kárt szenvednek a termelőerők növekedése következtében.

Hicks és Káldor kompenzációs elvének osztályértelme annyira szembeötlő, hogy még W. J. Baumol, amerikai polgári közgazdász is kénytelen volt elismerni, hogy a kompenzációs elv olyan eseteket is igazol, amikor a gazdag gazdagabbá, a szegény pedig szegényebbé válik.[17]

Az ordinalisták érvelésére támaszkodva F. A. Hayek bírálja a progresszív adókivetést. F. A. Hayek bírálja az ismert angol polgári közgazdászt, J. Stampt, aki azt írta, hogy „a progresszív adókivetés csak akkor kapott elvben valóban megbízható bázist, amikor a határ-elmélet teljesen kidolgozta pszichológiai tanítását"[18]. F. Hayek ellenvetésében arra hivatkozik, hogy nem lehet az egyének szubjektív értékelését szembeállítani. és hogy a hasznosság fogalma csak az egyes javakra alkalmazható, de a jövedelem egészére nem. Buzgón védelmezve a legnagyobb jövedelműek érdekeit, Hayek átokkal sújtja a progresszív adókivetést, azt állítja, hogy az ellentmond az igazságosság követelményeinek és a gazdasági fejlődés érdekeinek, hogy az olyan módszer, amely bünteti a

[17] Lásd *W. J. Baumol:* Commodity Indifference. „The Review of Economic Studies", New York 1946—1947. No. 14. p. 45.

[18] *J. Stamp:* The Fundamental Principles of Taxation. London 1923. p. 40.

termelőerők fejlődése szempontjából döntő jelentőségű társadalmi csoportokat (vagyis a legnagyobb tőkéseket).[19]

Mint látjuk, a Hicks, Hayek, Mises és hasonló típusú közgazdászok a dolgozóknak tett legszerényebb engedményt is ellenzik. Minthogy egyes polgári közgazdászok felhasználták az ilyen engedmények megindokolásához a hedonizmus, a pszichologizmus, sőt még a hírhedt határhaszon-elmélet fegyvertárából vett érveket is, a régi szubjektív értékelmélet számos tétele mindinkább aggodalmat keltett. E közgazdászok úgy igyekeznek átalakítani a szubjektív értékelméletet, hogy még a legszerényebb reformista következtetéseket se lehessen levonni belőle. Ebben rejlik a szubjektív értékelmélet pszichológiai mozzanatainak elsikkasztására irányuló tendencia értelme.

Abban a törekvésükben, hogy mindenáron mentesítsék az értékelméletet a bármi módon való demokratikus szellemű értelmezés lehetőségétől, az ordinalisták a szélsőséges formalizmus útjára léptek, és egész értékelméletüket néhány teljesen tartalmatlan, tautologikus tételre szűkítették. Mint M. Dobb, haladó angol közgazdász helyesen megjegyezte, „a formalizmus a kifinomultság olyan színvonalára jutott, hogy magába foglalta a szolipszizmust, és intellektuális nihilizmussá fajult".[20]

A kardinalisták és az ordinalisták közötti viták a polgári közgazdászok táborának belső vitái. Mindkét fél észrevette a másik gyengeségeit és hibáit. Az ordinalisták például helyesen mutattak rá, hogy a kardinalisták elmélete a hasznosság mérhetőségének képtelen feltevésére támaszkodik. A kardinalisták viszont nem alaptalanul állították, hogy az ordinalisták következtetéseikben tulajdonképpen a hasznosság mérhetőségéből indulnak ki, jóllehet formálisan tagadják a mérhetőséget. Mindkettőnél hibás azonban a kiindulópont. Mindkettő tagadja a munkának, az érték egyedüli forrásának szerepét. Az értéket mindkettő az egyén és a dolog viszonyára vezeti vissza, és tagadja, hogy az érték az árutermelésre jellemző

---

[19] Lásd *F. A. Hayek:* Progressive Taxation Reconsidered. „On Freedom and Free Enterprise". New York 1956. p. 267.

[20] *M. Dobb:* Die neuere Entwicklung der Wirtschaftstheorie in England und Amerika, „Wirtschaftswissenschaft", 1955. H. 6. S. 870.

termelési viszonyokat fejez ki. Fő szempontnak mindkettő a szubjektív értékelést tekinti, amely származékos jellegű, és amelyet fejlett árutermelés viszonyai között teljes egészében az árak határoznak meg.

Egyformán hibásak a polgári közgazdászoknak azok a különféle kísérletei is, amelyek arra irányulnak, hogy megállapítsák a társadalom gazdasági jólétének ismérveit. Valamennyi ilyen kísérletre a matematikai megközelítés jellemző — a társadalomban egyes tagjainak egyszerű összegét látják, a társadalmi jólétet pedig úgy állapítják meg, hogy összegezik a társadalom egyes tagjainak jólétére vonatkozó mutatókat. Ebből a sémából teljesen kimarad a társadalom osztályszerkezete. A társadalom egyes tagjainak gazdasági helyzetében mutatkozó különbségeket a jövedelemtől függően tisztán mennyiségi különbségre vezetik vissza.

A polgári társadalom antagonisztikus osztályszerkezete lehetetlenné teszi a társadalomnak mint egésznek jólétére vonatkozó kérdés feltevését. A polgári társadalom egyik legfontosabb gazdasági törvénye a tőkés felhalmozás általános törvénye. E törvény szerint a gazdaság növekedése az egyik póluson — együtt jár a nyomor fokozódásával a másik póluson. A társadalom egyes tagjainak jólétére vonatkozó mutatók összegezése az osztályhelyzet figyelembevétele nélkül elhomályosítja és elrejti ennek a nagyon fontos gazdasági törvénynek a hatását. Ilyen összegezés esetén a tőkésosztály koloszszális meggazdagodása elfedi a munkásosztály abszolút elnyomorodását, mindenféle összegezett és átlagmutatószám pedig teljesen ferde képet ad a lakosság többségének valóságos helyzetéről.

Az osztályelemzés hiánya tükröződik azokban a tételekben is, amelyek (legalább külsőleg) haladó jellegűek, például a nemzeti jövedelem elosztásában mutatkozó egyenlőtlenségek enyhítésére irányuló javaslatokban. A polgári közgazdászok megfogalmazásában e javaslatok teljesen határozatlan jellegűek. Világos értelmet csak abban az esetben kaphatnának, ha az egyének helyébe osztályok kerülnének. Akkor e javaslatok a reálbér emelésére irányuló követelésként jelentkeznének, a reálbér emelése pedig sok esetben megköveteli a tőkés profit csökkentését. A nemzeti jövedelem egyenlőbb elosztásáért folyó harc a polgári társadalomban nem jelentkezhet

másként, csak a munkásosztály érdekeiért, a tőkésosztály érdekeivel szemben folyó harc. Az ilyen — a tőkésországokban egyedül helyes — álláspont nem felel meg a polgári közgazdászoknak.

A nemzeti jövedelem elosztásában mutatkozó egyenlőtlenség megállapítása természetesen önmagában is a jelenlegi elosztás rendellenességének elismerését jelenti. Ezért kelnek ki a tőkés rendszer legbuzgóbb védelmezői még az ilyen bátortalan, homályos és nagyon határozatlan kijelentések ellen is, ha azok az egyenlőbb elosztás kívánatosságára vonatkoznak.[21]

2. A HATÁRTERMELÉKENYSÉGI ELMÉLET VÁLSÁGA

A kapitalizmus általános válságának időszakában a válság hatalmába kerítette nemcsak a határhaszon-elméletet, hanem a határtermelékenységi elméletet is. Ez utóbbit Thünen fogalmazta meg még a múlt század közepén, de jelentősen csak a század végén terjedt el. Ennek az elméletnek az elterjedésére különösen nagy hatást gyakoroltak A. Marshall és J. B. Clark munkái. Századunk első három évtizedében a határtermelékenységi elmélet vezető helyet foglalt el az elosztással foglalkozó polgári irodalomban.

Az elmélet sikerét az magyarázza, hogy felbecsülhetetlen szolgálatokat tett a polgári apológiának. Először, ez az elmélet azt igyekszik bizonyítani, hogy a tőkések nem zsákmányolják ki a munkásokat.[22] A határtermelékenységi elmélet szerint a munkabér színvonalát a „határmunkás" termelé-

---

[21] A polgári szerzők a nemzeti jövedelem egyenlőbb elosztását célzó javaslataikat annyi kikötéssel kísérik, hogy ezek a javaslatok teljesen elvesztik gyakorlati jelentőségüket. I. M. D. Little például hangsúlyozza, hogy a jövedelem egyenlő elosztása csak meghatározott feltételek betartása esetén növelheti a jólétet. E feltételek: az elosztás változásának nem szabad együtt járnia nem kívánatos politikai változásokkal (az uralkodó osztályok számára nem kívánatos politikai változásokról van szó), az elosztás változásának nem szabad ellentétbe kerülnie az erkölcs követelményeivel (a polgári erkölcs követelményeiről van szó, például a magántulajdon sérthetetlenségéről), nem szabad gátolnia a termelést stb. (Lásd *I. M. D. Little:* A Critique of Welfare Economics. Oxford 1957. p. 62.)

[22] Azt, hogy J. B. Clark határtermelékenységi elmélete a munkásosztály kizsákmányolásáról szóló marxi tanítás ellen irányul, fia, J. M. Clark állapította meg. „Állításai — írta apjáról J. M. Clark — Marx ellen irányul-

kenysége határozza meg. Minthogy — ezen elmélet szerint — az a feltevés, hogy egy bizonyos szakma munkásai azonos képzettséggel rendelkeznek és azonos intenzitással dolgoznak, egyikük sem tarthat igényt magasabb munkabérre, mint a határmunkás. A határtermelékenységi elmélet némileg módosított formában annak a J. B. Say idejéből ismert régi vulgáris elméletnek az újabb kiadása, amely szerint a munkásnak teljes egészében kifizetik munkatermékének értékét. Másodszor, felhasználják ezt az elméletet a munkabércsökkentés politikájának, a munkanélküliség elleni harc állítólagos eszközének igazolására. A határtermelékenységi elmélet a „csökkenő termelékenység törvényére" támaszkodik. E kiagyalt törvény szerint a foglalkoztatott munkások számának növelése változatlan mennyiségű tőke esetén együtt jár az újabban beállított munkások munkatermelékenységének csökkenésével. A munka határtermelékenységének csökkenése viszont — ezen elmélet szerint — csak a munkabérszínvonal süllyedéséhez vezethet. Ha ez utóbbi nem süllyed, akkor a további munkások termelésbe állítása leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik, mivel a munka határtermelékenysége a munkabérek fennálló színvonala alá süllyedhet. Harmadszor, felhasználják a határtermelékenységi elméletet a munkások alacsony életszínvonalának igazolására, a munkásnépesség túlságosan nagy szaporodásáról szóló malthusiánus tétel becsempészése útján. A foglalkoztatott munkásoknak ebből következő állítólagos rendkívül nagy száma miatt alacsony a munka határtermelékenységének színvonala, s így alacsony a munkabér színvonala is. Negyedszer, erre az elméletre támaszkodva a polgári és a jobboldali szocialista vezetők arra hívják fel a munkásokat, hogy szorgalmasabban és nagyobb intenzitással dolgozzanak. Ebben az esetben — bizonygatják — emelkedik a munka határtermelékenysége, és ezzel automatikusan a munkabér színvonala is.

Bármennyire kedvező ez az elmélet a polgári apologetika számára, hatása az utóbbi évtizedben észrevehetően csökken. E. James, a polgári politikai gazdaságtan XX. századbeli fej-

---

tak, és a marxi kizsákmányolás-elmélet legkomolyabb és egyáltalán nem kicsinyes cáfolatának tekinthetők." („J. M. Clark on J. B. Clark". The Development of Economic Thought. Ed. by *H. W. Spiegel*, p. 610.)

lődésének történésze még azt a kijelentést is megkockáztatja, hogy a valóságban „a határtermelékenységi elméletről való lemondás"[23] megy végbe. Amerikai szerzők több olyan munkájára hivatkozik, amelyek a munkabér-elmélet más változatait fejtik ki.[24] James nagyon kategorikus következtetésre jut. A határtermelékenységi elmélet még korántsem tűnt el a színről. Nagyon sok polgári közgazdász munkájában a munkabér-elmélet egyik elemeként szerepel. Csupán annyi igaz, hogy ezt az elméletet oly sok fenntartással védelmezik, hogy sok esetben maga az elmélet semmivé lesz. Az is igaz, hogy sok polgári közgazdász azt tartja, hogy nem is lehetséges tiszta, érintetlen formában védelmezni ezt az elméletet, és kétségbe vonja gyakorlati alkalmazhatóságát.

Ez a válság, mint a határhaszon-elmélet válsága is, kétféle okkal magyarázható. Az első ok, hogy a polgári közgazdászok nem tudták teljesen elhallgatni azt a hatalmas ellentétet, amely ezen elmélet és a valóság között van. Ezt az ellentétet nemcsak a marxista bírálat vette észre. Felfigyelt rá néhány polgári közgazdász is. Például T. Wilson, angol polgári közgazdász megjegyzi: „A marginalista elméletnek (a határhaszon- és a határtermelékenységi elméletről van szó — *I. B.*) a gazdasági élet tényeivel való összeegyeztetése során felmerülő nehézségek annyira hangsúlyozottá váltak, hogy sokan kételkedni kezdtek abban, vajon sok előnye van-e ennek a rendkívül kidolgozott (marginalista — *I. B.*) elemzésnek. Egyfelől azt tartják, hogy ez az elemzés túlságosan bonyolult, mert az üzletembernek nem elegendők az ismeretei ahhoz, hogy a határbevétel és a határköltség görbéit alkalmazza; másfelől azt mondják, hogy túlságosan le van egyszerűsítve, minthogy nem vesz figyelembe sok olyan körülményt, amelylyel az üzletembernek számolnia kell, ha meg akar élni a dinamikus világban."[25]

---

[23] *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle p. 439.

[24] E. James a következő művekre hivatkozik: *W. J. Fellner:* Prices and Wages under Bilateral Monopoly. „Quarterly Journal of Economics", July 1939.; *J. T. Dunlop:* Wage Policies of Trade Unions, „American Economics Review, March 1942; *S. H Slichter:* Union Policies and Industrial Management. Washington 1941..

[25] *T. Wilson:* The Inadequacy of the Theory the Firm as a Branch of Welfare Economics. „Economic Papers", v. 4. Oxford, February 1952. p. 18.

A határtermelékenységi elmélet és a valóság tényei közötti ellentmondást a munka gazdaságtanának kérdéseivel foglalkozó polgári szakemberek is észrevették. A polgári irodalomban az utóbbi időkben sok kétely merült fel a csökkenő termelékenység törvényével kapcsolatban, amelyre a termelékenységi elmélet támaszkodik. Ha ez a törvény igaz volna, akkor a vállalat termelésének növekedése elkerülhetetlenül együtt járna a termelési költségek növekedésével. A tőkés gyakorlat az esetek nagy többségében ellenkező eredményeket mutat. Erről tanúskodik a polgári közgazdászok által folytatott vizsgálatok egész sora.[26]

„Mint adataim mutatják — írja R. A. Lester, a munkagazdaságtani kérdések ismert amerikai szakértője —, a munkáltatók szemmel láthatóan úgy vélik, hogy a változó költségek egysége (és a nagyszámú megkérdezett válasza alapján ítélve, különösen a munkaköltségek egysége) lényegesen emelkedik abban a mértékben, ahogyan a termelés a kapacitás 100 százaléka alá csökken."[27]

A tőkés gyakorlathoz közel álló munkagazdaságtani szakértők különösen azt a tételt bírálták, mely szerint a vállalkozó munkásainak számát a határtermelékenység és a munkabér viszonyától függően állapítja meg, addig alkalmaz munkásokat, amíg a határmunkás termelékenysége egyenlő nem lesz a munkabérrel, és a munkabér emelkedés esetén arányosan csökkenti a munkáslétszámot. Az amerikai munkagazdaságtani szakértők — a nagyszámú vállalat vezetőihez intézett körkérdések módszerét alkalmazva — elvetik ezt a tételt, és más következtetésekre jutnak. Így a fentebb idézett Lester a körkérdések anyagának feldolgozása alapján például az alábbi következtetésekre jut:

„1. A vállalati foglalkoztatottság mértékének meghatározásában a piaci keresletnek sokkal nagyobb jelentősége van, mint a munkabér színvonalának . . .

[26] Ilyen vizsgálatokról tesznek említést az Egyesült Államokban megjelent „Cost Behavior and Price Policy" (New York 1943.) című gyűjtemény szerzői. A polgári közgazdászok e kérdéssel foglalkozó műveinek összesítését J. H. Müller adja meg „Zur ökonomischen Problematik des Ertragsgesetzes" című cikkében. („Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft", 1955. H. 1.)

[27] *R. A. Lester:* Marginalism, Wages and Labour Market. „American Economic Review", March 1947. p. 138.

2. Az ipari konszernek többsége — vezetőiknek véleménye szerint — abból indul ki, hogy a változó költségek egysége csökken (a termelés kiterjesztésének mértékében — *I. B.*) a termelési kapacitás 70-től 100 százalékig való kihasználása esetén. Következésképpen, a vállalatoknál gyakorlatilag ritka eset, hogy a termelést (és így a foglalkoztatottságot) csökkentik, egyszerűen a munkabérszínvonal emelkedése miatt.

3. Azok a gyakorlati nehézségek, melyek a marginalista (vagyis a határtermelékenységi elméletre alapozott — *I. B.*) elemzésnek a rengeteg folyamatot átfogó mai vállalat műveleteire való alkalmazása során felmerülnek, szemmel láthatóan leküzdhetetlenek, és az üzletemberek méltán tartják a marginalizmust alkalmatlannak arra, hogy a termelő vállalatok vezető elve legyen."[28]

A határtermelékenységi elmélet teljesen figyelmen kívül hagyja a szakszervezeteknek a munkabér alakulására gyakorolt hatását. Márpedig a szakszervezeteknek korunk viszonyai között olyan óriási szerepük van a társadalmi életben, hogy még a legkeményebb fejű, legmegátalkodottabb konzervatívok számára is kényelmetlen egyszerűen nem venni tudomást létezésükről. Ugyanígy kényelmetlen már teljesen figyelmen kívül hagyni a gazdaságpolitikának és a különféle kormányintézkedéseknek — különösen a munkanélküliség elleni biztosításnak — a bérszínvonalat meghatározó feltételekre gyakorolt hatását.

A nagyon kiéleződött osztályösszeütközések körülményei között a polgári politikai gazdaságtanban fokozódott az érdeklődés a szociális tényezők iránt és e tényezőknek az elosztási viszonyokra, elsősorban a munkabérre gyakorolt hatása iránt. Ahogyan az érdeklődés fokozódik, úgy csökken az ezeket a tényezőket teljesen (vagy csaknem teljesen) figyelmen kívül hagyó határtermelékenységi elmélet hatása. A határtermelékenységi elméleten végrehajtott módosítások többsége éppen valamilyen szociális tényezőre való hivatkozással kapcsolatos. Ezek a hivatkozások rendszerint az úgynevezett szociális elosztási elmélet némileg módosított formájának hirdetésével függnek össze. Néha ennek az elméletnek a vé-

[28] *R. A. Lester:* Shortcomings of Marginal Analysis for Wageemployment Policies. „American Economic Review", March 1946. pp. 81—92.

delmét a marxizmus részleges felhasználásának hirdetésével körítik. Példaképpen hivatkozhatunk J. Marchal francia közgazdászra.

Az első fejezetben már volt szó Marchalnak a marxizmushoz való viszonyáról. Marchal már könyvének első oldalain elveti a marxizmust mint egységes világnézetet. Kijelenti, hogy csak egyes „elemeket" vagy „töredékeket" fogad el, ezeket át kell formálni és meg kell szabadítani a marxista rendszerre jellemző specifikus hangzástól, hogy más elméleti konstrukcióba beilleszthetővé váljanak.[29] Ez a kijelentése eléggé világosan beszél Marchalnak arról a törekvéséről, hogy elhatárolja magát a marxizmustól, a forradalmi proletariátus világnézetétől.

Milyen „töredékeket" igyekszik J. Marchal átvenni a marxizmustól? A marxista közgazdasági elmélet különös fölényét abban látja, hogy nem elszigetelt egyénekre épít, ahogyan ezt az osztrák iskola teszi, hanem nagy társadalmi csoportokra, osztályokra. A nemzeti termék elosztásának tanulmányozása során ez az elmélet a társadalmat egységes egésznek tekinti. J. Marchal elismeréssel nyilatkozik arról, hogy a dolgok kutatását azoknak a viszonyoknak a kutatásával kell felváltani, amelyek az emberek között kialakulnak, a tisztán mennyiségi és individuális elemzést pedig az egymással küzdő csoportok vizsgálatán alapuló elemzéssel. A marxista közgazdasági elmélet különös fölényét J. Marchal abban látja, hogy bármely közgazdasági kategória tanulmányozása során a kapitalizmus gazdasági rendszeréből indul ki, s a tőkés rendszer függvényeiként szemléli a kategóriákat.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a marxista közgazdasági elmélet néhány tételének ilyen „töredékes" felhasználása — alapvető tételeinek tagadása mellett — nem lehet eredményes. Meg kell azonban jegyezni, hogy J. Marchalnak nem sikerült elkerülnie azokat a hibákat, amelyeket annak idején az úgynevezett „szociális elosztási elmélet" hívei, többek közt Tugan-Baranovszkij, elkövettek. E hibák lényege az, hogy a polgári társadalom osztályharcát nem a kapitalizmusra jellemző gazdasági törvények érvényesülésének mechanizmusaként szemlélték, hanem olyan tényezőként, amely felváltja ezeknek a

[29] Lásd *J. Marchal:* Deux essays sur le marxisme. pp. 10—11.

törvényeknek az érvényesülését. Más szavakkal, a munkabér és a profit átlagos színvonalát az egyes osztályok erőviszonyaitól tették függővé. A szociális elosztási elmélet hívei figyelmen kívül hagyták azt a rendkívül fontos tényt, hogy a munkabér alapja a munkaerő értéke, a profit alapja pedig az értéktöbblet; hogy a munkabér és a profit ingadozásának bizonyos — gazdasági törvények által megszabott — korlátai vannak, hogy a munkások és a tőkések közötti osztályharc befolyásolhatja a munkabér és a profit ingadozását, de nem tudja megváltoztatni azokat a gazdasági törvényeket, amelyek ezeknek a kategóriáknak az átlagos színvonalát és mozgását meghatározzák. A szociális elosztási elméletből vonták le azt a teljesen helytelen és opportunista következtetést is, hogy tőkés viszonyok között a munkásosztály — szervezett harc útján — gyökeres változást érhet el gazdasági helyzetében. Ez az elmélet figyelmen kívül hagyja azt a fontos tényt, hogy az egyes osztályok gazdasági helyzetét a termelési eszközök tulajdonviszonyai határozzák meg, s hogy ameddig a termelési eszközök a tőkések tulajdonában maradnak, a munkások semmiféle harccal, még a legsikeresebb harccal sem szüntethetik meg függő helyzetüket.

Az elosztás problémáinak hibás felfogása J. Marchalnál különösen világosan jelentkezik a vállalkozói haszonra vonatkozó elméletében.[30] A vállalkozói hasznot olyan kategóriának tekinti, amelyet teljesen a vállalkozók harca, gazdasági ereje határoz meg. Hangsúlyozza, hogy a vállalkozói haszon abban a szívós harcban határozódik meg, amelyet a vállalkozók a fogyasztók és a fogyasztók szervezetei ellen, a különféle termelési tényezők képviselői — mind a munkások (a termelés gépesítése, külföldi munkások alkalmazása stb. útján), mind a kölcsöntőke tulajdonosai (a kamatláb leszállítása, a politikai szervezetekre a pénz elértéktelenítése érdekében gyakorolt nyomás stb. útján) — ellen és az állam ellen (segélyek, adókedvezmények szerzéséért stb.) vívnak. A vállalkozói haszon, foglalja össze Marchal, „annak a jövedelme, aki él az erővel, annak a jövedelme, aki szereti a harcot".

---

[30] Ezt az elméletet fejti ki „Approches et catégories à utiliser pour une théorie réaliste de la répartition" című cikkében „Revue Économique", mars 1952.

J. Marchal beéri azzal, hogy a felszínen mozogjon, s a tőkés gazdaságban lezajló folyamatoknak külsőleges leírását adja. Nem tárja fel e folyamatok alapjait.

Nincsenek világos fogalmai a tőkés gazdaság legfontosabb vonásairól. Elég arra utalni, hogy egy kalap alá veszi a munkaerő és a tőke tulajdonosait, a vállalkozókat pedig olyan társadalmi csoportnak ábrázolja, amely kívül áll a tőkésosztályon. Ilyen felfogás mellett a szerző látóköréből eltűnik az értéktöbblet, a tőkés termelési mód alapvető kategóriája. A kamat és a vállalkozói haszon — az átlagprofit két alkotórésze — Marchal értelmezésében olyan kategóriák, amelyeknek nincs belső kapcsolatuk egymással, és amelyek különböző gazdasági törvényeknek vannak alávetve. A vállalkozói haszon forrásának kérdése megoldhatatlan marad, mert egy osztály gazdasági hatalma és nyomása egy atomnyi értéket sem képes létrehozni, csak a termelési folyamatban keletkezett érték nagyobb vagy kisebb részének elsajátítását teszi lehetővé. Marchal legfeljebb azt a mechanizmust mutatja be, amelynek segítségével a tőkés vállalkozó megszerzi a profitot. Azt írtuk, hogy „legfeljebb", mert maga a mechanizmus leírása korántsem teljes, nem különbözteti meg az elemzés során a kis- és a középtőkések helyzetét, a tőkés monopóliumok képviselőinek helyzetétől. Más szóval, ez a leírás nem tükrözi a mai, vagyis monopolista kapitalizmusra jellemző helyzetet.

Ugyanez az alapvető fogyatékosság — a kapitalizmus gazdasági törvényeinek figyelmen kívül hagyása — jellemzi J. Marchal munkabér-elméletét is, bár ezt részletesebben kidolgozta.[31]

J. Marchal számos olyan kérdést vet fel, amelyeket véleménye szerint meg kell oldani a munkabér mechanizmusának jobb megvilágításához, nevezetesen azt, hogy hogyan hat a munkabér emelkedése a különféle árucsoportok keresletére, hogyan tükröződnek a kereslet változásai a termelésben stb.; de megkerüli a fő kérdést: hogyan változott a jelenlegi viszonyok között a munkaerő értéke, hogyan tükröződik benne a munka rendkívüli intenzifikálása, a munkásság szakképzettség szerinti összetételének, kulturális színvonalának változása

[31] Lásd „Esquisse d'une théorie moderne des salaires et d'une théorie générale de la répartition". „Revue Économique", juillet 1955.

stb. A szerző által adott részletes munkabér-elemzés a levegőben lóg, mert hiányzik belőle a munkabér alapja, a munkaerő értéke. Marchal, noha megemlíti a munkabér emelkedésének korlátait és határait, lényegében nincs módja a kérdés tudományos elemzésére, mert figyelmen kívül hagyja azt az alapot, amely körül a munkabérek ingadozása végbemegy. J. Marchal munkabér-elméletét — miként annak idején Tugan-Baranovszkij „szociális elosztási elméletét" is — könnyen felhasználják a reformisták és a trade-unionizmus hívei.

Azokat a módosításokat, amelyeket a polgári közgazdászok a határtermelékenység elméletébe belevittek, az esetek többségében a munkásosztály életszínvonala elleni támadás igazolásának reakciós céljaira használják fel. Itt érkeztünk el a határtermelékenységi elmélet válságát előidéző második okhoz: ez az elmélet nem elégíti ki teljesen a polgári apologetika korszerű követelményeit. A polgári közgazdászok azelőtt arra szorítkoztak, hogy megkíséreljék bebizonyítani, hogy a tőke nem zsákmányolja ki a munkásokat. Ennek a célnak a határtermelékenységi elmélet teljesen megfelelt. Erre jelenleg is felhasználják. Ezzel magyarázható, hogy még ma sem tűnt le a színről. De most a reakciós polgári közgazdászok új feladatokat tűznek maguk elé: minden eszközzel igyekeznek befeketíteni a munkások bérharcát. Olyan színben tüntetik fel a dolgot, mintha magas volna a munkabér, és ez volna a fő forrása az összes társadalmi bajoknak, a nagy munkanélküliségnek, az inflációs folyamatoknak. A reakciós közgazdászoknak a határtermelékenységi elmélethez fűzött módosításai abban foglalhatók össze, hogy a munkások — úgymond — magasabb munkabért kapnak, mint ami a munka határtermelékenységének megfelelne, ez csökkenti a tőkések profitját, úgyhogy sok esetben hátrányossá válik a tőkés termelés kiszélesítése.

Az egyik első közgazdász, aki reakciós motívumoktól hajtva revízió alá vette a határtermelékenységi elméletet, ugyanaz a Hicks volt, aki a határhaszon-elmélet revíziójával is fellépett. „Munkabér-elmélet" című könyvében (első kiadás 1932-ben) Hicks azt hangoztatta, hogy a jelenlegi viszonyok között — a munkások közötti verseny gyengülése miatt — a határtermelékenység törvénye nem érvényesül olyan szabadon és akadálytalanul, mint a „régi jó világban". Ezt véleménye szerint az okozza, hogy a szakszervezetek egyre hatalmasabbak, és

nagy támogatást élveznek az állam részéről. A határtermelékenység törvényének érvényesülése számára kedvező feltételek hiánya oda vezet, hogy a munkabér túlságosan magas színvonalon alakul ki, s Hicks szerint a határtermék értéke fölé emelkedik. Ennek következtében tömeges munkanélküliség alakul ki, és veszít erejéből az az ösztönzés, mely a vállalkozókat tőkéjük befektetésére sarkallja, mert — mint állítja — nincsen megfelelő profit. Könyvében Hicks különösen a munkanélküli-biztosítás ellen szállt harcba, s a legkomorabb színekkel igyekezett ábrázolni ennek az intézménynek a következményeit. Hangsúlyozta, hogy a munkanélküli-segély alapja a vállalkozók járulékaiból és állami kiadásokból tevődik össze. A vállalkozók járulékait további adónak tekinti, amely növeli a munka amúgy is rendkívül magas értékét. Hicks azt jósolta, hogy a munkásosztály helyzetének erősödése következtében a vállalkozók jövedelme olyan alacsonyra fog csökkenni, hogy nem lesz érdekük a munkaerő alkalmazása.

Hicks munkabér-elmélete jellemző a polgári politikai gazdaságtan fejlődésére. A határtermelékenység régi elmélete közömbös volt a szakszervezetek iránt. Egyes védelmezői (például J. B. Clark) élesen bírálták a szakszervezeteket, monopolizmussal vádolták őket, de ez a bírálat a munkabér és a profit problémáinak elméleti felfogásában nem tükröződött. A régi változatoktól eltérően a mai polgári elosztási elméleteknek élesen kifejezett munkásellenes irányzatuk van, az a céljuk, hogy megrágalmazzák, diszkreditálják a szakszervezeteket, a társadalomra káros tényezőnek, a társadalmi bajok forrásának tüntessék fel.

A monopóliumok legőszintébb ideológusai nyíltan követelik a szakszervezetek megszüntetését, s e cél szolgálatában azt a tételt hangoztatják, hogy a szakszervezeti mozgalom összeférhetetlen a kapitalizmussal.[32]

---

[32] Ilyenfajta tételt tartalmazó könyv: *C. E. Lindblom:* Unions and Capitalism. New Haven 1949. D. R. Richberg nemrég megjelent könyvében, „A szakszervezetek monopóliuma" feltűnő cím alatt a következő jóslattal próbálja megijeszteni a polgári közvéleményt: „A szakszervezetek erősödésének folyamata annyira előrehaladott, hogy »szocialista munkáskormány« létrejöttének veszélye fenyeget." *(D. R. Richberg:* Labor Union Monopoly. Chicago 1957. p. 149.

Más polgári közgazdászok, ha nem is vonnak le ilyen kategórikus következtetéseket, igyekeznek a szakszervezeteket a legerősebb monopóliumoknak feltüntetni, s azt állítják róluk, hogy mértéktelenül felhajtják a munkabérek színvonalát. Ez az álláspontja F. Machlupnak[33], M. Bronfenbrennernek[34], S. H. Slichternek[35] és sok más polgári közgazdásznak.

F. H. Harbison és J. K. Coleman, amerikai közgazdászok így foglalják össze a szakszervezetek polgári kritikusainak alaptételeit: „... 1. a kollektív szerződések fő funkciói alapjában gazdaságiak, 2. ... a gazdasági hatalom megszerzésének a szakszervezetek számára nincsenek igazi gazdasági határai és 3. ... a szakszervezetek működésének közvetlen eredményei a megélhetési alap optimális elosztásának megsértéséhez vezetnek."[36]

A szakszervezetek polgári kritikusainak Harbison és Coleman által megjelölt központi gondolata az a tétel, hogy nincs objektív határ e szervezetek gazdasági hatalmának növekedése előtt. Ez a következtetés, ahogy fentebb kimutattuk, a tőkés termelési viszonyok teljes elhanyagolásán és a tőke vezető szerepének tagadásán alapul. A kérdés ilyen megközelítése lehetővé teszi, hogy teljesen figyelmen kívül hagyják a tőkések egyesülései és a munkásszervezetek közötti különbséget, s hogy a tőkés szövetségek sajátosságait — vagyis e szövetségek monopolista jellegét — a munkásszervezetekre kiterjesszék.

E szofizmák segítségével igyekeznek „rekonstruálni" a polgári közgazdászok a munkabér-elméletet oly módon, hogy egyesítik a régi határtermelékenységi elméletet azzal a tétellel, hogy a munkabért a tőkés és a munkás monopóliumok erőviszonyai határozzák meg (a polgári politikai gazdaságtanban elfogadott terminológia szerint ez az úgynevezett kétoldali monopólium esete). Mint látjuk, a határtermelékenységi

---

[33] *F. Machlup.* Wage Determination and the Economics of Liberalism. Washington 1947.

[34] *M. Bronfenbrenner:* The Incidence of Collective Bargaining, „American Economic Review", May 1953.

[35] *S. H. Slichter:* The Challenge of Industrial Relations. Ithaca 1947. p. 76.

[36] *F. H. Harbison* and *J. K. Coleman:* Goals and Strategy in Collective Bargaining. New York 1951. pp. 146—147.

elmélet válsága abban fejeződik ki, hogy kiegészítik, sőt jelentős mértékben helyettesítik a szociális elosztási elmélet sokkal rosszabb változatával, amely a tőkés társadalom osztályviszonyait még sokkal inkább eltorzítja, mint annak idején Tugan-Baranovszkij.

Bár a polgári irodalomban kétoldali monopóliumról beszélnek, gyakorlatilag csupán az egyik oldalt veszik figyelembe. A helyzet az, hogy a polgári közgazdászok az esetek többségében nem minősítik monopóliumnak a tőkés szövetségeket, inkább az oligopólium kifejezést használják. Rendkívüli buzgalmat tanúsítanak azonban abban, hogy a monopólium sajátosságait a munkásszervezetekre alkalmazzák. A polgári közgazdászok e buzgalmukban odáig mennek, hogy a szakszervezeteket nyilvánítják a legerősebb és legátfogóbb monopóliumoknak.

Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás teljesen elferdíti a szakszervezetek valódi lényegét. A munkásosztály ügyét valóban védelmező szakszervezetek és a tőkések monopolszövetségei között a proletariátus és a burzsoázia antagonizmusa által meghatározott antagonisztikus ellentmondás van.

A szakszervezetek (hacsak nem sárgák), kitartó és állandó harcot folytatnak a tőke ellen, és igazi védelmezői a munkásoknak. Nem hiába váltja ki puszta létük is a tőkés monopóliumok dühét.

Csak a szakszervezetekre támaszkodva, a munkások érdekeit védelmező szakszervezeteknek a tőkések elleni elkeseredett harcával verheti vissza a proletariátus azokat a szakadatlan támadásokat, amelyeket a tőkések a monopolprofit megszerzése érdekében életszínvonala ellen intéznek. Marx azt mondta a szakszervezetekről, hogy azok „az ellenállás központjai a tőke túlkapásai ellen . . .”[37]

A szakszervezeti mozgalom gyakorlata teljesen rácáfolt arra a mesére, amelyet még a múlt században bocsátott szárnyaira L. Brentano, s amely szerint a szakszervezetek gyökeresen megváltoztatják a munkások gazdasági helyzetét a kapitalizmus viszonyai között. A munkások szervezett harca útján időnként sikerül valamelyest feltartóztatni a tőkének a mun-

[37] *Marx—Engels:* Válogatott Művek. I. köt. Budapest 1961. 427. old.

kásosztály életszínvonala elleni támadását. A munkásszervezetek erőfeszítései következtében a munkaerő értéke és ára közötti szakadék nem olyan nagy, mint e szervezetek hiányában volna, a munkaerő értékéről szóló törvény hatását azonban a kapitalizmus körülményei között a munkások nem győzhetik le. Amíg a termelési eszközök tulajdona a tőkések kezében összpontosul, amíg ők a termelés gazdái, addig olyan fontos emeltyűkkel rendelkeznek, amelyek felhasználásával csökkenteni lehet a munkaerő iránti szükségletet. Az egyik ilyen emeltyű a termelés tőkés ésszerűsítése, amely a tőke szerves összetételének emelkedéséhez, a munkásoknak a termelésből való kiszorításához és viszonylagos túlnépesedéshez vezet. Ezen okok miatt a reálbér emelésének lehetőségei a szakszervezetek tisztán gazdasági harca útján rendkívül korlátozottak.

Teljes képtelenség a polgári közgazdászoknak az az állítása, hogy a szakszervezeteknek lehetőségük van a munkaerő-kínálat korlátozására. A munkások csak nagyon rövid ideig tudnak tartózkodni munkaerejük eladásától. Bármennyire jelentősek is a szakszervezetek sztrájk-alapjai, hosszú tömegsztrájk esetén ezek az alapok gyorsan kimerülnek. A kapitalizmus keretei között még a legjobb és legharcosabb munkásszervezet sem szüntetheti meg a tőkés társadalom alapvető termelési kapcsolatát, a termelési eszközöktől megfosztott munkásoknak a termelési eszközökkel rendelkező tőkésektől való gazdasági függőségét. Ugyanilyen képtelenség a polgári közgazdászoknak az az állítása, hogy a szakszervezetek hatást gyakorolhatnak a munkaerő iránti keresletre, mert „a munkabérek emelése útján megnövelik a fogyasztói keresletet, ez pedig a fogyasztási és tőkejavak termelésének fokozódása következtében a munkások iránti kereslet növekedéséhez vezet".[38] Figyelmen kívül hagyják azt a körülményt, hogy a munkabér növekedése a termelés további gépesítésére és automatizálására, az eleven munkának gépezetekkel való mind nagyobb fokú felváltására ösztönöz. Ebből világosan látható annak a lehetőségnek a korlátozottsága, hogy a szakszervezetek hatást gyakoroljanak a munkások helyzetére. Elérhetnek bizonyos

[38] *P. Einzig*: The Economic Consequences of Automation. London 1957. p. 148.

javulást a munkások gazdasági helyzetében, de ez a javulás nagyon korlátozott és ingatag. A polgári közgazdászok erősen felnagyítják azokat a lehetőségeket, amelyek a munkásosztály helyzetének megjavítására kínálkoznak. Megfeledkeznek a tőkésosztály uralmáról, s a szakszervezeteket a mai tőkés világ leghatalmasabb szervezetének minősítik.

Egyes szerzők, például Stackelberg, német polgári közgazdász, azzal igyekeznek indokolni a kétoldali monopólium tételén alapuló munkabér-elméletet, hogy ez az elmélet igazolja az állami és társadalmi szervezeteknek a munkabér kérdése körül folyó harcba való beavatkozását. E szerzők érvelése szerint kétoldali monopólium esetén az árak nincsenek szigorúan meghatározva, meglehetősen széles határok között mozoghatnak. Ez lehetővé teszi, hogy az állami és társadalmi szervezetek nyomást gyakoroljanak a harcoló felekre, s ezzel elérjék a kívánatos munkabér-színvonalat.

Ezt a kísérletet teljesen sikertelennek kell tekinteni.

Először, nem igaz, hogy kétoldali monopólium esetén az ár elveszti meghatározottságát, és csak a küzdő felek esetleges erőviszonyaitól függ. Az ár kétoldali monopólium esetén is a monopolár törvényei szerint, gazdasági tényezők alapján és az értéktörvény hatására alakul ki.

Másodszor, az állam e téren történő beavatkozásának igazolásához nincs szükség a „munkásmonopólium" ferde elméletének kiagyalására. A munkabér a munkaerő ára, amely eltérhet és el is tér a munkaerő értékétől. Az eltérést a tőkés vállalkozók és a munkások közötti erőviszonyok határozzák meg. E harcban a tőkés állam rendszerint a tőkésosztályt támogatja, de a munkások szervezett harcának nyomására néha engedményekre kényszerül. A munkásszervezetek sohasem mondanak nemet az ilyen engedményekre.

A határtermelékenység régi elmélete még egy ok miatt nem elégíti ki a jelenkori polgári apologétákat. Ez az elmélet abból indul ki, hogy a munkabér szigorúan a munkatermelékenység változásainak megfelelően változik. Erre a tételre támaszkodva a határtermelékenységi elmélet régi védelmezői tagadták, hogy a munkabér változása hatással van az árak alakulására, vagy legalábbis nem nagyon beszéltek róla. A jelenkori infláció viszonyai között a polgári apologétáknak éppen az az érdekük, hogy a munkások bérharcát az inflációs folya-

mat fő okának tüntessék fel. Ezért ma a polgári közgazdászok azt hangsúlyozzák, hogy a munkabér a munka termelékenységének változásaitól függetlenül változik. Ez az álláspont ismét rávilágít a J. B. Clark típusú és a mai polgári közgazdászok közötti különbségre: amíg az előbbiek a határtermelékenységi törvény realitását akarták mindenképpen bebizonyítani, addig az utóbbiak elsősorban annak bizonyítására törekednek, hogy e törvény akadályokba ütközik, és nem realizálódik kellő mértékben a munkásosztály hibájából.

Ennek az új tendenciának a legvilágosabb megnyilvánulása a háború utáni időszak polgári irodalmában széles körben elterjedt „inflációs bér- és árspirál" elmélet. Eszerint a munkabérek emelkedése szükségszerűen áremelkedést von maga után, amely viszont a munkabérek további emelkedéséhez vezet. Így ismétlődik újra és újra ez a bűvös kör. Minthogy a munkabérek emelkedésével nőnek az árak — hangoztatják ennek az elméletnek a hívei —, ez a növekedés nem a munkások reáljövedelmének emelkedéséhez, hanem a forgalomban levő papírpénz tömegének növekedéséhez, vagyis közvetlenül inflációhoz vezet.

Az inflációs bér- és árspirál elmélete a béremelést követelő munkások sztrájkharcai ellen irányul. S. E. Harris kijelenti, hogy „az inflációs bér- és árspirál szemmel láthatóan mind fenyegetőbbé válik olyan mértékben, amilyenben a szakszervezeti mozgalom erősödik".[39]

A polgári közgazdászok átalakították az infláció fogalmát is, csak hogy bebizonyíthassák, hogy a munkásosztály okozza az inflációt. Kitalálták a „jövedelem-infláció" különös fogalmát, amelyen elsősorban a munkabérek emelkedő mozgását értik. Egyes polgári közgazdászok pedig olyan messzire mentek, hogy az infláció lényegének a munkabérek emelkedését tekintik. J. Pedersen, dán polgári közgazdász írja: „Meghatározhatjuk eredetileg az inflációt úgy, hogy az a munka iránti kereslet növekedése által előidézett munkabér-emelkedés . . ."[40] „Az inflációt mint munkabér-emelkedést határozom meg — írja —, bármi okozta is ezt az emelkedést, azzal a feltétellel,

[39] *S. E. Harris:* The Economics of Mobilisation and Inflation, New York 1951. pp. 96—97.

[40] *J. Pedersen:* The Theory of Inflation. „Weltwirtschaftliches Archiv" Bd. 73. 1954. H. 1. S. 13.

hogy a bankrendszer hajlandó finanszírozni úgy, hogy nem vezet munkanélküliségre. Az infláció általános kategóriáját két részre osztom: az egyiket spontán vagy származékos inflációnak nevezem, s a pénzkereslet növekedése által előidézett munkabér-emelkedést tartom szem előtt, a másikat autonom inflációnak nevezem, amelyet az a tény jellemez, hogy nem a kereslet növekedése idézi elő, hanem a szervezeteknek a munkapiacon előre megfontoltan folytatott politikája."[41]

Azt, hogy milyen abszurd következtetésekre vezet ez az infláció-elmélet, Hicks következő kijelentéséből lehet megítélni. Hicks hangoztatja, hogy aranystandard helyett most „munkastandard" van (vagyis olyan standard, amit a munkabérek színvonala határoz meg). A pénz értékét Hicks szerint a munkabérek színvonala határozza meg; a pénz mennyiségének és az árak színvonalának a munkabérek színvonalához kell alkalmazkodnia ugyanúgy, ahogyan az aranystandard idején az aranystandard méreteihez alkalmazkodtak. Ez azt jelenti — vonja le a következtetést Hicks —, hogy a trade-unionok vezetői teljes mértékben felelősek az egész társadalom gazdasági stabilitásáért és felvirágzásáért, ugyanúgy, mint régen a központi bankok.[42]

A szakszervezetek elleni kampányok érdekében a polgári közgazdászok teljesen összezavarták az infláció kérdését, ezt az olyan egyszerű és világos kérdést, amely azt jelenti, hogy a papírpénz elértéktelenedik, mert a forgalom csatornái a forgalmi és fizetési eszközök szükségletéhez képest túltelítődnek papírpénzzel. A polgári közgazdászok szándékosan a lehető leghomályosabban határozzák meg az inflációt, úgy, hogy elsikkad minden kapcsolat az infláció és a pénzforgalom meghatározott állapota között. (Erről a kérdésről részletesebben az V. fejezetben lesz szó.)

Az inflációs bér- és árspirál elméletének alapja az a teljesen helytelen tétel, hogy a munkabérek növekedése szükségképpen maga után vonja az árak emelkedését. A munkabérek növekedése egyébként változatlan körülmények között a profit tömegének és rátájának automatikus csökkenését je-

[41] Ugyanott, 15. old.

[42] Idézi *P. Einzig*: The Economic Consequences of Automation. pp. 150—151.

lenti. Lehet, hogy az áruk árának emelkedése nem is következik be. Ezt a társadalmi tőke újratermelésének folyamatára és elsősorban a munka termelékenységének alakulására ható körülmények összessége határozza meg. A munkabér változása csak az egyik az ez irányba ható nagyszámú mozzanat közül. Csak közvetett hatása van az áruk árának alakulására, az áruk társadalmi keresletének és kínálatának befolyásolása révén. A munkabérek emelkedése egyfelől a profitráta csökkenésének előmozdításával fékezi a tőkés termelés növekedését, másfelől a lakosság vásárlóerejének növekedését idézi elő. E tényező hatása különböző, attól függően, hogyan fejlődik a fogyasztási cikkek termelése. Különböző a külkereskedelem fejlődésének feltételeitől függően. Különböző a munkatermelékenység emelkedésének dinamikájától függően. Különböző a ciklus egyes szakaszaiban. Különböző a béke- és a hadigazdaságban és így tovább.

A munkabér emelkedésének hatása módosul attól függően, hogy milyen szférákat érint elsősorban ez az emelkedés — termelési vagy nem termelési szférákat. Termelési szférában a munkabért az újonnan létrehozott értékből fizetik. A munkabérek emelkedése ebben az esetben nem okoz feszültséget a pénzforgalomban. Más hatása van a munkabér emelkedésének a nem termelő szférában, ahol a nem termelő kiadások növekedését jelenti, és a mai viszonyok között magasabb követelményeket támaszt az állami költségvetéssel szemben (abban az esetben, ha állami megrendeléseket teljesítő vagy állami vállalatokban dolgozó munkásokról és hivatalnokokról van szó).

Azt a tételt, hogy a munkabér emelkedése szükségképpen áremelkedéshez vezet, annak idején még Ricardo megcáfolta. Engels azt írta, hogy Ricardo óta az értéknek munkabérrel való meghatározása „a tudományos politikai gazdaságtanból száműzve van, s manapság még csak a vulgáris gazdaságtanban garázdálkodik. Éppen a fennálló kapitalista társadalmi rend legsekélyesebb talpnyalói azok, akik az értéknek a munkabér általi meghatározását hirdetik . . ."[48] A mai polgári politikai gazdaságtan ezekkel a régen megcáfolt vulgáris elméleti tételekkel hozakodik elő.

[48] *Engels:* „Anti-Dühring". Szikra 1948. 183. old.

A munkabérek emelkedése és az áruk árának növekedése közötti kapcsolat elemzése során a polgári közgazdászok fejtetőre állítják a dolgokat. Valójában rendszerint nem a munkabér növekedése idézi elő az árak növekedését, hanem fordítva, a létszükségleti cikkek árának növekedése kényszeríti a munkásokat harcra a nominálbérek emelésére, hogy munkaerejük újratermeléséhez az elemi feltételeket biztosíthassák. A munkabérek emelkedése rendszerint az áremelkedés után megy végbe, és mintegy reakciója ennek a folyamatnak. Az Egyesült Államok sztrájkmozgalmának elemzése megmutatja, hogy a sztrájkok többségének fő oka az áremelkedéssel kapcsolatos béremelési követelés volt.

Azt, hogy az áremelkedés megelőzi a munkabérek növekedését, meggyőzően bizonyítja a nominálbér meghatározására szolgáló úgynevezett „mozgó skála rendszer", amelyet néhány szakszervezet kivívott. Ez a rendszer előírja, hogy a nominálbéreket összhangban kell tartani a létfenntartási költségek indexének változásaival. A munkások harcolnak ezért a rendszerért, hogy biztosítsák magukat az inflációs folyamatok következményeivel szemben.

A történelem nemegyszer kétségbevonhatatlanul bebizonyította, hogy a munkások első számú áldozatai az inflációnak, amely rendszerint a reálbérek esésével jár. A háború utáni időszakban az inflációnak ezek a következményei különösen világosan jelentkeznek ott, ahol a bérek „befagyasztásának" politikáját alkalmazzák. Ennek a politikának az igazolása éppen egyik fő feladata az inflációs bér- és árspirál elméletének.

Ez a körülmény ismét csak a polgári politikai gazdaságtan képmutatását demonstrálja. A polgári közgazdászok a munkásosztályra próbálják hárítani a felelősséget az inflációért. Mindenképpen el akarják tussolni azt a tényt, hogy a jelenkori infláció a kapitalizmus kiéleződő ellentmondásainak elkerülhetetlen következménye. Elhallgatják azt is, hogy az inflációs folyamat erősödik az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország és a Német Szövetségi Köztársaság imperialista politikája, a fegyverkezési hajsza és a katonai költségvetés felduzzasztása miatt.

A „kétoldali monopólium" és az inflációs bér- és árspirál elmélete az a két legfontosabb módosítás, amelyet a mai polgári közgazdászok a határtermelékenység régi elméletébe belevit-

tek. Ezek a módosítások a polgári politikai gazdaságtan fokozódó reakciósságáról tanúskodnak. A polgári politikai gazdaságtant egyre nagyobb mértékben alkalmazzák ideológiai fegyverként a munkásosztálynak nemcsak a politikai (ebben a szerepkörben már régóta tevékenykedik), hanem a gazdasági követelései elleni harcban is.

AZ ÁLLAM GAZDASÁGI SZEREPÉRE VONATKOZÓ POLGÁRI ELMÉLETEK BÍRÁLATA

A polgári politikai gazdaságtan válságának egyik legfontosabb mozzanata a bizalmatlanság a kapitalizmus belső erői iránt és a polgári állam segítségül hívása azon az alapon, hogy ez tekintendő annak az erőnek, amely meg tudja oldani a tőkés gazdaság ellentmondásait. A polgári közgazdászok mindinkább és mind gyakrabban terjesztik azt a nézetet, amely szerint az állam arra hivatott, hogy kijavítsa a tőkés mechanizmus automatikus működésének „fogyatékosságait". Így például Patton, amerikai közgazdász a következő feladatot rója az államra: „A kormánynak magára kell vállalnia a magángazdaság fogyatékosságainak *kompenzálását,* mégpedig egy sajátos tevékenység útján: növelnie kell adósságait olyanformán, hogy nagyobb összegeket költ el és fektet be, mint amilyet jövedelméből nyerhet."[1]

A polgári közgazdászok különösen nagy figyelmet fordítanak annak hangsúlyozására, hogy az államnak kiadásai növelése útján ki kell egyenlítenie a keresletben a termeléshez képest mutatkozó hiányokat. „Ha a magánkiadások elégtelenek — jelenti ki J. M. Clark —, akkor a hiány kitöltésének nyilvánvaló és egyszerű módszere az állami kiadások megnövelése."[2]

A polgári ideológusok elképzelései szerint az államnak magára kell vállalnia azoknak a károknak a fedezését, amelyek a válságokkal és általában a tőkés termelés anarchiájának következményeivel kapcsolatosak. G. A. Steiner, amerikai köz-

[1] *R. Patton:* The American Economy. p. 365.
[2] *J. M. Clark:* Guideposts in Time of Change. New York 1949. p. 105.

gazdász, az állam gazdasági szerepéről írt könyvében hangsúlyozza, hogy a polgári állam legfontosabb feladata „a gazdasági kockázat társadalmasítása". Ezen a fogalmon ő azt érti, hogy az állam magára vállalja „azokat a kockázatokat, amelyek a gazdasági rendszer működésével kapcsolatosak"[3].

A polgári közgazdászok között erősen elterjedt az a vélemény, hogy az állam gazdasági funkcióit „a piaci rendszer határainak és fogyatékosságainak módszeres elemzéséből"[4] kell levezetni.

A mai polgári közgazdászok — különösen a keynesi irányzathoz tartozók — közül sokan úgy értelmezik az állam gazdasági beavatkozását, mint olyan tényezőt, amely helyettesítheti a gazdasági törvények működését és meghatározhatja a gazdasági fejlődés új útjait. Egyes szerzők azt hangoztatják, hogy éppen az állami kiadásoknak van a legfontosabb szerepük a jelenkori gazdasági fejlődésben. Hansen például így ír: „... a gazdaság önmagában képtelen elegendő energiát termelni ahhoz, hogy teljesen biztosítsa az egész lehetséges fejlődést. A szövetségi kormány hatalmas pénzügyi erőinek segítsége nélkül képtelenek lennénk biztosítani — az 1946. évi »foglalkoztatási törvény« szavaival élve — a termelés, a foglalkoztatottság és a vásárlóképesség maximumát."[5]

Az állam gazdasági vezető szerepének gondolata nagyon elterjedt a mai polgári közgazdasági irodalomban. Ezt a gondolatot elismeri sok polgári kormányférfi is hivatalos fellépéseiben.

Ezeknek az eszméknek a gazdasági alapja a kapitalizmus monopolista szakasza és a tőkés világrendszer általános válsága. Különös jelentősége van azonban ezen eszmék elterjedése szempontjából azoknak a tőkésországok gazdaságában végbemenő fejlődési folyamatoknak, amelyek a monopolkapitalizmus állammonopolista kapitalizmussá válásával kapcsolatosak.

---

[3] *G. A. Steiner.* Government's Role in Economic Life. New York 1953. p. 137.

[4] Lásd például *G. Colm:* Comments on Samuelson's Theory of Public Finance. „Review of Economics and Statistics". November 1956. p. 411.

[5] *A. H. Hansen:* Growth, or Stagnation in American Economy. „Review of Economics and Statistics", November 1954. p. 412.

Minden mai közgazdasági elmélet kísérlet a polgári politikai gazdaságtan átalakítására az állammonopolista kapitalizmus fejlődésének viszonyai között. Ezek a kísérletek közvetlenül tükrözik azt a tényt, hogy a polgári állam gazdasági funkciói jelentősen megerősödnek a kapitalizmus általános válságának korszakában. Ez a megerősödés közvetlenül összefügg az állammonopolista kapitalizmus tartalmának alapját képező következő folyamatokkal: 1. a gazdaság állami szabályozásának és ellenőrzésének számos formájával; 2. a kormányszervek által megvásárolt társadalmi termék részarányának jelentős megnövekedésével; 3. az állami szektor kiszélesedésével, mely egyrészt új állami vállalatok építése útján, másrészt a termelés egyes ágazatainak államosítása útján valósul meg. Mindezek az elemek megtalálhatók voltak a kapitalizmus fejlődésének megelőző korszakaiban is, szerepük azonban jelentősen megnőtt a mai kapitalizmus viszonyai között.

Különösen nagy jelentősége van annak a körülménynek, hogy a társadalmi termék nagy része az állam kezébe kerül, s kifizetése az állami költségvetésből történik. Mint az alábbi táblázatból kitűnik, a kapitalista országok egész sorában a társadalmi terméknek egyötödtől egyharmadig terjedő része az állam kezébe kerül. Az állami vásárlások részaránya a nemzeti termék összegéhez képest a következő (folyó árakon, százalékban):[6]

Ország	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	Az 1948—1954 évek átlaga
Nagy-Britannia	38	38	38	36	36	34	33	35
Franciaország	—	28	20	30	31	32	33	31
Svédország	25	26	29	30	29	31	33	31
Kanada	26	25	25	28	27	27	27	27
NSZK	—	—	25	27	28	28	28	27
Egyesült Államok	24	23	25	27	27	27	26	26
Japán	23	31	23	22	21	21	21	22
Olaszország	—	—	—	19	21	—	—	20

[6] *H. T. Oshima:* Share of Government in Gross National Product for various Countries. „American Economic Review", June 1957. p. 382.

Rendkívül fontos mutatók annak a gazdasági tevékenységnek jelentősen megnövekedett méretei, amelyet a tőkésországok kormányai végeznek. Az Egyesült Államok gazdaságkutató nemzeti irodájának számításai szerint 1902-től 1946-ig az Egyesült Államok kormányának birtokában levő tőkeaktívák összege 8,4 milliárdról 50 milliárd dollárra emelkedett (1929-es árakon számítva), a nemzeti aktívák teljes összegéhez viszonyított részarányuk pedig 6,6%-ról 20,6%-ra növekedett. 1900-tól 1950-ig az államapparátus hivatalnokainak és az állami vállalatok munkásainak száma 1,1 millióról 7,2 millióra emelkedett, az önálló keresettel bírók számához viszonyítva pedig 4,1%-ról 12,3%-ra nőtt.[7] Még nagyobb mértékben nőtt a kormány gazdasági tevékenysége Nagy-Britanniában, ahol több iparágat államosítottak. A háború előtt az ország egész kereső lakosságának mintegy 10%-a dolgozott állami szolgálatban és állami vállalatoknál, 1954-ben viszont már 26,5%, ebből 11,5% az államosított iparágakban, 6,5% a kommunális intézményekben. Olaszországban az államé a nagy monopóliumok részvénytőkéinek több mint egyharmada, egyes ágazatokban pedig (légi és tengeri közlekedés, bányászat, kohóipar) több mint a fele és valamennyi nagyobb bank.

A polgári közgazdászok, a mai polgári állam jelentősen megnövekedett gazdasági szerepének valóságos tényéből kiindulva, félremagyarázzák ezt a tényt. A polgári közgazdászok e kérdéssel kapcsolatos torzításai a következő pontokban foglalhatók össze:

1. elhallgatják, hogy az állam beavatkozása a gazdasági életbe alapjában véve a tőkés monopóliumok érdekeit szolgálja;

2. tagadják az imperialista állam osztálytermészetét, a gazdaságpolitikai intézkedésekről azt állítják, hogy azok a tömegek érdekeit szolgálják;

3. azt a nézetet hirdetik, hogy az állam tudja biztosítani a tőkés gazdaság arányos fejlődését, és ezzel kapcsolatosan helytelenül értelmezik a népgazdasági tervezés problémáját;

4. dicsőítik a népgazdaság militarizálásának társadalmi következményeit.

---

[7] Lásd *S. Fabricant:* The Trend of Government Activity in the U. S. National Bureau of Economic Research. t. 15. New York 1952. p. 168.

1. A POLGÁRI SZERZŐK AZ ÁLLAMI GAZDASÁGI FUNKCIÓK MEGERŐSÖDÉSÉNEK OKAIRÓL

A polgári irodalomban a legkülönbözőbb okokkal magyarázzák az állam gazdasági beavatkozásának a mai korszakra jellemző megerősödését, de nem említik az alapvető és döntő okot — a termelés és a tőke koncentrációját, a monopóliumok uralmának kialakulását és az államapparátusnak a monopóliumok szolgálatába állítását. Igen jó példa arra, hogy hogyan közelítik meg a polgári közgazdászok e kérdés megoldását, G. A. Steiner említett, speciálisan ezzel a kérdéssel foglalkozó munkája. A Steiner által adott elemzés módszertani kiindulópontja a szóban forgó probléma „monisztikus" megoldásának lehetetlenségét hirdető tétel. „A terjedő ellenőrzés (a polgári állami gazdasági ellenőrzésről van szó — *I. B.*) alapját képező okok osztályozása — mondja Steiner — arra a gondolatra épül, hogy egyetlen okot sem lehet kiemelni mint az állami ellenőrzés emelkedő görbéjének egyedüli előidézőjét. Azok az okok, amelyek a szélesedő ellenőrzés alapjául szolgálnak, gazdasági, politikai, szociológiai, erkölcsi okok; valójában a terjedő állami ellenőrzés fő gyökerei (taproots) az emberi tevékenység és gondolkodás összes területein megtalálhatók."[8]

Steiner 8 okot sorol fel a polgári állam növekvő gazdasági szerepének megvilágítására: „1. a technológiai változások hatása a gazdasági életre és a »laissez faire« elv összeomlása; 2. az állami koordinálás növekvő szükségessége a gazdasági erőforrások kihasználásában; 3. a csoportok közötti konfliktusok állami megoldásának növekvő szükségessége; 4. az egyének és a vállalkozók növekvő érdekeltsége a gazdasági kockázatnak a kormányzat általi társadalmasításában; 5. a gazdasági problémák társadalmasítása (itt arról van szó, hogy számos kérdés átkerül a helyi önkormányzatok és tagállamok hatásköréből a szövetségi állam hatáskörébe. — *I. B.*) és annak a hitnek az erősödése, hogy ezeket a problémákat a központi kormány meg tudja oldani; 6. a válságok hatása a szövetségi kormány gazdasági felelősségére; 7. a nemzetbiztonsági problémák által a kormánnyal szemben támasztott követelmények; 8. azok a következmények, melyeket az Egyesült Álla-

[8] *G. A. Steiner*, Government's Role in Economic Life, p. 125.

moknak a világ ügyeiben vitt új szerepe támaszt a kormánnyal szemben."[9]

Kétségtelen, hogy a Steiner által felsorolt tényezők mind hatással vannak a tőkésállam gazdasági szerepének növekedésére. A dolog lényege azonban az, hogy e tényezők működésének formáit és jellegét teljes egészében a mai kapitalizmust jellemző alapvető tény — a monopoltőke uralma — határozza meg. E döntő tény figyelmen kívül hagyása vezet a valóságos helyzetet eltorzító helytelen következtetésekhez. Különösen szembetűnően jelentkezik ez a harmadik tényezőnél, amelyet Steiner úgy fogalmaz meg, hogy „a csoportok közötti konfliktusok állami megoldásának szükségessége". Steiner teljesen hamis fogalmat alkot a mai polgári államról, amikor azt osztályok fölötti elfogulatlan döntőbírónak minősíti. Azt a nyíltan apológetikus állítást hangoztatja, hogy a kormány tevékenysége „a csoportok közötti konfliktusok megoldásában" négy irányban fejlődik: „1. a gazdaságilag gyengéknek a gazdaságilag erősektől való védelmére irányuló tevékenység; 2. az egyes csoportok erejének kiegyenlítésével kapcsolatos erőfeszítések; 3. a társadalmi érdekeket veszélyeztető csoport-konfliktusok megoldására irányuló tevékenység; 4. a konkurráló csoportok számára megállapítandó — ha szabad ezt a kifejezést használni — »játékszabályok« kidolgozására irányuló tevékenység."[10] A Steiner által rajzolt kép oly messze van a valóságtól, mint az ég a földtől. A valóságban a tőkésállam erőszakszervezete a tőkéseket és elsősorban monopolista felső köreiket szolgálja a munkásosztály szabad kizsákmányolásának fenntartása érdekében. A jelenlegi körülmények között az államhatalmat arra használják fel, hogy megkönnyítsék a monopoltőkének a munkásosztály életszínvonala elleni támadást. Lenin még 1912-ben azt írta, hogy „»az állami ellenőrzés« ... — ha a tőke a tőkések kezében marad —, a sztrájkok elleni harcnak és a sztrájkok elfojtásának eszközévé válik."[11] A munkásellenes törvényhozás a mai kapitalizmusban a gazdaság szabályozásának egyik legfontosabb mozzanataként lép fel.

[9] Ugyanott, 125—126. old.
[10] Ugyanott, 135. old.
[11] *Lenin:* Az amerikai elnökválasztások eredménye és jelentősége. Művei. 18. köt. Szikra 1955. 405. old.

A munkásoknak hosszú, kitartó harcban sikerült egyes országokban engedményeket kicsikarniuk az uralkodó osztályoktól a szakszervezetek szabadságának és a kollektív szerződéseknek elismerése, a munkanapnak a törvényhozás általi korlátozása, a női és a gyermekmunka alkalmazásának bizonyos korlátozása, egyes munkavédelmi szabályok megállapítása formájában. A tőkések azonban gyakran megsértik e törvényeket. A munkásoknak nagyon gyakran kellett és kell jelenleg is sztrájkokat szervezniük, hogy rákényszerítsék a tőkéseket a munkások jogairól szóló, formálisan elfogadott törvények teljesítésére. Az imperializmus korszakában e törvények megsértése különösen gyakorivá lett.

Ugyancsak hamisan értelmezi Steiner a negyedik tényezőt, amelyen „a gazdasági kockázatnak a kormányzat általi társadalmasítását" érti. Ezt a „társadalmasítást" úgy értelmezi. hogy a kormány gondoskodik arról, hogy a társadalom minden tagja megkapja a minimális jövedelmet. Steiner ebbe a rovatba sorolja a tőkés vállalkozóknak nyújtott segélyeken és különféle kedvezményeken kívül a farmereknek nyújtott támogatást, sőt még a trösztellenes törvényhozást is.[12] Jellemző arra a zűrzavarra, amely Steinernek a szóban forgó kérdéssel kapcsolatos nézeteiben uralkodik, hogy „a gazdasági kockázat társadalmasítása" rovatba egyidejűleg sorolja be azokat a törvényeket, amelyek a kartellek és trösztök ellen irányulnak és azokat, amelyek ösztönzik keletkezésüket, mint például a Webb—Pommern törvényt, amely engedélyezi az exportkartelleket.

A valóságban „a gazdasági kockázat társadalmasításának", amiről Steiner ír, teljesen meghatározott értelme van. A monopoltőkének azt a tendenciáját fejezi ki, hogy veszteségeit és a konjunktúra változásával, valamint más körülményekkel kapcsolatos esetleges kockázatát áthárítja az államkincstárra. A gazdasági kockázatnak ezt a „társadalmasítását" széltébenhosszában alkalmazzák gazdasági válságok idején, amikor állami eszközökből „szanálják" a csőd szélén álló magántőkés vállalatokat. Így az 1929—1933. évi világgazdasági válság idején egyes tőkésországokban az állam megvásárolta a csőd által fenyegetett nagy ipari és bankvállalatok részvényeit. Az

[12] Lásd *G. A. Steiner:* Government's Role in Economic Life. p. 149.

állam számos vállalat társtulajdonosa, néha pedig tulajdonosa lett. Később azonban jelentős számú vállalatot visszaadtak korábbi tulajdonosának kedvező feltételek mellett. Lenin annak idején rámutatott arra, hogy „az állami monopólium a tőkés társadalomban nem egyéb, mint eszköz arra, hogy növeljék és biztosítsák az egyik vagy a másik iparág csőd szélén álló milliomosainak jövedelmét".[13]

Másik példa „a gazdasági kockázat társadalmasítására" azoknak az amerikai monopóliumoknak a gyakorlata, amelyek a második világháború idején nem voltak hajlandók átállítani vállalataikat hadianyagok termelésére attól való félelmükben, hogy a háború után a béketermelésre való áttérés esetén tőkéik elértéktelenednek. Az Egyesült Államok kormánya kénytelen volt saját költségén vállalatokat építeni, amelyeket azután a monopóliumok kaptak meg használatra. A háború befejezése után pedig a kormány költségén épített vállalatok nagy részét potom áron eladták a legnagyobb monopóliumoknak.

A harmadik és a negyedik tényező példáján látható, hogy ezeket a tényezőket csak az értheti meg helyesen, aki figyelembe veszi a monopóliumok uralkodó helyzetét és azt a tényt, hogy a tőkésállam alá van rendelve a monopóliumoknak.

Ez a megjegyzés érvényes a Steiner által említett összes többi tényezőkre is. Így semmiféle technológiai változás, akármilyen hatalmas is, nem képes önmagában megerősíteni a tőkésállam gazdasági szerepét. A technológiai változások csak olyan mértékben hathatnak, amilyen mértékben elősegítik az egyes monopóliumok helyzetének megváltozását, a termelés koncentrációjának fokozódását, új gazdasági problémák megjelenését, a társadalmi és gazdasági ellentmondások kiéleződését. Az imperializmus viszonyai között a technikai haladás alapvető gazdasági hatását a monopóliumok sajátítják ki, amelyek a harc gazdasági eszközei mellett a kényszerítés gazdaságon kívüli módszereit is alkalmazzák. Annak, hogy a monopóliumok felhasználják a polgári államot, ez esetben — mint számos más esetben is — lényeges szerepe van azoknak

[13] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Művei. 22. kot. Szikra 1951. 225. old.

a sajátosságoknak a realizálódásában, amelyek a kapitalizmus gazdasági törvényeit az imperializmus korszakában jellemzik.

A polgári államnak ez a monopóliumok által történő felhasználása különösen világosan jelentkezik a külpolitika területén. Az Egyesült Államok diplomáciája védelmezi az olajmonopóliumok érdekeit, köztük a legnagyobbét, a Standard Oil érdekeit a Közel-Keleten, a rézmonopóliumok érdekeit Chilében, a United Fruit Company érdekeit Közép-Amerikában stb. Az angol diplomácia védelmébe veszi a Burmah Oil Company érdekeit Burmában és sok más ázsiai országban, a British Petroleum Company érdekeit Iránban s a Közel- és Közép-Kelet számos más országában, az angol bankok és kereskedőházak érdekeit az egész világon. Franciaország évente több száz milliárd frankot költött az indokínai rablóháborúra, a Banque de l'Indochine és más francia monopóliumok érdekében.

Az imperialista háborúk és a népgazdaság militarizálása a magas monopolprofit elérésének legfontosabb módszereihez tartoznak. A fegyverkezési verseny alapja a magas profit utáni hajsza. A haditechnika fejlesztésével, új fegyverfajták bevezetésével, a háború motorizálásának továbbfejlesztésével. a hadirepülés soha nem látott fejlődésével stb. a háború mind drágább lesz, s ez még jövedelmezőbbé teszi a tőkés monopóliumok számára. Az atomfegyver gyártása világos példája annak, hogy a haditechnika mai fejlődését a monopóliumok meggazdagodásának érdekében használják fel.

A fegyvergyártás korlátlan lehetőségeket nyújt az államkincstár megrablására, mert a hadfelszerelési cikkek nem kereskedelmi áruk, s így áraik nem alakulnak ki a szabad piacon. Ilyen körülmények között a monopóliumoknak módjukban van önkényesen diktálni áraikat, s olyan kormányszervekkel kötni szerződéseket, amelyeknek élén a monopóliumok képviselői állnak.

Az amerikai monopóliumok a második világháború idején rendkívül világos példát mutattak arra, hogy a monopoltőke minden eddigit meghaladó mértékben használja fel az állami eszközöket. A monopóliumok megtagadták, hogy saját költségükön építsenek új hadiüzemeket. Mint Varga Jenő akadémikus rámutat: „A monopoltőke azáltal, hogy a hadiüzemek épí-

tésével kapcsolatos kiadásokat az államra hárította át, négyszeresen is nyert:

1. az állam kamatot fizet a monopolistáknak a gyárak felépítéséhez szükséges tőke megszerzése érdekében kibocsátott kölcsönök után;

2. a monopoltőke a gyárak építéséből nagy hasznot húzott;

3. a felépült gyárakat az állam a háború időszakában történő üzemeltetés céljából ellenszolgáltatás nélkül adta át a monopoltőkének;

4. a háború befejezése után a monopolisták kívánságukra minimális áron szerezték meg ezeket a gyárakat az államtól (általában annak az összegnek 10 százalékáért, amelyet az állam építésükre és berendezésükre fordított)."[14]

Azt, hogy az államkapitalista intézkedéseket felhasználják a monopolszervezetek érdekében, rendkívül világosan illusztrálja a költségvetésen kívüli adók franciaországi rendszere. Ezek speciális adók, néhány — elsősorban monopóliumok által gyártott — termékfajtára. A közvetett adóktól eltérően ezek nem kerülnek a költségvetésbe, közvetlenül a monopolista egyesülések finanszírozására hivatottak. Így például a kohászati társaságok termékei utáni adókkal a Comptoir des Produits Sidérurgiques (ez az a kartell, amely a háború után a Comité de Forge helyett keletkezett) rendelkezik, „a felszerelések korszerűsítése céljából". Hasonló adót vezettek be az alumíniumra is (12 000 frank tonnánként); ez a Péchiney —Ugines monopolista csoport rendelkezésére áll.

A költségvetésen kívüli adók révén az állam segítséget nyújt a monopóliumoknak, hogy további tőkéhez jussanak a fogyasztók kifosztása útján (olyan mértékben, amilyenben sikerül áthárítaniuk ezt az adót a fogyasztókra) és az azonos iparágban működő monopóliumon kívüli kistermelők kifosztása útján (olyan mértékben, amilyenben az adó a termelőket terheli). Ebben az esetben az állam a tőkés monopóliumok közvetlen ügynökeként lép fel.

Steiner arra hivatkozik, hogy a gazdasági erőforrások kihasználását koordinálni kell, s ezt nevezi meg az egyik olyan tényezőnek, amely elősegíti a tőkésállam gazdasági szerepé-

[14] *Varga Jenő:* Az imperializmus gazdaságának és politikájának fő kérdései. Kossuth Könyvkiadó 1958. 87—88. old.

nek megerősödését. A gazdasági erőforrásokért vívott harcban azonban döntő szerepet visznek a monopóliumok. Éppen a monopóliumok próbálják meg hatalmukba keríteni a legfontosabb energia- és nyersanyagforrásokat. Ebben a küzdelemben a monopóliumok nagymértékben felhasználják a tőkésállamot. A nyersanyagforrások megszerzésére irányuló törekvés, mint ismeretes, a gyarmati politika egyik legfontosabb motívuma.

Hogy kinek az érdekében történik „a gazdasági erőforrások kihasználásának koordinálása", arra világos példa az egyes ágazatoknak a második világháború után Angliában és Franciaországban végrehajtott államosítása. Ezen országok monopoltőkéje az államra hárította át a tőkés vállalatok olcsó fűtőanyaggal és elektromos energiával való ellátásának költségeit. Az államosított vállalatokban termelt szenet és elektromos energiát a tömegfogyasztás felsrófolt árakon veszi át, a tőkés vállalatok viszont erősen leszállított, valójában ráfizetéses árakon kapják meg. Így Franciaországban az elektrokémiai és elektrometallurgiai nagyvállalatok kWó-ként 1,08 frankért vásárolják az állami erőművektől az elektromos energiát, melynek önköltsége 2,71 frank.[15] Ezzel szemben a közfogyasztók és a kisvállalatok erősen felemelt árakon kénytelenek megvásárolni az energiát.

Az Egyesült Államokban az állami erőművek olcsó villamos energiája az ezt felhasználó monopolista társaságok meggazdagodásának eszközéül szolgál. Az állami erőművek olcsóbb árszabás szerint látják el elsősorban az atomipar, a színesfémkohászat és a vegyipar üzemeit. Mindezeket a vállalatokat tőkés monopóliumok üzemeltetik. Az állami erőművek által termelt elektromos energia legnagyobb részét olcsón eladják a magánosok kezén levő elektromos társaságoknak, amelyek ezt az energiát továbbadják a fogyasztóknak, mégpedig magasabb árakon, s ezzel nagy profitra tesznek szert. W. Adams és H. Gray, amerikai közgazdászok szavai szerint „azon a területen, ahol az állami villamos erőművek vannak túlsúlyban (a Tennessee völgye. — *I. B.*), a TVA* a második világháború idején

---

[15] *А И Шнеерсон:* Подчинение буржуазного государства монополиям, Изд-во АН СССР, 1956 стр 222—223.

* TVA (Tennessee Valley Authority) — Állami szervezet a Tennessee folyón elektromos erőművek építésére. — *Szerk.*

nagyobb mennyiségű elektromos energiát adott el az elektromos magántársaságoknak és az ipari fogyasztóknak, mint a szövetkezeteknek és a városi önkormányzatoknak... A TVA nemcsak lehetővé tette az elektromos magántársaságok létezését, hanem mint nyereségeik és veszteségeik mérlege mutatja, biztosította virágzásukat is."[16]

Azért foglalkoztunk részletesen Steiner kijelentéseivel, mert jellemzők a polgári közgazdászokra. E kijelentések tükrözik a polgári módszertannak a szóban forgó kérdéssel kapcsolatos alapvető hibáját: annak elhallgatását, hogy az állam gazdasági beavatkozásának különféle formái elemei az állammonopolista kapitalizmusnak, következményei annak, hogy a monopóliumok szolgálatukba állítják és a magas monopolprofit megszerzése céljából kihasználják az államot.

Ez az elhallgatás jellemző a polgári közgazdászok túlnyomó többségére, s újabb bizonyítéka annak, hogy a mai polgári politikai gazdaságtan a monopoltőke szolgája lett. Sok polgári közgazdász, tudatosan elferdítve a valóságot, azt állítja, hogy a gazdaság állami szabályozása korántsem a monopóliumok érdekeit szolgálja, sőt éppen hatalmuk korlátozását tűzi ki célul.

Csupán a nem monopolizált tőkések álláspontján álló néhány közgazdász tükrözi helyesen azokat a tényeket, amelyek az állammonopolista kapitalizmus növekedését tanúsítják. Így W. Adams és H. Gray a gazdaság állami szabályozásával kapcsolatban megjegyzik, hogy valójában „ezen erők hatása alatt az állami szabályozás átalakult a magánmonopóliumok létrehozásának, védelmezésének és segélyezésének eszközévé"[17]. A szabályozó bizottságok „azon ágazatok vállalkozóinak fullajtárjaivá válnak, amelyeket szabályozniuk kellene". „Az állami kiadások politikája — állapítja meg Adams és Gray —, csakúgy mint az adópolitika, olyanformán alakul, hogy a verseny megszüntetéséhez és a monopóliumok erősödéséhez vezet."[18] Azok a polgári közgazdászok azonban, akik helyes bírálatot mondanak a monopóliumok uralmáról és az állammo-

[16] *W. Adams* and *H. Gray:* Monopoly in America. The Government as Promoter. New York 1955. pp. 159—160.
[17] Ugyanott, 64. old.
[18] Ugyanott, 96. old.

nopolista kapitalizmus gyakorlatáról, rendszerint kispolgári illúziók rabjai. Tagadják a monopóliumok fejlődésének történelmi szükségszerűségét, s hajlamosak a monopóliumokban a kormány hibás politikájának szülötteit látni. Így például a fentebb idézett Adams és Gray azt hangoztatják, hogy „a monopóliumok nem elkerülhetetlen, megváltoztathatatlan dialektikus fejlődési folyamat eredményei".[19] Ez a kispolgári korlátozottság lehetetlenné teszi a nem monopolizált polgárság ideológusai számára az állammonopolista kapitalizmus helyes elemzését.

Az állammonopolista kapitalizmus gyakorlatát nemcsak annak a ténynek a tagadásával próbálják megszépíteni, hogy a tőkés monopóliumok szolgálatukba állítják a polgári államot, hanem azzal is, hogy a polgári államnak rá egyáltalán nem jellemző funkciókat tulajdonítanak. A polgári közgazdászok elhallgatják az állam gazdasági beavatkozásával a jelenlegi szakaszban összefüggő valóságos viszonyokat, s ezt a beavatkozást teljesen helytelen színben tüntetik fel. Úgy ábrázolják a dolgot, hogy a beavatkozás célja a munkanélküliség megszüntetése, a „teljes foglalkoztatottság" megvalósítása, a vagyoni egyenlőtlenség enyhítése és a monopóliumok elleni harc. Az állam gazdasági beavatkozását nem az állammonopolista kapitalizmus megjelenési formájának tekintik, hanem úgy kezelik, mint a kapitalizmus állítólagos „tökéletesedésének", ellentmondásai megszüntetésének, igazságosabb társadalmi rendszerré való „átalakulásának" kifejeződését. A polgári apologéták mindenekelőtt azt igyekeznek bebizonyítani, hogy az állam gazdasági beavatkozása nem a monopóliumok, hanem a néptömegek érdekeit szolgálja. Ennek során a polgári közgazdászok általában a nemzeti érdekekre szoktak hivatkozni.

Jellemző az állam gazdasági beavatkozásának mai apológiájára K. E. Boulding következő kijelentése: „A nemzeti egység erősödő érzése és a nemzeti csoport minden tagjának jólétéért való kollektív felelősség tudata a legvilágosabban a végrehajtó hatalom hatáskörének növekedésében fejeződik ki."[20]

---

[19] Ugyanott, 173. old.

[20] *K. E. Boulding:* The Organizational Revolution. New York 1953. p. 181.

Boulding „A gazdaságpolitika elvei" című, 1958-ban megjelent legújabb munkájában hangsúlyozza, hogy az állam csak a múltban volt az uralkodó osztály hatalmának eszköze, vagyis a burzsoáziáé, amely arra törekedett, hogy „alacsony színvonalon tartsa a munkabéreket, s ezzel a munkásokat arra kényszerítse, hogy intenzívebben dolgozzanak, többet termeljenek és kevesebbet fogyasszanak ... A munkásokat áruk termelésére szolgáló gépnek tekintették..."[21] A múlt jellemzésére Boulding eléggé helyénvaló kifejezéseket talál, de nyomban megváltoztatja álláspontját, mihelyt a jelenlegi helyzetről van szó. A mai államot a bizonyítás mindenféle nyoma nélkül (minthogy ez a tétel nem bizonyítható) „az általános jólét államának" nyilvánítja. Az állam Boulding szerint „azért van, hogy biztosítsa az általános jólétet *minden* tagjának".[22] A gazdaságpolitika egyik legfontosabb céljának „a gazdasági igazságosságot" vagy „az elosztás igazságosságát" tekintik.

Boulding elferdíti a nyilvánvaló tényeket, és a modern imperialista államot a társadalmi érdekek kifejezőjének nyilvánítja.

Annak a képmutatásnak az illusztrálására, amely a polgári közgazdászokat az állam gazdasági beavatkozásának felfogásában jellemzi, meg lehet említeni. V. A. Mund, amerikai szerzőnek, „A kormány és az üzlet" írójának kijelentéseit. Mund megjegyzi, hogy az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága 1937-ben feladta azt az álláspontját, hogy a kormány gazdasági beavatkozásának a minimumra kell korlátozódnia. Mi ösztönözte a Legfelsőbb Bíróságot arra, hogy új álláspontra helyezkedjen? A szerző magyarázatában három okra hivatkozik: „1. A fokozódó gazdasági koncentráció, amelyet az jellemez, hogy 200 nagy társaság az összes társaságok vagyonának 50%-át ellenőrzi ... 2. a személyes jövedelmekben mutatkozó nagy egyenlőtlenség, amelynek következtében az amerikai családok 60%-ának nem elegendő a jövedelme alapvető szükségletei kielégítésére, a családok 1%-ának pedig kb. ugyanakkora a jövedelme, mint a családok 42%-ának a skála elején; 3. a széles körben elterjedt gazdasági ingatagság és

[21] *K. E. Boulding:* Principles of Economic Policy. New Jersey 1958. p. 11.
[22] Ugyanott.

depresszió, amely bizonyos munkanélküliséghez vezetett; a munkanélküliek száma 1937-ben elérte a 10 983 000 főt."[23] Mondani se kell, hogy az Egyesült Államok államszerveitől, és különösen egy olyan szervtől, mint a Legfelsőbb Bíróság, amely nyíltan reakciós döntéseiről és a monopóliumok előtti hajbókolásáról ismert, nagyon távol áll a vagyoni egyenlőtlenség enyhítésére való törekvés, nem is beszélve a monopóliumok uralmának bármiféle meggyengítéséről. Ami a munkanélküliséget illeti, az imperialista országok uralkodó köreit valóban nyugtalanítja ez a probléma, de egészen más okok miatt, mint amelyekre a szerző hivatkozik. A legkevésbé sem vezetik e köröket holmi humánus meggondolások vagy a dolgozók anyagi helyzetének megjavítására irányuló óhaj. Fő indítékuk a rettegés a társadalmi robbanástól, amellyel a krónikus tömeges munkanélküliség fenyeget.

A mai tőkésállam apológiája annak tagadására épül, hogy ez az állam általában a tőkésosztály, különösen pedig a monopolista felső réteg ügyeinek végrehajtó bizottsága. A mai tőkésállamnak ez az apológiája szorosan összefügg a polgári közgazdászoknak „a kapitalizmus átalakulására" vonatkozó különféle koholmányaival. Ezeknek a koholmányoknak a lényege a tőkések uralmának tagadása. A. A. Berle, amerikai közgazdász így fogalmazza meg ezt az „átalakulást": „Létezik tőke, létezik kapitalizmus. Az eltűnőben levő tényező a tőkés. Ez valamilyen módon csaknem teljesen eltűnt a színről..."[24] A tőkések nélküli kapitalizmusnak ezt a fantasztikus képét annak bebizonyítására használják fel, hogy ha eltűnt, vagy legalábbis elvesztette befolyását a tőkésosztály, akkor az állam sem szolgálhatja ennek az osztálynak az érdekeit.

A nyíltan polgári és jobboldali szocialista szerzők nyomán a mai tőkésállam osztályok feletti jellegét hirdető elméletet egyes revizionisták is propagálják. Hasztalanul igyekeznek bebizonyítani azt a hamis tételt, hogy az államapparátus önálló funkció betöltésére irányuló törekvésében a társadalom fölé emelkedik, és afelé hajlik, hogy mindinkább korlátozza mind a magántőke, mind pedig a munkásosztály szerepét. Minél ki-

---

[23] *V. A. Mund:* Government and Business. New York 1950. p. 81.
[24] *A. A. Berle:* The Twentieth Century Capitalist Revolution. London 1955. p. 27.

egyensúlyozottabb lesz a tőkésosztály és a munkásosztály között a befolyásért és a pozíciókért vívott harc az államkapitalizmus rendszerében, mondják a revizionisták, annál önállóbbá válnak a bürokrácia funkciói.[25] Nyilvánvaló, hogy ezeknek az állításoknak semmi közük sincs a reális valósághoz.

A tőkésállamot, amikor a burzsoázia összes csoportjainak közös érdekeit védelmezi, a gyakorlatban mindig elsősorban a tőkésosztály legbefolyásosabb csoportjának érdekei vezetik. Az imperializmus viszonyai között ez a legbefolyásosabb csoport a monopolista burzsoázia. Az imperialista országok tőkés kormányainak legfontosabb intézkedései a külső és belső gazdaságpolitika területén egyaránt a fináncoligarchia érdekeit szolgálják. Így a mai imperialista állam elsősorban a monopoltőkések állama.

Ám — amint ezt helyesen jegyzi meg Varga Jenő akadémikus — „számbelileg a fináncoligarchia az imperialista államokban a lakosság elenyészően kis része — alig néhány ezer család. Nem folytathat elszigetelődési politikát, nem folytathat olyan gazdaságpolitikát, amely teljesen eltaszítja tőle a burzsoázia széles középrétegeit. Hangsúlyozni kell, hogy a burzsoá állam számos olyan fontos funkciót tölt be, amely a lakosság valamennyi burzsoá rétegének érdekeit szolgálja... Mindenekelőtt a tőkés rend védelme az országon belül... A tőkés társadalmi rend fenntartása érdeke nemcsak a monopolistáknak, hanem a monopolistáktól a kulákokig terjedően a bérmunkások közvetlen kizsákmányolásából élő valamennyi burzsoá rétegnek, illetve mindazoknak, akik közvetve vesznek részt az értéktöbblet elsajátításában, mint a járadékosok, a földjüket bérbe adó földbirtokosok, magas fizetésű alkalmazottak, hivatalnokok (sok esetben még szakszervezeti tisztviselők is). *Napjaink burzsoá állama, amikor egész erőszak- és propaganda-apparátusával védelmezi a tőkés rendet, nemcsak a monopolisták érdekében jár el, hanem az egész burzsoázia érdekében.*"[26]

---

[25] Lásd „Коммунист", 1958 г., № 6, стр. 18.

[26] *Varga Jenő:* Az imperializmus gazdaságának és politikájának fő kérdései. Kossuth Könyvkiadó 1958. 83—84. old.

Az állammonopolista kapitalizmus megszépítésének egyik legfontosabb módszere olyan képességeket tulajdonítani a tőkésállamnak, hogy biztosítani tudja a gazdaság arányos fejlődését. E módszer legfejlettebb formáját az úgynevezett „tervszerű kapitalizmus" védelmezőinek munkáiban találhatjuk. Ez az elmélet erősen elterjedt az Egyesült Államokban a Roosevelt-féle „New Deal" megvalósítása idején. Elterjedt ez az elmélet más tőkésországokban is. Terjesztésében nagy részük van a jobboldali szocialistáknak.

Emil James megjegyzi, hogy „most a keynesizmus egyes képviselői tovább mennek Keynesnél (ő nem volt a tervezés híve — *I. B.*). A tervezés gondolata nem rémíti meg többé sem Joan Robinsont, sem Alvin Hansent. R. Harrod azt javasolja, hogy hozzanak létre gazdasági igazgatóságot, J. E. Meade pedig országos beruházási tanácsot követel. És amennyiben a gazdasági ingadozások az egész világra kiterjedő jelleget öltenek, annyiban igazoltak egyes közgazdászoknak azon kívánságai, hogy az egyes országok beruházásainak volumene feletti ellenőrzést nemzetközi szervre bízzák.

Például Jakob Viner a Bretton Woods-i megállapodásokra vonatkozó tanulmányaiban javasolja »a munka stabilizálására hivatott nemzetközi alap« létrehozását, Bachmann professzor pedig kijelenti, hogy egy európai fizetési szövetséget meg kellene bízni az európai országok beruházásainak ellenőrzésével."[27]

Az „irányított kapitalizmus" elméletének nem mindegyik híve vallja nyíltan a tőkés gazdaság tervezésének szükségszerűségét. Sokan közülük ellenzik a speciális tervező szervek létrehozását és az éves meg a távlati nemzetgazdaság-fejlesztési tervek kidolgozását. Bármennyire nagyok is a különbsé-

[27] *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle. p. 541. Jellemző A. Sauvy, neves francia közgazdász cikke, amelynek címe: „Keynes nem elegendő". A keynesi javaslatokat vizsgálva, Sauvy megjegyzi: „A megtett lépés nyilvánvalóan nem elégséges. Tovább kell haladni. Milyen irányba? Anélkül hogy ennek a terminusnak szigorúbb és szűkebb értelmet akarnánk adni, nem találunk semmi mást, csak a »tervezés« szót." *(A. Sauvy:* Keynes ne suffit pas. „Cahiers Internationaux, janvier 1958. p. 30.)

gek az „irányított kapitalizmus" híveinek konkrét programjai között, mindezeket a programokat egyesíti egy közös vonás: annak feltételezése, hogy a tőkésállam biztosítani tudja a gazdaság arányos fejlődését. Ez a feltevés a kiindulópontja a polgári szerzők valamennyi válságellenes programjának. Ez az alapja a „teljes foglalkoztatottság" megteremtésére vonatkozó nagyszámú tervezetnek. Ez a kiindulópontja a gazdaság állami szabályozását célzó különféle javaslatoknak. Ezt védelmezik nyíltan vagy burkoltan az „irányított kapitalizmus" elméletének hívei.

Az állami beavatkozás segítségével biztosítható arányos gazdasági fejlődés lehetőségének tétele a tőkésállam gazdasági befolyásának határaira vonatkozó teljesen helytelen elképzeléseken alapul. Az állam számos vonatkozásban érvényesítheti hatását.

Az állam először, ösztönözheti (vagy visszatarthatja) a termelőerők meghatározott irányú fejlődését pénzügyi eszközeinek felhasználása és vállalkozói tevékenységének kiterjesztése segítségével. Kitűnő példa a tőkésállam ilyen befolyására a vasútépítés. A vasutak építéséhez olyan hatalmas tőkére volt szükség, amilyet nemcsak egyes tőkések, de gyakran még nagy részvénytársaságok sem tudtak előteremteni. Állami eszközök nélkül vasútépítésről számos országban nem lehetett volna szó. Például Oroszországban az állami vasúti kölcsönök a vasutakba fektetett tőkének mintegy a felével voltak egyenlők. Ezenkívül az állam kezeskedett a vasúti társaságok tartozásaiért. A kormány gyakran megváltotta a különösen jelentős vagy az adósságokkal túlterhelt vasutakat.

Franciaországban az állam szintén bőkezűen segélyezte a vasúti társaságokat, és garantálta jövedelmüket. Az államilag biztosított jövedelem rendszere megvolt Angliában is.

Az Egyesült Államokban a vasutakat magántársaságok építették és üzemeltetik. A kormány azonban (mind az egyes államokban, mind pedig a szövetségi kormány) bőkezűen támogatta a vasúti társaságokat. Nagy földterületeket bocsátott a vasúti társaságok rendelkezésére. E földterületek határai gyakran jókora távolságra húzódtak a vasútvonaltól, úgyhogy a vasúti mágnások magas bér ellenében bérbe adhatták e földeket farmereknek és bányatársaságoknak. A vasúti társaságok az ország legnagyobb földbirtokosaivá lettek.

Másik példa arra, hogyan befolyásolja a tőkésállam a termelőerők fejlődését: a militarizálás hatása. A militarizálás nem csupán a fegyvert, lőszert, hadirepülőgépet és más hadfelszerelést gyártó ágazatokat ösztönzi, hanem számos olyan ágazatot is, amely szállítója a haditermelésnek, például a vas- és színesfém-kohászatot, a gépgyártást, a vegyipart stb.

Másodszor, a tőkésállam jelentős hatást gyakorol a nemzeti jövedelem elosztására. Ehhez számos eszközt vesz igénybe: az adó-, a valuta-, a hitel-, a vámpolitikát. Az adók segítségével a tőkésállam nagy pénzösszegeket halmoz fel, amelyeknek jelentős részét az egyes társaságok segélyezésére fordítja, kedvezményes hiteleket és különféle más előjogokat biztosít számukra. Így gazdagodnak a kormányhoz legközelebb álló tőkéscsoportok a dolgozóktól, valamint a kis-, közép- és nem monopolizált nagytőkésektől elvett összegekből. Ugyanebbe az irányba hat a vámpolitika, amely lehetővé teszi a tőkések meghatározott csoportjainak az árak és a profitok mesterséges felemelését, a fogyasztás feltételeinek rovására. A valutapolitika intézkedései (például az inflációs politika) előidézheti vagy fokozhatja a lakosság egyes csoportjainak elszegényedését és a tőkések egy részének meggazdagodását. Általában a tőkésállam bármely gazdaságpolitikai intézkedése hatást gyakorol a nemzeti jövedelem elosztására, mégpedig egyes csoportok előnyére és mások kárára.

Harmadszor, a tőkésállam nem csupán a termelőerők dinamikájára hat, hanem mind a belső, mind a külső piac fejlődésére is. A külső piacra vonatkozólag ez a hatás teljesen nyilvánvaló. Az imperialista országok kormányzata kedvező feltételeket teremthet az áruk és a tőke exportja számára oly módon, hogy uzsorakölcsönöket nyújt a függő és a gyarmati országoknak, egyenlőtlen szerződéseket köt velük, bevonja őket az agresszív tömbökbe, fegyverkezési programot kényszerít rájuk és így tovább. A tőkés kormány azonban a belső piac kiszélesítésére is hatást gyakorolhat. Ez rendkívül szemléletesen mutatkozik meg a kapitalizmus korábbi szakaszában, amikor az állam segítségével végzett vasútépítés elősegíti a naturális gazdaság felbomlását és az áruviszonyok elterjedését. Ez megmutatkozik a kapitalizmus fejlődésének imperialista szakaszában is.

A dolog lényege az, hogy az imperializmus korszakában rengeteg a fölösleges tőke. A tőkefölösleg többek közt a termelési kapacitások krónikus kihasználatlanságában, a tőkés vállalatoknál hatalmas pénztartalékok felhalmozódásában, a monopoltőkének a tőkeexport növelésére irányuló fokozódó törekvésében, a tőzsdei spekuláció hatalmas méreteiben stb. Ezek az országon belül gazdaságos felhasználásra nem találó viszonylag fölösleges tőkék halmozódnak fel az állami költségvetésben a profitadók és kölcsönök segítségével, és kerülnek a forgalomba. Ezáltal az állami kiadások, olyan mértékben, amilyenben ezeket a fölösleges tőkék felhasználásával fedezik, a fizetőképes kereslet mesterséges kiszélesítéséhez vezetnek, kiterjesztve ily módon a piac határait.

Az adók felemelése a tőkésosztály szempontjából korántsem jelenti a fogyasztás ugyanilyen mértékű csökkenését. Lehet, hogy a fogyasztás egyáltalában nem vagy csupán sokkal kisebb mértékben csökken. Mindez lehetővé teszi a belső piac bizonyos kiszélesítését, mégpedig az állami kiadások terhére, az addig parlagon heverő tőkék felélénkítésének és felhasználásának útján.

Ha megvizsgáljuk azt a kérdést, hogyan hatnak az állami kiadások a belső piacra, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy e kiadások nagy része (például a hadikiadások) ösztönzi a rendkívül tőkeigényes termelés kiterjesztését. A haditermelés kiterjesztése rendszerint összekapcsolódik az olyan tőkeigényes ágazatok fejlődésével, mint a vas- és fémkohászat (különösen a nemes fémek termelése), a vegyipar, a szerszámgépgyártás stb. A haditermelés fejlesztése új ipari kapacitások létrehozását feltételezi. A hadiipari ágazatok bizonyos ideig nem adnak terméket vagy csupán igen keveset, és ugyanezen idő alatt hatalmas keresletet támasztanak építőanyagok, berendezések stb. iránt. A gazdaság militarizálásával kapcsolatos állami kiadások eredményeképpen a társadalmi termelés szerkezetében olyan változások következnek be, amelyek nem csupán megváltoztatják a fizetőképes kereslet szerkezetét, hanem általánosan meg is növelik terjedelmét.

A tőkésállam sokféle hatást gyakorolhat a tőkés gazdaságra, többek között hatással lehet azokra a feltételekre is, amelyek a munkaerő-piacon alakulnak ki. Az egyesülési jog megadásával, a kollektív szerződések legalizálásával, a munka-

bér minimumának törvényes meghatározásával kedvező feltételeket teremt a munkaerő eladói számára. Ezzel szemben a különféle munkásellenes törvények (például a sztrájkharc megtiltása) rontják a munkaerő eladásának feltételeit.

Bármennyire jelentősek és sokrétűek is a tőkésállam gazdasági befolyásának formái, e befolyás mégis meghatározott korlátokba ütközik.

Először, a tőkésállam nem határozhatja meg a társadalmi össztermelés és az egyes ágazatok termelésének általános volumenét, azon ágazatok kivételével, amelyek az állam tulajdonában vannak vagy kizárólag állami megrendelésre dolgoznak (például a hadiipar). A tőkésállam gazdasági szerepének megerősödésére irányuló kétségtelen tendencia ellenére az állam nem tartja kezében a gazdasági kulcspozíciókat. Az összes tőkék és az összes munkaerők túlnyomó része ma is a magánvállalkozók kezében van, s így a tőkésállam már ezen oknál fogva sem irányíthatja a népgazdaságot. Nincs módjában megszüntetni a termelés anarchiáját, amely a tőkés termelési mód alapvető ellentmondásából fakad.

A termelési eszközök magántulajdona feltételezi a tőkéseknek azt a jogát, hogy tőkéikkel saját belátásuk szerint rendelkezzenek. Bármennyire beavatkozik is a tőkésállam a tőkésvállalatok tevékenységébe, nem változtathat azon, hogy az alapvető kérdésekben — a termelés méreteinek meghatározása, a technikai módszerek kiválasztása, a munkaerő alkalmazása vagy elbocsátása stb. — a tőkésvállalatok vagy egyesülések teljesen önállók és nem függnek a tőkésállamtól. Marx gúnyosan írta a gyári kódexről, hogy ebben „a tőke a munkásai fölötti önkényuralmát — a hatalmaknak a polgárság által különben annyira kedvelt megosztását és a még kedveltebb képviseleti rendszert mellőzve — magántörvényekkel és önhatalmúlag formulázza meg"[28].

A tőkésállam olyan formákban irányítja a gazdasági élet egyes oldalait, hogy ez az irányítás nem sérti és nem is sértheti a legnagyobb tőkésvállalatok szuverén jogait. A szabályozó intézkedéseket végrehajtó tőkésállam nem rendelheti ellenőrzése alá a monopóliumokat, sőt ellenkezőleg, maga áll a monopóliumok ellenőrzése alatt. A gazdaság szabályozása

[28] *Marx:* A tőke, I. kot. Szikra 1955. 396. old.

ilyen körülmények között olyan intézkedésekre korlátozódik, amelyekben a monopoltőke érdekelve van. Donald Nelson, aki a második világháború idején az Egyesült Államok Haditermelési Igazgatóságának vezetője volt, nyíltan megmondta, mit jelentett valójában a háborús évek alatt a termelés állami ellenőrzése: „Igen, felhasználtuk az ellenőrzést, méghozzá minden formáját, többek között az anyagellátás feletti ellenőrzést..., ez azonban nem volt több, mint állami segítség az iparnak a megrendelések teljesítéséhez szükséges összes feltételek biztosításában. Az ipar közölte velünk, mire és mikor van szüksége. Tevékenységünk olyan szabályok megállapításában állott, amelyeknek segítségével lehetséges volt a játékot úgy irányítani, ahogy az ipar óhajtotta... Sohasem hoztunk döntéseket az iparosok helyett."[29]

Számos polgári közgazdász nyíltan elismeri, hogy a gazdaság állami szabályozásának végső célja a magánvállalatok megerősítése (elsősorban a monopóliumokról van szó). Így például S. H. Slichter kategorikusan kijelenti a gazdaság állami szabályozásával kapcsolatban, hogy „a szabadság szférájának ez a korlátozási folyamata valószínűleg megerősítette a magánvállalkozás intézményét, mert megszüntetett számos visszaélést, és lehetővé tette az iparnak a társadalom szempontjából kielégítőbb eredmények elérését.[30] G. Allen az angliai állami irányítást elemezve az alábbi következtetésre jut: „Hangsúlyozni kívánom — írja —, hogy míg a gazdasági gondolkozás a háború előtt helyeselte, hogy az állam aktívabban avatkozzon be a gazdasági ügyekbe, ez a beavatkozás nem volt összeegyeztethetetlen a magánvállalkozás rendszerének megőrzésével; ez a beavatkozás éppen hogy szükségesnek látszott a rendszer működésének tökéletesítéséhez."[31]

Mint W. W. Rostow, amerikai polgári közgazdász nyíltan rámutat, a tervezés feladata az, hogy maximális teret hagyjon a gazdasági élet számára, amelynek bázisa az egyéni döntés a magántulajdon intézményével összhangban.[32]

---

[29] *D. Nelson:* Arsenal of Democracy. The Story of American War Production. New York 1946. p. 209.

[30] *S. Slichter:* The American Economy. New York 1948. p. 7.

[31] *G. Allen:* Economic Thought and Industrial Policy. New York 1948. p. 8.

[32] Lásd *W. W. Rostow:* The Process of Economic Growth. p. 244.

Ugyanilyen álláspont fejeződik ki az Egyesült Államok kongresszusa által 1946-ban elfogadott ismert „foglalkoztatottsági törvényben". E törvény hangsúlyozza, hogy az állami terveknek úgy kell megvalósulniuk, hogy összhangban legyenek a magánvállalatok érdekeivel. E törvény az Egyesült Államok szövetségi kormányának feladatává teszi „összes terveinek, funkcióinak és erőforrásainak koordinálását és felhasználását abból a célból..., hogy megerősítse és ösztönözze a szabadon versengő vállalkozást és a közjólétet, hogy olyan feltételeket teremtsen és szilárdítson meg, amelyek lehetővé teszik mindazok foglalkoztatását, akik képesek és óhajtanak dolgozni, hogy biztosítsa a foglalkoztatottság, a termelés és a vásárlóképesség maximumát".[33] A magánvállalkozás számára legkedvezőbb feltételek megteremtését ez a törvény bármely állami intézkedés feltétlenül szükséges és elengedhetetlen feltételének nyilvánítja.[34]

A polgári személyiségek olyan problémába ütköznek, amely nehézségét tekintve nem marad el a kör négyszögesítésének problémája mögött: hogyan egyeztessék össze a magánvállalatoknak elkerülhetetlenül termelési anarchiához vezető függetlenségét a népgazdaság társadalmi vezetésével, amely csupán a termelési anarchia megszüntetése esetén lehetséges. L. Keyserling, ismert amerikai közgazdász, aki Truman idején az elnök gazdasági tanácsadóinak vezetője volt, e megoldhatatlan feladatot korunk központi kérdésének nyilvánítja. E kérdést a következőképpen fogalmazza meg: „Hogyan cselekedjünk úgy, hogy magánvállalkozási rendszerünk eléggé szabad maradjon, hogy megőrizze dinamikus tulajdonságait, és ugyanakkor ne legyen annyira korlátozatlan, hogy a gazdasági ciklus hagyományos pusztításait előidézze? Mit tehet a kormányzat a stabilitás és a bizonyosság (security) tekintetében úgy, hogy ne áldozza fel túlságosan az egyéni és helyi kezdeményezést? Ha a kormány és az üzlet egyesíteni tudják megfelelő erőfeszítéseiket olyan módon, amely e kérdések ki-

[33] Idézi *R. Vining:* Economics in the United States of America. „A Review and Interpretation of Research", Unesco 1956. p. 49.

[34] Ezt a tételt hangsúlyozza a gazdaságpolitika legfőbb elveként az Egyesult Államok elnokének 1957. évi gazdasági beszámolója. („Economic Report of the President. Transmitted to the Congress". January 1958 p. 5.)

elégítő megoldása útján mindkettőjük hatékonyságának maximumához vezet, akkor elkerüljük az abszolút szabadság szélsőségeit és az abszolút bizonyosság tespedtségét (deadliness)."[35]

Keyserlingnek és más polgári közgazdászoknak azok a reményei, hogy e probléma ésszerű megoldását megtalálják, valójában a legkevésbé sem eredeti, reakciós utópiák. Keyserlingre és más polgári szerzőkre teljesen ráillik az a jellemzés, amelyet Marx adott Annyenkovhoz írt levelében az akkori polgári és kispolgári reformistákkal kapcsolatban: „Valamennyien a versenyt akarják, annak gyászos következményei nélkül. Valamennyien a lehetetlent akarják, ti. a polgári életfeltételeket e feltételek szükségszerű következményei nélkül."[36]

Másodszor, a polgári állam nem szüntetheti meg azokat az ellentmondásokat, amelyek a tőkés termelésben rejlenek. Nem szüntetheti meg a tőkések egyes csoportjai, például a nyersanyagokat és félgyártmányokat előállító vállalatok és a késztermékeket gyártó vállalatok közötti ellentmondást. Azokban az esetekben, amikor a monopóliumok átfogják vállalataikban a nyersanyagok megmunkálásának és késztermékké alakításának egész folyamatát, a monopolista szervezetek közötti harc kerül az előtérbe. E harc kiterjed mind az egy, mind pedig a különféle ágazatokban uralkodó szervezetek összeütközésére. Ilyen körülmények között a legerősebb monopolista csoportok nyomása alatt létrejövő szabályozó intézkedések nem szüntethetik meg az aránytalanságot a tőkés termelés egyes ágazatai között.

Az állami vállalatok termelésének növekedése fokozza a tőkés gazdaság ellentmondásait, speciális ellentmondásokat idéz elő az állami és a magánvállalatok között.

Az Egyesült Államok elektromos magánmonopóliumai a régi ipari területeken, különösképpen New Englandben, fellépnek az állami erőművek építése ellen. Ez utóbbiak elsősorban a nyugati és délnyugati területeken épülnek. Az elektromos magánmonopóliumok, ha nem is az állami elektromos erőművek felszámolását és magántulajdonba adását, de legalább azt követelik, hogy az állami erőművek csak a magán-

[35] Idézi *G. A. Steiner:* Government's Role in Economic Life. p. 252.
[36] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. kot. Szikra 1949. 448. old.

monopóliumoknak adják el a villamos energiát, méghozzá olcsón, s azután a monopóliumok adnák tovább ezt az energiát magas áron a fogyasztóknak.

Egyes monopóliumok — például az Anaconda Copper Mining Company — más megfontolásokból léptek fel az állami erőművek építése ellen. E monopóliumhoz tartoznak Montana állam rézbányái, amelyek a föld alatti munkákért fizetett legalacsonyabb bérekről ismertek. „Az Anaconda — írja Gunther — nem akar konkurrenseket a munkapiacon; poolt akar biztosítani az olcsó munkaerőben a maga számára, mint a munkások egyetlen alkalmazója. Részben azért ellenzi az állami vízierőművek építését, mert fél, hogy olyan társaságok, mint az Alcoa, odamennek alumíniumgyáraikkal."[37]

Az állami és a magánmonopóliumok közötti ellentét különösen a túltermelési válságok érésének és kibontakozásának időszakában erősödik, éppen akkor, amikor a polgári államférfiak különösen állhatatosan követelik az állami beruházások növelését, mint a válság kifejlődése ellen ható tényezőt. A gazdaság válságbeli állapota igen erősen korlátozza azoknak az ágazatoknak a kiválasztását, amelyekben érdemes állami beruházásokat eszközölni. Világos, hogy a tőkebefektetések azokban az ágazatokban, amelyekben a magántőke az úr, a konkurrencia kiéleződését mozdítanák elő. Az állam és a helyi önkormányzatok által eszközölt beruházások növekedése ebben az esetben elkerülhetetlenül az árutermelés növekedéséhez, a társadalmi kínálat növekedéséhez vezetne. A túltermelés szempontjából végső soron közömbös, hogy ez a magán vagy állami vállalatoknál történik-e. Ezért a magánvállalatok túltermelését az állami beruházásoknak ugyanazon ágazatokban való kiszélesítése útján orvosolni ugyanolyan értelmetlen dolog, mint a betegséget saját kórokozóinak megerősítése útján gyógyítani.

A mai polgári állam azokba az ágazatokba ruház be, ahová a magántőke nem szívesen megy (az alacsony jövedelmezőség vagy az állótőke hosszú megtérülési ideje miatt). Teljesen természetes, hogy az ilyen ágazatok köre rendkívül korlátozott, mert a monopoltőke a társadalmi termelés túlnyomó részét uralma alá hajtja. Mindenesetre az állami beruházások

[37] *J. Gunther:* Inside USA, New York 1947. p. 170.

lehetősége az anyagi termelés területén és a kereskedelemben nagyon korlátozott (természetesen azon esetek kivételével, amikor egyes ágazatokat államosítanak).

Az állami beruházások a tőkésországokban elsősorban a nem termelő ágazatokba irányulnak, és különösen szívesen a hadi szférába, vagyis olyan ágazatokba, ahol nem jön létre új érték. Ezeknek az ágazatoknak a fenntartását csupán az anyagi termelés területén létrehozott nemzeti jövedelem újrafelosztása teszi lehetővé. Az állami kiadások a kapitalizmusban túlnyomó részben nem termelő jellegűek. Ennélfogva az állami kiadások növekedése specifikus társadalmi és gazdasági ellentmondásokkal jár együtt.

Az állami költségvetés felduzzasztása mindenekelőtt az adóprés megszorításához vezet. Meggyőzően illusztrálja e folyamatokat a mai gyakorlat majdnem minden tőkésországban, de különösen az Egyesült Államokban, ahol az adók kolosszális méreteket öltöttek. Így 1956-ban a munkabérek és fizetések adóinak összege 25 719 millió, a közvetett adóké 10 279 millió, a társaságok adóié 22 743 millió dollár volt.[38] Az Egyesült Államok Adóalapja által összegyűjtött adatok szerint az 1954. évben az adók elérték az alacsony jövedelmű családok jövedelmének csaknem egyharmadát.[39]

Az állami kiadások fedezésének ez a forrása azonban korlátozott keretek között mozog. Az adókat nem lehet a végtelenségig .növelni. Az adók csökkentik a lakosság vásárlóképességét, és bizonyos színvonalon megnehezítik a munkaerő újratermelését, nem is beszélve arról, hogy az adók növekedése kiélezheti a tömegek elégedetlenségét.

Korlátozott keretek között mozog az állami kiadások fedezésének másik forrása is, az államkölcsön. E forrás korlátozottságának kérdése különösen jelentőssé válik a mai körülmények között, amikor a vezető tőkésországokban gigantikus méretű államadósságok képződtek a második világháború után. Az államadósság súlyos koloncként függ ezen országok gazdaságán. Kormányaiknak hatalmas összegeket kell ki-

---

[38] „Экономическое положение капиталистических стран в 1956—57 г. Конъюнктурный обзор", „Мировая экономика и международные отношения", 1957 г., № 2, Приложение, стр. 97.

[39] „Факты о положении трудящихся в США (1953—1954 гг.)", ИЛ. 1956, стр. 27.

fizetniük az államadósságok kamatai címén. A kamatlábnak az utóbbi években bekövetkezett emelkedése miatt például az Egyesült Államok kormányának hatalmas összeget — csaknem 9 milliárd dollárt — kell kifizetnie az államadósságok kamatainak formájában.

Az infláció marad a polgári kormány utolsó tartaléka az állami kiadások megnövekedésének esetére. Nem kell hosszasan foglalkozni azzal, hogy mennyire ingatag ez az alap. Az állami kiadások felduzzasztása elkerülhetetlenül ehhez a végső következményhez vezet.

Ily módon annak következtében, hogy a tőkésállamnak főleg a nem termelő szférában van lehetősége beruházásokra, kénytelen kiadásainak fedezésére a nemzeti jövedelem egyre növekvő részét felhasználni. Az állami kiadások növekedése a kapitalizmus viszonyai között rendszerint a nem termelő fogyasztás kiszélesedésével kapcsolatos, s végső soron a gazdaság aláásásához és az állami kiadások további fedezésére szolgáló források apadásához vezet. Mindez korlátozza a tőkésállam lehetőségeit a gazdaság befolyásolásában.

Harmadszor, a tőkésállam nem tudja biztosítani a társadalmi termelés és a társadalmi fogyasztás mozgásának összhangját. Ez szorosan összefügg azzal, hogy a tőkésállam nem tudja megszüntetni az ellentmondást a tőkés termelés korlátlan terjeszkedési törekvése és a tömegek fogyasztásának korlátozott növekedése között. A magas monopolprofit utáni hajsza a tőkéseket egyrészt a termelés kiszélesítésére ösztönzi, másrészt pedig a munkabérek csökkentésére, vagyis ezáltal a munkások fogyasztásának megszorítására. A tőkésállam minden szabályozó intézkedése beleütközik ebbe a határba, mivel a tőkések mindig arra törekednek, hogy áthárítsák ezeknek az intézkedéseknek a költségeit a dolgozókra, vagyis hogy szűkítsék vagy legalábbis korlátozzák növekedésében a dolgozók fogyasztását.

Fentebb rámutattunk arra, hogy a tőkésállam bizonyos mértékben kiszélesítheti a belső piac felvevőképességét a nem működő tőkék felhasználása segítségével. Ám minden ilyen irányú intézkedés elkerülhetetlenül beleütközik a tőkéscsoportok ellenállásába, mert ezek ellenségesen fogadnak mindenféle profitadó-emelést. A profitadók terhére eszközölt költségvetési kiadások elősegíthetik a termelés mesterséges megélénkítését

addig, ameddig ezek az adók nem tükröződnek a tőkésvállalatok tevékenységében. Az ilyen adók további növelése a kis- és középvállalatok tönkremeneteléhez vezethet, mert ezekre az állami megrendeléseknek és segélyeknek csupán jelentéktelen része jut. Ez pedig a tömeges munkanélküliség gyors megnövekedéséhez, a fizetőképes kereslet jelentős csökkenéséhez és túltermelési válsághoz vezetne.

A kölcsönök, mint a társadalmi kereslet mesterséges kiszélesítésének eszközei, ugyancsak átmeneti jellegűek, hiszen a jelenlegi keresletet végső soron a jövőbeni kereslet szűkítése árán növelik.

Az összkeresletnek az állami kiadások útján történő mesterséges kiszélesítése elsősorban azért ütközik korlátokba, mert ilyen kiszélesítés csupán olyan mértékben történik, amilyenben azt a tőkések szabad tétlen eszközeinek adó formában való elvonásával fedezni tudják. A tőkések azonban rendkívül kedvezőtlenül fogadják az ilyen intézkedéseket. Kézzellábbal igyekeznek megakadályozni profitjuk megadóztatását. A tőkések érdekeit képviselő polgári közgazdászok minduntalan hangsúlyozzák, hogy a vállalatok fokozott megadóztatása gyengítheti a beruházások ösztönzését, és a tőkebefektetések csökkentéséhez vezethet. A tőkésállam alávetve magát a tőkések követeléseinek, igyekszik az adók terheit áthárítani a dolgozókra. Ily módon kiadásainak fedezésében olyan úton halad, amely nem biztosíthatja az összkereslet kiszélesedését.

Az összkereslet mesterséges kiszélesítésének feladata és e feladat megvalósításának módszerei közötti ellentmondás egyáltalában nem véletlen. A tőkés gazdaság állami szabályozásának jellemző vonásait tükrözi. E szabályozás a tőkés monopóliumok meggazdagodása érdekében történik. Elengedhetetlen feltétele a magas monopolprofit megőrzése és biztosítása. Ez a feltétel a reálbér csökkentésének vagy legalábbis emelkedése megakadályozásának követelésével kapcsolatos, s ez nem maradhat hatástalan a lakosság zömének fogyasztói keresletére. A gazdaság állami szabályozása tőkés viszonyok között olyan formákban valósul meg, amelyeknek közvetlen következménye a dolgozók kizsákmányolásának fokozódása, életszínvonaluk süllyedése, s következésképpen a társadalmi tőke újratermelése során felmerülő és túltermelési válságokra vezető ellentmondások kiéleződése.

A tőkésállam a monopóliumok érdekeit szolgáló intézkedéseivel nem hogy megszüntetné azt az ellentmondást, amely a tőkés termelésnek a határtalan növekedésre irányuló tendenciája és a dolgozó tömegek fizetőképes keresletének korlátozott növekedése között fennáll, hanem még tovább élezi is. A tőkésállam szabályozó intézkedései rendszerint a munkások ellen irányulnak, és kimerülnek abban, hogy az adófizetőktől, vagyis elsősorban a lakosság széles tömegeitől elvont eszközöket jövedelmező megrendelések, segélyek, olcsó hitel stb. útján a tőkés monopóliumok javára újraelosztják. Az ilyen intézkedések megvalósítása végső soron a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásainak elmélyüléséhez és a gazdasági válságokat előidéző okok és feltételek bővített újratermeléséhez vezet.

A gazdaság állami szabályozásának ez az osztályjellege tőkés viszonyok között közvetlenül tükröződik a beruházások elosztásában, amelyek csupán nagyon jelentéktelen mértékben irányulnak a második osztályba. Ennek folytán az első és a második osztály között a kapitalizmusban elkerülhetetlen aránytalanság még nagyobb méreteket ölt, mintha a gazdaság teljesen ösztönösen az állami szabályozás mindenféle eleme nélkül fejlődne.

A fogyasztási cikkek termelésének elmaradását a következő adatok szemléltetik: Az Egyesült Államok textil- és bőripara 1956-ban és 1957-ben csak négy százalékkal termelt többet, mint az 1947—1949-es években. Ezen ágazatok termelése a háború utáni időszakban 14,7-szer kisebb mértékben nőtt, mint a tartós fogyasztási cikkek termelése, és 27-szer kisebb mértékben, mint a villamosgépek gyártása. Az élelmiszeripar termelése ugyanezen időszakban szintén jelentéktelenül, csupán 13%-kal, vagyis 4,4-szer kisebb mértékben növekedett, mint a tartós fogyasztási cikkek termelése és 8-szor kisebb mértékben, mint a villamosgépeké.[40] Még kisebb mértékben nőtt a ruházat termelése. Az a kismértékű fejlődés, amely az említett ágazatokban a háború előtti színvonalhoz képest megfigyelhető, az Egyesült Államokban főleg a háborús években ment végbe, amikor ugrásszerűen megnőtt a foglalkozta-

[40] Lásd „Мировая экономика и международные отношения". 1958 г., № 5.

tottság és a hadifogyasztás. A fogyasztási cikkek termelésének további és jelentősebb fejlődése lehetetlennek bizonyult a tömegek vásárlóképességének alacsony színvonala miatt.

Ez arról tanúskodik, hogy a dolgozók nagy tömegeinek fizetőképes kereslete a jelenlegi viszonyok között csak lassan emelkedik még az ipari fellendülés szakaszában is. Ez megteremti a mély gazdasági válság előfeltételeit.

A helyzet sajátossága az, hogy a tőkésállam gazdasági beavatkozásának lehetőségei a válság idején csökkennek. Ez mindenekelőtt azzal kapcsolatos, hogy válság idején leszűkül a kormány pénzügyi bázisa, mert a lakosság és a vállalatok jövedelmének csökkenése a tőkés kormányok költségvetési jövedelmének csökkenéséhez vezet. Az összes válságok, köztük az 1929—1933-as válság tapasztalatai azt mutatják, hogy a realizált jövedelem nem csupán az anyagi termelés területén csökken, hanem a nem termelő szférákban is, ha bizonyos időbeli késéssel is.

Ugyanakkor mindenféle gazdasági nehézség, például az aránytalanság leküzdése a fellendülés szakaszában összehasonlíthatatlanul könnyebben és gyorsabban történik, mint válság idején. Fellendülés idején az állami kiadások sokkal erősebb ösztönző hatást gyakorolnak a termelésre, mint válság idején, amikor az állami hivatalok kereslete jelentős mértékben fedezhető a megnövekedett árukészletek és a kihasználatlan termelési kapacitások révén, amikor a munkabér és a munkások fogyasztása csökken stb.

Válság idején, mint fentebb kimutattuk, megerősödik az ellentmondás a magán- és az állami vállalatok között.

3. A NEMZETGAZDASÁGI TERVEZÉS LEHETETLENSÉGE A KAPITALIZMUSBAN

A gazdasági élet egyes folyamatainak és oldalainak szabályozásával a tőkésállam nem gyakorolhat döntő hatást az egész társadalmi termelésre és újratermelésre, nem valósíthatja meg az egész népgazdaság tényleges szabályozását, nem számolhatja fel a túltermelési válságokat, és nem érheti el a gazdaság tervszerű fejlődését. Ezt lehetetlenné teszi a termelési eszközök magántulajdonának uralma.

Az. amit a polgári közgazdászok tervezésnek neveznek, felettébb eltér az igazi népgazdasági tervezéstől. A „tervszerű kapitalizmus" elméletének hívei munkáikban nemegyszer hangsúlyozzák, hogy az általuk javasolt tervezés mellett a tőkésvállalatok önállósága nem szűnik meg, csupán összekapcsolódik a vállalatoknak állami ellenőrzésével. A polgári irodalomban különbséget tesznek az úgynevezett „mindent átfogó" vagy „totális" és a „demokratikus" tervezés között, s e terminusokat sajátos tartalommal ruházzák fel. A „mindent átfogó" tervezésen olyan helyzetet értenek, amikor az állam közvetlenül irányítja a népgazdaságot, vagyis megvalósul a népgazdasági tervezés. „Demokratikus" tervezésen az állam gazdasági beavatkozásának az állami monopolkapitalizmussal kapcsolatos különféle formáit értik. G. Colm, amerikai közgazdász a „mindent átfogó" tervezéssel a különféle gazdaságpolitikai eszközökkel végrehajtott „tervszerű beavatkozásokat" vagy „tervszerű intézkedéseket" állítja szembe. „Ezek a tervszerű beavatkozások, ha szabad őket így nevezni — írja —, összeegyeztethetők a magántulajdon és a magánirányítás többé vagy kevésbé korlátozott szférájával."[41] Hogy milyen tartalommal ruházzák fel a polgári közgazdászok a „demokratikus" tervezés kifejezést, az nyilvánvaló J. M. Clark kijelentéséből: „Az a tervezés, amely összeegyeztethető a szabadsággal, nem írja elő minden ágazatnak, mit kell termelnie, és hány munkást kell foglalkoztatnia. Ösztönzéssel és olyan feltételekkel operál, amelyekkel befolyásolhatja az egyén céltudatos tevékenységét, anélkül hogy kényszert alkalmazna."[42] A „tervezés" lényege J. M. Clark szerint olyan „kedvező éghajlat" megteremtése, „amely mellett a biznisz kifejtheti tevékenységét".[43]

Ugyanilyen álláspontot vannak a tervezés kérdésében a jobboldali szocialisták is. Így E. F. M. Durbin, a tervezés kérdéseinek egyik legtekintélyesebb labourista teoretikusa megjegyezte, hogy a labouristák tervezésen a gazdasági igazgatás módszerét értik, nem pedig a gazdasági tevékenység mindent átfogó programját. Durbin hangsúlyozta, hogy a tervgazdaság

[41] *G. Colm:* Essays in Public Finance and Fiscal Policy. p. 298.
[42] *J. M. Clark:* Guideposts in Time of Change. p. 199.
[43] Ugyanott, 196. old.

egyáltalán nem követeli meg a termelési eszközök magántulajdonának felszámolását. „Régen elmúltak azok az idők — írta —, amikor gyakorlatilag lehetséges vagy kívánatos volt a tulajdon teljes megsemmisítése... Mi mint szocialisták inkább a tulajdon-elosztás kiegyenlítésére fogunk törekedni, mint a tulajdon intézményének felszámolására. Mindenesetre túlságosan késő valami mást tenni."[44]

A polgári közgazdászok rendkívül homályosan és meghatározatlanul értelmezik a termelést, azonosítják az állam gazdasági befolyásának bármely formájával. Ez a homályos értelmezés lehetőséget ad annak hangoztatására, hogy a népgazdaság tervezése nem függ a társadalmi rendszer jellegétől, a termelési viszonyok típusától és a termelési eszközök tulajdonformájától. Ez az értelmezés tette lehetővé a tervezési kérdések amerikai „specialistájának", G. B. Galloway-nek, hogy arra a következtetésre jusson, mely szerint „a tervezés a technológiához hasonlóan politikailag semleges dolog", és „megvalósítható bármely társadalmi formában"[45]. Carl Landauer, német-amerikai közgazdász ugyanilyen szellemben hangsúlyozza, hogy a Szovjetunióban megvalósított államrendszer, kollektív tulajdon és tervezés sem logikailag, sem gyakorlatilag nem függenek egymástól.[46] A tervezésnek ilyen értelmezése közvetlenül vezet ahhoz az abszurd következtetéshez, amellyel meglehetősen gyakran találkozunk az utóbbi idők polgári irodalmában, s amely szerint minden gazdaság tervszerű.

Ezzel a felfogással kapcsolatos az a vélemény, hogy a népgazdaság tervezése bármilyen gazdasági rendszerben alkalmazható, holmi „adminisztratív technika" létrehozását jelenti. A polgári közgazdászok olyan módon ábrázolják a dolgot, hogy a tőkés gazdaság tervezéséhez elégséges csupán megfelelő módon felépíteni és összeegyeztetni az államapparátus különböző láncszemeit úgy, hogy ezek ki tudják terjeszteni ellenőrzésüket a nemzetgazdaság összes területeire.

---

[44] *E. F. M. Durbin*· Problems of Economics and Planning. Papers on Planning and Economics. London 1949. pp. 21—22.

[45] *G. B. Galloway*· American Planning. „Planning for America", New York 1941. pp. 7—8.

[46] Lásd *C. Landauer*· Theory of National Economic Planning. Berkeley and Los Angeles 1947. p. 143.

Az, amit a polgári közgazdászok „a nemzetgazdaság tervezésének" neveznek, csupán az állammonopolista kapitalizmusnak megfelelő szokásos szabályozó intézkedések új cégére.

Igaz, hogy egyes polgári kormányok négyéves, ötéves és hasonló „tervek" kidolgozására törekedtek. Ezek a „tervek" azonban csak rendszerbe foglalt óhajok még abban az esetben is, ha törvény szentesíti őket (például a labourista angol kormánynak az 1948—1951-es évekre szóló négyéves terve). Vonatkozik ez a jellemzés többek közt az Egyesült Államok Országos Erőforrás-fejlesztési Hivatala által kidolgozott valamennyi javaslatra, köztük a „közmunkák fejlesztésének hatéves tervére" (1943) is, amely keynesi szellemben készített és a polgári közgazdasági irodalomban széltében-hosszában javasolt válságellenes intézkedéseket tartalmaz.

Habár e „terv" nem javasolt semmiféle radikális intézkedést, s csupán a válság és a munkanélküliség bizonyos enyhítését körvonalazta a közmunkák fokozott finanszírozása útján, a Kongresszus mégsem hagyta jóvá, sőt még a kiutalást is megtagadta az Országos Erőforrás-fejlesztési Hivataltól, ami ennek felszámolásához vezetett.

Volt gyakorlati jelentőségük egyes „terveknek", nevezetesen azoknak, amelyeknek fő tartalma a nemzetgazdaság militarizálása és a háborús előkészület volt (például a hitleri négyéves tervek). Nyilvánvaló azonban, hogy az ilyenfajta, több évre számított szabályozás nem tekinthető nemzetgazdasági tervezésnek. Ez a szabályozás a háborús előkészületekkel kapcsolatos ágazatok korlátozott körére terjed ki. A polgári szükségleteket kielégítő ágazatok termelése rendszerint az állami ellenőrzés területén kívül marad.

A polgári személyiségek által kidolgozott perspektivikus „tervek" nem tudják hatálytalanítani a konkurrencia és a termelési anarchia törvényeit. Ezek a „tervek" megszépítik az állammonopolista kapitalizmus gyakorlatát. Nagyrészt konstatálják a spontán változásokat, és felsorolják a monopóliumok által diktált gazdaságpolitikai intézkedéseket: a nemzetgazdaság militarizálását, a dolgozók életszínvonalának leszállítását, a szociális kiadások csökkentését stb. Az ilyenféle intézkedések erősen segítik a monopóliumok profitjának növekedését, de a legkevésbé sem tudják átalakítani az állammonopolista kapitalizmust tervgazdasággá.

A tőkésországokban a kormányok „terveinek" és programjainak az a része, amely a magánvállalatok munkájára vonatkozik, nem kötelező erejű. A kormány ösztönözheti a magánvállalatok munkáját különféle kedvezmények és segélyek útján, de nem határozhatja meg termelésük volumenét.

Az úgynevezett tervezéssel kapcsolatos intézkedések önkéntességének elvét hangsúlyozta többek között Franklin Roosevelt is. D. R. Fusfeld, amerikai szerző, aki külön tanulmányt írt Franklin Roosevelt gazdasági nézeteiről, így foglalja össze az elnöknek a tervezés kérdéséről vallott nézeteit: „A tervezésnek a Tanács útján megvalósuló önkéntes együttműködésben kellett állnia (az Egyesült Államok Roosevelt által tervezett Építési Tanácsáról van szó — *I. B.*); a Tanácsnak az volt a feladata, hogy meghatározza a nemzeti politikát az egész ipar előtt álló problémákra vonatkozólag, olyan politikai módszerek segítségével, amelyeket az ipar különféle résztvevői önkéntesen megvalósítanának."[47] Az önkéntesség elvének szem előtt tartása mellett azonban a tőkésállam „tervre" vonatkozó intézkedéseinek megvalósítása a vállalkozók és egyesüléseik szeszélyétől függ. Az államnak a gazdasági ösztönzés eszközén kívül csupán... az erkölcsi befolyásolás marad.

Ennek az erkölcsi befolyásolásnak egyik eszköze a monopóliumok és a kormány képviselőit magában foglaló tanácsadó szervek létrehozása. A második világháború idején tömegesen alakultak ilyen tanácsadó szervek. Részben még a háború utáni időszakban is működnek. Mint M. P. Fogarty, angol közgazdász megjegyzi, „jelenleg minden ágazat valamilyen ügyosztály vezetése alatt áll. az ügyosztályok pedig a kormánnyal való érintkezési pontok megteremtésére szolgálnak. A cél az, hogy a kormányhivatalok és az üzleti (trade) szervezetek összeütközése útján megegyezés jöjjön létre politikai kérdésekben..."[48] Fogarty olyan nagy jelentőséget tulajdonít ezeknek a tanácsadó szerveknek, hogy korunkat a „tanácskozások századának"[49] nevezi. Ugyanakkor azonban hangsúlyozza.

---

[47] *D. R. Fusfeld:* The Economic Thought of F. D. Roosevelt and the Origins of New Deal. New York 1956. p. 103.

[48] *M. P. Fogarty:* Economic Control. London 1955. p. 78.

[49] Ugyanott, 76. old.

hogy e tanácsadó szervek döntései nem kötelezők a vállalatokra. A kormány ez irányú politikáját úgy jellemzi, mint a „voluntarizmus" elvére alapozott politikát, amely fogalmon az önkéntesség elvét érti. Ez a „voluntarizmus" a gyakorlatban azt jelenti, hogy a monopóliumok a kormány tanácsait csupán abban az esetben fogadják meg, ha megegyeznek közvetlen érdekeikkel. Ez a körülmény elég meggyőzően bizonyítja, hogy a kormányzatnak ezek a befolyásolási módszerei nem nagyon hatékonyak.

Egyes szerzők az erkölcsi befolyásolást mégis az állam egyik legfontosabb gazdasági feladatának tekintik. Például Steiner felsorolja a tőkésállam öt gazdasági funkcióját, s az ötödik funkciót a következőképpen határozza meg: „Végül — írja — a kormány meggyőzés útján hat a gazdasági aktivitásra. A figyelmeztetés, a biztatás vagy a meggyőzés az ellenőrzés fontos eszközei."[50] Illusztrációként Steiner az Egyesült Államok kormányának a vállalkozókhoz intézett felhívásaira hivatkozik, amelyek az árak leszállítására (1937, 1940 és 1950), a foglalkoztatottság mértékének fenntartására, az osztalékok kifizetésére, a termelés növelését célzó tervek megvalósítására (1930, 1948 és 1950) vonatkoztak.

A polgári szerzők maguk is számot vetnek azzal, hogy az ilyenfajta erkölcsi felhívások és figyelmeztetések hatástalanok olyan esetekben, amikor ezek nem egyeznek meg a vállalkozók gazdasági érdekeivel. A vállalkozók ilyen erkölcsi „megdolgozásának" terméketlenségét világosan illusztrálja az Egyesült Államok monopóliumainak gyakorlata a második világháború idején, amiről fentebb már szólottunk.

Az Egyesült Államokban a gazdasági hatalom koncentrációját vizsgáló ideiglenes országos gazdasági bizottság a következőképpen jellemezte a helyzetet: „Nyíltan meg kell mondani, hogy amikor háború idején vagy más kritikus körülmények között a kormánynak és a társadalmi köröknek a nagytőkével akad dolguk, lehetetlen helyzet keletkezik. A tőkések csakis saját maguk diktálta feltételek között hajlandók bármit is tenni. Ők tartják kezükben az ország természeti erőforrásait, likvid tőkéit, az ország egész gazdaságának kulcspozícióit, az ipari technikai berendezéseket, és az ő oldalukon van a ter-

[50] *G. A. Steiner:* Government's Role in Economic Life. p. 18.

melési tapasztalat. A világháború (első) tapasztalatai — és ezek most láthatóan megismétlődnek — arról beszélnek, hogy a tőkések mindezek működtetésébe csak »megfelelő fizetség« ellenében egyeznek bele. Ez pedig lényegében zsarolás . . .”[51]

Hogy a nemzetgazdaság tervezése a kapitalizmus viszonyai között lehetetlen, azt egyes polgári szerzők, például M. Anshen és F. D. Wormuth, amerikai közgazdászok is kénytelenek elismerni. „A magánvállalkozás és az állami politika” című könyvükben beszélnek a tőkésállamnak arról a kísérletéről, hogy „szabályozza a gazdasági éghajlatot”, és megemlítik az állam gazdasági befolyásának erősödését, végső soron mégis az alábbi következtetésre jutnak: „Bármilyen nagymértékben terjed is az állami tevékenység azokon a területeken, amelyek azelőtt korlátlan magántulajdonban voltak, nálunk nincs »tervgazdálkodás«. A gazdaságot mélyen áthatja az állami beavatkozás . . ., a beavatkozás azonban rendszerint részleges és nem rendszeres. Gyakran ellentmondásos jellegű, és alkalmatlan a kitűzött célok megvalósítására. A gazdaságot olykor »vegyesnek« nevezik, egyesek szerint azonban jobb lenne »összekuszáltnak« nevezni.”[52]

A polgári személyiségek által kidolgozott perspektivikus „tervek” gyakran spanyolfalként szolgálnak, amely mögött a nemzetgazdaság militarizálása és háborús előkészület rejlik.

4. A MILITARIZÁLÁS APOLÓGIÁJA A „TERVEZÉS” ZÁSZLAJA ALATT

Az állam gazdasági beavatkozásának fokozását javasoló munkák többségének egyik legfontosabb jellemző vonása a militarista irányzat. Kivéve egyes reformista szerzőket, akik síkraszállnak a reálbérek emeléséért, mert ebben a belső piac felvevőképességének fokozására szolgáló eszközt látnak, az

---

[51] Idézi *A. Kan:* Измена родине. Заговор против народа, ИЛ, 1950, стр. 295—296.

[52] *M. Anshen, F. D. Wormuth:* Private Enterprise and Public Policy. New York 1954. p. 728. Ugyanilyen álláspontot védelmez G. Zassenhaus, német polgári közgazdász. *(G. Zassenhaus:* International Economic Papers. „Translations prepared for the International Economic Association”, 1956. No. 6. p. 89.)

„irányított kapitalizmus" védelmezőinek többsége kitart a monopoltőke érdekei mellett, és ellenzi a piac kiszélesítésének ezt a módszerét. Ha a gazdasági konjunktúra mesterséges felélénkítéséről van szó, a monopóliumoknak leginkább a fegyverkezési verseny felel meg. Az imperializmusnak és a kapitalizmus általános válságának korszakában a hadikiadások az állami kiadásoknak a monopóliumok által leginkább előnyben részesített formái. A fegyverzet gyártásának erőltetett növelése teljesen összhangban van azokkal az imperialista célokkal, amelyeket a monopoltőke maga elé tűz. A fokozott fegyverkezési hajsza megkönnyíti a fináncoligarchia számára a reakció általános programjának megvalósítását, a monopoltőke és militarista ügynöksége hatalmának megerősítését. Különösen nagy jelentősége van annak, hogy a fokozódó háborús hisztéria körülményei között rendkívül kedvező feltételek alakulnak ki a monopóliumok számára az államkincstár kifosztásához: a hadimegrendelések mesés profitot hoznak a monopóliumoknak.

Igaz, hogy a tőkés gyakorlat ismer olyan eseteket, amikor a válságellenes intézkedéseket az állami költségvetés terhére a gazdaság militarizálása nélkül igyekeztek megszervezni. A legismertebb ilyenfajta kísérlet a Roosevelt-féle „New Deal" volt. Az, hogy a kormány kiadásai milyen méreteket öltöttek, látható az 1933—1939-es költségvetésnek a segélyre és az újjáépítésre vonatkozó bevételeiről, általános és speciális kiadásairól készült táblázatban.[53] (Lásd a 193. oldalon.)

A szövetségi kormány évi kiadásainak összege 1933—1939 között átlag 7 milliárd dollár volt, szemben az 1925—1933-as évi átlagos 3,4 milliárd dollárral. Az újjáépítési programmal kapcsolatos összkiadások összege az 1933—1939-es években elérte a 25 milliárd dolláros impozáns számot. Ezeknek az állami kiadásoknak a hivatalos rendeltetése az volt, hogy közmunkák szervezése útján felszámolja vagy a minimumra csökkentse a munkanélküliséget, és a lakosság vásárlóképességének növelése útján hozzájáruljon a túltermelés felszívódásához.

Ezek az intézkedések, mint ismeretes, nem tudták sem megelőzni az 1937—1938-as évek gazdasági válságának bekövetkezését, sem pedig felszámolni a krónikus tömeges munkanél-

[53] *G. A. Steiner:* Government's Role in Economic Life. p. 181.

Az Egyesült Államok költségvetési bevételei és kiadásai az 1933—1939-es években

(millió dollárban)

	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	Végösszeg
Összes tiszta jovedelem	2 080	3 116	3 800	4 116	5 029	5 855	5 165	29 161
Összes tiszta kiadás	3 864	6 011	7 010	8 666	8 177	7 239	9 027	49 994
Tiszta deficit	1 784	2 895	3 210	4 550	3 148	1 384	3 862	20 833
Államadósság	22 539	27 053	28 701	33 779	36 425	37 165	40 440	
A segélyre és az újjáépítésre fordított kiadások	1 013	3 649	4 265	3 890	4 305	3 342	4 801	25 266
Ebből: kozmunkák (PWA)	472	625	766	914	1 102	880	1 111	5 870
munkanélküli-segélyek	351	716	1916	588	184	154	104	4 013
középítkezés (WPA)		805	11	1298	1 957	1 516	2 283	7 870
ifjúsági kozmunka (CCC)	9	332	436	486	486	326	290	2 265
a farmerek támogatása (AAA)		289	712	533	527	362	782	3 205
hitelek, adósságok leírása	181	882	424	71	150	104	31	2 043

küliséget. Igaz, hogy a Roosevelt kormánya által szervezett hivataloknak (1933—1935-ben — a Szövetségi Közmunkahivatal, 1935—1939-ben a Középítkezési Hivatal) sikerült munkához juttatniuk 1—2 millió embert, sőt 1936-ban 3 milliót, a munkanélkülieknek ennél jó néhányszorta nagyobb serege azonban munka nélkül maradt. Így 1936-ban 3 millió munkanélküli kapott munkát a Középítkezési Hivataltól, 10 milliónak azonban továbbra sem volt munkája, 1937-ben a megfelelő adatok: 1 millió és 8,2 millió, 1938-ban 3 millió és 10,9 millió, 1939-ben pedig 2 millió és 10,2 millió.

Az Egyesült Államokban csakúgy, mint más tőkésországokban a munkanélküliség jelentős csökkenése csupán a második világháború idején következett be. A háború az állami hadikiadások soha nem látott növekedését idézte elő, így az Egyesült Államok hadikiadásai az 1939. évi 1,1 milliárd dollárról 1942-ben 26,5 milliárdra, 1943-ban 70,3 milliárdra, 1944-ben 83,8 milliárdra, 1945-ben 84,6 milliárd dollárra emelkedtek. A hadikiadások az állami megrendelések óriási mértékű megnövekedéséhez vezettek. A következő táblázatból láthatjuk, mekkora volt az állami megrendelések és vásárlások részaránya az Egyesült Államok ipari termelésében a háborús évek alatt.[54]

[54] „National Income 1951". Supplement to „Survey of Current Business", Washington 1951. p. 150.

Év	Bruttó nemzeti termék	Hadimegrendelések és vásárlások	A hadimegrendelések és vásárlások értékének viszonya a bruttó termék értékéhez (%-ban)
	(milliárd dollárban)		
1939	91,3	1,3	1,4
1940	101,4	2,2	2,2
1941	126,4	13,8	10,6
1942	161,6	49,6	34,0
1943	194,3	80,4	41,4
1944	213,7	88,6	41,0
1945	215,2	75,9	30,5

A második világháború végén az Egyesült Államok kormányának egyetlen év folyamán eszközölt hadimegrendelései és vásárlásai csaknem elérték a nemzetgazdaság egész háború előtti termelésének (gross national product) értékét.

Azt a körülményt, hogy Roosevelt intézkedései kudarcot vallottak a válságellenes harcban, a második világháború idején viszont jelentősen csökkent a munkanélküliség, az imperializmus ideológusai a militarizálás dicsőítésére használták fel. A háború utáni időszakban erősen elterjedtek a polgári irodalomban azok az elméletek, amelyek dicsőítik a hadigazdaságot és a gazdaság militarizálását. Ezt az álláspontot hivatalos körök magukévá tették. Így az Egyesült Államok elnöke mellett működő gazdasági tanácsadók vezetője, Saulnier, 1958 tavaszán kijelentette: „A védelmi kiadások megnövelése hasznos lesz a gazdaság számára is. A gazdaságnak ösztönzésre van szüksége. Az ösztönzést, amelyet az adók csökkentésétől várunk, a hadikiadások növekedésének eredményeképpen kapjuk majd meg."[55] A hadigazdaság dicsőítésének alapjául az az állítás szolgál, hogy a háború és a gazdaság militarizálásának feltételei között nem érvényesülnek a kapitalizmus gazdasági törvényei. A hadigazdaságot a polgári apologéták antagonisztikus ellentmondásoktól mentes, tervszerű gazdaságnak ábrázolják. Ezekkel az állításokkal kapcsolatos az a polgári irodalomban elterjedt koholmány, amely szerint a hadigazdaság a munkanélküliség elleni harc eszköze.

[55] Idézi *C. Murphy:* The White House and the Recession. „Fortune", May 1958. p. 242.

A polgári irodalomban már az első világháború időszakában kezdett tért hódítani az a jobboldali szocialisták által különösen felkarolt elmélet, amely szerint a hadigazdaság a „hadiszocializmus" kifejeződése. Ez az „elmélet" nagyon elterjedt a polgári irodalomban a második világháború idején is és a háború utáni időszakban is. Ennek az elméletnek fő értelme annak eltussolása, hogy a tőkésországok gazdasága alá van vetve a monopoltőke érdekeinek. Ezért terjesztik a polgári közgazdászok azt a legendát, hogy a tőkés gazdaság háború idején gyökeresen megváltoztatja jellegét és törvényszerűségeit.

Így R. W. Clark, angol közgazdász azt állítja, hogy gyökeres különbség van a tőkésországok hadigazdasága és békegazdasága között. „A gazdaságnak ez a két típusa — írja — gyökeresen különbözik egymástól."[56] Az a nézet, mely szerint a tőkés gazdaság a háború idején gyökeresen megváltozik, Clarknél összefonódik azzal a polgári irodalomban széles körben elterjedt elmélettel, hogy háború idején a tőkésállamnak döntő szerepe van. „Háború idején — írja Clark — a kormány dönti el, mit kell termelni. Az állam diktátorrá válik a gazdaság területén."[57]

Az amerikai irodalomban ugyanezt az álláspontot fejtette ki W. Ogburn. A második világháború idején megjelent egyik cikkében ezt írta: „A háború hatása gazdasági életünk szervezetére olyan, hogy a gazdasági élet természete gyökerében megváltozik. A szabad tőkés vállalkozásra épült gazdaság ebben a hadigazdaságban nincs többé. Helyébe — legalábbis a háború idejére — másik, tőle eltérő rendszer lépett, amelynek még nincsen általánosan elfogadott elnevezése." Ezt a rendszert — Ogburn szavai szerint — „hadigazdaságnak", „irányított gazdaságnak" vagy „tervezett gazdaságnak" lehet nevezni.[58] Ogburn úgy igyekszik feltüntetni a dolgot, mintha a hadigazdaság viszonyai között elvi változások mennének végbe a magántulajdonban az extraprofitadó miatt. „A tulajdonosoknak — írja — továbbra is törvényes joguk van a tulajdonra, ha azonban nem tehetnek szabadon vele azt, amit akar-

---

[56] *R. W. Clark:* The Economic Effort of War, London, 1940. p. 16.
[57] Ugyanott, 15. old.
[58] *W. Ogburn:* The War State. „Economic Problems of War and its Aftermath". Ed. by Ch. W. Wright, Chicago 1942. pp. 135—136.

nak, ha a tulajdonból származó tiszta jövedelmet bizonyos mértékig elvonják tőlük, akkor ennek a jognak (legalábbis a háború folyamán) már nincs meg az a tartalma, amellyel általában a tulajdont felruházzák."[59]

S. E. Harris, ismert amerikai keynesista már a háború utáni időszakban a gazdálkodás tőkés elveitől való eltávolodásnak ábrázolta a hadigazdaságot. „Lehetséges, hogy a háború és a hatalmas hadikiadások igen veszedelmesen fenyegetik a tőkés rendszert..." — írja. „Az atomháború — folytatja Harris — még a fent említettnél is sokkal szigorúbb gazdasági ellenőrzéshez vezet. A kapitalizmusnak jóformán nyoma sem marad."[60]

Azt a kitalálást, hogy a hadigazdaság már nem tőkés jellegű, a hadigazdasággal foglalkozó cikkek és könyvek egész sora védelmezi. Ez a kitalálás a vezérfonala a militarizálás kérdéseiről az utóbbi években megjelent számos munkának.

A valóságban a tőkésországok hadigazdaságának alapját a tőkés termelési módra jellemző általános gazdasági törvények képezik. Bármilyen változásokat hoz is a háború a hadviselő országok gazdaságában, egymaga nem tudja megváltoztatni a társadalom gazdasági szerkezetét, a termelési mód alapvető sajátosságait és az ezeket kifejező gazdasági törvényeket. A háború egymaga nem szüntetheti meg a termelési eszközök magántulajdonát és azokat a körülményeket, melyek a proletárokat munkaerejük eladására kényszerítik.

A polgári közgazdászok nézeteik alátámasztása végett arra hivatkoznak, hogy a tőkésországokban az állam gazdasági beavatkozása fokozódik a háborúnak és a gazdaság militarizálásának körülményei között. Semmiféle állam sem tudja azonban „hatályon kívül helyezni" a gazdasági törvényeket. A tőkésállam gazdasági beavatkozása a monopoltőke érdekében és a kapitalizmus gazdasági törvényeinek érvényesülése alapján valósul meg. A háború és a militarizálás, melyek végső soron a magas monopolprofitért folyó hajsza következményei, nem szüntethetik meg az őket létrehozó okokat.

---

[59] Ugyanott, 135. old.

[60] *S. E. Harris:* The Battle of the Budget. „Current History", May 1954. pp. 290—291.

A tőkés gazdasági rendszer képezi a tőkésországok hadigazdaságának alapját és határozza meg szervezetét, a hadikiadások fedezésének módszereit, a megrendelések elosztását, a vállalatok munkájának szervezését stb. A háború olyan tényező, amely meggyorsítja a tőkés termelési mód minden ellentmondásának és tendenciájának fejlődését.

A monopolista hadi államkapitalizmus, a tőkésországok hadigazdaságának alapja, semmiképpen sem tekinthető a kapitalizmus tagadásának. Lenin az első világháború idején kimerítő magyarázatot adott erre a kérdésre. „A legelterjedtebb tévedés — írta — az a polgári-reformista állítás, hogy a monopolkapitalizmus vagy állammonopolista kapitalizmus *már nem* kapitalizmus, már »államszocializmusnak« vagy ehhez hasonlónak nevezhető. A teljes tervszerűséget természetesen a trösztök nem hozták létre, ezt ma sem biztosítják, és nem is biztosíthatják. De ha hoznak is létre tervszerűséget, ha számontartják is a tőke mágnásai nemzeti vagy akár nemzetközi méretekben a termelés terjedelmét, és ha tervszerűen szabályozzák is a termelést, mégis *kapitalizmusban* maradunk, még ha a kapitalizmus új szakaszában is, de azért kétségkívül kapitalizmusban."[61]

„... Az, amit a német Plehanovok (Scheidemann, Lensch stb.) »hadiszocializmusnak« neveznek, a valóságban nem más, mint monopolista hadi államkapitalizmus, vagy egyszerűbben és világosabban: katonai kényszermunka a munkások számára, a kapitalisták profitjainak katonai védelme."[62]

Annak a polgári koholmánynak, amely szerint a hadigazdaság nem tőkés jellegű, szemléltető cáfolata az a tény, hogy a háború és a gazdaság militarizálása a monopoltőke hatalmas méretű megerősödésének és meggazdagodásának eszköze. A nagy monopolista egyesülések képviselői alkotják ama hadigazdasági szervek magvát, amelyek révén a hadicikkekre vonatkozó megrendelések elosztása, a vállalatok nyersanyaggal és munkaerővel való ellátása és az úgynevezett „gazdasági szabályozás" rendszerébe tartozó egyéb intézkedések végre-

[61] *Lenin:* Állam és forradalom. Művei. 25. köt. Szikra 1952. 474—475. old.

[62] *Lenin:* A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene. Művei. 25. kot. 384. old.

hajtása történik. Így az Egyesült Államokban a második világháború és a koreai háború idején a hadimegrendelések oroszlánrészét a legnagyobb monopóliumok kapták. Ezek ráadásul számos igen fontos kiváltsághoz jutottak. Előjogot biztosítottak számukra a hiány-nyersanyagok, alkatrészek, berendezések stb. beszerzésében. A kormánnyal kötött nagy volumenű szerződések lehetővé tették a monopolszervezeteknek, hogy termelési kapacitásukat a legkedvezőbb feltételek között, az ötéves amortizációról szóló törvénnyel összhangban nagy adókedvezmények felhasználásával kibővítsék.

A háború és a gazdaság militarizálása a profit korlátlan növekedését biztosítja a monopóliumok számára. Ezt világosan illusztrálják azok az adatok, amelyek azt mutatják, hogyan növekedett az Egyesült Államok társaságainak profitja a második világháború idején. 1938-ban az amerikai társaságok 3,3 milliárd dollár profithoz jutottak. 1939-től, amikor az Egyesült Államokban erős fejlődésnek indult a hadiipar, a társaságok profitja gyors növekedést mutat. 1939-ben 6,4 milliárd, 1944-ben 23,3 milliárd dollár volt a profit összege.[63] Az Egyesült Államokban, mint ismeretes, 1943-ban érte el a haditermelés a maximumát. Nem véletlen, hogy a második világháború ideje alatt ebben az évben volt a legmagasabb a profit összege.

Az a körülmény, hogy a tőkés monopóliumok a háborúnak és a gazdaság militarizálásának feltételei között hallatlanul meggazdagodtak, szemléletesen mutatja annak az állításnak a teljes képtelenségét, hogy a hadigazdaság semmivé teszi a „profitmotívumot".

A polgári apologéták állításaival szemben a gazdaság militarizálásának közvetlen eredménye a kapitalizmus viszonyai között a dolgozók abszolút és relatív elnyomorodásának fokozódása. A tőkésországok hadigazdaságának legfontosabb vonása a dolgozók kizsákmányolásának fokozása a munka militarizálása alapján, a rabszolgamunka-rendszer bevezetése, a munkanap meghosszabbítása és a munka intenzitásának fokozása alapján. A monopóliumok felhasználják a katonai rendszert a sztrájkok megtiltására, a munkabérek befagyasztására, a munkások kíméletlen kizsákmányolására és elemi jogaiktól

[63] „Факты о положении трудящихся в США (1953—1954 гг.)", стр. 19

való megfosztására. A munkásoknak magában a termelési folyamatban való növekvő kizsákmányolása együtt jár a dolgozóknak az adók és az infláció útján történő kirablásával. A monopoltőke a dolgozókra hárítja át a háborúk és a militarizálás finanszírozásának terhét.

A polgári közgazdászok a gazdaság militarizálásának dicsőítése során különösen nagy jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy a militarizálás állítólag a gazdasági túltermelési válságok ellenszereként hat. A valóságban a militarizáció deformáló hatást gyakorol a tőkés ciklus menetére, de nem képes megváltoztatni alapvető törvényszerűségeit. A militarizálás deformáló hatása három irányban érvényesül.

Először, a militarizálás erősen fokozza az egyes termelési ágazatok fejlődésének egyenlőtlenségét, rendkívül nagy aránytalanságokat idéz elő az egyes ágazatok között. A militarizálás elősegíti a hadiágazatok fejlődését és a békés szükségletre — elsősorban a fogyasztásra — termelő iparágak és a mezőgazdaság szűkülését.

Másodszor, a gazdaság militarizálásának körülményei között a gazdasági válság — a nagy hadikiadások és az államadósságok növekedése kapcsán — együtt jár a magas inflációs árszínvonal megőrzésével. Az infláció ellentmondásos hatást gyakorol az újratermelés menetére. Egyrészt ösztönzi a tőkebefektetések növelését, spekulációs árukészletek kialakítását. Másrészt a dolgozók még kíméletlenebb kizsákmányolásának és kirablásának eszköze lévén, a fogyasztási cikkek iránt megnyilvánuló reális kereslet csökkenéséhez vezet.

Harmadszor, a gazdaság militarizálásának az a tendenciája, hogy a haditermelés fejlesztése révén elodázza a gazdasági válság kitörését, ugyanakkor azonban elősegíti a dolgozók elnyomorodásának fokozódását, a kapitalizmus termelési lehetőségei és a társadalom fogyasztóképessége közötti ellentmondás éleződését, a termelési anarchia és a különféle gazdasági ágazatok közötti aránytalanság növekedését és végső soron — a gazdasági túltermelési válságok kiéleződését.

A polgári közgazdászok csupán egyik oldalát hangsúlyozzák a militarizálás újratermelésre gyakorolt hatásának (a gazdasági válságok késleltetését). Ugyanakkor elhallgatják a másik oldalt, azt, hogy a militarizálás elősegíti a tőkés újratermelés ellentmondásainak további éleződését.

Az Egyesült Államoknak a második világháborúban és a háború utáni időszakban szerzett tapasztalatai megmutatták, hogy a militarizálás ha elősegíti is a termelés átmeneti kiszélesítését, ez az ösztönző hatása korlátozott keretek között mozog. Minél tovább tart a gazdaság militarizálása, annál inkább gyengül a termelés növekedésére gyakorolt ösztönző hatása, és annál inkább fokozódik az újratermelési folyamat ellentmondásainak általa előidézett kiéleződése.

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy az Egyesült Államokban az ipari termelés már 1943-ban, vagyis a haditevékenység tetőfokán meghaladta a hadiszükségletet. 1943 után az Egyesült Államokban elkezdődik az ipari termelés csökkenése. Így az ipari termelés indexe a következőképpen alakult: (1935—1939 = 100) 1943-ban — 219, 1944-ben — 216, 1945-ben — 186. Ezzel bebizonyosodott, hogy az áruk társadalmi kínálata még a világháború viszonyai között is túlszárnyalhatja a fizetőképes társadalmi keresletet.

A háború utáni időszak szintén elég anyagot szolgáltat annak bebizonyítására, hogy a gazdaság militarizálása korántsem mindenható csodaszer a gazdasági válságok ellen. Az Egyesült Államok gazdaságának fokozott militarizálása nem tudta megelőzni sem az 1953—1954., sem az 1957—1958. évi válságot.

A gazdaság militarizálása, bármilyen oldalról közelítjük is meg, semmiképpen sem tekinthető a kapitalizmusra jellemző antagonisztikus ellentmondások leküzdésére alkalmas eszköznek.

A hadigazdaság lenini jellemzése — „katonai kényszermunka a munkások számára, a kapitalisták profitjainak katonai védelme" — érvényben van a mai kapitalizmusban is.

Az a buzgóság, amellyel a mai polgári közgazdászok a militarizálást védelmezik, azt a tényt tükrözi, hogy a tőkésosztály legfőbb feladatának megoldása — a kapitalizmus megőrzése és megerősítése — érdekében kész bármilyen kalandra és bármilyen nem termelő kiadásra.

A mai polgári közgazdászok hanyatlásának bemutatására érdekes szembeállítani azokat az eszméket, amelyek a polgári irodalomban a múlt század közepén uralkodtak, és amelyek ma uralkodnak. Marx a következő szavakkal jellemezte a múlt század közepén uralkodó manchesteri iskola gazdasági nézeteinek lényegét: „Azt a küzdelmet, amelyet ez a párt a régi

angol intézmények — a társadalmi fejlődés elavult, eltűnőben levő szakaszának termékei — ellen folytatott, a következő jelmondat foglalja össze: termelj, amilyen olcsón csak tudsz, és küszöböld ki a termelés minden fölös költségét... A királyság a maga »barbár pompájával«, udvarával, civillistájával és lakájaival — mi más, mint fölös termelési költség? ... A nagy állandó hadsereg? fölös termelési költség. A gyarmatok? fölös termelési költség. Anglia olcsóbban kizsákmányolhat idegen nemzeteket, ha békében él velük."[64]

A manchesteri iskola képviselőitől eltérően a mai polgári közgazdászok az állami kiadások növelésére, a hadsereg és a fegyverzet növelésére, a területi terjeszkedésre, a gyarmatbirodalmak fenntartására, a borzalmas pusztulással fenyegető új háborúk előkészítésére helyezik a fő hangsúlyt. Mindez nem jelenthet mást, csak azt, hogy például megnövekedett a faux frais, melynek túlnyomó részét a dolgozóknak kell fedezniük. Most már nem a békét minősítik a nemzetek számára gazdaságilag legelőnyösebb állapotnak, hanem a nemzetközi feszültséget dicsőítik és reklámozzák a gazdasági virágzás nagy üzleti aktivitását biztosító feltételként.

Az államnak a gazdasági életben betöltött döntő szerepét hirdető polgári elméletek nem csupán újratermelik — eltorzított formában — az állammonopolista kapitalizmus megerősödésének tényét, ezek az elméletek emellett mintegy reakciói is a szocialista társadalom sikereinek, mert a tőkésállamnak akarják tulajdonítani azt a gazdasági szervező funkciót, amelyet oly sikeresen lát el a szocialista állam. A valóságban ezt a funkciót csakis szocialista viszonyok között lehet ellátni, feltételei a szocialista társadalom természetéből fakadnak. Először, a szocialista állam a fő és döntő termelési eszközök tulajdonosa és teljhatalmú irányítója; másodszor, a szocialista gazdaság nem fejlődhet másképpen, mint terv szerint, a gazdaság tervszerű fejlődésének törvényével összhangban; harmadszor, a szocializmus feltételezi a társadalom minden tagja által végzett munkának és minden egyes ember fogyasztásának szigorú nyilvántartását és ellenőrzését, s ezt csak a szocialista társadalomban lehet megszervezni.

---

[64] *Marx:* The Chartists. „New York Daily Tribune", 25. VIII. 1852. Nr. 3543.

A POLGÁRI VÁLSÁGELMÉLETEK FEJLŐDÉSE

A mai polgári válságelméletek fejlődésére a legnagyobb hatást az 1929—1933. évi világgazdasági válság gyakorolta. Ez a válság a termelés példátlan csökkentését idézte elő az összes tőkésországokban (az ipari termelés volumene 1932-ben az 1929. évi színvonalhoz viszonyítva az Egyesült Államokban 53,8%, Németországban 59,8%, Franciaországban 69,1%, Angliában 83,8% volt), és számos hagyományos polgári elképzelést rendített meg. A válság természetesen aggodalmat keltett a tőkésosztály köreiben a kapitalizmus sorsát illetően.

Az 1929—1933. évi világgazdasági válságnak a polgári közgazdasági gondolatra tett hatása sokszor szóba került az irodalomban. Csak két példát vizsgálunk meg. A. H. Hansen írta: „A nagy depresszió (a polgári közgazdászok így nevezik az 1929—1933-as válságot. — *I. B.*), amely 1929-ben kezdődött... az egész világtörténelem egyik legmegrázóbb eseményeként jelölhető meg. A legkülönbözőbb utakon, a legkülönbözőbb módok ezreivel ásta alá az emberi gondolkodás régi sablonjait, különösen a gazdasági intézményekkel és a gazdaságpolitikával kapcsolatban."[1] „A nagy depresszió — írják W. J. Baumol és L. V. Chandler — nagy örökséget hagyott, amely még mindig nagy hatást gyakorol a társadalmi gondolkodásra és a társadalmi politikára. Ez többek közt a következőkben fejeződik ki:

[1] *A. H. Hansen:* Stability and Expansion „Financing American Prosperity", New York 1945. p. 200.

1. A válságoktól való erős félelem . . .[2]

2. A munkanélküliség megelőzését és az emberek milliói számára a gazdasági biztonság biztosítását célzó jelentős állami beavatkozás szükségessége. Ez a szükséglet olyan nagy, hogy most egyetlen politikai párt sem szerezheti és tarthatja meg a hatalmat, ha nem tesz ígéretet az állam óriási erejének felhasználására abból a célból, hogy megelőzze a munkanélküliséget és a deflációt, s hogy enyhítse (ameliorate) hatásukat, ha felütik a fejüket . . .

3. A funkciók átkerülése az államoktól és a helyi önkormányzatoktól a szövetségi kormányhoz."[3]

1. A MAI POLGÁRI VÁLSÁGELMÉLETEK EGYES SAJÁTOSSÁGAI

Az 1929—1933-as gazdasági válság közvetlen hatására a válságok problémájával foglalkozó polgári irodalomban előtérbe kerültek a válságellenes politika kérdései. A harmincas évekig ezek a kérdések másodrendű szerepet töltöttek be, sőt, a polgári közgazdászok többsége fel sem vetette őket. Ez teljesen természetes volt, és megfelelt annak az akkoriban uralkodó álláspontnak, hogy az állam gazdasági beavatkozását a minimumra kell szorítani. A válságellenes politika szükségességének tagadása összhangban volt a polgári irodalomban akkor uralkodó Say-féle „realizálási elmélettel" is, amely tagadta az általános túltermelést, és a válságot az egyensúly véletlen és helyi megbontására vezette vissza. A szóban forgó időszak polgári közgazdászaira az a törekvés volt jellemző, hogy mindenképpen lekicsinyeljék a válságok jelentőségét, s a kérdés ilyen feltevése mellett semmivé vált a válságellenes intézkedések jelentősége is.

---

[2] A válságoktól való félelmet világosan mutatja egy amerikai polgári közgazdász következő kijelentése: „A múltban azt gondolták, hogy a gazdasági válságok kellemetlenek ugyan, de mint periodikus nagytakarítások elkerülhetetlenek. Ma keserű tapasztalatból tudjuk, hogy gazdasági és társadalmi struktúránk nem él túl ilyen általános nagytakarításokat." (*S. H. Christians:* Technological Advance and National Policy. NPA., „Special Report", No 3. Washington December 1954. p. 4. Idézi *F. Pollock:* Automation. Frankfurt am Main 1956. S. 288.)

[3] *W. J. Baumol* and *L. V. Chandler:* Economic Processes and Policies. p. 149.

A legismertebb kísérlet a válság ellen küzdő vállalkozók megsegítésére a harmincas évek előtt az úgynevezett „gazdasági barométerek" kidolgozása volt, amely a húszas években a harvardi iskola kezdeményezése nyomán erősen elterjedt a különféle tőkésországokban. E „gazdasági barométerek" segítségével próbálták a konjunktúrakutató intézmények előre megmondani a válságok bekövetkeztének időpontját. Ezek az intézmények azonban nem mentek tovább prognózisok készítésénél, a válságok elleni közvetlen harc és a válságok súlyos következményeinek felszámolása a vállalatokra hárult.

A válságok elleni harc szervezésére irányuló egyéb kísérletek közül nagyon ismert az Egyesült Államok 1913. évi banktörvénye. Ennek alapján szervezték meg a szövetségi tartalékrendszert. Az 1913. évi banktörvény alapját képező elgondolás szerint a tartalékbankoknak fellendülés idején fékezniük kell a termelés túlságosan gyors megnövekedését és az árak emelkedését — a leszámítolási kamatláb felemelése és a hitel megdrágítása útján. Válságok és depressziók időszakában a szövetségi tartalékrendszerre hárul az a feladat, hogy megállítsa a termelés csökkentését a leszámítolási kamatláb leszállítása és a hitel olcsóbbá tétele segítségével. A leszámítolási kamatláb szabályozását a banktörvény a tartalékbankoknak a pénzforgalom tömegére gyakorolt hatásával kapcsolta össze. Mint látjuk, a válságellenes intézkedések az Amerikai Egyesült Államok hitelrendszerének és pénzforgalmának befolyásolására korlátozódtak.

Az 1929—1933. évi válság erősen aktivizálta a polgári közgazdászokat a válságellenes tervezetek kidolgozására. A polgári irodalomban a legkülönbözőbb ilyen tervezetek tömege látott napvilágot. A polgári szerzők és államférfiak válságellenes javaslatai azonban általában megegyeznek egymással. Bizonyos áttekintést nyújt ezekről a javaslatokról az Egyesült Nemzetek Szervezetének főtitkára mellett működő szakértők válságellenes intézkedéseket tartalmazó programja.[4] A szakértők a következő intézkedéseket javasolták:

1. A költségvetési programoknak mind az állami kiadásokra,

[4] „National and International Measures for Full Employment. Report of a Group of Experts, Appointed by the Secretary General". United Nations, New York 1949. p. 77.

mind pedig az adókra vonatkozó évenkénti felülvizsgálása a nemzeti jövedelem egyenlőbb elosztása végett.

2. Az „automatikus stabilizátorok" felhasználásá. Ezeken olyan tényezőket kell érteni, amelyek a válság ellen hatnak, és különleges kormányrendeletek nélkül, a hatályban levő törvények folytán érvényesülnek. Az ilyen „automatikus stabilizátorok" közé tartozik a program szerzői szerint a progresszív jövedelemadó, amely mellett az egyes egyének jövedelmének csökkenését bizonyos mértékben kompenzálja az, hogy az adót alacsonyabb tarifa szerint kell fizetni; a társadalombiztosítási és a munkanélküli-segélyek, amelyek bizonyos mértékben kompenzálják egyes csoportok vásárlóképességének csökkenését; a farmerek támogatása stb.

3. A magánbefektetések ösztönzése hitel- és adókedvezmények segítségével.

4. A közberuházások tervezése; e tervezés alapjává azt az elvet kell tenni, hogy a közberuházásokat a ciklus egyes szakaszaiban olyan mértékben kell elrendelni, amilyen mértékben kompenzálni tudják a magánberuházások ingadozását.

5. A mezőgazdasági jövedelem stabilizálása az áraknak a megfelelő színvonalon tartása útján.

6. A ciklusellenes intézkedések rendszerének fenntartása. Ezek az „automatikus stabilizátoroktól" eltérően minden esetben speciális kormányhatározatot igényelnek. A szakértők programja az ilyen intézkedések közé sorolja a jövedelemadó kulcsának megváltoztatását a ciklus különböző szakaszaiban, az állami kiadások volumenének és szerkezetének megváltoztatását stb.

A polgári államférfiak és szerzők által javasolt válságellenes programokban különböző osztályok harca tükröződik.

A monopoltőke úgy akarja leküzdeni vagy enyhíteni a válságokat, hogy fokozza a fegyverkezési hajszát és a gazdaság militarizálását; fokozza a gazdasági terjeszkedést, hogy a válságot más országokba exportálhassa; adó- és hitelkedvezmények útján ösztönzi a magánberuházásokat; kifejleszti az állami beruházásoknak a monopóliumok számára legkedvezőbb formáit; igyekszik lenyomni a reálbéreket és kiszorítani a kisvállalatokat oly módon, hogy az állami megrendeléseket a legnagyobb társaságoknak juttatja; diszkriminációs hitelpolitikát folytat és így tovább.

A monopoltőke képviselői egyáltalán nem szívesen egyeznek bele olyanfajta válságellenes intézkedésekbe, amelyeknek lényege a dolgozók vásárlóképességének növelése, a reálbér emelése — az adók csökkentése, a közmunkák programjának kiterjesztése stb. útján. Az Egyesült Államok vezető monopoltőkés köreinek álláspontját megítélhetjük a First National City Bank közlönyének 1958 áprilisi száma alapján. A közlöny szerzői kategorikusan ellenzik a reálbérek emelését, mert — mint mondják — az ilyen emelés inflációt idézhet elő.

A közlöny helyeslően ismerteti Eisenhower 1958. március 18-i beszédét, amely elvetette a közmunkák programját, mert nem tartja alkalmas eszköznek a munkanélküliség elleni harcra. Eisenhower fő érve az volt, hogy az ilyen program megvalósítása nehézségeket támaszthat a magánvállalatok számára. A közlöny szerzőinek véleménye szerint a válságellenes politikával kapcsolatos problémák sikeres megoldásának kulcsa a legkedvezőbb feltételek megteremtése a magánvállalatok számára. „A munkanélküliség problémáinak reális megoldása a magánvállalatok ösztönzésében, nem pedig a helyettesítésében rejlik."[5] Ebből a szempontból vizsgálja a közlöny az adópolitika kérdéseit is. A szerzők állást foglalnak a magánszemélyek adóinak csökkentése ellen, viszont síkraszállnak a vállalatok számára „legkedvezőbb adóklíma"[6] létrehozásáért. A vállalatok kiadásait kell ösztönözni, nem pedig a fogyasztókét, jelentik ki.

Ebben a közlönyben rendkívül nyíltan tükröződik a monopóliumoknak a válságellenes politika kérdéseire vonatkozó álláspontja.

A polgári közgazdászok, hogy a válságellenes intézkedéseket a dolgozók számára vonzóbbá tegyék, egyrészről álcázzák ezeknek a programoknak a leggyűlöletesebb pontjait, például a hadikiadások felduzzasztására irányuló követelést, másrészről pedig senkit semmire sem kötelező frázisokat foglalnak ezekbe a programokba a személyes fogyasztás felemeléséről, a vagyoni különbségek enyhítéséről, néha pedig — még a monopolárak elleni harcról is.

---

[5] „Business and Economic Conditions". „First National City Bank. Monthly Letter", April 1958. p. 42.

[6] Ugyanott.

Szükségtelen bizonygatni, hogy a monopoltőkének esze ágában sincs megvalósítani az ilyenfajta javaslatokat. Egyes engedményekbe csupán a proletariátus osztályharcának rendkívül erős nyomása alatt egyezik bele, s közben igyekszik, ahol csak lehet, korlátozni ezeket az engedményeket, hogy ne veszélyeztessék a magas monopolprofitokat.

A polgári közgazdászok feladata a jelenlegi körülmények között egyrészt az, hogy megindokolják azokat a válságellenes intézkedéseket, amelyek a legelőnyösebbek lennének a monopoltőke számára, másrészt pedig az, hogy úgy tüntessék fel őket, mintha megfelelnének a dolgozók érdekeinek.

A válságelméletek és a válságellenes programok szorosan összefüggenek egymással. A válságok megelőzésére és megszüntetésére szolgáló egyes intézkedések kiválasztása attól fugg, hogyan magyarázzák a polgári közgazdászok a válságok okait. A logikai következetesség szempontjából ez az összefüggés teljesen érthető és természetes. Ám az 1929—1933-as válság után fordított összefüggést is találunk a polgári irodalomban. A mai polgári közgazdászokra vonatkozólag azt lehet mondani, hogy a válságellenes politika általuk javasolt programjai nem annyira a megfelelő válságelméletekből folynak, mint inkább maguk határozzák meg ezeknek az elméleteknek a tartalmát. Az elméletet idomítják úgy, hogy igazolja a válságellenes programokat.

Ez a mai polgári válságelméleteket jellemző, a kérdés új feltevését tükröző egyik legfontosabb vonás. Ez annak a közvetlen következménye, hogy az összes eddig javasolt válságellenes intézkedések csődöt mondtak, különösen az 1929—1933-as gazdasági válság során. Ezzel magyarázható az új válságellenes intézkedések lázas keresése. A válságellenes receptek kidolgozása rendkívül nagy jelentőségűvé vált. Ez elvesztette a tudományosságnak még azt a szerény látszatát is, amely eddig megvolt, és valóságos kuruzslássá lett.

A mai válságelméleteknek ez a legfontosabb vonása közvetlenül kapcsolatos a mai polgári politikai gazdaságtan válságával. Ez a vonás a kapitalizmus belső erőinek működésébe vetett hit hiányát és a gazdaságpolitikára, a válságellenes harc legfontosabb eszközére való orientációt tükrözi.

E vonással szorosan kapcsolatos a válságok kérdésével foglalkozó mai munkák másik sajátossága, amely a különféle vál-

ságelméletek eklektikus összeegyeztetésében fejeződik ki. Ezt az eklekticizmust a válságellenes programok sajátosságai tették szükségessé. A polgári személyiségek úgy vélik, hogy az ilyen programok megvalósításának legjobb feltétele a válságellenes harchoz javasolt eszközök sokfélesége. Itt nyilvánvalóan abból az egyszerű számításból indulnak ki, hogy jobb egyidejűleg több harci eszközt felhasználni a válságok ellen — valamelyik majd csak hatni fog közülük. Lehetséges, hogy még egy másik gondolat is meghúzódik itt: ha a javasolt válságellenes intézkedések egyenként csekély hatásúak, a különféle válságellenes intézkedések összessége talán hatásos lesz. Mindenesetre, lélektani alapoktól függetlenül, a válságellenes programok többsége számos gyakorlati javaslatot foglal magában. Az ilyenféle sokrétű programok igazolására felettébb alkalmas az „okok sokaságának elmélete".

Ez az elmélet, bár nem mindenki védi nyíltan, alapjául szolgál a válságok problémájával foglalkozó mai művek többségének. A legvilágosabban ezt az elméletet H. G. Moulton, ismert amerikai polgári közgazdász fogalmazta meg. Ő kategorikusan kijelentette: „Semmiféle valós alapunk sincs annak feltételezésére, hogy van valamilyen egyetlen fő ok."[7] (A válságok okáról van szó. — *I. B.)* Moulton olyan messzire megy a fő ok tagadásában, hogy különféle gazdasági válságoknál egymástól eltérő, önálló okokat feltételez. Egyes polgári szerzők azt hangoztatják, hogy a különféle gazdasági válságokat szöges ellentétben álló okok magyarázzák. Így például E. Lundberg, svéd közgazdász azt a tételt hirdeti, hogy egyes válságokat a túlságosan erős takarékossági tendencia és a fogyasztási cikkek iránt megnyilvánuló elégtelen kereslet okoz, más válságokat pedig — a megtakarítások elégtelensége a tőkének új beruházásokra irányuló szükségleteihez képest. „Talán helyes az az állítás — írja Lundberg —, hogy a termelés kiszélesítése nem folytatódhat, mert a megtakarítás egyidejűleg túlságosan nagy és túlságosan kicsi."[8]

J. Akerman, másik ismert svéd közgazdász azt hangsú-

---

[7] *H. G. Moulton:* Controlling Factore in Economic Development. Washington 1949. p. 54.

[8] *E. Lundberg:* Studies in the Theory of Economic Development. New York 1955. p. 155.

lyozza, hogy a válságok magyarázatának a polgári elméletek négy változatának összekapcsolására kell épülnie:

1. pénz- és hitelelméletek;

2. a tőke képződésében fellépő aránytalanságok elmélete (a megtakarítások és a beruházások volumene közötti; a feltételezett és a tényleges jövedelmezőség közötti; az elképzelt és a realizált árak közötti aránytalanság);

3. a válságot a termelési és a technikai nehézségekből levezető elméletek;

4. az elégtelen fogyasztás elméletei.

„Ez a négy elmélet — állapítja meg Akerman — mind igazolódott. Ezeknek nagyobb vagy kisebb jelentőségük van a különféle válságokkal kapcsolatban. Arról van szó, hogy ezeknek a magyarázatoknak az alapján építsük fel az általános elméletet, nem pedig arról, hogy kiválasszunk egyet közülük."[9]

A polgári közgazdászok többsége által különféle formákban kombinált válságelméletnek ehhez a listájához kell sorolni még a lélektani elméletet, amely a válságokat a vállalkozók optimista és pesszimista hangulatának váltakozásából magyarázza, valamint az utóbbi években széles körben elterjedt multiplikátor- és akcelerátor-elméletet.[10]

Bármennyire nagyok is a polgári válságelméletek egyes változatai közötti különbségek, egyesíti őket egy közös módszertani hiba: a gazdasági válságok okát nem a tőkés termelési módban, annak összes ellentmondásaiban keresik, hanem technikai, termelési és lélektani tényezőkben, amelyeket a tőkés termelési viszonyok és a tőkés ellentmondások egész rendszerétől függetlenül vizsgálnak.

---

[9] *J. Akerman:* Structures et cycles économiques. t. I. p. 218.

[10] A válságok eklektikus magyarázatának széles körű elterjedése megnehezíti a mai polgári válságelméletek osztályozását. Mindenesetre a meglevő sémák, például G. Haberler osztályozása, amelyet „Virágzás és depresszió" című ismert könyvében találunk *(G. Haberler:* Prosperity and Depression, Genéva, 1941.), elavultak. (Az alábbi elméleteket különbözteti meg: tisztán pénzügyi elméletek, túltőkésítési elméletek két változatban — pénzügyi, nem pénzügyi —, az akcelerátor-elméletet, a válságokat a termelési költségek változásaival magyarázó elméletet, az elégtelen fogyasztás elmélete, a lélektani elmélet.) Így egy és ugyanazon szerző, például Keynes, felhasználja az elégtelen fogyasztás elméletét is, a lélektani elméletet is, a multiplikátor-elméletet is.

A különböző polgári válságelméleteknek ez a módszertani egysége kifejeződik a gyakorlati javaslatok területén is. Ezeket egy közös vonás egyesíti — az az illúzió, hogy a válságok kiküszöbölhetők vagy veszélytelen méretekre csökkenthetők a kapitalizmus keretei között. A polgári közgazdászok olyan okokat gondolnak ki, amelyekről azt mondhatnánk, hogy engedelmeskednek a tőkésállam hatásának.

Nem csoda, hogy a polgári közgazdászok, akik gondosan összegyűjtik és „összeegyeztetik" egymással a legkülönbözőbb válságelméleteket, egyeséges frontot alkotva lépnek fel a válságok egyedül helyes és tudományos marxista elmélete ellen. Ez az elmélet teljesen elfogadhatatlan a monopóliumok apologétái számára, mert egészen elveti még a lehetőségét is annak, hogy a gazdasági válságok megszűnjenek tőkés viszonyok között, s hogy polgári állam „ellenőrzést" gyakoroljon a válságok felett. A marxizmus—leninizmus kimerítő teljességgel és világossággal feltárta, hogy a túltermelési válságok alapja maga a tőkés gazdasági rendszer, hogy fő okuk a termelés társadalmi jellege és a termelés eredményeinek magántőkés elsajátítási formája közötti ellentmondás. A kapitalizmus ezen alapvető ellentmondása a kapitalizmus termelési lehetőségeinek kolosszális növekedése és a milliós dolgozó tömegek fizetőképes keresletének viszonylagos csökkenése közötti ellentmondásban fejeződik ki. Ez az ellentmondás a tőkés rendszer viszonyai között éppen olyan megoldhatatlan, mint a kapitalizmus alapvető ellentmondása, amely közvetlenül a tőkés termelési viszonyok jellegéből fakad.

A kapitalizmus általános válsága közepette, a tőkés ellentmondások kiéleződése, az állammonopolista kapitalizmus növekedése és a válságellenes politika feladatainak előtérbe kerülése folytán megváltozott az egyes polgári válságelméletek szerepe. A válságok problémájával foglalkozó polgári irodalomban végbement fő változásokat a következő mozzanatokra lehet visszavezetni:

1. a pénz- és hitelelméletek hatásának gyengülése,
2. a lélektani elmélet hatásának erősödése,
3. a multiplikátor- és az akcelerátor-elmélet elterjedése,
4. az elégtelen fogyasztás elméletének elterjedése,
5. a gazdasági válságok problémájának az infláció kérdésével szoros összefüggésben való megvilágítása,

6. a konjunktúra-stabilizátorok elméletének előtérbe kerülése.

Jellemző a mai polgári irodalomra a múltban rendkívül elterjedt pénz- és hitelelméletek hatásának gyengülése. A tiszta pénz- és hitelelmélet hívei (mint R. G. Hawtrey), akik a válságokat pénzjelenségekre vezették vissza, mind kevesebben lesznek. Ez azzal függ össze, hogy a polgári közgazdászok meggyőződtek róla, hogy a pénz és a hitel szférájában tett intézkedések nyilvánvalóan elégtelenek a súlyos gazdasági válságok elleni harchoz. Különösen tanulságos volt ezzel kapcsolatban az 1929—1933. évi válság tapasztalata. A megelőző válságoktól eltérően a hivatalos leszámítolási kamatláb e válság idején a tétlen pénztőkékben mutatkozó hatalmas fölöslegek miatt alacsony színvonalon maradt. Ez rendkívül kedvező alkalom volt a pénz- és hitelelméletek ellenőrzésére. Mit mutatott ez az ellenőrzés? Bár válság idején még sohasem volt ennyire alacsony a kamatláb, az 1929—1933-as válság mégis rendkívül erős, mély és tartós volt. Az alacsony kamatláb nem könnyítette meg a tőkés ipar helyzetét.

Még Hawtrey, a pénz- és hitelelméletek legszélsőségesebb követője is megállapítja „Tőke és foglalkoztatottság" című művében, hogy „hitelügyi zsákutcáról" (credit leadlock) kell beszélni, amikor a mély válság következtében a kamat csökkentése nem hat ösztönzőn a termelésre.[11]

Keynes szintén kénytelen volt elismerni, hogy a hitelpolitika egymagában hatástalan a válságok elleni harcban. „... A válságok elleni harc — sajnálkozott — igen bonyolult. Később a kamatláb csökkentése nagy segítségére lehet, sőt valószínűleg elengedhetetlen feltétele is a gazdaság helyreállításának. Adott pillanatban azonban a tőke határhatékonyságának összeomlása annyira teljes lehet, hogy a gyakorlatban elképzelhető semmiféle kamatláb-csökkentés sem lesz elégséges."[12]

Meg kell jegyezni, hogy a válságelméletek legújabb változataiban — Hansennál, Hicksnél, Harrodnál és másoknál — a pénz- és hitelügyi tényezőknek alárendelt jelentőségük van. Az ökonometrikus J. Tinbergen „A gazdasági ciklusok elméle-

[11] Lásd *R. G. Hawtrey:* Capital and Employment. London 1937. p. 86.
[12] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money. London 1936. p. 316.

tének statisztikai ellenőrzése" című munkájában kijelenti, hogy a pénz- és hitelügyi tényező viszonylag jelentéktelen hatást gyakorol a beruházások méreteire, és nem tekinthető a ciklus fő okának.

Az 1929—1933-as válság után a polgári irodalomban az a gondolat kezdett uralkodni, hogy a válságok elleni harchoz a pénz- és hitelpolitikai intézkedések egymagukban nem elégségesek, hogy az egész állami költségvetést a csődtől fenyegetett monopóliumok szolgálatába kell állítani. A mai válságelméletek a költségvetési politikát helyezik előtérbe. Ezt a politikát — ezen elméletek álláspontja szerint — a dolgozók adói útján a monopóliumok javára behajtott összegek újraelosztásának eszközeként kell felhasználni. A válságellenes intézkedések zászlaja alatt a mai polgári válságelméletek olyan politikát hirdetnek, melynek célja a monopóliumok meggazdagítása, magas profitjuk biztosítása, összes veszteségeiknek és kockázatuknak az államra, vagyis végső soron a dolgozókra való áthárítása.

2. A LÉLEKTANI VÁLSÁGELMÉLET

A lélektani válságelmélet rendkívül alkalmas arra, hogy igazolja a monopóliumok állami költségvetésből történő finanszírozásának politikáját. Ennek az elméletnek a lényege az, hogy a válságok magyarázatának kulcsát a vállalkozók lelkületében, a gazdasági konjunktúra változásaira való gyors reagálásukban kell keresni. A tőkés ciklus szakaszainak váltakozását — ezen elmélet szerint — a vállalkozók hangulatának, optimista vagy pesszimista illúzióknak váltakozása magyarázza. A válság eszerint mindenekelőtt a „bizalom válsága", ami azt jelenti, hogy a vállalkozó elvesztette hitét gazdasági helyzetében.

A rendkívül optimista hangulatokat rendkívül pesszimista hangulatok váltják fel. Az ilyen szélsőséges ingadozások gyökereit Keynes szerint az emberi jellem sajátosságaiban, a rá jellemző állhatatlanságban és az egyik vagy másik oldal iránti lelkesedésre való hajlamban kell keresni. „Még ha figyelmen kívül hagyjuk is a spekulációból eredő állhatatlanságot — írja —, számolni kell az emberi természet bizonyos vonásaiból fo-

lyó állhatatlansággal, amely abban fejeződik ki, hogy pozitív tevékenységünk nagyobb mértékben függ a spontán optimizmustól, mint az akár erkölcsi vagy hedonikus, akár közgazdasági elveken alapuló matematikai számításoktól."[13] Ily módon végül is mindent az ember lelki alkatának sajátosságaira vezetnek vissza; ha az embernek másféle lelki alkata lenne, az újratermelés folyamata egészen más formát öltene.

Valójában a gazdasági válságok oka a legkevésbé sem az emberek hajlamaiban és jellemében rejlik. A keynesi álláspont elfogadása esetén teljesen érthetetlen, miért kezdődött a tőkés ciklus csak a XIX. században, miért éleződnek a kapitalizmus fejlődésével párhuzamosan a gazdasági válságok. Hiszen az emberi természet, amelyre Keynes hivatkozik, nem változik ilyen gyorsan. A keynesi elmélet eltereli a figyelmet a gazdasági válságok igazi tanulmányozásától, hiszen ezeket a válságokat a tőkés termelés alapvető ellentmondása, a termelés társadalmi jellege és a termékek elsajátításának tőkés formája közötti ellentmondás okozza.

A lélektani válságelmélet hívei figyelmen kívül hagyják azt a körülményt, hogy a vállalkozók optimista és pesszimista hangulatának váltakozását a dolgok objektív helyzetének változásai, a konjunktúra változásai határozzák meg, nem pedig fordítva. Természetesen az a pánik, amely válság idején úrrá lesz a tőkés világon, hozzájárul a válság további kiélezéséhez. Maga ez a pánik azonban a válság által kiváltott származékos tény, amely csak tükrözi a tőkés gazdaságban végbemenő reális folyamatokat. E tényező hatását a tőke újratermelésének általános feltételei korlátozzák.

Talán egy válságelmélet sem mutatja olyan szemléletes és kézzelfogható formában a polgári módszertan hibás voltát, mint a lélektani válságelmélet. A konjunktúra változása által meghatározott, származékos tényezőt gyakran a konjunktúrát meghatározó elsődleges oknak tüntetik fel.

Ennek az elméletnek a képtelensége annyira nyilvánvaló, hogy még néhány polgári szerző is kénytelen volt megállapítani. Például J. A. Estey, amerikai közgazdász ezt írta: „Alapjában véve ... a lélektani okok hibák vagy téves ítéletek szülöttei. Tartottuk magunkat a tények helytelen szemléletéhez.

[13] Ugyanott, 161. old.

Hibáztunk... Ezért beszélhetünk a lélektani elméletekről alternatívan, mint tévedések hatására alapozott elméletekről."[14] De ha tévedések hatásából indulunk is ki, veti fel joggal a kérdést Estey, miért kell a tévedéseknek csak egy irányba fejlődniük? „Végül is, a valószínűség törvényei láthatóan azt bizonyítják — vonja le a következtetést —, hogy a tévedések mennyiségének csökkennie kell... Ha a keresletet »A« termelő túlbecsüli, akkor »B« termelő miért ne becsülhetné alá? Az egyik fajta értékelés ugyanúgy előfordulhat, mint a másik; ha pedig ez így van, akkor miért kell azt várnunk, hogy a tévedések (az egyik irányban való tévedésről van szó — *I. B.*) halmozódni fognak, és hogy már ez is hosszhoz (vagy depresszióhoz) vezethet."[15]

A lélektani válságelmélet azt az illúziót terjeszti, hogy ha idejében leküzdik a pesszimista hangulat hullámát, akkor a többi már megy magától. Ehhez elegendő, ha a kormány megszervezi a fölösleges termékek viszonylag nem is nagyarányú felvásárlását, s ezzel a konjunktúra fellobbanásának látszatát kelti, bizakodó, jó hangulatra deríti a vállalkozókat. Ilyenféle illúziók bőven akadtak az 1929—1933. évi válság idején. Akkoriban közkeletűek voltak az efféle felhívások: „Vásárolj — akár szükséged van rá, akár nincs!"; „Dolgozzon az ön gyára, akár van megrendelése, akár nincs!"; „Költsön öt dollárral többet hetenként!"; „A struktúra egészséges, a baj csak a fejekben van."[16] Ilyen felhívásokkal akarták a légvárak építői a fogyasztói keresletet növelni, a beruházásokat ösztönözni, és ezáltal megélénkíteni a konjunktúrát. Mint ismeretes, ezek a felhívások a súlyos válság viszonyai között nem találtak visszhangra, és eredménytelennek bizonyultak.

Ez az idealista elmélet teremtette meg azt a bázist, melyen a legfantasztikusabb receptek készültek a kapitalizmusnak a gazdasági válságokból való kigyógyítására. Így például H. G. Moulton különösen nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a válság idején elhitessék a tőkésekkel: a válság már elérte mélypontját, s a termelés nem csökken tovább. Moulton

[14] *J. A. Estey:* Business Cycles. Their Nature, Cause and Controll. Englewood Cliffs 1941. p. 197.

[15] Ugyanott.

[16] Idézi *W. A. Jöhr:* Die Konjunkturschwankungen. Tübingen—Zürich 1952. S. 654.

így „érvel": „Miért kell kivárnunk a természetes gazdasági határt (bottom), amikor ez a határ nem látható, és csak a múltba visszatekintve állapítható meg és ismerhető fel?"[17] Moulton nem mondja ki teljesen elképzeléseit, de gondolatmenete egészen nyilvánvaló: ha az adott pillanatban senki sem tudja bebizonyítani, hogy a válság már elérte legalsó határát, akkor miért ne lehetne elhíresztelni, hogy a válság már túljutott a mélyponton? Hadd legyen ez hazugság, csak gyógyítsa ki a tőkéseket pesszimista hangulatukból, és serkentse a vállalkozókat a tőkebefektetések fokozására.

A lélektani válságelmélet gazdasági téren reprodukálja Coué hírhedt orvosi elméletét, amelynek lényege az, hogy a betegbe bele kell szuggerálni, hogy egészséges, és így kell meggyógyítani.[18]

J. Robinson gúnyosan írja az efféle elméletekről: „Azt hiszem, hogy az újjáépítés legmegfelelőbb elmélete az egyik dickensi hős elmélete: »adjatok időt, valami majd csak megváltozik.« Azaz a depresszió azért nem tart a végtelenségig, mert előbb vagy utóbb jelentkeznie kell valamilyen új beruházási lehetőségnek. Ha pedig ez nem történik meg, az állami politika működésbe lép."[19]

A lélektani válságelmélet a kapitalizmus általános válságának sajátos terméke. Noha ennek az elméletnek a hívei az optimista és a pesszimista illúziók váltakozásáról beszélnek, a

---

[17] *H. G. Moulton:* Controlling Factors in Economic Development. p. 334.

[18] Egyes polgári személyiségek olyan messzire mennek e téren, hogy javasolják a „visszaesés" kifejezés használatának megtiltását. Például San Leandro (Kalifornia állam) kereskedelmi kamarája a következő határozatot hozta 1958 elején: „San Leandro város kereskedelmi kamarájának vezetősége nyomatékosan és fenntartás nélkül ajánlja a sajtó, a televízió és a rádió munkatársainak, a San Francisco-öböl körzetét képviselő helyi és szövetségi törvényhozó szervek összes tagjainak és minden polgárnak, hogy haladéktalanul helyezkedjen pozitív álláspontra a jelenlegi gazdasági helyzetet illetően; ... a »visszaesés« szó állandó és fölösleges használata megszüntetendő, a szó kivonandó a használatból, fejszével kivágandó, elfelejtendő, gyökerestől kiirtandó, elűzendő, vízbe dobandó, szemétbe hajítandó, kizárandó, tűzbe vetendő, hamuja pedig a széllel széthordandó, használata a nyomtatott vagy szóbeli közlés bármely formájában zár alá helyezendő." (Idézi *Г. Герасимов:* Экономическая деонтология, „Новое время", 1958 г., № 23, стр. 30).

[19] *J. Robinson:* The Rate of Interest and Other Essays. London 1953. p. 142.

hangsúlyt főleg az utóbbiakra helyezik. A mai kapitalizmus gazdasági nehézségeinek fő forrásául azt jelölik meg, hogy a vállalkozókban nincs elég „spontán optimizmus", nincs elég hit a dolgok sikeres fejlődésében, nem értékelik megfelelőképpen a gazdasági fejlődés perspektíváit. A lélektani válságelmélet hangsúlyozza, hogy a „besszhangulat" erősen elterjedt a vállalkozók között, és — ha nagyon irracionális formában is — a mai kapitalizmus növekvő gazdasági nehézségeit és ellentmondásait tükrözi.

Ez az elmélet nagyon alkalmas a válságellenes intézkedések fő irányának — a tőkés vállalkozók maximális támogatásának, a számukra legkedvezőbb feltételek megteremtésének, mégpedig az állami költségvetés terhére történő megteremtésének — igazolására. A lélektani elmélet szolgál az állami segélyek politikájának megindokolására is. A ciklikus ingadozások elsődleges forrásának a vállalkozók hangulatában bekövetkezett változásokat tekinti, s azt hirdeti, hogy a válságok leküzdése érdekében fordulatot kell elérni a vállalkozók pesszimista hangulatában. Az ilyen fordulat elérésére pedig a legjobb eszköz a tőkés profit mesterséges növelése az állami költségvetés terhére.

3. A MULTIPLIKÁTOR- ÉS AZ AKCELERÁTOR-ELMÉLET

A válságellenes intézkedések hatékonyságának és a nem nagyon jelentős költségvetési kiadásokra szorítkozás lehetőségének bizonyítására használják fel a válságok problémájával foglalkozó mai polgári irodalomban erősen elterjedt multiplikátor- és akcelerátor-elméletet. A multiplikátor és az akcelerátor közös vonása, hogy egyik is, másik is azt fejezi ki, hogy a kereslet megnövekszik és a termelés kiszélesedik az eredeti beruházások következtében, amelyeket a polgári szerzők általában autonómnak neveznek.

A multiplikátor a tőkebefektetések növekedése és a jövedelem, a fogyasztás, a foglalkoztatottság növekedése közötti viszonyt mutatja. Más szóval, a multiplikátor a fogyasztásnak a termelés mennyiségi változásától való mennyiségi függését mutatja.[20]

[20] A multiplikátor-elméletet elsőként *R. F. Kahn* fejtette ki cikkében.

J. M. Keynes gondolatmenete e kérdésben ez: ha a társadalmi jövedelmet teljes egészében személyes fogyasztásra költenék, akkor az újabb munkásoknak a termelésbe való bevonása a társadalmi kereslet végtelen növekedéséhez vezetne. Az 1 millió dollár munkabérben részesülő újabb munkások és az őket alkalmazó tőkések ellátásához ugyanannyi újabb munkásra van szükség, akiknek munkabére ugyancsak 1 millió dollár lesz. Az újabb munkások második csoportjának ellátásához ugyanolyan harmadik csoportra van szükség és így tovább. Minthogy azonban — mondja Keynes — a jövedelem élvezői jövedelmüknek csak egy részét fogyasztják el, az újabb munkások minden következő csoportjának kisebbnek kell lennie a megelőzőnél, s így csökkenő haladványt kapunk. A csökkenő haladvány tagjainak összegére vonatkozó képletet alkalmazva számítja ki Keynes az újabb munkások bevonásával kapcsolatos származékos kereslet növekedésének hányadosát.

Keynes számításai szerint a multiplikátor például az Egyesült Államokban körülbelül 2,5. Ez az ő nyelvén azt jelenti, hogy ha a termelésbe meghatározott számú munkást vonnak be, akik 1 millió dollárt kapnak, akkor ez a társadalmi keresletnek az újabb munkások révén történő növekedése következtében még több munkás pótlólagos bevonását teszi lehetővé.

A multiplikátor-elméletet a polgári irodalomban kiegészíti az akcelerátor-elmélet. Az akcelerátor a végtermékek (azaz a fogyasztási cikkek) és a gyártásukhoz szükséges termelési eszközök termelésének változásai közötti viszonyt fejezi ki. A második osztály kiszélesítése lökést ad az első osztály még nagyobb mértékű kiszélesítésének, minthogy nő a kereslet a berendezések, a nyersanyagok és a segédanyagok iránt, amelyeket a második osztály fogyaszt.

Számos mai válságelmélet (Hansen, Hicks, Samuelson stb.) a multiplikátor- és az akcelerátor-elmélet összekapcsolásán alapul. A polgári közgazdászok a következőképpen ábrázolják a két elv közötti kapcsolatot. Az elsődleges tőkebefektetések növekedése az összfoglalkoztatottság és az összjövedelem több-

---

The Relation of Investment to Unemployment. („Economic Journal", June 1931.)

szörös növekedéséhez, a személyes fogyasztási cikkek keresletének többszörös növekedéséhez vezet (multiplikátor). Ez ismét a tőkebefektetések növekedését eredményezi, mert a fogyasztási cikkek iránti növekvő kereslet kielégítéséhez további termelési eszközökre van szükség (akcelerátor). Ezek a „származékos" tőkebefektetések újra működésbe hozzák a multiplikátor mechanizmusát, és a foglalkoztatottság, valamint a jövedelmek többszöri növekedését idézik elő, ami a „származékos" tőkebefektetések új hullámához vezet és így tovább.

Nem kell tagadni, hogy az egyes ágazatok közötti láncszerű összefüggés miatt a termelésnek az egyik ágazatban bekövetkezett növekedése ösztönzést ad más ágazatok kiszélesítésére. A termelés kiterjesztésének mindig vannak származékos következményei, amelyek többek közt az újabb munkások ellátásának szükségességével függnek össze. Helyes az a tétel, melyen az akcelerátor-elmélet alapul, s mely szerint a fogyasztási cikkek termelésének kiterjesztése ösztönzésül szolgál a második osztályban felhasználandó berendezések termelésének még nagyobb kiterjesztéséhez. Ez az állótőke újratermelésének sajátosságaival függ össze. Ez az újratermelés nagy kiadásokat követel meg, amelyek hosszú idő alatt fokozatosan térülnek meg. Ezért, ha meglevő vállalatok bővítésének vagy új vállalatok építésének szükségessége merül fel, az új állótőke létrehozásának költségei felülmúlják a kibocsátott termékek értékét.

Az újratermelésnek ezeket a sajátosságait a marxista politikai gazdaságtan már régen megállapította és tanulmányozta.[21]

A polgári közgazdászok e kérdéssel kapcsolatban elkövetett ferdítésének lényege nem az, hogy számba veszik ezeket a származékos következményeket, hanem az, hogy önkényesen jellemzik őket, és erősen eltúlozzák jelentőségüket.

---

[21] Marx „Értéktöbblet-elméletek" című munkájában egyenes utalások találhatók arra, hogy számolni kell azzal a hatással, amelyet az egyes ágazatok termelésében bekövetkezett változások a vélük kapcsolatos termelési ágazatok fejlődésére gyakorolnak. A profitráta színvonalától függő másodlagos hatás mértékének matematikai úton való mérésére A. Bogdanov tett kísérletet. (Lásd *А. Богданов* и *И. Степанов:* Курс политической экономии, т. II, вып. 4, Госиздат, 1926, стр. 139—141.)

A multiplikátor- és az akcelerátor-elmélet legnagyobb hibája az, hogy a tőkés termelés szakadatlan fejlődését ábrázolják, ezt az egyes termelési ágak egymásra gyakorolt kölcsönös hatásának tulajdonítják, és nem veszik figyelembe azokat a határokat, amelyeket a termelés kiszélesítése elé az antagonisztikus ellentmondások állítanak. Ezek az elméletek a beruházások és a fogyasztás közötti kapcsolatoknak csak az egyik oldalát mutatják meg, azt, amely abban fejeződik ki, hogy a beruházások növelése újabb munkásoknak a termelésbe való bevonását, s ezzel a foglalkoztatottság, a nemzeti jövedelem és a fogyasztás növekedését idézi elő, és egyúttal ösztönzi a termelési eszközök termelésének kibővítését. Ezek az elméletek megkerülik azonban e kapcsolatok másik oldalát, amely abban fejeződik ki, hogy az új beruházások végeredményben a fogyasztási cikkek termelésének olyan kibővítését segítik elő, amely túllépi a munkásosztály abszolút és relatív elnyomorodása folytán korlátozott fizetőképes kereslet kereteit.

A multiplikátor- és az akcelerátor-elmélet elhallgatja azokat az ellentmondásokat is, amelyek az egyes termelési ágak fejlődésében mutatkoznak. Mindkét elmélet figyelmen kívül hagyja azt, hogy az egyik ágazat fejlődése nemcsak ösztönözheti, hanem vissza is tarthatja a másik ágazat fejlődését, például a pótanyagok termelése esetében.

Más szóval, ezeknek az elméleteknek az az alapvető hibájuk, hogy a termelés bővülésének folyamatát határtalannak és akadálytalannak ábrázolják, és figyelmen kívül hagyják azokat az ellentmondásokat, amelyek közepette a termelésnek ez a bővülése végbemegy.

A multiplikátor- és az akcelerátor-elméletnek ezzel az alapvető hibájával szorosan kapcsolatos e két elmélet egy másik hibája is: erősen túlbecsülik az új beruházások másodlagos hatásának jelentőségét, s ez a termelés bővítésének ütemével kapcsolatos lehetőségek túlbecsüléséhez vezet. Ebből a felfogásból az következik, hogy a termelés ilyen gyors ütemű továbbfejlődésének bele kell ütköznie a termelés erőforrásainak korlátozottságába, a munkaerő és a nyersanyagok elégtelenségébe. Ilyen módon a multiplikátor- és az akcelerátor-elmélet áthelyezi a válságok vizsgálatát a társadalmi és gazdasági ellentmondások síkjáról a termelési és technikai nehézségek síkjára.

A multiplikátor- és az akcelerátor-elmélet figyelmen kívül hagy számos lényeges mozzanatot, amely korlátozza az új beruházásokkal kapcsolatos másodlagos hatás méreteit.

Így a multiplikátor-elmélet figyelmen kívül hagyja azt, hogy a termelés bizonyos kiszélesítése lehetséges újabb munkások bevonása nélkül, a meglevő munkások munkájának meghosszabbítása és munkájuk intenzitásának fokozása útján. Ezekben az esetekben a termelés kiterjesztése nem jár együtt a munkabéralap növekedésével.

A multiplikátor- és az akcelerátor-elmélet figyelmen kívül hagyja azt a lényeges tényezőt is, hogy a fogyasztási cikkekből és a termelési eszközökből készletek állnak rendelkezésre, s ez lehetővé teszi az iránt megnyilvánuló növekvő szükségleteknek a termelés kiterjesztése és újabb munkások bevonása nélkül való kielégítését.

Hasonlóképpen figyelmen kívül hagyja mindkét elmélet a kihasználatlan termelési kapacitásokat. Teljesen hibás az akcelerátor-elmélet alapját képező ama feltételezés, hogy a keletkező keresletet csak új berendezések, új gyárépületek stb. útján lehet kielégíteni. Ez még olyan társadalomban sem igaz, amelyben a termelőapparátust általában teljesen kihasználják. A tapasztalat azt mutatja, hogy a korszerű technika nagy lehetőségeket rejt magában a meglevő berendezések hatékonyságának fokozására — a technológiai folyamatok tökéletesítése és különféle ésszerűsítési módszerek alkalmazása útján. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a tőkésországokban igen sok a kihasználatlan termelési kapacitás. Csak a termelés jelentékeny ütemű kibővülése vezethet egyes nyersanyagfajtákban és berendezésekben átmeneti hiányhoz. Ez ösztönzi a megfelelő ágazatok termelésének kibővítését.

Szemmel látható, hogy a multiplikátor nemcsak a „fogyasztási hajlamtól" függ, ahogyan Keynes állítja. „Fogyasztási hajlamon" Keynes a jövedelem fogyasztásra kerülő részének az egész jövedelemhez való viszonyát érti. A foglalkoztatottság származékos növekedésének együtthatójára számos tényező, elsősorban a tőke szerves összetételének változása hat. A termelés gépesítésének és automatizálásának fejlődése következtében a termelés kiszélesíthető úgy is, hogy még kevesebb munkást foglalkoztasson, mint annak előtte.

Az is szemmel látható, hogy Keynes rendkívül felnagyítja a multiplikátor mértékét. Azt állítja, hogy „ha a társadalom fogyasztói lélektana olyan, hogy a jövedelem növekedésének — mondjuk — kilenctizedét elfogyasztja, akkor a »K« multiplikátor egyenlő 10-zel, és például a közmunkák növekedése által előidézett egész foglalkoztatottság tízszer akkora lesz, mint a közmunkákból közvetlenül folyó eredeti foglalkoztatottság."[22] Keynes azért kap ilyen óriási multiplikátor mutatót, mert a vállalkozók összes kiadásait végső soron a változó tőkére fordított kiadásokra korlátozza.

Teljesen alaptalan az a feltevés is, hogy a beruházások és a foglalkoztatottság változásai között valamilyen állandó függőségi együttható van. A termelés és a foglalkoztatottság változásai közötti mennyiségi összefüggést számos mozzanat határozza meg. Ez az együttható a konkrét körülmények változásaitól függően változik. Különösen nagy hatással van erre az együtthatóra a tőke szerves összetételének változása. Az új tőkebefektetések rendszerint új és fejlettebb technikai bázison valósulnak meg. A tőkebefektetések és a foglalkoztatottság méreteinek változásai közötti viszonyt statisztikailag ki lehet számítani valamilyen elmúlt időszak tőkebefektetéseinek adott mennyiségére vonatkozólag, de ez a viszony mindannyiszor megváltozik, valahányszor új tőke képződése indul meg.

Ugyanilyen alaptalan az a feltevés is, hogy van valamilyen állandó együttható a második osztály termelésének és a termelési eszközök termelésének változásai között. Ez az együttható különböző mennyiségi kifejezéseket ölthet számos mozzanattól függően, nevezetesen attól függően, hogy milyen mértékben állnak kihasználatlan termelési kapacitások, nyers- és segédanyagkészletek rendelkezésre, mennyire lehet bővíteni a termelést változatlan termelési apparátussal, mennyire szükséges a termelés bővítése során új, tökéletesebb berendezéseket alkalmazni, s mennyire lehet takarékoskodni a nyers- és segédanyagokkal.

A multiplikátor keynesi sémája oly sok irreális feltevésre épül, hogy egyes olyan polgári közgazdászok részéről is elégedetlenséget keltett, akik számításba veszik, hogy az ilyen mes-

[22] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money. p. 116.

terséges sémának nem lehet nagy propagandisztikus hatása. A multiplikátor keynesi elméletén számos korrekciót hajtottak végre (a multiplikátor és az akcelerátor kiszámításának legismertebb formuláját P. Samuelson, amerikai polgári közgazdász alkotta), de ezek a módosítások mind nem nagy elvi jelentőségű, másodrendű kérdésekre vonatkoznak. Így egyes polgári közgazdászok (Robertson, Samuelson, Hicks, J. M. Clark stb.) megjegyzik, hogy számításba kell venni a jövedelem elsődleges és másodlagos növekedése közötti időbeli távolságot. Ez az időbeli távolság számos októl függ: *a)* azon személyek számától, akiknek kezén a pénzösszeg áthalad, mielőtt a jövedelem második hullámaként fellép; *b)* attól, hogy milyen gyorsan költik el a kapott jövedelmet a megjelölt csoportok; *c)* attól, hogy milyen gyorsan reagálnak a kereslet növekedésére a kiskereskedők, a nagykereskedők és az iparűzők.

Az ilyen módosítások azonban nem szüntetik meg a multiplikátor- és az akcelerátor-elmélet alapvető hibáit, amelyek a társadalmi tőke bővített újratermelésével kapcsolatos ellentmondások figyelmen kívül hagyásában jelentkeznek. A multiplikátor- és az akcelerátor-elméletet a beruházásokat ösztönző és különösen az állami kiadásokat erőltető politika igazolására használják fel. Ezeknek az elméleteknek segítségével „bizonyítják be", hogy viszonylag kis tőkebefektetéssel is el lehet érni a foglalkoztatottság nagyon jelentős növekedését. Ezen elméletek alapján a polgári közgazdászok azt próbálják bebizonyítani, hogy az a kérdés, mire fordítják az állami kiadásokat — termelő vagy nem termelő célra —, nem lényeges. Ez az érvelés arra épül, hogy a beruházások minden növekedése, bármilyen területen történik is, új beruházásokra ösztönzi azokat a termelési eszközöket és fogyasztási cikkeket gyártó ágazatokat, amelyek az eredeti ágazat számára termelnek. Más szóval ez az elmélet azt hangsúlyozza, hogy a származékos jellegű beruházások jelentősen túlszárnyalják az elsődleges beruházásokat abban az esetben is, ha az utóbbiak nem termelő jellegűek. Ebből kiindulva Keynes azt írta, hogy „a »rossz« kiadások, amelyeket kölcsönökkel fedeznek, végeredményben mégis gazdagíthatják a társadalmat"[23].

---

[23] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money, p. 128—129.

Ezt a hamisító módszert, mely igazolja az improduktív kiadások bármely formáját, elsősorban a katonai kiadásokat, a militarizálásnak mint az anyagi termelést ösztönző tényezőnek dicsőítésére használják fel. Ez az egész érvelés azoknak a pótlólagos munkásoknak az ellátásával kapcsolatos származékos mozzanatok felnagyítására épül, akiknek az elsődleges improduktív kiadásokat el kell takarniuk.

A multiplikátor-elméletet arra is felhasználják, hogy igazolják a tőkés kormányok gazdasági programjának finanszírozását. Ennek az elméletnek a segítségével bizonyítják, hogy ha a kormányprogramok finanszírozása adókból és kölcsönökből történik is, a program realizálása a foglalkoztatottság és a jövedelem növekedéséhez vezet, s így a jövedelemnek az adókkal vagy az államadósság növekedésével kapcsolatos bizonyos csökkentését ellensúlyozza, sőt túlszárnyalja a jövedelemnek az az általános növekedése, mely a multiplikátor vagy az akcelerátor hatására eszközölt új beruházások nyomán következett be.

4. AZ ELÉGTELEN FOGYASZTÁS ELMÉLETÉNEK MAI VÁLTOZATAI

A válságok problémájával foglalkozó mai polgári közgazdasági irodalom jellemző sajátossága az elégtelen fogyasztás elméletének terjesztése. A múltban ezt az elméletet elsősorban a kapitalizmus kispolgári bírálói védelmezték. Ennek az elméletnek kiemelkedő képviselője Sismondi, a kispolgári politikai gazdaságtan megalapozója. Az elégtelen fogyasztás régi elméletének védelmezői sok súlyos módszertani hibát követtek el — elszakították az elosztás szférájának viszonyait a termelés viszonyaitól, nem tudták feltárni a válságok fő okát, mert nem látták a tőkés termelés alapvető ellentmondását. Mindazonáltal megállapították a kapitalizmus egyes ellentmondásait, különösen a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondást. Ez a körülmény a múltban elfogadhatatlanná tette az elégtelen fogyasztás elméletét a polgári közgazdászok többsége számára.

Ezeknek a tényeknek a fényében nagyon jelentős az, hogy a mai polgári politikai gazdaságtan részben felhasználja az

elégtelen fogyasztás elméletét. Ez a kapitalizmusra jellemző gazdasági ellentmondások kiéleződésének és a túltermelési válságok elmélyülésének közvetlen következménye. Ahogyan a polgári közgazdászok számára lehetetlenné vált az általános túltermelés tagadása, nehézzé vált a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás teljes figyelmen kívül hagyása is. Az, hogy az elégtelen fogyasztás elmélete elterjedt a polgári irodalomban, a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondásnak — legalább részleges — kényszerű elismerésével függ össze, és egyik kifejeződése a mai polgári politikai gazdaságtan válságának.

Az elégtelen fogyasztás mai polgári elmélete azonban (vagy, ahogyan ezt az elméletet Joan Robinson nevezi, „az elégtelen fogyasztás elméletének liberális változata") nagyon jelentősen különbözik az elégtelen fogyasztás elméletének régi kispolgári változatától. Ez utóbbi a tőkés társadalom elosztási viszonyait bírálta, és társadalmi reformok szükségességét — különösen a vagyoneloszlás egyenlőtlenségének enyhítését — indokolta meg. Ezen elmélet régi változatának egyik legfontosabb következtetése a reálbérek emelésére mint a válságok elleni harc egyik legfontosabb eszközére vonatkozó követelés volt.

Az elégtelen fogyasztás elméletének mai polgári változata mentes a tőkés társadalom elosztási viszonyainak ettől a bírálatától. A fő hangsúlyt arra helyezi, hogy amint növekszik a nemzeti jövedelem általában és a társadalom minden tagjának jövedelme külön-külön, úgy csökken a jövedelemnek a személyes fogyasztásra jutó része és nő a megtakarított jövedelem aránya. A gazdasági nehézségek fő forrását nem a munkabérek részarányának a nemzeti jövedelemhez viszonyított csökkenésében, hanem abban keresi, hogy a társadalom egyes tagjainak jövedelme magas színvonalon van, anélkül hogy figyelembe venné osztályhelyzetüket, amely lehetővé teszi a megtakarítás magas arányát. Mint Joan Robinson megjegyzi, az elégtelen fogyasztás elméletének Keynes, Hansen és Harrod által kidolgozott liberális változata „azon az állásponton alapul, hogy a megtakarításoknak a jövedelemhez viszonyított aránya együtt nő a jövedelemmel, teljesen függetlenül a munkabérre és profitra való megoszlás változásától"[24].

[24] *J. Robinson:* The Accumulation of Capital. p. 160.

Az elégtelen fogyasztás elméletének liberális változatából teljesen más következtetések adódnak, mint kispolgári változatából. A fő következtetés a nem termelő fogyasztás erőltetésének célszerűsége. Ebben a vonatkozásban az elégtelen fogyasztás elméletének liberális változata hasonlít Malthus válságelméletére, azzal a sajátossággal, hogy míg Malthus a fő hangsúlyt a parazita osztályok — a nagybirtokosok és a hivatalnokok — fogyasztásának erőltetésére helyezte, addig a liberális változat különösen az állam nem termelő fogyasztásának fokozását tartja célszerűnek.

Az elégtelen fogyasztás elméletének liberális változata magán viseli a tőkés társadalom növekvő élősdiségének bélyegét. E változat alapját az a tétel képezi, hogy a válságok elleni harcban fel lehet használni a fogyasztás növelésének bármely formáját, hogy ebben a vonatkozásban nincs elvi különbség a termelő és a nem termelő fogyasztás között. Ez a felfogás rendkívül alkalmas annak igazolására, hogy a gazdaság militarizálása a gazdasági túltermelési válságok megelőzésének és felszámolásának eszköze.

A mai polgári válságelméletek jellemző vonása nemcsak abban rejlik, hogy másképpen értelmezik az elégtelen fogyasztást, hanem abban is, hogy az elégtelen fogyasztás elmélete a mai polgári közgazdászoknál összekapcsolódik a válságok más magyarázataival, amelyek gyakran ellentmondanak ennek az elméletnek.

Ezek az ellentmondások nem véletlenek. Megtalálhatók a legkülönbözőbb problémák értékelésében. Nézzük például a munkanélküliség problémáját. Egyrészről a polgári közgazdászok hangsúlyozzák a túlságosan nagy munkanélküliség társadalmi veszélyességét; másrészről az úgynevezett „túlfoglalkoztatottság" káros következményeiről beszélnek, s ezen a „túlságosan alacsony" színvonalú munkanélküliséget kell érteni, amely nem felel meg a monopoltőkének. Ugyanilyen ellentmondás található az infláció értékelésében. Egy és ugyanazok a közgazdászok elítélik a túlságosan erős, pusztító inflációt, s ugyanakkor dicsőítik a „mérsékelt", „szabályozott" infláció eredményeit. Ellentmondásosan értékelik műveikben a mai polgári közgazdászok a fogyasztással kapcsolatos kérdéseket is. Egyrészt a polgári közgazdászok nem tagadhatják teljesen azt a hatást, amelyet a néptömegek fogyasztásának

elégtelen növekedése gyakorol a gazdasági válság kifejlődésére. Ebből származik az elégtelen fogyasztás elmélete iránti bizonyos hódolat. Másrészt, mint polgári ideológusok, nem védelmezhetik a néptömegek fogyasztásának növekedését sem, amelynek elengedhetetlen feltétele a reálbérek emelése. Ezért használnak fel más válságelméleteket is, olyanokat, amelyek a válságot a termelési és technikai nehézségek fokozódásával, a munkaerő és a nyersanyagforrások korlátozottságával stb. magyarázzák. Ebben a vonatkozásban a liberális változat hívei különböznek az elégtelen fogyasztás elméletének kispolgári védelmezőitől, akik tagadták az egyéb polgári válságelméleteket.

Annak szemléltetésére, hogyan kapcsolják össze az elégtelen fogyasztás elméletét a válságokat a termelési és technikai nehézségek növekedésével magyarázó elmélettel, Hansen válságelméletét említhetjük. Hansen három tételre támaszkodik: *a)* a tőkebefektetések határhatékonyságának csökkenése a szilárdabb kamatlábhoz viszonyítva; *b)* a jövedelem változásainak hatása a beruházások színvonalára (az akceleráció elve); *c)* a pótlólagos beruházások hatása a jövedelem növekedésére (az úgynevezett multiplikátor). A beruházások hatása a jövedelem növekedésére, Hansen szerint — aki ebben a kérdésben Keynest követi —, a jövedelem elfogyasztott és megtakarított része közötti viszonytól függ; minél magasabb ez a viszony, annál erősebben nő a jövedelem. Ebben a formában hódol Hansen az elégtelen fogyasztás elméletének. A válságok kialakulásában a fő szerepet azonban Hansen az első tényezőnek — a tőkebefektetések határhatékonysága csökkenésének — tulajdonítja. A tőkebefektetések határhatékonyságának a kamatláb színvonaláig való csökkenése Hansen szerint előnytelenné teszi az újabb befektetéseket, a befektetések megszűnése pedig gazdasági válsághoz vezet. Hogyan magyarázza Hansen a tőkebefektetések hatékonyságának csökkenését? Kiderül, hogy mindennek a termelési és technikai nehézségek fokozódása az oka. Mindennek az az oka, hogy a beruházások gyorsabb ütemben nőnek, mint ezt a technikai haladás üteme indokolttá teszi. Hansen válságelméletének lényege az, hogy a „fejlődés tényezői", amelyek a piac méreteit meghatározzák, a technikai haladás és a lakosság növekedése. A válságok forrása Hansen szerint az, hogy a be-

ruházások növekedésének üteme túlszárnyalja a technológia fejlődése és a lakosság növekedése által szabott határokat. Ily módon a válságokat a termelési és technikai nehézségek növekedésével magyarázó régi elmélet áll előttünk rendkívül bonyolult és álcázott formában, az elégtelen fogyasztás elméletének elemeivel fűszerezve.

Kevésbé álcázott formában lép fel ez a polgári válságelméletekben uralkodó gondolat J. R. Hicks elméletében, amely ugyancsak a multiplikátorról szóló „tanításra" támaszkodik. Hansen elméletében szerepel a „plafon" fogalma, amelyen a teljes foglalkoztatottság állapota vagy a tőkés társadalom összes termelési lehetőségeinek kihasználása értendő.

„... Minden adott pillanatban — írja Hicks — a termelés nem szélesedhet végtelenül a hatékony kereslet növekedésével összhangban. Van egy plafon, amelyet Keynes teljes foglalkoztatottságnak nevez."[25] Ennek a „plafonnak" az újratermelés menetére gyakorolt hatásával Hicks szerint okvetlenül számolni kell, mert ez a cikluselmélet egyik legfontosabb előfeltétele. Amikor a legfontosabb ágazatok termelése beleütközik ebbe a plafonba, hangoztatja, akkor megszakad a termelés további növekedése, sőt megkezdődik válságjelenségekkel kísért csökkenése is. A realizálás nehézségeit Hicks, mint más polgári közgazdászok is, abból igyekszik levezetni, hogy a tőkés termelés növekedése során beleütközik a munkaerő, a nyersanyag és a felszerelés elégtelenségében jelentkező állítólagos szűk korlátokba.

Teljesen világos, hogy ez a kép, amelyet a polgári közgazdászok megrajzolnak, épp oly távol van a tőkés társadalom valóságától, mint az ég a földtől.

Az értéktöbblet-termelés határai rendkívül rugalmasak. Az értéktöbblet tömegének növelése még a munkaerő teljes kihasználása esetén is a kizsákmányolás fokának növelése révén megy végbe. A valóságban a tőkés társadalom mindig rendelkezik munkaerő-tartalékkal. Különösen nagy méreteket ölt ez a tartalék a kapitalizmus általános válságának időszakában, amikor a milliós munkanélküli tartalékseregek állandó sereggé válnak.

---

[25] *J. R. Hicks:* A Contribution to the Theory of the Trade Cycle. Oxford 1950. p. 83.

A termelési és technikai nehézségek nem képezhetik a gazdasági válságok alapját már csak azért sem, mert a technikai fejlődés számos olyan eszközt hoz létre, amelyek lehetővé teszik e nehézségek megszüntetését. Ezt a körülményt még Marx jegyezte meg, aki rámutatott arra, hogy a termelési folyamat technikai feltételei — a gépek, a szállítóeszközök stb. — lehetővé teszik, hogy a terméktöbblet óriási méretekben és igen gyorsan újabb termelési eszközökké változzon. Marx azt írta, hogy „a tudomány és a technika is olyan potenciálját alkotja a funkcionáló tőke terjeszkedésének, amely független e tőke adott nagyságától".[26]

A társadalom osztályszerkezete és a túltermelési válságok közötti összefüggés figyelmen kívül hagyása megkönnyíti a polgári közgazdászok számára az elégtelen fogyasztás elméletének és a válságokat a termelési és technikai nehézségek növekedésével magyarázó elméletnek az összeegyeztetését. Az ellentmondás azonban nem szűnik meg teljesen. Ez az ellentmondás jellemző a mai polgári válságelméletekre. Egyfelől a polgári közgazdászok kénytelenek elismerni, hogy a termelés kiszélesítésének lehetőségeit a személyes fogyasztás elégtelen növekedése korlátozza. Ezzel kénytelenek azt is elismerni, hogy vannak a termelés kiszélesítésének bizonyos társadalmi határai, és hogy e határok miatt a termelésnek meg kell állnia ott, ahol a termelési erőforrások és a korszerű technika még megengednék további kiszélesítését. Ez álcázott formában való kényszerű elismerése annak, hogy a tőkés gazdaság fékezi a termelőerők fejlődését. A polgári közgazdászok nem térhetnek ki teljesen e következtetés elől. Ebben tükröződik a tőkésosztálynak a válságoktól való rettegése és a tőkés körökben fokozatosan terjedő azon elképzelés, hogy a gazdasági válságot nem lehet holmi véletlenségnek felfogni. Másfelől azonban a polgári közgazdászok erőnek erejével korlátozni próbálják ezeket a tőkésosztály számára kellemetlen következtetéseket. Azt akarják bebizonyítani, hogy ha a fogyasztásnak a termelés növekedése mögötti erős elmaradása a nehézségek forrása, akkor nem kevésbé tekinthető a nehézségek forrásának a fogyasztás túlságosan gyors növekedése sem.

[26] *Marx:* A tőke. I. kot. Budapest 1961. 561. old.

A mai polgári válságelméletekre annyira jellemző eklekticizmus nem csupán a polgári módszertan hagyományos vonásának terméke, hanem a mai kapitalizmus növekvő társadalmi és gazdasági ellentmondásainak tükröződése is. Ez az eklekticizmus tükrözi a tőkés gazdaság növekvő nehézségeinek kényszerű elismerését és e nehézségek lekicsinylésére irányuló törekvést egyaránt.

Harrod, angol polgári közgazdász példáján bemutatható, hogyan használja fel ő gyakorlati programjában a válságok különböző magyarázatait. Rámutat arra, hogy válság vagy erős munkanélküliség idején ösztönözni kell a személyes fogyasztás növelését. „Amíg az egy főre jutó termelés csökken — írja — természetellenes volna feltételezni, hogy okvetlen szükség van a pénzbérek szakadatlan csökkentésére. Ellenkezőleg, a pénzbérek szakadatlan csökkentése csak fokozhatja a nehézségeket."[27]

Itt Harrod a személyes fogyasztás csökkenésében és a megtakarítások növekedésében olyan tényezőket lát, amelyek kiélezik a válságot. Ugyanakkor azonban megjegyzi, hogy a személyes fogyasztás csökkenése és a megtakarítások növekedése nem mindig gyakorol negatív hatást az újratermelés menetére. Azzal a fenntartással él, hogy fellendülés idején a helyzet gyökeresen megváltozik, és hogy a növekedés üteme túlszárnyalhatja a rendelkezésre álló termelési és technikai lehetőségeket. Ilyenkor a válság kitörhet annak következtében, hogy e lehetőségek kimerültek, nevezetesen, hogy a beruházások túlszárnyalják a megtakarításokat. „A teljes foglalkoztatottság felé haladással párhuzamosan — írja — a tőkebefektetések túlszárnyalhatják és túl is kell hogy szárnyalják a szilárdan fejlődő gazdaságunk alapvető feltételeinek megfelelő normális színvonalat, mert ebben az emelkedő szakaszban a fejlődés sokkal gyorsabb, mint normális, szilárd színvonal esetén. Ennek következtében, ha megvalósítjuk politikánkat, és közeledünk a teljes foglalkoztatottsághoz, előfordulhat, hogy megkezdődik a tőkebefektetéseknek az abnormálisan gyors fejlődési ütemmel kapcsolatos csökkenése."[28] Ilyen feltételek között a személyes fogyasztás növe-

[27] *R. F. Harrod*: Towards a Dynamic Economics. London 1948. p. 93.
[28] Ugyanott, 74. old.

kedése, Harrod véleménye szerint, járhat negatív következményekkel.

Ez a különböző válságelméletek összekapcsolódásának a polgári közgazdászokra jellemző módszere — különféle helyzetekre különféle elméleteket alkalmaznak. E módszer alapja a tőkés ciklus mozgását meghatározó okok egységének tagadása.

5. A VÁLSÁGOK ÉS AZ INFLÁCIÓ PROBLÉMÁJA

A mai polgári válságelmélet egyik jellemző vonása az, hogy a túltermelési válságok problémáját közvetlen kapcsolatba hozzák az infláció problémájával. A mai polgári irodalomban erősen elterjedt az az elképzelés, hogy a válság és az infláció a tőkés ciklus egy-egy szakasza. A polgári közgazdászok többségének véleménye szerint e két szakasznak közös alapja van: a (magán és állami) kiadások együttes összege és a termelés méretei közötti összhang hiánya. Válság esetén a kiadások összege túlságosan alacsony, infláció esetén túlságosan magas. E sémával kapcsolatban a polgári szerzők olyan közös módszereket javasolnak a válságok és az infláció elleni harcra, amelyek csak az intézkedések iránya tekintetében különböznek egymástól. Így válság veszélye esetén, szerintük, ösztönözni kell a személyes fogyasztásra és a magánberuházásokra szolgáló kiadásokat, növelni kell — különösen a közmunkákra fordított — állami kiadásokat, hogy egyensúlyozzák a magánszemélyek keresletének elégtelenségét. Infláció érlelődése esetén pont fordított intézkedésekre van szükség: vissza kell tartani a személyes fogyasztást és a magánberuházást az adópolitika, a hitelpolitika stb. segítségével, csökkenteni kell az állami kiadásokat stb.

A válságok és az infláció elleni egyidejű harc sok mai államférfi szerint a gazdaságpolitika legfontosabb feladata. „Erőfeszítéseinket egyidejűleg kell koncentrálnunk arra, hogy elkerüljük mind az inflációt, mind a depressziót"[29] — írja Burns.

[29] *A. F. Burns:* Looking at the Economy and Problem of Inflation. „Commercial and Financial Chronicle", May 24. 1956. p. 159.

A periodikus túltermelési válságok és az infláció problémájának ilyen felvetése a túltermelési válságok és az inflációs folyamatok okainak teljesen helytelen azonosításán alapszik. Legkategorikusabb formában ezt a tételt K. A. Hahn fogalmazta meg. „Az üzleti ciklus — jelenti ki — az infláció és a defláció váltakozása." „A felvirágzás inflációs szakasza és a depresszió deflációs szakasza — folytatja — egy és ugyanazon változásból ered."[30]

Valójában a gazdasági válságok és az inflációs folyamatok különböző jelenségek. A ciklikus túltermelési válságok a kapitalizmus ellentmondásainak kitörései; meghatározott időközönként periodikusan ismétlődnek, 1825 óta a kapitalizmus elmaradhatatlan útitársai. Az infláció viszont a pénzforgalom területének speciális jelensége, amelyet közvetlenül a fölösleges papírpénz-kibocsátás idéz elő. A kapitalizmus általános válságának időszakában a gazdasági ellentmondások általános elmélyülése kedvező talajt teremt az inflációs folyamat érlelődéséhez, de a közvetlen ok mégiscsak a pénzforgalomban gyökerezik.

Az áruárak nem minden növekedése infláció. Inflációról akkor beszélhetünk, amikor az áruárak emelkedését a papírpénz elértéktelenedése okozza. Az árak emelkedése azonban az árutermelés feltételeinek megváltozásával kapcsolatos okok következménye is lehet. Így például az ipari fellendülés szakaszában az áremelkedésnek a pénzforgalom állapotával össze nem függő, speciális okai vannak. Az ipari fellendülés szakaszának csak formálisan van néhány — az inflációs állapottal közös — vonása. A valóságban óriási különbség van e két eset között.

Előidézheti az áruárak emelkedését az arany értékének az aranybányászat technikai fejlődése miatt bekövetkezett csökkenése is.

Az inflációnak minden áremelkedéssel vagy keresleti felesleggel való azonosítása következtében ez a fogalom olyan univerzálissá lett, hogy elvesztette minden meghatározott tartalmát. Ha ezt a terminust ilyen tágan értelmezik, eltűnik minden kapcsolat az infláció és a pénzforgalom meghatározott

[30] *K. A. Hahn:* Common Sense Economics. London—New York 1956. p. 159.

állapota között. Nem véletlen, hogy a polgári közgazdászok a legkülönbözőbb összetételekben használják ezt a fogalmat. Így Keynes „Értekezés a pénzről" című művében „jövedelem-inflációról" és „profitinflációról" ír, s ez utóbbit „áruinflációra" és „tőkeinflációra" osztja. S. E. Harris „Az infláció és az amerikai gazdaság" című könyvében „munkabérinflációról", „árinflációról" és másfajta inflációkról ír, P. Einzig, angol polgári közgazdász pedig „Infláció" című művében (London 1952.) tizenkétfajta inflációt nevez meg: 1) pénzforgalmi infláció; 2) hitelinfláció; 3) vásárlóerő-infláció; 4) költségvetési infláció; 5) árinfláció adóemelés következtében; 6) a túlméretezett megtakarítások által okozott infláció; 7) az elégtelen termelés inflációja; 8) infláció a megtakarítások elköltése miatt; 9) devalváció okozta infláció; 10) az import inflációja; 11) az áruárak inflációja; 12) a külkereskedelmi korlátozások okozta árinfláció. Jóformán egyetlen gazdasági tényező sincsen, amelyik ne szerepelne az infláció okaként Einzig sémájában. E fogalom ilyen tág értelmezése mellett egyáltalán nem csodálatos az, hogy az infláció Einzignél általános közgazdasági törvény lett.

Teljesen nyilvánvaló, hogy az infláció ilyen túlságosan tág felfogása elzárja az utat a valódi infláció megismerése elől, annak megállapítása elől, hogy az infláció mindig azzal kapcsolatos, hogy a papírpénz túltelíti a pénzforgalom csatornáit, és ennek következtében elértéktelenedik.

Az a körülmény, hogy a polgári közgazdászok ilyen tágan határozzák meg az inflációt, megkönnyíti számukra a reális infláció tényleges védelmének álcázását a kiagyalt inflációformák bírálatának zászlaja alatt. Csak néhány polgári közgazdász védelmezi nyíltan a háború után az inflációt. „Mérsékelt adag infláció — jelenti ki kertelés nélkül Shaw — kitűnő eszköz lenne arra, hogy a maximumig fokozzuk a belső fronton háborús erőfeszítéseinket."[31] „Ha felelőtlen és veszélyes gondolkodónak neveznek is — jelenti ki nyíltan S. H. Slichter —, engedtessék meg nekem mégis azt mondani, hogy olyan gazdaság viszonyai között, mint az Egyesült Államoké, a lassú áremelkedés jobb, mint a szilárd árszínvonal. E következtetés oka az, hogy a szilárd árszínvonal fenntartása

[31] *E. S. Shaw:* Money, Income and Monetary Policy. p. 451.

összeütközésbe kerülne az ország más fontos érdekeivel. Például a szilárd árszínvonal hosszú időn át való fenntartása azoknak az erőfeszítéseknek a gyengítését követelné meg, amelyek a gazdasági recesszió (válság — *I. B.*) lehetőség szerinti enyhítésére irányulnak. S mi több, a szilárd árszínvonal fenntartása a krónikus munkanélküliség vagy a munkáltatók és a munkások közötti viszonyba való erélyes állami beavatkozás elismerését követelné meg."[32] Ezenkívül, Slichter véleménye szerint a szilárd árak fenntartásához szükséges politika erősen zavarná az Egyesült Államokat a kommunistaellenes politika folytatásában.

Slichter megfogalmazta mindazokat a motívumokat, amelyek a tőkésosztályt az inflációs intézkedések támogatására ösztönzik. A túltermelési válságoktól és a munkanélküliség erősödésétől való félelem mellett különösen nagy szerepet töltenek be nála a béke, a demokrácia és a szocializmus tábora elleni harc okozta megfontolások.

Ezeken kívül más motívumok is hatnak, mindenekelőtt az infláció szociális következményeitől való félelem. A „Gazdasági mozgósítás és stabilizálás" címmel, az Egyesült Államokban 1951-ben megjelent cikkgyűjtemény szerzői hangsúlyozzák, hogy amint a proletariátus osztályharca erősödik, mind veszélyesebbé válik az infláció felhasználása, s hogy az infláció „tömeges gazdasági és társadalmi zavargásokhoz, sőt forradalomhoz vezethet."[33]

E két tendencia harca határozza meg azt a harcot, amely a polgári irodalomban az infláció körül folyik. A konjunktúrától függően az egyes időszakokban hol az infláció nyílt védelme, hol „bírálata" erősödik meg. Így az 1929—1933. évi válság, a különösfajta depresszió, az 1937—1938. évi válság népszerűvé tette a „szabályozott infláció" gondolatát tőkés körökben. Ez legvilágosabban Keynes „A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete" című könyvében tükröződött. A második világháború után, a hadiinflációs hossz körülményei között, amikor kezdtek világosan mutatkozni

[32] *S. H. Slichter:* How Bad is Inflation? „Harper's Magazine", August 1952. No. 6. pp. 53—54.

[33] „Economic Mobilization and Stabilization". Ed. by L. V. Chandler and D. H. Wallace, New York 1951. p. 180.

az infláció negatív következményei, erősödött az infláció bírálata.

E bírálat bizonyos mértékben tükrözi az inflációtól szenvedő tőkéscsoportok érdekeit, de alapjában véve demagóg jellegű. Az inflációellenességüket lépten-nyomon hangsúlyozó polgári közgazdászok többsége inflációellenes ráolvasások leple alatt a tőkéseknek az állami költségvetésből való támogatását szorgalmazza. Amikor a háború utáni infláció kialakulásában legnagyobb szerepet játszó hadikiadásokról van szó, azonnal elfeledkeznek róla, hogy nemrég rámutattak az infláció veszélyeire. Nem kevésbé hevesen szítják a háborús hisztériát, hirdetik a fegyverkezési hajszát, mint az államadósságok nyílt apologétái.

Sauvy, francia közgazdász találóan jegyezte meg: „Politikai fejtegetésekben az infláció mint rossz szellem lép fel, míg a termelékenységet mindig dicsőítik és jótékony istennőként magasztalják. A közgazdasági erkölccsel azonban ugyanaz a helyzet, mint az erkölccsel általában: a jótevőt dicsőítik, nagyszerű fejtegetések tárgyává teszik, a gyakorlatban azonban az ember nem emelkedik magasabbra a szokásos emberi színvonalnál; a termelékenységet ugyanígy dicsőítik a hivatalos fejtegetésekben, de minden szektorban óvakodnak gyakorlati alkalmazásától. Ezzel szemben az inflációt átkozzák, de mindenki elismeri a maga területén."[34]

A polgári szerzők inflációellenes javaslatainak és a burzsoá kormányok megfelelő intézkedéseinek nagyon korlátozott jellegük van. E javaslatok és intézkedések nem érintik az infláció fő forrását, az állami kiadások óriási növekedését, ami közvetlenül a militarizálással és a fegyverkezési hajszával függ össze. Fokozzák az infláció veszélyét a hatalmas államadósságok is, amelyek szintén az állami kiadások óriási megnövekedésének közvetlen következményei. Bármilyen nemzetközi megrázkódtatás vagy a lakosság között keletkező pánik fellobbanthatja az inflációt még akkor is, ha a költségvetés nem deficites; az állampapírokat tömegével adják el és cserélik át pénzre, az utóbbit pedig árura.

---

[34] *A. Sauvy:* L'évolution économique: les faits et les opinions. Paris 1951. pp. 530—531.

Az inflációellenes programok és intézkedések korlátozott jellegét az is meghatározza, hogy a monopoltőke vezető körei nem az infláció megszüntetésében, hanem csupán bizonyos korlátozásában érdekeltek. Ha energikus intézkedéseket hoznának az infláció ellen, ez árcsökkenéshez vezethetne, az árcsökkenés viszont csökkentené a profitot. Ezenkívül az inflációban a tőkésosztály a gazdasági túltermelési válságok valamiféle ellenmérgét látja. Ezt az egyik legfontosabb keynesi gondolatot a mai tőkésosztály és tudós szolgái nem adják fel, csak kiegészítik olyan tételekkel, amelyek a pusztító inflációtól való rettegést tükrözik. Ez a rettegés erősödött a háború utáni időszakban az inflációs folyamatok kiéleződése miatt. A polgári államférfiak két tűz között — Hansen kifejezésével élve —, a válság Scyllája és az infláció Charybdise között hánykolódnak.

Itt kirajzolódik a polgári válságellenes programok jellemző ellentmondása: e programok alapvető és legfontosabb eleme az állami kiadások olyan mértékű növelése, amely lehetővé tenné a magánszemélyek részéről megnyilvánuló kereslet elégtelenségének ellensúlyozását. Ha a kormánykiadások jelentéktelenek, akkor általában nem gyakorolhatnak említésre méltó hatást a gazdasági konjunktúra alakulására. Ha viszont a kiadások nagy méreteket öltenek, akkor infláció előidézésével, vagy ha már van, megerősítésével fenyegetnek, vagyis fennáll annak veszélye, hogy az egyik bajt felváltja egy másik, amely nem kevésbé súlyos és veszélyes. Különböző időpontokban — a gazdasági helyzettől függően — hol válság-, hol inflációellenes program kerül előtérbe. Ez a két veszély közötti vergődés ékesszólóan beszél a mai kapitalizmus feszült helyzetéről.

6. A „KONJUNKTÚRA-STABILIZÁTOROK" ELMÉLETÉNEK BÍRÁLATA

A polgári közgazdászok a kiéleződött tőkés ellentmondásokból a kiutat az állam gazdasági beavatkozásának fokozásában keresik.

A tőkés körökben erősen elterjedt álláspontot tükrözve A. F. Burns ezt írta: „Tekintettel arra, hogy az ipari ciklusra

vonatkozó ismereteink növekednek, s hogy általános az egyetértés azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a kormánynak segítenie kell a szilárd virágzás elérésében, teljesen indokolt az a feltételezés, hogy a jövőben el tudjuk majd kerülni a mély és tartós válságokat."[35] Burns úgy jellemzi az 1946. évi ismert „foglalkoztatottsági törvényt" — amely azt a kötelezettséget rója az Egyesült Államok elnökére, hogy kísérje figyelemmel a konjunktúra alakulását és javasoljon intézkedéseket a válság és az infláció elleni harcban —, mint olyan törvényt, amely „a ciklushoz való viszonyunk forradalmi megváltozását"[36] tükrözi.

A polgári közgazdászok azt hangoztatják, hogy a jelenlegi viszonyok között az egyes tőkésországokban, különösen az Egyesült Államokban, a gazdasági válságokat megelőző vagy legalábbis enyhítő intézkedések egész rendszere van érvényben. A polgári irodalomban a keynesi eszmék elterjedésének hatására kialakult az úgynevezett konjunktúra-stabilizátorokról — automatikus, hitelügyi, költségvetési, külkereskedelmi stb. — „stabilizátorokról" szóló tanítás. Stabilizátorokon azokat a gazdaságpolitikai intézkedéseket értik, amelyek lehetővé teszik a személyes jövedelmek csökkenésének és a termelés szűkülésének ellensúlyozását. A polgári államférfiak nagy reményeket fűznek az úgynevezett „automatikus stabilizátorokhoz", amelyek nem igényelnek új állami törvényeket, és amelyeket az érvényben levő törvények biztosítanak.

Nézzük meg, miket sorolnak ezek közé a polgári közgazdászok. A progresszív jövedelemadót, amely mellett az adóbevételek nagyobb mértékben csökkennek mint a jövedelmek, ami bizonyos nyereséghez juttatja az adófizetőket; a társadalombiztosítási és a munkanélküli-segélyek kifizetését; a farmereknek nyújtott segélyek kifizetését stb. Ezek az intézkedések bizonyos mértékben ellensúlyozzák a lakosság személyes jövedelmeinek csökkenését. Az Egyesült Államok elnökének egyik kongresszusi beszédében ezt olvashatjuk: „Országunk adórendszere arra irányul, hogy enyhítse vagy pótolja a magánszemélyek jövedelmének csökkenését. Amikor a foglalkoz-

[35] *A. F. Burns:* We Can Avoid Severe Business Depressions. „Commercial and Finnancial Chronicle", June 23. 1955. p. 62.

[36] Ugyanott, 7. old.

tatottság és a jövedelmek csökkennek, csökkennek az adóbevételek is, az olyan kiadások viszont, mint a munkanélküli-segélyek, automatikusan növekednek." A munkanélküli-segélyek és a személyes jövedelemadó kiegyensúlyozó jellegét — állapítja meg a beszámoló — fokozza a mezőgazdasági termékek ártámogatási rendszerének hatása.[37]

Meg kell azonban jegyezni, hogy mindezek az úgynevezett automatikus stabilizátorok rendkívül korlátozott hatást tesznek az újratermelés menetére. Így az adókulcsoknak a személyes jövedelmek csökkenése következtében való leszállítása valamelyest ellensúlyozza ugyan az adófizetők jövedelmének csökkenését, csakhogy rendkívül jelentéktelen mértékben.

Nem véletlenül javasolja számos polgári közgazdász, hogy ne szorítkozzanak az automatikus stabilizátorok hatására, hanem válság idején csökkentsék az adókulcsokat. Ám az ilyen intézkedések is csupán a csillapítószer szerepét játszhatják. Csak némileg enyhíthetik a lakosság fizetőképes keresletének csökkenését, de semmiképpen sem szüntethetik meg ezt a csökkenést.

Ráadásul számításba kell venni, hogy az adók csökkentésének lehetőségei a mértéktelenül felduzzasztott hadiköltségvetésekre támaszkodó militarizálás és a hatalmas államadósságok körülményei között rendkívül korlátozottak. Ilyen körülmények között az óriási improduktív állami kiadások fedezetének fő forrásai az adók.

Az automatikus stabilizátorok rendkívüli korlátozott hatásáról adott általános jellemzésünk érvényes például a munkanélküli-segélyre is. Egyes tőkésországokban, például Angliában voltak ilyen segélyek a húszas és a harmincas években, mégsem tudták nem hogy elejét venni az 1929—1933. és az 1937—1938. évi válságoknak, de még csak valamelyest számottevő hatást sem gyakoroltak e válságok menetére. Ez érthető is. A munkanélküli-segélyek némileg enyhítik a dolgozó tömegek keresletének csökkenését, de nem képesek megállítani e kereslet csökkenését. Emellett számításba kell venni, hogy a munkanélküli-segély csupán a munkások régebbi

[37] „Economic Report of the President". Washington January 1955. p. 18.

munkabérének egy része és csak korlátozott ideig adják; azonkívül korántsem minden munkanélküli kap ilyen segélyt.

Az Egyesült Államokban nincsen országos munkanélküli-támogatás, a munkanélküli-segélyeket az egyes államok adják. A maximális időtartam, ameddig segélyt folyósítanak, az egyes munkáskategóriák és a szolgálati idő szerint változik; egyes munkásoknál 5 hétre korlátozódik. 1948-ban 1 millió munkanélküli vesztette el a segélyt még mielőtt munkát kapott volna, 1949-ben az ilyen munkanélküliek száma 1,9 millió, 1950-ben 1,8 millió volt.[38] Mint látjuk, rendkívül jelentős számú munkanélküli nem kap segélyt a munkanélküliség teljes időtartamára.

Ezenkívül nem minden teljes munkanélkülinek van joga a munkanélküli-segélyhez. Mindenekelőtt érvényben van az úgynevezett diszkvalifikációs rendszer, vagyis a segélyhez való jog megvonása. Csaknem minden államban a „rossz magatartás" miatt elbocsátott munkások (ezt a minősítést nagyon tágan értelmezik) nem kaphatnak munkanélküli-segélyt. Továbbá a munkanélküli-biztosítás rendszere korántsem az ország teljes kereső lakosságát öleli fel. A munkanélküli-segélyhez való jog elnyeréséhez a munkásoknak az összes államokban számos követelménynek kell megfelelniük. Így ahhoz, hogy a minimális munkanélküli-segély jogát megkapja, a munkásnak előbb meghatározott pénzösszeget kell keresnie általában a segélykérelem beadását megelőző év alatt. Minden államban megkövetelik, hogy a segélyt kapó munkanélküli munkaképes legyen.

Maga a munkanélküli-segély nem haladhatja meg a munkás bérének egyharmadát. Ez mindennél jobban megmutatja e tényezőnek mint a gazdasági válságra gyakorolt befolyás eszközének egész korlátozottságát.

Ami a farmereknek nyújtott segítséget illeti, a következőket kell megjegyezni. Ez a segítség abban fejeződik ki, hogy az Egyesült Államok kormánya megfizeti a farmereknek az eladási ár és a biztosított ár közötti különbséget. A mezőgazdasági termékkészletek növekedésének elkerülése érdekében a kormányzat követelte a farmerektől a vetésterületek csökkentését. A csökkentett vetésterületeknek és a magas mező-

[38] „Policies to Combat Depression". Princeton 1956. p. 208.

gazdasági áraknak ez a rendszere csupán a nagytőkés farmerek számára kedvező. Ezek a vetésterület csökkenését nagyobb terméshozammal ellensúlyozzák, és nagy összegeket kapnak a kormánytól árkiegészítés címén. A kis farmerek azonban nem tudják fokozni a terméshozamot, nem tudják ellátni magukat az összes élelmiszerekkel, és kénytelenek ezeket mesterségesen felhajtott árakon megvásárolni.

Az Egyesült Államok kormányának politikája fokozza a társadalmi differenciálódás folyamatát a mezőgazdaságban, és a vetésterületek mind nagyobb részének a nagytőkés farmerek kezébe való átkerülésének folyamatát. Nyilvánvaló, hogy a fokozódó mezőgazdasági koncentrációnak ez a folyamata hozzájárul a tőkés termelés ellentmondásainak kiéleződéséhez, és semmi esetre sem tekinthető olyan tényezőnek, amely valamilyen mértékben feltartóztathatja vagy enyhítheti a tőkés ciklust előidéző erők működését.

Az automatikus stabilizátorok hatékonyságának jelentéktelensége annyira nyilvánvaló, hogy e tényeket sok polgári szerző is kénytelen megjegyezni. Így az Egyesült Nemzetek Szervezetének szakértői a fentebb idézett dokumentumban elismerik: „Feltétlenül gondolni kell azonban arra, hogy az ilyen (automatikus — *I. B.*) stabilizátorok természetüknél fogva csupán enyhíteni tudják a gazdasági ingadozások fokát. Csökkenthetik a fogyasztói kereslet esését, amely a beruházási kereslet esésének reakciójaként ment végbe; nem idézhetik elő azonban a fogyasztói kereslet tényleges *növekedését*, amely nélkülözhetetlen a csökkenő beruházási kereslet pótlására."[39]

Az Egyesült Államok Nemzeti Tervező Szövetségének 1949. évi konferenciája, noha nagyra értékelte az automatikus stabilizátorokat, mégis kénytelen volt elismerni, hogy a válságok elleni komoly harchoz ezek nagyon is elégtelenek, és hogy valami másra van szükség. „Határozottan megállapítjuk — olvassuk e konferencia anyagában —, hogy a fennálló automatikus szerkezet jelentősen hozzájárul a gazdasági stabilitáshoz... Úgy véljük azonban, hogy e politikát nem lehet többnek tekinteni, mint a védelem első vonalának. Többet

[39] „National and International Measures for Full Employment". New York 1949. pp. 37—38.

kell tennünk, hogy megbirkózzunk a súlyos gazdasági ingadozásokkal."[40]

A polgári közgazdászok nagy reményeket fűznek az úgynevezett „hitelügyi stabilizátorhoz". Hangsúlyozzák, hogy a kormányintézkedések eredményeképpen — állítólag — sikerült szilárdabbá tenni a pénz- és hitelrendszert. Ezzel kapcsolatban a letétek biztosítására, a kamatláb szabályozására és az állami értékpapírokkal végzett piaci műveletekre hivatkoznak.

A letétek biztosításával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy ez az egyes bankok veszteségeit áthárítja az állam vállára. Ez az intézkedés viszonylag simán megvalósítható, amikor a válság a bankoknak csupán kis részére terjed ki. Ilyenkor nem okoz nagy feszültséget az állami pénzügyekben, és enyhíti az éles ingadozásokat, amelyeket rendszerint egyes nagybankok csődje idéz elő. Lényegesen megváltozik azonban a helyzet, amikor a csőd a bankok nagy részére kiterjed. A termelés csökkenése, a vállalatok leállítása, számos társaság csődje, az értékpapírok árfolyamának csökkenése következtében a tőke jelentős része — amely nagy összegeket szívott fel a hitelrendszerből — elértéktelenedik. Ilyen körülmények között a veszteségek összege jelentősen túlszárnyalhatja az államkincstár tartalékait, és a bankok tömeges csődje elkerülhetetlenné válik.

Hasonló okok miatt járnak kudarccal a kamatláb szabályozása és az állami értékpapírokkal végzett piaci műveletek is, amelyek szintén csak a termelés jelentéktelen csökkenése esetén lehetnek hatásosak. A válság arra vezethet, hogy az iparvállalatok, a kereskedelmi bankok és más tulajdonosok tömegesen adják el az állami értékpapírokat, és ez rendkívüli mértékben fokozza a pénzrendszer feszültségét.

A polgári közgazdászok legnagyobb reményeiket a válságok elleni harcban az úgynevezett „költségvetési stabilizátorhoz" fűzik, vagyis az állami kiadásoknak a kezdődő gazdasági válság első jelei nyomán való jelentős megnöveléséhez. Véleményük szerint ennek olyan méretekben kell megtörtén-

[40] „National Planning Association Conference of University Economist". „Federal Expenditure and Revenue Policy for Economic Stability". Washington 1949. p. 9.

nie, hogy ellensúlyozza a magánkereslet elégtelenségét. Az állami költségvetést a polgári közgazdasági irodalomban a konjunktúra legfontosabb szabályozójaként és stabilizálásának fő eszközeként tartják számon. Ez a gondolat, amely általában „kompenzációs" költségvetési és pénzügyi politika néven ismeretes, elismerésre talált nemcsak az akadémikus kiadványokban, hanem a hivatalos dokumentumokban is. Az Egyesült Államok elnökének egyik gazdasági beszámolója megállapítja, hogy „a szövetségi költségvetés ... a gazdasági fejlődés állami tervezésének kulcsa"[41].

A IV. fejezetben bíráltuk ezt az álláspontot. Az állam kiadásainak növelése útján mesterségesen kiterjesztheti a piacot, de csupán bizonyos mértékben, olyan mértékben, amennyire mozgósítani tudja az addig tétlen tőkéket a tőkések profitjának megadóztatása útján. Ez a forrás azonban rendkívül korlátozott, minthogy a profitok megadóztatása a tőkések erős ellenállásába ütközik. Az adóterhek növelése rontja a kis- és középtőkések helyzetét. A tőkésosztály arra törekszik, hogy áthárítsa az adóterheket a dolgozókra, ez azonban fogyasztásuk csökkenéséhez, fizetőképes keresletük szűküléséhez vezet, ami semmivé teszi az állami kereslet növekedésének jelentőségét. A kormány fedezheti kiadásait kölcsönökből is, amelyek szintén a kereslet mesterséges kiterjesztésének eszközei. Ez a forrás azonban szintén korlátozott és ideiglenes jellegű. A kölcsönök a jelenlegi keresletet a jövőbeni kereslet terhére növelik. Mindenki számára érthető, hogy lehetetlen a jövőbeni keresletet a végtelenségig a jelenbe áthozni. A kölcsönök növekedése együtt jár az államadósságoknak és minden — különösen inflációs jellegű — következményüknek növekedésével.

A polgári közgazdászoknak a válság elleni harcra vonatkozó „legradikálisabb" javaslata az, hogy szervezze meg az állam az áruk nagybani felvásárlását és szilárd árakon való eladásukat. E javaslat lényege az, hogy az államnak válság idején meg kell vásárolnia nagy mennyiségben a felesleges árukat szilárd árakon, azzal, hogy e készleteket a fellendülés szakaszában ugyanolyan szilárd árakon realizálja (a termelési

[41] „The Economic Report of the President". Washington January 1954. p. 56.

költségek változásának figyelembevételével). Más szóval, az államra hárul a konjunktúra és az árak stabilizálásának feladata — (válság idején) az elégtelen kereslet vagy (fellendülés idején) az elégtelen kínálat pótlása útján.

R. F. Harrod, aki a legrészletesebben dolgozta ki ezt a tervezetet, legfontosabb mozzanatának azt a követelést minősíti, hogy a megfelelő állami szervek, amelyek az árualapok képzésével és értékesítésével foglalkoznak, korlátlan mennyiségben vásárolják meg az árukat. „Ezeknek a szerveknek, hogy teljesíthessék a szilárd árak fenntartásának feladatát, anélkül hogy korlátozó intézkedésekhez folyamodnának... készen kell állniuk a korlátlan mennyiségben való vásárlásra. E tekintetben ugyanolyan helyzetben kell lenniük, mint az aranystandard rendszerében működő központi banknak."[42] „A szilárd árakon való korlátlan vásárlás — hangsúlyozza — lényeges a hatékony anticiklikus cselekvés szempontjából."[43]

Az állami árualapoknak a központi bankkal való ezen összehasonlítása feltárja ennek az egész tervezetnek az Achillessarkát. A központi bank azért vásárolja meg az aranyat és az aranyra szabadon átváltható valutákat bármilyen mennyiségben, meghatározott áron, mert az arany iránt korlátlan kereslet mutatkozik. Ez pedig azért van így, mert az arany általános egyenérték és megvan az a képessége, hogy minden más árura közvetlenül kicserélhető. „Minden más áru elidegenült alakja, vagyis általános elidegenítésének terméke lévén, a pénz az abszolút elidegeníthető áru. Minden árat visszafelé olvas, és így módon tükröződik minden árutestben, mint anyagban, amely odaadja magát a pénz áruvá-válásához."[44] Harrod az összes áruknak abszolút elidegeníthető árukká változtatásáról ábrándozik. Ez új formába öntött változata annak a régi kispolgári utópiának, amely a Marx szerint képletesen „árucsőcseléknek" nevezett közönséges árukat a pénzzel teszi egyenlővé. Harrod tervezetének sajátossága abban rejlik, hogy a csoda végrehajtását, az összes áruknak abszolút elidegeníthető árukká változtatását, az államra bízza.

---

[42] *R. F. Harrod:* Towards a Dynamic Economics. p. 126.
[43] Ugyanott, 127. old.
[44] *Marx*: A tőke. I. köt. Budapest 1961. 109. old.

Vitathatatlan, hogy ha az állam véghez tudna vinni ilyen csodát, akkor a gazdasági válságokat fel lehetne számolni. Egy „apróság" azonban érthetetlen marad: honnan veszi az állam az eszközöket ilyen óriási árutömeg megvásárlásához? Ha az állam az adókból meríti eszközeit, akkor ez az adóprés olyan megszorítását idézi elő, amely a gazdasági válság még erősebb kiéleződéséhez vezet. Ha az állam pénznyomtatáshoz folyamodik, akkor ez pusztító inflációba taszítja a nemzetgazdaságot. Még ha feltesszük is, hogy az állam hatalmas árutömeg megvásárlásával megoldja feladatait a válság szakaszában, a megélénkülés és a fellendülés szakaszában a felhalmozott árutömeg eladásával viszont új gazdasági válság alakulna ki. Más szavakkal, ez a recept a legjobb esetben is csupán a gazdasági válság elodázásához vezetne.

Az Egyesült Államok és más országok gyakorlata megmutatja, hogy az állami árukészletek kiárusítása nagy nehézségeket okoz a megfelelő áruk piacain. Így az utóbbi időkben sok tőkésországban esnek a különféle nyersanyagok, különösen a színesfémek árai. Fellendülés idején ezeknek az áruknak az árai emelkedtek nem csupán a nagyiparosok és a nagykereskedők, hanem a kormányzat fokozott vásárlásainak hatására is. Most, amikor a vásárlások csökkentek, a készletek pedig megnövekedtek, az állam eladásai az árak további esését és a termelés csökkenését idézik elő. Ugyanilyen irányba hat az is, hogy az Egyesült Államok kormánya kiárusítja a mezőgazdasági árukészleteket.

A polgári államférfiak az állami áruvásárlások segítségével remélik megállítani az árak esését. Figyelembe kell venni azonban, hogy az áresés megszüntetése vagy lassítása megnehezíti a válságból való kilábalást, mert az árak csökkenése teszi lehetővé a megfelelő áruk értékesítésének kiterjesztését.

Az áresés mesterséges visszatartásának a válság menetére gyakorolt hatását illetően gazdag anyagot szolgáltat azoknak a monopóliumoknak a gyakorlata, amelyek e feladatot a termelés korlátozása útján próbálják megoldani. A monopóliumok azzal, hogy mesterségesen magas színvonalon tartják az árakat, késleltetik a túltermelés megszűnését s ezáltal a válságból való kilábalást.

Az ilyenféle irreális tervezgetők összes számításai arra

épülnek, hogy a válság legelején viszonylag nem nagy vásárlások segítségével sikerül leküzdeni a pánikot, és nyugodt, bizakodó hangulatot kialakítani a vállalkozók körében. Ilyenformán az összes számítások arra épülnek, hogy ha idejében útját állják a pesszimista hangulat hullámának, akkor minden más magától rendbe jön. Az ilyen receptnek lehet valami jelentősége a kisebb piaci zavarok vagy alkalmi válságok leküzdése szempontjából, de teljesen elégtelen ciklikus túltermelési válság bekövetkezése esetén.

Az utóbbi időben a polgári irodalomban kezdtek megjelenni (egyelőre csak itt-ott) olyan kijelentések, hogy a termelés automatizálása — a jelenlegi technikai forradalom legfontosabb mozzanata — a konjunktúra stabilizáló tényezője. Így P. F. Drucker, amerikai közgazdász cikket írt,[45] s ebben azt a gondolatot fejti ki, hogy az automatizálás számottevő változásokat idéz elő a kereslet és kínálat kiegyenlítődésének mechanizmusában. E kiegyenlítődés rendszerint mind az áruárak, mind pedig a termelés volumenének változása útján valósul meg. Így, a kereslet csökkenése esetén egyrészt esnek az árak, ami ösztönzi a kereslet növekedését, másrészt pedig csökken a termelés; ennek a kettős hatásnak az eredményeképpen bizonyos idő elteltével kialakul az összhang az összkereslet és az összkínálat között. Drucker hangsúlyozza, hogy az automatizált termelés számára rendkívül fontos a termelési folyamat szakadatlanságának megőrzése, és hogy ilyen feltételek között a termelés részleges csökkenése a termelési költségek jelentős emelkedésével jár együtt. Ezért automatizált termelés esetén — állapítja meg Drucker — a kereslet és kínálat kiegyensúlyozásának csak egy módszere marad, az árak megfelelő változtatása. Drucker ebből azt a következtetést vonja le, hogy automatizált termelés esetén a kereslet csökkenésével nem megy végbe a termelés szűkítése. Ez véleménye szerint biztosítja az állandó foglalkoztatottságot, ami viszont stabilizáló hatást gyakorol a jövedelem színvonalára és az összkereslet volumenére.

Hasonló megfontolásokból vonja le Drucker azt a következtetést, hogy az elkövetkezendő 20 évben az Egyesült Ál-

[45] Lásd *P. F. Drucker:* The Promise of Automation. „Harper's Magazine", April 1955.

lamokban nem fogják ismerni sem a munkanélküliséget, sem az inflációt, sőt, hogy munkaerőhiány lép majd fel.[46]

Ugyanilyen szellemben nyilatkozott az automatizálás egyik legfőbb amerikai specialistája, Diebold is.

Az automatizálásnak az újratermelés folyamatára gyakorolt hatásával kapcsolatos ezen álláspont teljesen helytelen. Drucker megemlíti, hogy az automatizált termelés kevésbé mozgékony, nem tud olyan gyorsan alkalmazkodni a konjunktúra változásához, mint a nem automatizált termelés. Ebből a helyesen megállapított tényből azonban teljesen más következtetések adódnak, mint amilyeneket Drucker levont. Az automatizált termelés csekélyebb mozgékonysága szükségszerűen kiélezi a túltermelési válságokat, mivel a válság szakaszában folytatódik az erőltetett termelés. Ezáltal fokozódik a piacon a feszültség.

Diebold, Drucker és a tőkés automatizálás más apologétái az automatizálásnak a foglalkoztatottság színvonalára gyakorolt stabilizáló hatására hivatkoznak. Ezzel az értékeléssel azonban sehogyan sem lehet egyetérteni. Hiszen az automatizálás a legfontosabb tényező, amely az eleven munkának a termelésből való kiszorítását előmozdítja. Az automatizálás minden körülmények között csökkenti a munkaerő-szükségletet (még ha az automatizált ágazatok számára berendezéseket gyártó ágazatokban foglalkoztatott pótlólagos munkaerőt számításba vesszük is). Az automatizálásnak ez a hatása nem okvetlenül jelentkezik azonnal, különösen akkor nem, ha megvalósításának üteme lassú, és ha általános ipari fellendülés van. E hatásnak azonban feltétlenül jelentkeznie kell; éspedig rendkívül érezhető formában, a gazdasági válság érlelődése idején. Egyes polgári szerzők nem alaptalanul állítják, hogy az automatizálás okozta munkanélküliség — méreteit tekintve — felülmúlja az Egyesült Államokban a harmincas években tapasztalt munkanélküliséget. A szakszervezeti vezetők ez irányú aggodalmai rendkívül komolyak és indokoltak. A tőkés automatizálás apologétái olyan helyzetből indulnak ki, amikor az automatizálás a termelésnek csupán kis részét öleli fel, és amikor a munkaerő-szükséglet csökken-

[46] *P. F. Drucker:* America's Next Twenty. The Coming Labor Shortage. „Harper's Magazine", May 1955.

tésére irányuló hatását a más ágakban alkalmazott munkaerő növekedése túlszárnyalja. Az automatizálás további fejlődése azonban elkerülhetetlenül felszínre hozza azt a benne rejlő tendenciát, hogy kiszorítja a munkaerőt a termelésből.

Figyelemre méltó az a körülmény, hogy ezeket az aggodalmakat hangoztatja N. Wiener, a kibernetika egyik megalapozója, aki elsőként alkalmazta a „második ipari forradalom" elméletét. „Emberi lények emberi felhasználása. I. A kibernetika és a társadalom" című ismert könyvében (első kiadás 1950., második kiadás 1954.) nem tagadja, hogy az automatizálás tömeges munkanélküliségre és több szakma elhalására vezethet. Azt írta, hogy az automatizálás győzelme esetén „az átlagos vagy az átlagosnál gyengébb képességekkel rendelkező embernek nem lesz semmije, amit eladhatna és amiért neki valamit fizetnének".[47] Nyíltan kifejezi kétségeit az iránt, hogy az automatizálás káros következményei kiküszöbölhetők (a tőkés rendszer keretei között vizsgálva a kérdést).

A tőkés automatizálás apologétái a „kompenzációs elméletnek" azt az elnyűtt érvét használják fel, amellyel a XIX. század első felének polgári közgazdászai léptek fel. Így Diebold az Egyesült Államok Kongresszusának bemutatott beszámolójában azt állította, hogy „azon cégek megnövekedett kereslete, amelyek automatikus berendezéseket gyártanak, ez ideig foglalkoztatták azokat, akiknek munkáját átvették a gépek, és alaptalan az a feltételezés, hogy a kompenzáció folyamata félbeszakadt".[48] A kompenzációs elv védelmében kifejtett összes érvek arra épülnek, hogy az automatizálás a termelő folyamatoknak egyelőre csupán jelentéktelen részére terjed ki, s a munkanélküliek száma rendkívül korlátozott. Így Diebold számításai szerint az automatizálás által felölelt ágazatokban az összes munkaképeseknek $^1/_{12}$-ét foglalkoztatják. A munkanélküliek száma az automatizálás következtében az elkövetkezendő 20 évben szerinte nem fogja túlhaladni az évi 125 000-et.[49]

---

[47] Idézi *F. Pollock:* Automation. S. 101.
[48] Ugyanott, 72. old.
[49] Lásd ugyanott, 171. old.

A polgári közgazdászok kettős játékot űznek: amikor az automatizálás pozitív következményeit kell ecsetelniük, akkor minden erejükkel felnagyítják ennek méreteit; amikor pedig az automatizálás negatív következményeiről van szó, akkor korlátozni igyekeznek ezeket a méreteket. Ilyen módszerek segítségével tüntetik el a tömeges munkanélküliség problémáját. Minden lelkiismeretes kutató előtt nyilvánvaló azonban, hogy ilyen módszerekkel a munkanélküliség problémáját megkerülni lehet, de megoldani semmiképpen sem, még kevésbé megszüntetni. Ahogyan az automatizálás mind több vállalatra és ágazatra terjed ki, úgy gyengül majd a kompenzáció elvének jelentősége, és növekszik a munkanélküliség.

Helytelenül fogja fel az automatizálásnak a foglalkoztatottságra gyakorolt hatását Einzig is, aki azt hangoztatja, hogy két szakaszt kell megkülönböztetni az automatizálás fejlődésében — az átmeneti időszakot, amikor az automatizálás fokozatosan terjed a különféle vállalatokban és ágazatokban, és az automatizálás teljes uralmának időszakát. Einzig egyetért azzal, hogy az átmeneti időszakban a munkaerő kiszorul a termelésből, és növekszik a munkanélküliség. Azt feltételezi azonban, hogy teljes bevezetése után az automatizálás olyan stabilizáló hatást gyakorolhat a foglalkoztatottság általános méreteire, amilyet Drucker tulajdonít neki.[50] Einzig abból a feltételezésből indul ki, hogy amikor az automatizálás teljesen megvalósul, megszűnik a munkaerő további kiszorítása a termelési folyamatból. Ezt a feltételezést azonban a további technikai haladásnak és az automatizálási folyamat elmélyülésének figyelmen kívül hagyására alapozza, pedig ezek a folyamatok folytatódni fognak akkor is, amikor az automatizálás kiterjed a termelési ágak többségére. Az automatizálás elmélyülésével a munkásoknak a termelésből való további kiszorítása megy majd végbe, habár lehetséges, hogy nem olyan mértékben, mint e folyamat kezdeti szakaszában. Az automatizálás megvalósulásának egyik szakaszában sem léphet fel konjunktúra-stabilizáló tényezőként.

Azok a következtetések, amelyeket a tőkés automatizálás mai apologétái az automatizálásnak a konjunktúrára gyako-

[50] *P. Einzig:* The Economic Consequences of Automation. p. 28.

rolt stabilizáló hatásával kapcsolatban levonnak, ellentmondanak a tőkés gazdaság általános törvényeinek. Tőkés viszonyok közepette a technikai haladás mindenképpen elmélyíti az ellentmondást a termelési lehetőségek és az antagonisztikus elosztási viszonyok, valamint a tömegek proletár helyzete miatt korlátozott szűk fogyasztói bázis között. Az automatizálás nem lehet kivétel e téren. Ellenkezőleg, szükségszerűen kiélezi ezt az ellentmondást, mert megvalósítása a munkaerőnek a termelési folyamatból való jelentős kiszorításával jár együtt. Emellett a tőkés automatizálás azt is jelenti, hogy meggyorsul az a folyamat, melynek során a nagyvállalatok elnyelik a kisebbeket. Az automatizálás nem oldja meg a kapitalizmusnak egyetlen problémáját sem, sőt csak súlyosbítja őket.

A polgári személyiségek nem fedeztek és nem is fedezhetnek fel olyan eszközöket, amelyek megszabadítják az emberiséget a kapitalizmus alapvető ellentmondása által okozott válságoktól.

A tőkés gazdaságra jellemző ingatagságot különösen világosan láthatjuk az Egyesült Államok példáján a második világháború után. Ebben az időszakban folyt le az Egyesült Államokban az 1948—1949. évi ciklikus válság, az 1951—1952. évi részleges textil-, bőr- és konfekcióipari válság, az 1953—1954. évi közbeeső válság, a gépkocsigyártás 27%-os és a lakásépítés 16%-os csökkenése (1956-ban). Végül 1957 augusztusában az Egyesült Államokban új válság kezdődött, amelynek eredményeképpen az ipari termelés indexe az 1956 decemberi 147-ről 1958 áprilisára 126-ra (vagyis 14,3%-kal) csökkent (1947—1949 = 100). Még ha feltételezzük is, hogy a legutóbbi gazdasági válság 1958 áprilisában érte el mélypontját, a termelés csökkenésének maximális mértéke akkor is nagyobb, mint 1948—1949-ben, amikor a csúcspont és mélypont közötti különbség 10,5%, és mint 1953—1954-ben, amikor ez a különbség 10,2% volt.[51]

Az 1957-ben az Egyesült Államokban elkezdődött gazdasági válság átterjedt más tőkésországokra is. Súlyos megrázkód-

[51] *A. Манукян:* Экономика капиталистических стран в 1958 году (Некоторые итоги) „Мировая экономика и международные отношения", 1959 г., № 1, стр. 20.

tatásokat szenvedett 1958-ban Kanada, Anglia, Japán, Belgium, Hollandia, Norvégia gazdasága. A szénbányászat, a vaskohászat és a textilipar válsága kisebb vagy nagyobb mértékben kiterjedt az összes kapitalista országokra. Súlyos válság tört ki a tengerhajózásnak és számos nyersanyag termelésének területén. Különösen jelentősen estek a réz, az ólom, a cink, az ón, a wolfram, a kaucsuk, a gyapjú, a kávé, a cukor stb. világpiaci árai. Különösen fájdalmasan érintette a válság az elmaradott országok gazdaságát. Az export fizikai méreteinek csökkenése a nyersanyag és az élelmiszer árainak esésével együtt ezen országok valutabevételének erős csökkenéséhez, a passzív külkereskedelmi egyenleg növekedéséhez, szakadatlan valuta-kiáramláshoz vezetett. Csaknem minden elmaradott ország ipari termelése csökkent az 1958-as évben. Az 1957—1958. évi válság porrá zúzta a polgári teoretikusoknak a mai kapitalizmus „válságmentes fejlődésére" vonatkozó állításait.

Mint N. Sz. Hruscsov a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXI. kongresszusi beszámolójában megjegyezte: „A válság jellegű visszaesések és a lázas fellendülések szüntelen váltakozása a kapitalizmus gazdaságának ingatagságáról tanúskodik. Az Egyesült Államok és más tőkésországok gazdaságát sem a fegyverkezési hajsza, sem egyéb intézkedések nem menthetik meg a túltermelési válságoktól. A kapitalista államok tehetnek, amit akarnak, nem tudják megszüntetni a válságok okát. A kapitalizmus nem szabadulhat önnön ellentmondásainak halálos szorításából. Ezek az ellentmondások mindinkább halmozódnak és mélyülnek, s újabb gazdasági megrázkódtatásokkal fenyegetik."[52]

[52] *N. Sz. Hruscsov:* Beszámoló a Szovjetunió 1959—1965. évi népgazdaság-fejlesztési ellenőrző számairól. Az SZKP XXI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1959. 76. old.

A MONOPÓLIUMOK ÉS A VERSENY

1. A MONOPÓLIUM POLGÁRI ELMÉLETEINEK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

A mai polgári politikai gazdaságtan fejlődésének egyik legfontosabb jellemző vonása, hogy a szabad versenyt kénytelenkelletlen már nem tekintik normális és tipikus jelenségnek. Azelőtt, nemcsak a monopóliumok előtti kapitalizmus korában, hanem még a XX. század harmincas éveiben is, a szabad verseny dicsőítése volt a polgári apologetika tengelyében. A polgári szerzők nagy többsége úgy tárgyalta a szabad versenyt, mint ideális helyzetet, amely biztosítja a társadalom termelési erőforrásainak legjobb kihasználását és tagjai szükségleteinek legteljesebb kielégítését (az úgynevezett haszonmaximum megszerzését). Sok szerző úgy igyekezett feltüntetni a szabad versenyt, hogy az biztos garancia a munkások kizsákmányolása és a meggazdagodás igazságtalan módszerei ellen. A legfőbb tőkésországokban már régen a monopóliumok uralkodtak, a polgári közgazdászok pedig továbbra is a gazdaság általános elveivel ellentétben levő holmi rendellenességnek tekintették a monopóliumokat.

A monopóliumok elhallgatásának ez a taktikája csak egy ideig folytatódhatott. Végül is nem lehetett eltitkolni azt a szemmel látható tényt, hogy a szabad verseny már a múlté. Maga a polgári irodalom adott gazdag anyagot a monopóliumokról és hatalmas gazdasági szerepükről számos leíró munkában.[1] Túlságosan nagy lett a szakadék a leíró és elméleti

[1] L. H. Haney, amerikai közgazdaságtan-történész megjegyzi, hogy a monopolár-elmélet iránti érdeklődés az Egyesült Államokban a harmincas

irodalom, a gyakorlat és az elmélet között.[2] Ez a szakadék azzal fenyegette a polgári közgazdászokat, hogy elvesztik a kispolgári körök bizalmát, hiszen ezek a körök különösen érzik a monopóliumok igáját.

Nagyon jellemző, hogy a polgári irodalomban számos olyan munka jelent meg, amelynek kiinduló módszertani elve az a tétel, hogy a valóságban a monopólium és a verseny elemei összekapcsolódnak. Az egyik első ilyen irányú munka P. Sraffa, angol közgazdász nagy feltűnést keltő cikke volt.[3] Az e kérdéssel kapcsolatos legismertebb művek Joan Robinson,[4] angol és E. H. Chamberlin[5] amerikai közgazdász tollából származnak. A szóban forgó kérdésekről író közgazdászok közül meg lehet említeni Stackelberget[6], Fellnert[7], Triffint[8] stb. Sok mai szerző hangsúlyozza, hogy az úgynevezett „tiszta" vagy „tökéletes" verseny határeset, s hogy a versenyt rendszerint monopolelemek szövik át. E. H. Chamberlin azt

---

években Franklin Roosevelt azon intézkedéseivel kapcsolatban erősödött meg, amelyek a New Dealre, a kényszerkartellizálásra, a „becsületes verseny kodexének" kiadására vonatkoztak, s korlátozták a verseny és az önkényes árleszállítás stb. lehetőségét. — Lásd *L. H. Haney:* History of Economic Thougth. New York 1949. p. 70.

[2] Csak néhány polgári közgazdász tagadja, hogy kapcsolat van a monopóliumok, a monopolár, a monopóliumokra jellemző verseny problémái iránti érdeklődés megnövekedése és a monopóliumok erősödő szerepe között. Ilyen, a közismert elemi tényekkel szemben álló nézetet képvisel J. R. Hicks. „A mai teoretikusok különös figyelme (preoccupation) a monopólium problémái iránt — állítja — nyilván nem kapcsolatos, mint az várható volna, e problémák hatalmas fontosságának megértésével." *(J. R. Hicks:* Annual Survey of Economic Theory: The Theory of Monopoly. „Econometrica", 1935. Idézi: „Readings in Price Theory, Selected by the American Economic Association". London 1953. p. 361.) Hicks arra hivatkozik, hogy a monopolista verseny problémája nem új. Monopóliumok persze voltak azelőtt is, de természetük megváltozott. Mérhetetlenül megnőtt a jelentőségük. Ezzel kapcsolatban új feladatok hárultak a polgári politikai gazdaságtanra.

[3] *P. Sraffa:* The Laws of Return under Competitive Conditions. „Economic Journal", December 1926.

[4] *J. Robinson:* Economics of Imperfect Competition. London 1955.

[5] *E. H. Chamberlin:* Theory of Monopolistic Competition. „Harvard University Press", 1949.

[6] *H. von Stackelberg:* Marktform und Gleichgewicht. Berlin 1934.

[7] *W. Fellner:* Competition Among the Few. New York 1949.

[8] *R. Triffin:* Monopolistic Competition and General Equilibrium Theory. „Harvard University Press", 1949.

írta, hogy a monopolista verseny elmélete „... ledönti a falat a (teljes vagy nem teljes) verseny és a monopólium között, egyesíti egyiket a másikkal, s olyan elméletet hoz létre, amely ezt is, azt is tartalmazza, de nem szünteti meg a köztük levő különbségeket".[9] J. Galbraith, ismert amerikai polgári közgazdász a monopolista verseny elméletét a mai polgári politikai gazdaságtan legnagyobb „vívmányának" minősíti. „A piac régi kétpólusos osztályozását — verseny vagy monopólium — elvetették. Felismerték, hogy a kettő között a piac új kategóriái találhatók — nem tisztán verseny jellegűek és nem teljesen monopolisztikusak. Ebben a közbeeső zónában vannak olyan területek, amelyeknek piaca mind versenyként, mind monopóliumként jellemezhető. Ezek a monopólium vagy a nem teljes verseny jellegét viselik magukon. Az új elmélet legfontosabb eredménye az, hogy a piac kettős osztályozása helyébe bonyolultabbat állított."[10]

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy ez az elmélet a polgári politikai gazdaságtan valamiféle előrelépése, hogy valamilyen formában annak kényszerű elismerését tükrözi, hogy a szabad versenyt a monopóliumok uralma váltotta fel. Ez a képzet téves.

A monopóliumok és a verseny problémájának helyes elemzése csak a kapitalizmus imperialista szakaszáról alkotott tudományos fogalmak alapján lehetséges. Ilyen tudományos fogalmat azonban még a magukat „baloldaliaknak" valló polgári közgazdászoknál sem találunk. Így J. Robinson tagadja a szabad versenynek még elméleti lehetőségét is. Az a véleménye, hogy szabad verseny esetén általában nem biztosítható a „normális" profit, hogy a kedvezőbb feltételek között működő ágazatok magasabb profitrátája nem szárnyalhatja túl a rosszabb termelési feltételek között működő ágazatoknak a „normális" profittól való elmaradását.[11] „Normális" profiton átlagprofitot kell érteni. Ebből a tételből az követ-

[9] *E. H. Chamberlin:* Id. mű, IX. old.

[10] *J. K. Galbraith:* American Capitalism. The Concept of Countervailing Power. Boston 1952. p. 44.

[11] *J. Robinson:* The Impossibility of Competition. „Monopoly and Competition and Their Regulation. Papers and Proceedings of a Conference held by the International Economic Association", ed. by *E. H. Chamberlin*, London 1954. p. 254.

kezik, hogy a monopolisztikus tendenciák a tőkés gazdaságban már a legkorábbi szakaszokban is helyet kaptak, és hogy a tőkés társadalomban a verseny már eleve „monopolista versenyként" lép fel.

Ez a tétel ellentmond a reális történelmi tényeknek. A szabadversenyes kapitalizmus nem holmi kiagyalt elméleti séma, hanem a tőkés fejlődés történetének teljesen reális szakasza. A termelés és a tőke koncentrációja csak a múlt század végén ért el olyan magas színvonalat, amely megteremtette a monopóliumok uralmának előfeltételeit. Csak ekkor alakult ki a monopolár mechanizmusa, és öltött a verseny az imperialista szakaszra jellemző formákat. A monopolár elméletét a kapitalizmus egész történelmére kiterjeszteni annyit jelent, mint vétkezni a történelmi szemlélet követelménye ellen.

A polgári közgazdászok többsége távol áll nem csupán a történelmi szemlélettől, de az elemi objektivitástól is, ha a mai tőkés valóság megvilágításáról van szó. A monopóliumok és a verseny új elméletét többségük a monopóliumok uralmának leplezésére és tevékenységük megszépítésére használja fel. Éppen ezért a mai polgári közgazdasági irodalomban különös jelentőségre tett szert a monopólium fogalmának elferdítése, amely lehetővé teszi a monopoltőke rabló voltának leplezését és gazdálkodása eredményeinek pozitív színben való feltüntetését. Az utóbbi időben egyre gyakrabban jelennek meg olyan munkák, amelyeket a monopóliumok nyílt apológiájának szellemében írtak. Nyilvánvaló, hogy ezek a művek a monopoltőkés körök szociális megbízását teljesítik. Erre céloz az egyik e szellemben írt legutóbbi mű szerzője, A. D. Kaplan. „A legutóbbi években — írja — az érdekelt körök elégedetlenségének egyre újabb jelei mutatkoztak a nagyvállalkozás terén folyó verseny tanulmányozásában rendszerint fellelhető irreális kérdésfeltevés miatt."[12] „Irreális kérdésfeltevésen" az amerikai üzletemberek nyilván tevékenységük nem eléggé elragadtatott értékelését értik.

A mai monopóliumok egyik kiemelkedő apologétája, D. E. Lilienthal, a Tennessee Valley Authority volt vezetője, az atomenergia-bizottság volt elnöke, hangsúlyozza, hogy nem

[12] *A. D. Kaplan:* A Big Enterprise in a Competitive System. Washington 1954. p. 1.

lehet a mai kapitalizmust igazolni a monopóliumok védelme nélkül. „A nagy üzlettel kapcsolatos félelem, gyanú, bizalmatlanság — írja — elkerülhetetlenül bizonyos fokú cinikus hitetlenséget szült általában az üzlet iránt, és hozzájárult az üzletemberek társadalmi szerepének lebecsüléséhez."[13]

Lilienthal mindenáron szépíteni próbálja a „nagy üzlet", vagyis a monopóliumok tevékenységét. „A nagy üzletről e könyvben kifejtett véleményem abban állt — jelenti ki megfellebbezhetetlenül —, hogy a nagy üzlet az amerikai nép egészének nagyszerű és hasznos vívmánya, hogy a nagy üzlet nemcsak az alapvető áruk termelésének és elosztásának, valamint a honvédelem megerősítésének hatékony eszköze, hanem különleges intézmény is, amely hozzájárul az ember szabadságához és az individualizmushoz."[14]

Lilienthal mint tapasztalt politikus tudja, hogy ezek az emberi szabadságról szóló hangzatos szavak nem elégíthetik ki az átlagolvasót, aki nem tartozik a monopolisták kasztjához, aki a maga vállain érzi a monopoltőke fokozódó nyomását. Igyekszik megnyugtatni az átlag amerikait és elhitetni vele, hogy a finánccmágnások nem is olyan rosszak.

A mai részvénytársaság vezetője, írja Lilienthal, „erős és reális felelősségérzettel viseltetik a társadalom iránt, és megérti a mai üzleti verseny erkölcsét".[15] Végül legerősebb „érvként" a tőkésállamra hivatkozik. Az állam növekvő szerepe a gazdasági ügyekben, írja, teljesen elfogadható méretekre szűkítette le a nagy üzlet visszaéléseinek veszélyét. „Éppen az a tény szűkíti, véleményem szerint, a nagy üzlet visszaéléseinek veszélyét szabályozható méretűre, hogy a kormány szerepe a gazdasági életben 1933 óta kiterjedt és változott."[16]

A polgári ideológusok azonban számot vetnek azzal is, hogy a monopóliumok tömjénezése nem meggyőző a tömegek számára. Túlságosan gyűlölik a tömegek a monopóliumokat. Túlságosan sok tény bizonyítja a monopoltőke rabló voltát. A monopóliumokkal való szembenállás nemcsak a proletariátus körében, hanem a kis- és középpolgárság körében is erős.

---

[13] *D. E. Lilienthal:* Big Business: A New Era. New York 1953. p. 4.
[14] Ugyanott, IX. old.
[15] Ugyanott, 27. old.
[16] Ugyanott, X—XI. old.

Számolva e szembenállással, a polgári szerzők annak bebizonyítására összpontosítják fő erőfeszítéseiket, hogy szó sincsen a monopóliumok uralmáról. Ez a monopóliumok apológiájának legfontosabb módszere. A polgári közgazdászok sokat írnak a kapitalizmus XX. századbeli „átalakulásáról", de gondosan megkerülik ennek az „átalakulásnak" legfontosabb vonását, amely a szabad versenynek a monopóliumok uralmával való felváltásában fejeződik ki.

A polgári közgazdászok többségére jellemző A. Habergernek, a chicagói egyetem tanárának kijelentése. „Gazdaságunk — írja — határozottan nem monopolkapitalizmus. Ha figyelmen kívül hagyjuk a monopólium elemeit, akkor is helyes fogalmat alkothatunk arról, hogyan hatnak a gazdasági folyamatok, és hogyan oszlanak meg erőforrásaink."[17]

Ilyen állításokkal elég gyakran találkozunk nemcsak az amerikai, hanem a nyugat-európai, különösen a nyugatnémet közgazdasági irodalomban. Így W. Röpke, Svájcban dolgozó német polgári közgazdász a következő kategorikus állítást kockáztatja meg: „Szemben azzal a jelenleg széles körben elterjedt véleménnyel, hogy gazdasági rendszerünket a monopóliumok féktelenül kizsákmányolják, különösen hangsúlyozni kell, hogy itt nem lehet szó valamilyen szükségszerű fejlődési tendenciáról... A versenyre alapozott kapitalizmus egyáltalán nem megy át belső fejlődési tendenciái miatt monopolkapitalizmusba."[18]

Az amerikai polgári közgazdászok odáig mennek, hogy az amerikai gazdaság nemzeti sajátosságának nyilvánítják a monopóliumok uralmának állítólagos hiányát. Egyes polgári közgazdászok az Egyesült Államokban azt a ferde nézetet hirdetik, hogy az amerikai gazdaságban a vezető szerepet egyáltalán nem a monopóliumok, hanem a kis- és középvállalatok töltik be.

Őket követve ugyanezt hirdeti az európai tőkésországokra alkalmazva néhány nyugat-európai, köztük nyugatnémet polgári közgazdász is.

---

[17] *A. Haberger:* Monopoly and Resource Allocation. „American Economic Review", May 1954. p. 87.

[18] *W. Röpke:* Die Lehre von der Wirtschaft. 4. Auflage, Zürich 1946. SS. 197—198.

Az ilyenfajta nézetek osztálytartalma nyilvánvaló. R. M. Robertson, amerikai polgári közgazdász kikotyogta ezt. Kimutatja, hogy a polgári közgazdászok nehéz helyzetbe kerültek, amikor a következő ellentmondásba ütköztek. Egyrészről a polgári irodalomban azt hangoztatják, hogy az utóbbi ötven évben mind gyorsabban javul a fogyasztók helyzete. Másrészről viszont, mint a szerző helyesen megjegyzi, „a monopolisztikus korlátok közé szorított gazdaságban ez lehetetlen".[19] Hogyan lehet kijutni ebből a nehéz helyzetből? A szerző nem talál más kiutat, mint a monopóliumok uralkodó helyzetének tagadását. Ez kell a mai polgári politikai gazdaságtanra váró apologetikus feladatok megoldásához.

A monopóliumok túlsúlyának eltitkolására a következő ideológiai eszközök szolgálnak.

1. A „monopolista verseny" elmélete, amely tagadja a monopóliumok kialakulásának legfontosabb feltételét, a termelés koncentrációját, és amely a monopóliumok lényegét a termék „differenciálódásában" jelöli meg. Szorosan összefügg ezzel az elmélettel a monopóliumoknak és a termelési újítás mindenféle elemének azonosítása.

2. Az a kísérlet, melynek célja a monopólium és az „oligopólium" szembeállítása, és az utóbbinak, mint a versenyből és a kevés cég kezében összpontosított nagyüzemi termelésből származó előnyök optimális összehangolásának ábrázolása.

3. Az „ellensúlyozó erők" elmélete, mely szerint a gazdasági fejlődés megteremti azokat az erőket, amelyek alkalmasak a monopóliumok hatalmának automatikus megbénítására vagy ellensúlyozására.

4. A „gazdasági hatalom dekoncentrációjának" elmélete, amely azt igyekszik bebizonyítani, hogy a monopóliumok részaránya a társadalmi termelésben automatikusan csökken.

5. A monopóliumok semlegességéről, a felettük való ellenőrzés megszervezéséről és a társadalom érdekében történő felhasználásuk lehetőségéről szóló tételek.

6. A monopóliumoknak a mai imperializmus problémáitól teljesen elszakított vizsgálata.

---

[19] *R. M. Robertson:* On the Changing Apparatus of Competition. „American Economic Review", May 1954. p. 52.

A monopóliumok eltorzításának világos példája Chamberlin „monopolista verseny" elmélete. Elég azt megemlíteni, hogy ennek az elméletnek a szerzője elvonatkoztat a kartellek, szindikátusok, trösztök és a monopolista egyesülések más formáinak vizsgálatától. Nyíltan kijelenti, hogy ezek a formák nem képezik fő művében kutatásainak tárgyát. Chamberlin elveti a monopóliumok kialakulásának fő feltételét, a termelés koncentrációját, mert úgy véli, hogy a vállalatok nagyságának semmi jelentősége sincsen a monopóliumok kialakulásának folyamata szempontjából, hogy a monopolista versenynek tere lehet ott is, ahol kisvállalatok vannak túlsúlyban.

Az Egyesült Államok és más tőkésországok gazdaságában uralkodó igazi monopóliumok vizsgálata helyett Chamberlin a monopóliumok kiagyalt sémáit alkalmazza. A monopóliumokat a „termékdifferenciálódásról" szóló tétele alapján határozza meg, amely szerinte a monopólium lényege. Ebből a szemszögből még egy törpevállalat is monopólium, ha valamilyen új árut állít elő, vagy a szokásos árut új minőségben termeli, mivel — úgymond — előnyhöz jut más vállalatokkal szemben.

Chamberlin szerint olyan termékdifferenciálódást, amely elegendő a monopólium elemeinek kialakulásához, a termék minőségének nagyon jelentéktelen különbségei is előidézhetnek „A termék »változatai« — írja Chamberlin — a termék minőségének változásából erednek (technikai változások, új forma vagy jobb anyagok); ezek a változatok kifejeződhetnek új csomagolásban, gyorsabb és udvariasabb kiszolgálásban, a vállalatvezetés más módjában vagy esetleg a területi elhelyezkedés változásában is. Bizonyos esetekben a változás specifikus és meghatározott — például új forma alkalmazása esetén. Más esetekben, mint például a szolgáltatás minőségének megváltoztatása esetén, a változás fokozatos, esetleg észrevehetetlen lehet."[20] Chamberlin olyan messze megy, hogy akármilyen gyári vagy kereskedelmi márkában (trade mark)

[20] *E. H. Chamberlin:* Theory of Monopolistic Competition. pp. 71—72.

a monopólium elemeit látja. Azonosítja a kereskedelmi márkát a szabadalommal. „Mindkettő (vagyis mind a kereskedelmi márka, mind a szabadalom) meghatározott vonatkozásban egyedivé teszi a terméket — írja Chamberlin —; ez a monopolisztikus aspektus. Mindkettő teret enged más áruknak, amelyek majdnem, de nem teljesen hasonlók hozzá; ez a verseny aspektusa."[21] Nem meglepő, hogy a monopólium ilyen tág értelmezése mellett a kiskereskedelmet Chamberlin a monopolista verseny általános elterjedési területének tekinti. „A kiskereskedelemben — írja — minden »termék« egyedivé válik, mert egyéni jellege van a vállalatnak, amelyben eladásra kerül, beleértve a területi elhelyezkedést (csakúgy, mint a kereskedelmi márkát, minőségi különbséget stb.) is; ez monopolisztikus aspektus."[22]

K. W. Rotschild, polgári közgazdász helyesen jegyzi meg, hogy „a monopolista versenyre vonatkozó klasszikus munkák olvasóiban az a benyomás támad, hogy a monopólium problémáját — amely előtt társadalmunk áll — nem a nagy acélvállalatok, hanem inkább a kis utcai fűszeresek okozták".[23]

A mai tőkés valóság teljesen megcáfolja Chamberlinnek azt az állítását, hogy a monopóliumok kialakulása szempontjából a vállalatok mérete nem lényeges, hogy monopólium létrejöhet a kisvállalatok uralma esetén is. Még azokban az esetekben is, amikor a monopolista vállalatok megrendelésre dolgoznak és viszonylag egyedi árukat állítanak elő, amelyekre nincsen tömeges kereslet, például felszerelést nagy vízierőművek, kohóművek stb. számára, az ilyen vállalatok rendszerint nagyvállalat jellegűek. Az ilyen vállalatoknak csak termelésük gigantikus méretei biztosíthatják a monopolhelyzetet az illető ágazatban. A mai kapitalizmus viszonyai között — amikor a kispolgárság tönkremenésének folyamata annyira előrehaladt, amikor a technikai fejlődés a monopoltőke ellenőrzése alá került, amikor a monopoltőke kezében összpontosulnak a legfontosabb nyersanyagforrások, a szállító eszközök, a hitelrendszer, a kereskedelmi hálózat és a termelés más feltételei

[21] Ugyanott, 62. old.
[22] Ugyanott, 63. old.
[23] *K. W. Rotschild:* Price Theory and Oligopoly. „Economic Journal", 1947. Idézi „Readings in Price Theory. Selected by a Committee of the American Economic Association", London 1953. p. 444.

— teljesen elképzelhetetlen, hogy kisvállalat monopolhelyzetet foglaljon el, még ha valamilyen termelési titka van is.

Chamberlin meghatározása a monopóliumról teljesen helytelen. Lehetővé teszi viszont a monopóliumok megszépítését és a „szükségletek sokoldalúbb és teljesebb kielégítéséhez" szükséges feltételként való feltüntetését. Chamberlin a következő cselfogáshoz folyamodik: a monopólium alapja szerinte a „termék differenciálódása", ez pedig elengedhetetlen a sokoldalú szükségletek kielégítéséhez. Monopóliumok nélkül tehát nem biztosítható az egyéni szükségletek teljes kielégítése. Nem kell bizonyítani, hogy a tényleges tőkés monopóliumok, amelyeket Chamberlin gondosan elkerül, céljuknak nem a fogyasztást, hanem a magas monopolprofitnak a lakosság zöme — a dolgozók — további elnyomorodása árán történő megszerzését tekintik. A polgári közgazdászok apologetikus kiagyalásaival szemben a monopoltőke uralma olyan tényezőként jelentkezik, amely csökkenti a dolgozók anyagi életszínvonalát.

Miután azonosította a monopóliumokat a termelési újítás minden olyan új elemével, amely új gyártmányok kibocsátását teszi lehetővé, Chamberlin arra a következtetésre jut, hogy minden termelési újító mindaddig monopóliumot élvez, amíg az újítás általánossá nem válik, s hogy az újító minden extraprofitja — monopolprofit. Ezt az apologetikus következtetést ismétli A. D. Kaplan, amerikai polgári közgazdász, aki azt állítja, hogy minden valóban új termék feltalálása új monopolistát teremt. Ez a szofizma lehetővé teszi, hogy a monopolprofit szerzésére irányuló minden kísérletet a technikai haladás elősegítésére irányuló kísérletnek minősítsenek. Chamberlin ebben a kérdésben Schumpetert követi, aki a monopóliumot a technikai haladás feltételének nevezi. Schumpeter a monopolprofitot extraprofitnak tünteti fel, amelyet az egyes tőkés technikai újítások bevezetésének eredményeképpen kap (külön értéktöbblet). Ez az azonosítás nem állja ki a a bírálatot. Külön értéktöbblet van a szabad verseny uralma mellett is, a monopóliumok léte viszont elkerülhetetlenül a szabad verseny korlátozásával jár. A külön értéktöbblet átmeneti jellegű — az egyéni és a társadalmi érték átmeneti eltéréseiből adódik. A monopolprofit viszont tartós és szilárd jellegű, megmarad mindaddig, amíg megmaradnak a mono-

póliumok. A monopolprofit sokkal magasabb a külön értéktöbbletnél. Forrása nemcsak a munkások kizsákmányolása, hanem az ország összes dolgozóinak és a függő országok népeinek kirablása is.

A monopóliumok tág értelmezése alapul szolgál arra, hogy bármilyen kis vállalatot is monopolistának tekintsenek. Így Knight, amerikai polgári közgazdász megjegyzi, hogy „gyakorlatilag minden vállalat részleges monopólium". Ezt a gondolatot ismételgetik az amerikai szerzők nyomán az angol irodalomban is. E. G. Robinson azt írja, hogy „a monopolista csupán fokozatilag különbözik más termelőtől, mert minden termelő monopolista saját terméke tekintetében".[24]

A monopolista verseny elméletét Chamberlin nemcsak a monopóliumok megszépítésére használja fel, hanem a munkások kizsákmányolásának elkendőzésére is. E kérdésben Chamberlin sokkal messzebb megy a határtermelékenységi elmélet régi védelmezőinél, például J. B. Clarknál. Ez utóbbi azt állította, hogy a munkások kizsákmányolásáról nem lehet szó akkor, ha a munkabér megfelel a munka határtermékének. Ez a tétel természetesen nem igaz, és apologetikus jellegű. Tegyük fel (J. B. Clark példáját használva), hogy az első munkás 10, a második 8, a harmadik 6, a negyedik 4, az ötödik 2 dollárt termel. A határtermék ez esetben 2 dollár. J. B. Clark szerint ez határozza meg a munkabért. Öt munkás kap egyenként két-két dollárt vagy összesen 10 dollárt. Az általuk termelt új érték viszont 30 dollár, azaz $10 + 8 + 6 + 4 + 2$. A kizsákmányolás rátája 200%.

Chamberlint azonban nem elégíti ki J. B. Clark apológiája. Azt akarja bebizonyítani, hogy akkor sincs kizsákmányolás, ha a munkabér alacsonyabb a határtermék értékénél. Chamberlin érvelésének lényege a következő: Ha egy vállalat monopolisztikus jellegű, akkor termelési volumenének változása hatást gyakorol az árszínvonalra. Újabb munkások alkalmazásának, Chamberlin szerint, a termelés kiterjesztéséhez és ennek megfelelően az árak csökkenéséhez kell vezetni. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a vállalat bruttó jövedelmének a határtermék értékénél kisebb összeggel kell növekednie, mert a termelt áru egységárának csökkenése nemcsak

[24] *E. G. Robinson:* Monopoly. London 1945. p. 168.

a határtermékre, hanem az illető vállalat egész termelésére kihatással van. A vállalat jövedelmének változására két ellentétes tényező hat: egyfelől a termelés kiterjesztése növeli, másfelől a termékek olcsóbbodása csökkenti a jövedelmet. Emiatt a vállalat bruttó jövedelme emelkedik, de kisebb összeggel, mint a határtermék értéke. Chamberlin általános következtetése az, hogy ha a monopolista verseny viszonyai között a munkások megkapnák munkabérként a határtermék egész értékét, akkor a vállalkozók nemcsak nem nyernének semmit, de még vesztenének is. „Nem lehet kitérni az elől a következtetés elől — írja Chamberlin —, hogy a monopóliumnak még a leggyengébb eleme is a határtermék értéke alá csökkenti az adott vállalatnál alkalmazott összes tényezők jutalmát."[25]

Chamberlin azt állítja, hogy a monopolista verseny viszonyai között a kizsákmányolás fogalma is megváltozik. Szerinte Pigou, angol közgazdásznak az a meghatározása, mely szerint kizsákmányolásról akkor beszélhetünk, amikor a munkabér alacsonyabb a munkás határtermékének értékénél, csak a „tiszta verseny"[26] esetén alkalmazható. A monopólium elemeinek fennforgása esetén Chamberlin szerint nincs kizsákmányolás még akkor sem, ha a munkások a határtermék értékénél kevesebbet kapnak.

Chamberlin érvelése tipikus példája ama polgári közgazdászok kitalálásainak, akik a munkabérek csökkentésének szükségességét próbálják megindokolni. Chamberlin bírálata, amellyel a „határtermelékenységi" elméletet illeti, azt tükrözi, hogy nőnek a tőkések követelményei a munkások többletmunkájának elsajátítására vonatkozóan. Chamberlin úgy véli, hogy a hagyományos határtermelékenységi elmélet nem indokolja megfelelően a munkabérek csökkentését. A monopolista verseny elméletének szerzői bírálják ugyan a határtermelékenység képtelen és apologetikus elméletét, de ezt még reakciósabb pozíciókból teszik.

E bírálat számos szofizmára épül.

Először, nem igaz, hogy a monopolista termelés minden növelése szükségképpen csökkenti az illető áru árát. Ez a kö-

[25] *E. H. Chamberlin:* Theory of Monopolistic Competition. p. 181.
[26] Ugyanott, 183. old.

vetkeztetés csak akkor kötelező, ha a szóban forgó áru iránti kereslet változatlan marad. Ez azonban nem mindig van így. Sok esetben a kereslet a kínálat növekedésével párhuzamosan növekszik. Ilyenkor az árak nem csökkennek. Az árcsökkenéshez az adott áru termelésének jelentős kiterjesztése szükséges. Jelentéktelen kiterjesztés esetén az árak nem csökkennek.

Másodszor, Chamberlin elvonatkoztat a termelékenység növekedésétől, amely rendszerint a termelés kiterjesztésével jár együtt. A termelési költségek csökkenése lehetővé teszi a vállalat jövedelmének növekedését árcsökkenés esetén is.

Harmadszor, Chamberlin helytelenül ábrázolja a monopolista vállalatok gyakorlatát. Chamberlin szerint monopólium esetén a termelés kiterjesztése olyan árcsökkenéshez vezet, amely mellett a vállalat jövedelmezőségét csak a munkabérek csökkentésével lehet megőrizni. A valóságban a monopóliumok elterjedése az árak emelkedésével jár együtt. A monopolizált vállalatok jövedelmezősége nagyobb, mint a szabad verseny körülményei között működő vállalatoké. Ismeretes, hogy a monopolisztikus vállalatok extraprofitjukból megvásárolhatják a munkásarisztokráciát és a bürokráciát.

Chamberlin abból indul ki, hogy a termelés kiterjesztése az egyes nem monopolisztikus vállalatokban nem gyakorol közvetlen hatást az illető ágazat általános árszínvonalára. Ez igaz az egyszerű vállalatok tömegétől elszigetelten vett egyes vállalatok vonatkozásában. A dolog azonban úgy áll, hogy az egyes vállalatok a verseny hatására azonos módon, a ciklus általános mozgásának alávetve járnak el. A termelés kiszélesítése az egyes vállalatokban nincsen elszigetelve ugyanazon ágazat más vállalatainak tevékenységétől. Ha a termelés kiszélesítése az egész iparágban általános jellegűvé válik, akkor ez elkerülhetetlenül árcsökkenéshez vezet, mégpedig nagyobb mértékben, mint a monopólium viszonyai között.

3. AZ OLIGOPÓLIUM ELMÉLETE

A monopóliumok problémájának összekeverése céljából a polgári közgazdászok különféle fogásokat alkalmaznak. Igyekeznek monopóliumot felfedezni ott, ahol nincs (a kis- és kö-

zépvállalatok között), és tagadják a monopólium létét ott, ahol vitathatatlanul van. Egyesek mértéktelenül kiszélesítik a monopólium fogalmát, beleértik ebbe a kategóriába akár a legkisebb, de egyedi termékeket kibocsátó vállalatot is, mások viszont mértéktelenül leszűkítik e fogalmat. Ennek példája a „tiszta versennyel" szemben álló, úgynevezett „tiszta monopólium" tana. „Tiszta monopóliumon" azt az esetet értik, amikor egy vállalat teljesen, száz százalékig hatalma alá hajt egy ágazatot, és megszüntet benne mindenféle versenyt. Ilyen esetek nagyon ritkán fordulnak elő a tőkés gyakorlatban (példaként szolgálhat az Egyesült Államok alumíniumipara, amelynek egész termelését a második világháborúig egyetlen tröszt ellenőrizte). Az egyes ágazatokban általában több nagy egyesülés uralkodik (például a General Motors, a Ford és a Chrysler az Egyesült Államok autóiparában). Meg kell jegyezni, hogy a verseny még azokban az esetekben sem szűnik meg teljesen, amikor egy ország valamely ágazatában egyetlen cég gyakorolja az ellenőrzést. Először, folyik a verseny az azonos árut termelő külföldi cégekkel. Másodszor, nagyon fontos szerepe van a helyettesítők és pótanyagok versenyének, amely a technikai fejlődéssel párhuzamosan erősödik. A monopóliumoknak, ha biztosítani akarnák magukat a konkurrencia mindenféle behatolása ellen, ki kellene terjeszteni hatalmukat az egész termelésre, mégpedig nemcsak országos, hanem világviszonylatban, s ez mint tudjuk, lehetetlen. Chamberlin így határozza meg a „tiszta monopóliumot": „Ha a monopóliumot — írja — a verseny ellentétének tekintjük, akkor ez legszélső határát akkor éri el, amikor egy személy ellenőrzi az összes áruk termelését. Ez az eset nevezhető a tiszta monopólium esetének."[27] Utalva arra, hogy csaknem minden termelést fenyegethet a helyettesítők versenye, Chamberlin levonja a következtetést: „... A monopólium, ahelyett hogy abszolút lenne, valójában szinte nem is létezik."[28] A „tiszta monopólium" kiagyalt séma, a valóságban nem is létezhet.

E kiagyalt séma azonban meghatározott szolgálatokat teljesít a polgári apologetikában. Lehetővé teszi, hogy a valódi

[27] *E. H. Chamberlin:* Theory of Monopolistic Competition. p. 63.
[28] Ugyanott, 68. old.

„tiszta" monopóliumot a legritkább esetként kezeljék. Ennek folytán a tipikus monopóliumok (amikor több társaság ellenőrzi az egyes ágazatok termelését) nem monopolisztikus formának ábrázolhatók. Így tagadják terminológiai mesterkedésekkel a monopóliumok uralmát. Az efféle terminológiai mesterkedések jó példája az úgynevezett „oligopólium elmélete" (oligopólium szó szerint — néhányak uralma), amely azt az esetet, amikor egy ágazatban több nagy cég van, szembeállítja a monopóliummal is, a szabad versennyel is.

A. D. Kaplan így határozza meg az oligopóliumot: „Az ipari oligopólium — kisszámú nagy cég, amelyekre ezzel szemben az illető ágazat erőforrásainak és termelésének nagy része jut."[29] A polgári közgazdászok mindenáron el akarják kendőzni az oligopóliumok kategóriájába tartozó vállalatok monopolisztikus jellegét. Az oligopóliumok valójában monopolista gyakorlatát úgy ábrázolják, mint sajátos „önvédelmet" a szabad verseny pusztító következményeivel szemben. Ugyanekkor dicsőítik az oligopóliumot létrehozó nagy cégek termelési és technikai fölényét.

J. M. Clark apologetikus ábrázolásában az oligopólium optimális gazdálkodási rendszer, amely egyesíti magában a verseny előnyeit — pusztító következményei nélkül — és a termelés koncentrációjának előnyeit — a monopolisztikus elnyomás nélkül.

„A »monopolista verseny« egyes fajtái — írja — valószínűleg közelebb állnak az elméleti ideálhoz, vagyis a »tökéletes versenyhez«, mint a »tiszta« és korlátlan verseny . . ."[30]

J. M. Clark a nála „hatékony verseny" vagy „monopolista verseny" néven szereplő oligopóliumnak ezt az apológiáját még a monopóliumok elleni harc olyan csillapító intézkedéseivel szemben is felhasználja, mint például a trösztellenes törvényhozás. „Ha a monopolista szervek — írja — makacsul tartják magukat a korlátozások és a kizsákmányolás politikájának folytatásához, akkor szükségessé válhat hivatalosan

[29] *A. D. Kaplan:* Big Enterprise in a Competitive System. p. 60.
[30] *J. M. Clark:* Financing High-Level Employment. „Financing American Prosperity. A Symposium of Economist". New York 1945. p. 122.

(formally) támadni őket." Sietve hozzáteszi azonban, hogy „az ilyen esetek csak kivételszámba mehetnek". Az óhajtott eredmények — írja — elérhetők „nyilvános, hivatalos beavatkozás nélkül".[31]

A polgári közgazdászok hangsúlyozzák, hogy oligopólium viszonyai között nincsen monopolár és monopolprofit. Ezt az oligopóliumot a monopóliumtól megkülönböztető alapvető ismérvnek tartják. Monopolár és monopolprofit e nézőpont szerint csak „tiszta monopólium" esetén lehet. Minthogy azonban „tiszta monopólium" általában nincsen, a monopolár és monopolprofit olyan kategóriákká válnak, amelyek csak az elméletben fordulhatnak elő, a valóságban nem.

Ezeknek a következtetéseknek az alapja az a teljesen helytelen tétel, hogy oligopólium esetén az áralakulás más törvényeknek van alávetve, mint abban az esetben, amikor valamelyik ágazatban egy cég uralkodik. Ezt a tételt még a monopolár polgári elméletének megalapítója, Cournot igyekezett megindokolni. Három elméleti esetet különböztetett meg: monopóliumot, duopóliumot (amikor valamely ágazatban két cég van) és oligopóliumot. A két utóbbi esetet egyesítette. A monopóliumot a duopóliumtól és az oligopóliumtól elválasztó elvi különbséget abban látta, hogy az első esetben a monopolista teljesen uralkodik valamilyen termelési ágazaton, és olyan kínálatot alakíthat ki, amely biztosítja számára a legmagasabb profitot; duopólium és oligopólium esetén viszont az egyes cégeknek számolniuk kell konkurrenseik kínálatával is. Ez esetben nincs lehetőségük az áruk társadalmi kínálatának ellenőrzésére. A duopólium és az oligopólium esetét vizsgálva Cournot a következőkből indult ki: Minden cég feltételezi, hogy a másik vagy a többi cég kínálata változatlan marad. Mindegyik igyekszik túlszárnyalni a többieket, és kihasználni a kedvező piaci konjunktúrát. E taktika következtében végső soron mind a két vagy valamennyi versenyző cég veszít. A kínálat nagyobb méreteket ölt, mint ez a két tulajdonos összehangolt cselekvése esetén a legmagasabb profit szempontjából megfelelő lenne. Ebből Cournot arra a következtetésre jut, hogy duopólium és oligo-

[31] Ugyanott, 125. old.

pólium esetén más árszínvonal alakul ki, mint monopólium esetén.

Egyes polgári közgazdászok a következőképpen próbálták megfogalmazni a monopólium és az oligopólium fennállása esetén végbemenő áralakulás közötti különbséget: monopólium esetén az ár meghatározott és szilárd jellegű; oligopólium esetén viszont elveszti meghatározottságát és viszonylagos szilárdságát. Így Bowley, angol polgári közgazdász a következő feltételezésből indul ki: duopólium vagy oligopólium esetén minden versenyző cég figyelmen kívül hagyja a másik cég reagálását, és úgy jár el, mintha egyedül volna az illető ágazatban. Ennek következtében kínálati felesleg képződik, az ár csökken, és mindegyik versenyző cég bizonyos veszteségeket szenved mindaddig, amíg vagy megegyezés útján vagy a piaci versenytársak eltávolítása útján monopólium jön létre. Más szóval, Bowley módfelett ingatag állapotnak tekinti a duopóliumot és az oligopóliumot.

Mindezek a kísérletek, melyeknek célja elvi különbséget tenni a monopólium és az oligopólium között, eleve kudarcra vannak ítélve.

Egyrészt, mint már megjegyeztük, még ha valamilyen ágazatban csak egy cég van is, akkor sem lehet szó az illető ágazat teljes ellenőrzéséről. A verseny sokféle formája (a helyettesítő árukat termelő iparágak konkurrenciája; a külföldi verseny, a kívülállók megjelenésének lehetősége stb.), a társadalmi termelés egészében spontán jellege, a gazdasági válságokat előidéző antagonisztikus ellentmondások — mindezek együttvéve lehetetlenné teszik a tervezést még egy ágazat keretein belül is. A monopolisták összes számításai rendkívül hozzávetőlegesek, és az árak ez esetben is a piaci feltételek alakulásától függően ingadoznak.

Másrészt, oligopólium esetén is lehetséges bizonyos korlátozott (más nem is lehet a kapitalizmusban) ellenőrzés az illető ágazat kínálata felett.

Az oligopólium elmélete hangsúlyozott figyelmet fordít az egy-egy gazdasági ágban uralkodó néhány önálló, egymástól független, nagy társaságra, de figyelmen kívül hagyja, hogy ezek a társaságok nemcsak versenyeznek egymással, hanem sok esetben össze is egyeztetik tevékenységüket, és egységesen lépnek fel. A nagy cégek korlátozott száma egy-egy

ágazatban megkönnyíti a megegyezés lehetőségét. Ebben a vonatkozásban sincsen gyökeres különbség az oligopólium és a „tiszta" monopólium között.

A monopóliumok uralmának egyik formája az úgynevezett árkartell. Az egyik trösztellenes vizsgálat anyagát idézve Machlup megjegyzi: „A monopóliumok egyik legveszélyesebb formája az árkartell. Ez a monopólium-típus gyakran elérhetetlen a fennálló törvények számára, mert önök nem tudják feltárni a titkos megegyezéseket vagy szerződéseket."[32] A kisvállalatok kénytelenek áruikat az illető ágazatban uralkodó nagy cégek által megállapított árakon eladni. A kisvállalatok természetesen nem adhatják áruikat a monopóliumok által megállapítottnál magasabb áron, mert ebben az esetben vásárlóik elvesztését kockáztatják. Gyakorlatilag azonban a kisvállalatoknak arra sincs lehetőségük, hogy a monopolárnál alacsonyabb áron adják áruikat. Először, a kis cégeknél magasabbak a termelési költségek, és az árcsökkentés tönkreteheti ezeket a cégeket. Másodszor, a kis cégek minden árcsökkentésére az illető ágazatban uralkodó korporáció még nagyobb árcsökkentéssel válaszolhat, és ezáltal meggyorsíthatja a kis cég tönkrejutását. Az imperializmus kora számos „árháborút" ismer, amely mind a kis- és középvállalatok tömeges tönkremenéséhez vezetett. A gyakorlat azt mutatja, hogy a kis és közepes cégek nagy száma valamilyen ágazatban a legkevésbé sem akadályozta a nagy cégek monopolisztikus uralmát. A monopolisztikus uralom megteremtéséhez nem okvetlenül szükséges, hogy az illető ágazat egész termelése egy cég kezében összpontosuljon.

Végső soron a polgári közgazdászok kénytelenek elismerni, hogy oligopólium esetén is keletkezik profittöbblet a „tiszta verseny" állapotához képest. Éppen ez a profittöbblet természeténél fogva a monopolprofit. Az oligopólium és a „tiszta monopólium" körülményei közt szerzett profit színvonalának különbözősége csak mennyiségi; minőségi jellege e két kategóriának egy és ugyanaz.

A polgári közgazdászoknak a monopólium és az oligopólium kérdésével kapcsolatos elméleti mesterkedéseinek lényege az,

[32] *F. Machlup:* The Political Economy of Monopoly. Baltimore 1952. pp. 127—128.

hogy az oligopóliumnak nevezett közönséges monopóliumok gazdasági hatalmának korlátozottságát hangsúlyozzák. Mint J. S. Bain, amerikai szerző írja, minden eladónak, bármilyen erős is gazdaságilag, „csak bizonyos fokú monopolhatalma van".[33]

Az oligopólium elmélete világos példája annak a mesterkedésnek, amelynek segítségével a polgári közgazdászok elferdítik és hamis fényben ábrázolják azt a vitathatatlan tényt, hogy a monopólium és a verseny elemei a mai tőkés gazdaságban összefonódnak. A polgári közgazdászok elvetik a legfontosabbat, a monopóliumoknak a mai kapitalizmus gazdaságában betöltött döntő szerepét hirdető tételt. Eltussolják azt, hogy a monopóliumok sokféle formában jelentkeznek, hogy különböző okok, különösen a trösztellenes törvényhozás megkerülése miatt gyakran rejtett formákban működnek. Figyelmen kívül hagyják azt is, hogy a monopóliumok uralmának viszonyai között a verseny számos új formát ölt, s még elkeseredettebbé és következményeiben még pusztítóbbá válik.

4. AZ „ELLENSÚLYOZÓ ERŐK" ELMÉLETE

A verseny kiéleződésének és megerősödésének ezt a vitathatatlan tényét sok polgári közgazdász teljesen hamis fényben igyekszik feltüntetni, mintha az a monopóliumok szerepének csökkentését mutatná.

Ilyen következtetésre jut az „ellensúlyozó erők" elmélete, amely szerint a gazdasági fejlődés olyan erőket hoz létre, amelyek automatikusan közömbösítik vagy „ellensúlyozzák" a monopóliumok hatalmát. Ennek az elméletnek a szerzője Galbraith,[34] az ellensúlyozó erők közé mindenekelőtt azokat a más iparágakban levő szervezeteket sorolja, amelyek a szóban forgó iparágakat termelési eszközökkel ellátják vagy termékeit fogyasztják, valamint a kereskedelmi szervezeteket.

---

[33] *J. S. Bain:* The Price Theory. New York 1952. p. 267.

[34] *A. H. Hansen* legújabb munkájában, „Az amerikai gazdaság"-ba megjegyzi, hogy Galbraith nézeteit már ötven évvel ezelőtt kimondta Th. Roosevelt, az Egyesült Államok elnöke. (Lásd: *A. H. Hansen:* The American Economy. New York 1957.)

E szervezetek azonban rendszerint szintén monopolisztikus jellegűek.

Ilyen új monopóliumok kialakulása egyes esetekben gyengítheti a régi monopóliumok helyzetét, de ez semmi esetre sem jelenti magának a monopoltőkének a meggyengülését. Nyilvánvaló, hogy nem lehet a monopóliumot új monopóliumok létrehozásával „ellensúlyozni". Új monopóliumok keletkezése kiélezi a monopóliumok közötti harcot, de ez semmi esetre sem azt jelenti, hogy a monopolista egyesülések nem monopolistákká változnak, vagy a monopóliumok közötti verseny automatikusan a monopóliumok előtti kapitalizmusra jellemző szabad versennyé válik.

A tőkés fejlődés történetében számos példa van arra, hogy a kialakult új monopóliumok meggyengítették ugyan az illető ágazatban levő régi monopóliumok helyzetét, de egészében nem aláásták, hanem megerősítették a monopoltőke hatalmát. Vegyük például az amerikai autóipart.

Az első világháborúig a Ford-társaság adta az Egyesült Államok autótermelésének nagy részét. A General Motors, a Chrysler és más autóipari társaságok létrejöttével az autógyártásnak a Fordra eső része rendszeresen csökkent, a General Motorsé pedig nőtt. A Ford gyárak 1925-ben az összes gépkocsik 42,8%-át, 1930-ban 40,3%-át, 1935-ben 30,2%-át, 1938-ban 20,5%-át gyártották. A General Motors részesedésének alakulása a megfelelő időpontokban: 20%, 34,5%, 38,4%, 44,8%. Az autóipari monopóliumok közötti verseny kiéleződésével egyidejűleg ment végbe az a folyamat, melynek során a három legnagyobb monopólium részesedése a bruttó gépkocsigyártásban egyre nagyobb lett: ez a részesedés az 1920. évi 71,3%-ról 1938-ban 90,3%-ra emelkedett. E folyamat a háború után is folytatódik.

A legnagyobb monopólium részarányának csökkenése még nem jelenti a monopoltőke egészének meggyengülését. Például az amerikai acélgyártó iparban a United States Steelnek, vagyis az iparág legnagyobb monopóliumának részesedése az 1920-as 40,1%-ról 1938-ban 35,5%-ra csökkent. A négy legnagyobb társaság (köztük a United States Steel) részesedése azonban ezalatt 54,5%-ról 64%-ra növekedett.

A termelés koncentrációja és a monopóliumok növekedése alapján mindenféle „vertikális" egyesülések alakulnak, ame-

lyek különböző, egymást kiegészítő és kiszolgáló vállalatokat egyesítenek. Sok esetben a legnagyobb monopóliumok alávetik maguknak az őket nyersanyaggal, félkészáruval, segédanyaggal ellátó vállalatokat vagy azokat az ágazatokat, amelyek termékeiket felhasználják. Ezekben az esetekben nemhogy „ellensúlyozás" menne végbe, hanem ellenkezőleg, még hatalmasabb, sokágazatú monopóliumok alakulnak ki. Maga Galbraith is kénytelen elismerni, hogy ilyen esetekben az „ellensúlyozó erők" nem működnek. De éppen ezek az esetek a tipikusak. A monopóliumok rendszerint nem szorítkoznak egy ágazat ellenőrzésére, hanem arra törekednek — és ez általában sikerül is nekik —, hogy ellenőrzésük alá vonjanak más ágazatokat is.

Az „ellensúlyozó erőkhöz" sorolja Galbraith a szakszervezeteket és a farmerek szervezeteit is. A szociális és osztálytermészetük szerint teljesen különböző szervezetek összekeverése zavarossá teszi a monopóliumok problémáját, és torz képet fest a mai kapitalizmusról. Galbraith ezt a fogást annak a nyilvánvalóan apologetikus nézetnek a „megalapozására" használja fel, hogy az „ellensúlyozó erő" a legnagyobb számú és legrosszabb körülmények között élő népcsoport helyzetének megjavítása irányában hat. Az utóbbi fél évszázadban, állítja Galbraith, a munkások és farmerek — szervezeteik „ellensúlyozó erejére" támaszkodva — javítottak helyzetükön. Galbraithnek ez a kijelentése szemléletesen mutatja az „ellensúlyozó erők" elméletének hamisságát és apologetikus irányzatát.

Galbraith nagy reményeket fűz ahhoz a hatáshoz, amelyet az „ellensúlyozó erők" eredményei gyakorolnak az államra. „Az elmúlt két évtized folyamán — jelenti ki — minden bizonnyal az ellensúlyozó erők alátámasztása vált a kormány fő békés funkciójává."[35]

Nem kell bizonygatni, hogy a mai imperialista állam, amely a monopóliumoknak van alávetve, teljesen képtelen e feladat teljesítésére. Galbraith reményeinek illuzórikus voltára a kis- és középpolgárság pozícióit védelmező több polgári szerző is rámutatott. Például W. Adams és H. M. Gray ki-

[35] *J. K. Galbraith:* American Capitalism. The Concept of Countervailing Power. p. 142.

mutatták, hogy a monopóliumok általában könnyen leküzdik ezeket az „ellensúlyozó erőket" a termelés kombinációját, titkos szerződéseket és pénzügyi ellenőrzést alkalmazva. „... Teljesen irreális az a feltételezés, hogy ezeket a szervezeti fogyatékosságokat ki lehet javítani a kormánynak a gyengébb fél oldalán való beavatkozásával — ahogyan ez Galbraith elméletéből következik... A tapasztalat azt mutatja, hogy a befolyásos gazdasági csoportok ma jelentős politikai erőt is képviselnek, és elérik céljukat az állami szervezetek útján."[36]

Meg kell jegyezni, hogy maga Galbraith ellenzi a monopóliumokkal folyó harcnak még az olyan csillapító intézkedéseit is, mint a trösztellenes törvényhozás, s igyekszik igazolni azokat a követeléseket, amelyek e törvényhozás eltörlését célozzák. „A trösztellenes törvényeket — írja — válogatás nélkül alkalmazzák azon cégek ellen, amelyeknek sikerült ellensúlyozó erőket teremteni a piacon."[37]

Galbraithnek a trösztellenes törvények megszüntetése mellett való állásfoglalása azt mutatja, hogy még a legenyhébb monopóliumellenes harcra sem gondol. Az ellensúlyozó erők elmélete azt a célt szolgálja, hogy elterelje a figyelmet a monopóliumok túlerejének tényétől, és olyan illúziókat keltsen, hogy ezt a túlerőt meg lehet szüntetni a kapitalizmus keretei között.

Rokon az ellensúlyozó erők elméletével néhány polgári közgazdásznak az a kísérlete, melynek célja bebizonyítani, hogy a monopóliumok széles körű elterjedése mellett ugyanolyan gazdasági eredmények születnek — különösen az árképződés területén —, mint szabad verseny esetén. Az ilyenfajta kísérletek tipikus példája Schumpeter könyve, a „Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia".

Abban a törekvésükben, hogy mindenképpen tisztára mossák a monopóliumokat, a polgári szerzők be akarják bizonyítani, hogy a monopóliumoknak saját érdekeik mérsékelt árpolitikát diktálnak. Ezzel kapcsolatban kétféle indokaik vannak. Először, a polgári szerzők arra hivatkoznak, hogy az

---

[36] *W. Adams* and *H. M. Gray:* Monopoly in America. The Government as Promoter. p. 21.

[37] *J. K. Galbraith:* Id. mű, 147. old.

árak emelkedése a kereslet csökkenését idézi elő. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy a monopolistának az az érdeke, hogy olyan árakat állapítson meg, amelyek mellett az értékesített összes termékek ára (figyelembe véve mind az egységárat, mind az eladott áru mennyiségét) a lehető legmagasabb lesz. Hangsúlyozzák, hogy a túl magas árszínvonal az adott áru társadalmi keresletének és az eladott áru mennyiségének olyan csökkenését idézheti elő, hogy az értékesített összes termékek ára az áru egységárának emelkedése ellenére csökkenni fog. Másodszor, a polgári közgazdászok arra hivatkoznak, hogy a keresletnek a magas árak miatt bekövetkezett szűkülése szükségszerűen a termelés csökkenését idézi elő, ez viszont a termékegység termelési költségeinek növekedéséhez vezet.

Ezekben az állításokban csupán annyi igaz, hogy az áremelésének még a monopóliumok számára is vannak határai Az árak nagyfokú felhajtása kívülállók megjelenésére vezet, a helyettesítő árukat előállító konkurrenseket a termelés növelésére ösztönzi, előmozdítja a monopólium termékei iránti kereslet csökkenését és így tovább. A polgári közgazdászok mindenáron el akarják túlozni ezeknek a határoknak a jelentőségét, hogy eltüntessék az átlagporfit és a monopolista extraprofit közötti különbséget. Érvelésük egyszerű szofizmán alapul: ha a monopólium nem küszöböli ki a versenyt, akkor gyakorlatilag semmi sem változik a monopóliumok növekedésével és általános elterjedésével. Emellett figyelmen kívül hagyják azt az elemi tényt, hogy a verseny a kapitalizmus monopolista szakaszában új minőségre tesz szert. A hatalmas monopóliumoknak lehetőségük van magas szinten tartani az árakat a gyengébb vállalatok elnyomása és az értéktöbblet ilyen módon való újraelosztása segítségével. A nagy monopóliumok igyekeznek a belső piac szűkülésével kapcsolatos költségeket konkurrenseikre hárítani. Így például dömpingáron adják el a külső piacon termelésüknek azt a részét, amelyet a belső piacon — a rendkívül magas árszínvonal miatt — nem sikerül értékesíteniük.

Ha a monopolszervezeteknek sikerül egy iparágban kellőképpen megerősödniük, ha ki tudják használni a kívülállók és a konkurrens helyettesítő áruk elleni harcban a vasutakkal, az értékesítő hálózattal, az államapparátussal kiépített

kapcsolataikat, akkor megőrizhetik a magas árakat még akkor is, ha a kívülállók ugyanazokat az árukat jóval olcsóbban árusítják. Ilyen körülmények között a kívülállók az illető ágazat termelésének csak jelentéktelen részét tudják értékesíteni — jelentős piacok zárva maradnak előttük — a fent említett előnyökkel rendelkező monopóliumok uralma miatt.

Nagyon fontos tényező a monopóliumok kezében az új találmányok szabadalmának birtoklása. Ez lehetővé teszi a monopóliumoknak, hogy sok esetben tartsák a magas árakat a termelékenység növekedése és az illető áru értékének csökkenése ellenére. E monopolista árfelhajtás foka áruk és monopóliumok szerint különböző. Egyes esetekben a monopóliumok kénytelenek csökkenteni az árakat, de megközelítőleg sem olyan mértékben, ahogyan a munka termelékenysége nő és az áru értéke csökken.

A monopolár polgári sémáinak hibája az, hogy semmibe akarják venni az értéktöbbletnek a monopóliumok javára történő újraelosztását, amely biztos korlátok ellenére nagy méretekben folyik.

Ami a monopóliumoknak azt az aggodalmát illeti, hogy az árak felhajtása tükröződik a társadalmi keresleten, a következőket kell megjegyezni. Ha valamely monopólium követni akarná is az „optimális ár" kialakításának receptjét, az ilyen recept megvalósítása az anarchikus termelés feltételei között teljesen lehetetlennek bizonyulna. Hogyan lehet előre látni a kereslet ezernyi különféle körülménytől függő szeszélyes változásait? Egyáltalán nem csodálatos, hogy a tőkés rablók az árfelhajtás közvetlenül érzékelhető előnyeit többre becsülik a „mérsékelt árak" kérdéses előnyeinél.

5. A „GAZDASÁGI HATALOM DEKONCENTRÁCIÓJÁNAK" ELMÉLETE

A legnagyobb vállalatok és egyesülések „gazdasági hatalmának dekoncentrációját" hirdető elmélet ugyanazt a feladatot tűzi maga elé, amelyet az „ellensúlyozó erők" elmélete is próbált megoldani: bebizonyítani, hogy a monopóliumok szerepe csökken a gazdasági életben.

Egyes polgári szerzők (J. Nutter, J. Stigler) statisztikai számítások segítségével akarták kimutatni, hogy a XX. század-

ban csökkent a monopolizált ágazatok súlya. E számítások több módszertani hibán alapulnak. Először, e számítások szerzői mestersóges ismérveket alkalmaznak a monopolizált ágazat meghatározására. Például Nutter a következő ismérvet jelöli meg: valamely ágazat csak abban az esetben tekinthető monopolizáltnak, ha termelésének legalább felét legfeljebb négy nagy társaság termeli. A tőkés gyakorlat viszont sok olyan esetet ismer, hogy valamely ágazat fölött öt, hét vagy több egymással bizonyos kapcsolatban levő társaság gyakorol nagyon is hatékony monopolista ellenőrzést. Feltétlenül számításba kell venni az egyes társaságok összefonódását és azt is, hogy a monopolár meghatározásában ezek gyakorlatilag együttműködnek.

Másodszor, e statisztikai rendszerek nagy hibája, hogy figyelmen kívül hagyják a monopóliumok közvetett hatását, amely abban fejeződik ki, hogy a gazdasági befolyásolás különféle módszerei segítségével a monopóliumok sok, forma szerint független, önálló tarsaságot is hatalmuk alá hajtanak. Különösen nagymértékben függ a monopóliumoktól az a rengeteg kis és közepes vállalat, amely alapjában véve a monopolista óriások kiszolgálásával foglalkozik. A monopóliumok számára gyakran előnyosebb, ha a kis és közepes vállalatoktól szerzik be az alkatrészeket és anyagokat, mintha maguk gyártanák. Ezek a szállítók teljes függőségbe kerülnek a hatalmas társaságokkal szemben, és kénytelenek termékeiket a monopóliumok által megszabott alacsony árakon eladni. Az ilyen szállítók önállósága csupán formális.

Harmadszor, ezekben a számításokban nem veszik figyelembe az állami vállalatok monopolista jellegét. Márpedig az állami tulajdon a tőkésországokban a tőkés tulajdon egyik válfaja, azzal a sajátossággal, hogy a vállalatok birtokosai nem egyes tőkések, hanem a legnagyobb monopolisták maroknyi csoportjának alávetett tőkésállam.

A gazdasági hatalom dekoncentrációjának elmélete, amely a monopóliumok szerepének gyengülését állító koholmány alapját képezi, különösen a második világháborút követő ipari megélénkülés idején terjedt el. A társadalmi kereslet növekedése, az értékesítési nehézségek csökkenése kedvező feltételeket teremt a kis és közepes vállalatok ideiglenes megélénküléséhez. A növekvő kereslet lehetővé teszi a nagyobb

termelési költséggel dolgozó vállalatok működését is. Ezzel magyarázható, hogy a háború után az Egyesült Államokban némileg nőtt a kis és közepes vállalatok száma. E növekedés azonban semmiféle alapot sem nyújt a dekoncentráció hirdetéséhez.

Először, a kis vállalatok szaporodása átmeneti jellegű; a túltermelési gazdasági válság következtében tömegesen mennek tönkre, és kénytelenek felszámolni. Másodszor, a kis cégek szaporodása egyáltalán nem gyengíti a monopóliumok uralmát, mert jelentős részük a monopóliumoktól függ. Harmadszor, az új kis vállalatok létrejöttével egyidejűleg ment végbe más kis vállalatok tönkremenésének folyamata. Például 1947 és 1950 között az Egyesült Államok gazdaságának összes ágazataiban 1 637 100 kis vállalat jött létre, és 1 414 300 ment tönkre. Ezeket az adatokat idézve G. Stein, amerikai újságíró megjegyzi: „Minden tíz új kis vállalat közül három általában egy évnél rövidebb ideig áll fenn, kettő nem él tovább két évnél, s egynek vagy kettőnek sikerül négy évig is elhúznia. Csak negyedrészük tudja fenntartani magát hat évig vagy ennél is tovább... Ez a hatalmas halandóság, amely nem szűnik meg a fellendülés szakaszában sem, közvetlen kapcsolatban van az óriás társaságok fennállásával."[38]

A hivatalos statisztika gazdag anyagot szolgáltat a gazdasági hatalom dekoncentrációjának megcáfolásához. Nézzük csak meg az Egyesült Államok Szövetségi Kereskedelmi Bizottságának „A koncentráció változása a feldolgozó iparban az 1935—1947-es és 1950-es években" címmel 1954-ben kiadott jelentését. Ebben a következő adatok mutatják, hogyan növekedett a feldolgozó ipar legnagyobb társaságainak részaránya az egész ipari termelés értékében:[39]

	1935 %	1950 %
Az 5 legnagyobb társaság	10,6	11,4
Az 50 „	26,2	26,6
A 100 „	32,4	33,3
A 200 „	37,7	40,5

[38] *G. Stein:* The World the Dollar Built. Londop p. 43

[39] „Report of the FTC on Changes in Concentration in Manufacturing 1935 to 1947 and 1950". Washington 1954. p. 17.

Jelentősen megnövekedett a feldolgozó ipar legnagyobb társaságainak részaránya az aktívák tekintetében. Az 50 millió dollár és ennél nagyobb értékű aktívákkal rendelkező társaságok kezében volt 1939-ben a feldolgozó ipar összes aktíváinak 42%-a, 1951-ben pedig 54,7%-a. Ugyanakkor csökkent a kis, a közepes, sőt még az 50 millió dollárnál kevesebb aktívával rendelkező nagy társaságok részaránya is. Így az 50 000 dollárnál kevesebb aktívával rendelkező társaságok részaránya az említett időszakban 1,3%-ról 0,5%-ra csökkent. A többi kategóriákban a csökkenés a következő: 50 000-től 100 000 dollárig — 1,5%-ról 0,8-ra; 100 000-től 250 000-ig — 3,6%-ról 2,3%-ra; 250 000-től 500 000-ig 4%-ról 2,8%-ra; 500 000-től 1 millióig — 5,1%-ról 3,7%-ra; 1 milliótól 5 millióig — 15,5%-ról 11,9%-ra; 5 milliótól 10 millióig — 7,4%-ról 6,2%-ra; 10 milliótól 50 millióig — 19,6%-ról 17%-ra.

Az 50 000 dollárnál kevesebb aktívával rendelkező legkisebb társaságoknál az aktívák együttes összege nominálisan alig nőtt valamit, valójában pedig jelentősen csökkent (1939-ben 757 millió dollár, 1951-ben pedig 866 millió dollár volt — közben azonban a dollár sokat vesztett értékéből), a legalább 50 millió dollár aktívával rendelkező legnagyobb társaságok aktíváinak együttes összege viszont 23,7 milliárdról 88 milliárd dollárra, vagyis 3,7-szeresére nőtt.[40]

Cáfolják a vállalatok gazdasági hatalmának dekoncentrációjáról szóló koholmányt a második világháború után végbemenő gigantikus egyesülési folyamat adatai is. A „Fortune" 1954 novemberi számában azt írta, hogy a nagy amerikai társaságok egyesülése elképesztő ütemben folyik, és a szó szoros értelmében naponta nyeli el a kisebb társaságok tömegét. Egyesülés esetén általában nem a társaságok önkéntes összeolvadásáról van szó, hanem arról, hogy a nagyobb társaságok elnyelik a kisebbeket. Az egyesülési folyamat nemcsak a kis és közepes társaságokra terjed ki, hanem a monopolisztikus hatalommal rendelkező nagyokra is.

---

[40] Lásd *B. Сущенко:* Усиление концентрации производства и капитала в промышленности США, „Вопросы экономики", 1957 г., № 1, стр. 107. A Szuscsenko által közölt táblázat forrásai: „Economic Almanac 1953—1954". 281., 314. old.; „Statistical Abstract of the United States". 1955. 493. old.

A vállalatok gazdasági hatalma dekoncentrációjának elméletét védelmező polgári közgazdászok arra törekednek, hogy a tőkésosztály és a proletariátus közötti ellentét mellett a tőkésosztály monopolista uralkodó rétege és a közép- és kistőkések közötti ellentétet is eltussolják. A mai kapitalizmus viszonyai között azonban ezek az ellentmondások igen éles jelleget öltenek, és nagy jelentőségük van a társadalmi erők csoportosulása szempontjából.

6. A MONOPÓLIUMOK SEMLEGES TÉNYEZŐKÉNT VALÓ ÉRTELMEZÉSE

A monopóliumok tisztára mosásának egyik módszere a polgári szerzőknek az az állítása, hogy a monopólium önmagában semleges, és a konkrét körülményektől függően a „jó" és a „rossz" eszköze is lehet. Így J. Tinbergen azon sajnálkozik, hogy „a mai politikai vitákban olyan tendencia mutatkozik, hogy a monopóliumok ellen vagy mellett foglalnak állást, anélkül hogy különbséget tennének az olyan esetek között, amikor a monopólium hasznos, vagy amikor kárt okoz". A monopóliumok tevékenységének, nevezetesen a monopolárral kapcsolatos politikájuknak megítéléséhez Tinbergen a „jóléti standardek" szempontját ajánlja. Ezeket a „standardeket" a monopóliumok árfelhajtásának igazolására használja. „Az árak emelkedése — írja — helyes lehet, ha az árak »túlságosan« alacsonyak voltak. Ezért a monopóliumok létrejöttének vagy feloszlatásának értékelése nem lehet minden esetben egy és ugyanaz, hanem a pontosabb (closer) elemzéstől kell függnie."[41] Ezt a „pontosabb" elemzést a polgári közgazdászok annak bizonyítására használják, hogy a „rossz" monopóliumok is „kijavíthatók" s az erény és a közjó útjára irányíthatók. Ilyen felhívást tesz közzé például Hansen, aki azt bizonyítja, hogy „a monopolszervezeteknek és társaságoknak egy jól funkcionáló gazdasági és politikai társadalom szolgáivá kell válniuk, ahelyett hogy urai lennének"[42].

[41] *J. Tinbergen:* Economic Policy: Principles and Design. Amsterdam 1956. p. 166.

[42] *A. H. Hansen:* America's Role in the World Economy. New York 1945. p. 176.

Egyes polgári szerzők a monopóliumok védelmében végső érvként arra hivatkoznak, hogy a monopolisták között vannak bölcs és tisztességes emberek, akik nem akarnak visszaélni helyzetükkel, és lemondanak az árfelhajtásról. Ilyen érveléssel lép fel például R. F. Harrod. „A bölcs monopolista — számításba véve a jövő bizonytalanságát és a minél nagyobb piacon való megerősödés kívánatosságát — olyan árat állapíthat meg, amely alacsonyabb a fenti megfontolásnak (vagyis a maximális profit követelményeinek — *I. B.*) megfelelő maximumnál." „Az is lehetséges — fűzi hozzá —, hogy akadnak »lelkiismeretes« monopolisták, akik még alacsonyabb árat határoznak meg, mert ezt igazságosabbnak tartják."[43] Maga Harrod is tudatában van, mennyire gyengék a monopóliumok ragadozó tevékenységét fékező efféle erkölcsi tényezők. Mindazonáltal szükségesnek tartja hangsúlyozni az erkölcsi tényező döntő jelentőségét. „Ezt az erkölcsi érzést bármilyen gyenge is, döntő tényezőnek tekintem."[44] Itt érvényes az ismert mondás: „A fuldokló minden szalmaszálban megkapaszkodik." A monopolisták erkölcsi érzésébe vetett hit ebben az esetben nem több szalmaszálnál, amelynek segítségével Harrod erkölcsi tekintélyüket próbálja megmenteni.

A polgári szerzők abba az illúzióba próbálják a tömegeket beleringatni, hogy a monopóliumok ragadozó gyakorlatát meg lehet fékezni tevékenységük állami ellenőrzésének megszervezésével. Az ilyen ellenőrzésre való felhívások gyakran együtt járnak a monopóliumok „hibáinak" szavakban hangoztatott, semmire sem kötelező bírálatával, amely azzal az általános következtetéssel végződik, hogy a monopóliumok „hibái" nem természetükből fakadnak, hogy ezek könnyen megszüntethetők, mindenekelőtt erkölcsi befolyásolás és a monopóliumok ellenőrzésének megszervezése útján.

Ezek a monopóliumoknak szóló kritikai megjegyzések néha nagyon harsányak, de amikor a gyakorlatra kerül a sor, akkor a polgári közgazdászok rendszerint arra szorítkoznak, hogy jelentéktelen módosításokat javasolnak az érvényben levő törvényhozáshoz az ellenőrző szervek szabályzatát, a szaba-

[43] *R. F. Harrod:* Economic Essays. London 1952. pp. 186—187.
[44] Ugyanott, 210. old.

dalmi jogot illetően arra vonatkozólag, hogy a beruházni szándékozók jobb tájékoztatást kapjanak a monopóliumok gazdasági helyzetéről és így tovább. Az ilyenfajta javaslatok megvalósítása mitsem változtat a tőkés monopóliumok uralkodó helyzetén.

A fináncoligarchia érdekeinek védelmezői olyan formában képzelik el a monopóliumok ellenőrzését, hogy az ipari és bankegyesülések képviselőinek kötelező részvételével tanácsadó szervek alakulnának, amelyek vitákat tartanának a monopóliumok tevékenységével kapcsolatos különféle kérdésekről. W. A. Orton, amerikai közgazdász „Az állam gazdasági szerepe" című könyvében nagyon nyíltan kifecsegi azt az értelmet, amelyet az üzletemberek a monopóliumok feletti ellenőrzés fogalmának tulajdonítanak. Orton előzetesen védelmébe veszi a monopolista egyesüléseket. „Egyáltalán nem kell minden, a versenyt korlátozó hazai vagy nemzetközi ipari egyezményt rögtön elítélni, még abban az esetben sem, ha tevékenységük következtében az árak magasabbra emelkednek, mint ahogyan nélkülük kialakultak volna."[45] A monopóliumok ellenőrzését Orton egyes visszaéléseik elleni harcként fogja fel. Ezt a harcot, javaslata szerint, az ipar képviseleti (vagyis monopolista) szervezeteire és állami hivatalnokokra kell bízni. „Azzal a gyakorlattal, amely nyilvánvalóan a jó erkölcsök ellen irányul, erkölcsi alapokon lehet és kell szembeszállni a kereskedelem vagy az ipar érdekelt ágazatainak együttműködése útján. Ebben a vonatkozásban az amerikai üzleti élet és a kormányzat bámulatos sikereket ért el az elmúlt harminc évben. Ami a közérdek szempontjából erősen vitatott gazdaságpolitikai kérdéseket illeti, nagyobb eredményeket lehet elérni a viták bázisának kiszélesítése, mint a kényszerítő erők fokozása útján. Aligha lesznek a viták szabadok és objektívek, ha jogászok és a titkosrendőrség folytatják őket arra törekedve, hogy alapot találjanak a vádemeléshez."[46] A monopóliumok ellenőrzését Orton monopolistáknak, hivatalnokoknak és társadalmi szervezetek képviselőinek semmire sem kötelező vitáira szűkíti. Elvi alapon ellenez a monopóliumokkal szemben minden kényszerítő intézkedést.

---

[45] *W. A. Orton:* The Economic Role of the State. Chicago 1950. p. 175.
[46] Ugyanott.

Azt a feltevést, hogy a monopóliumok fölötti ellenőrzést gyakorolhatja az imperialista állam, legjobban az Amerikai Egyesült Államok trösztellenes törvényhozásának eredményei cáfolják meg. Mint ismeretes, ennek a törvényhozásnak hosszú története van. Még 1890-ben fogadták el a Sherman-törvényt, amely megtiltotta, hogy bármely ágazat cégei egyesüljenek vagy megegyezzenek az árak, a piac és a termelés szabályozására. Ez időtől kezdve számos egyéb trösztellenes törvényt hoztak, például az 1914-es Claytone-törvényt, amely megtiltotta, hogy diszkriminációt alkalmazzanak az árak tekintetében, s hogy egyik társaság megvásárolja a másik társaság összes részvényeit, a Robinson—Patman-törvényt (1936), amely megtiltotta a hatalmas nagykereskedőknek, hogy diszkriminációs politikát alkalmazzanak az árak területén. Ezek a trösztellenes törvények, amelyeket a dolgozók és a tőkésosztálynak a monopoltőke nyomását magukon érző egyes csoportjai harcoltak ki, szemléletes illusztrációi annak, hogy a monopóliumok ellen irányuló törvények megvalósítása eredménytelen marad olyan államban, ahol a kulcspozíciók a monopóliumok kezében vannak.

E törvények nem akadályozták a monopóliumok további erősödését. Az üzletemberek egész sor olyan fogást találtak, amelyekkel könnyen megkerülhették a trösztellenes törvények legszigorúbb cikkelyeit is. Így például a Claytone-törvény törvénytelennek nyilvánította más vállalat bekebelezését azokban az esetekben, amikor ezek a bekebelezések „jelentősen csökkentik a versenyt" a társaságok között, vagy „monopóliumok kialakulásához vezetnek a kereskedelmi tevékenység valamilyen ágazatában". Ez a törvény azonban megengedte, hogy az egyik társaság összevásárolja a másik társaság összes aktíváit a részvények megszerzése nélkül.

Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága a Claytone-törvény gyakorlati alkalmazásával kapcsolatos egyik első döntésében megerősítette, hogy a törvény által megszabott korlátozások és tilalmak nem terjednek ki más vállalatokhoz tartozó üzemek, berendezések és mindenféle javak vásárlására. A Claytone-törvénynek ez a liberális értelmezése lehetővé teszi a nagy társaságoknak konkurrenseik javainak felvásárlását.

Meg kell jegyezni, hogy még azokban az esetekben is, amikor a trösztellenes közigazgatás igyekezett feloszlatni egyes monopolista egyesüléseket (például a Standard Oilt 1911-ben), a határozatok formális jellegűek voltak, és a monopóliumoknak csupán bizonyos szervezeti átalakítását eredményezték. Az egyesülést formálisan feloszlatottnak nyilvánították, de vállalatai között a korábbi kapcsolatok megmaradtak.

A trösztellenes közigazgatás nagy néha alkalmazott „megtorlásai" valójában csak apró tűszúrások a monopóliumok számára. A monopolista gyakorlat elleni szankciók nevetségesen enyhék, mindössze 5000 dollár vagy egy évig terjedő börtönbüntetés. A trösztellenes törvények érvényességének egész ideje alatt egyetlen társaság vezetőjét sem börtönözték be e törvények megsértése miatt.

Sok amerikai közgazdász a trösztellenes törvényhozás alapján arra a következtetésre jut, hogy szó sincs a monopoltőke uralmáról az Egyesült Államokban. A valóságban a törvényhozás „eredményei" vagy helyesebben eredményeinek teljes hiánya fényes bizonyítéka az amerikai monopóliumok mindenhatóságának.

A polgári közgazdászoknak a monopóliumok ellenőrzésére való felhívása kettős célt követ.

Először, a monopóliumok védelmezői, e fogás segítségével próbálják megerősíteni azt az illúziót, hogy a tőkés monopóliumok nem mindenhatók, hogy van fölöttük egy magasabb. ellenőrző erő: az állam.

Másodszor, a polgári államférfiak gyakran nagyon is meghatározott, konkrét tartalmat adnak a monopóliumok ellenőrzésére vonatkozó felhívásaiknak, mégpedig akkor, amikor ezt az ellenőrzést a szakszervezetek elleni harcra akarják alkalmazni. A polgári közgazdászok, hogy az olvasót erre a teljesen váratlan következtetésre vezessék, azt hirdetik, hogy a szakszervezet a monopólium egyik válfaja. Amikor a proletárszervezetekről van szó, a polgári közgazdászok önmagukat is felülmúlják a koholmányok kiagyalásában: kezdve azzal az állítással, hogy a szakszervezet a monopólium egyik formája, egyes polgári közgazdászok egészen addig a fantasztikus kijelentésig mennek el, hogy a szakszervezetek a leghatalmasabb és legagresszívabb monopóliumok.

Ezzel a reakciós demagógiával lép fel sok amerikai és angol

polgári közgazdász. Ezt a demagógiát folytatják a francia és a német neoliberálisok. Például L. Rougier, ismert francia neoliberális, olyan pozitív jogrend megvalósítását hirdeti, „amely lehetetlenné tenné trösztök, holding-társaságok stb. létrejöttét csakúgy, mint a szakszervezetek zsarnokságának kialakulását, hiszen a szakszervezetek a munka bérbevevésének és eladásának olyan feltételeit szabják meg, amelyek ellentmondanak a munkapiac egyensúlyának."[47]

A szakszervezetek „túlerejének" demagóg tételét a legélesebb formában a német neoliberálisok védelmezik. Eucken azt állítja, hogy a munkásszervezetek érdekeltek a tőkés monopóliumok megerősödésében. Ezt az érvet a monopóliumok feletti munkásellenőrzésre vonatkozó javaslatok bírálatára használja. „A munkásvezetők részvétele a monopóliumok igazgatásában — írja — kiszélesíti a monopóliumok alapjait. Ezáltal a munkáscsoport és a vállalkozói csoport egy monopolista csoportban egyesül. És illúzió lenne abban reménykedni, hogy az ilyen egyesülés segítségével biztosítani lehet a közös érdekeket."[48]

A munkások és a monopolisták azonosítása Euckennél nem véletlen elszólás. Bírálatuk fő tüzét a neoliberálisok a munkásszervezetek, vagyis a szakszervezetek ellen irányítják, amelyeket rágalmazó módon monopolista típusú szervezeteknek tüntetnek fel. E silány demagógia célja kimutatni, hogy a tőkés, vagyis az egyetlen reális, valódi monopólium a lehető leggyengébb és legjámborabb monopólium, és védelemre szorul a munkásszervezetek támadásaival szemben. Például Röpke a következőképpen jellemzi a mai kapitalizmust: „Nem határozza-e meg növekvő mértékben korunk ipari államainak társadalmi valóságát a munkaadók egyes, mindinkább hatalmát vesztő látszatmonopóliumainak és a nagyszámú és mind hatalmasabbá váló szakszervezetek nagyon reális, nagyon szilárd monopóliumainak felettébb bonyolult egymás mellett élése?"[49] Böhm pedig e demagógia

[47] Idézi *M. Bouvier-Agam:* Traité d'économie politique et d'histoire des doctrines économiques. t.1. Paris 1952. p. 190.

[48] *W. Eucken:* Die Wettbewerbsordnung und ihre Verwirklichung. „Ordo", Düsseldorf—München 1949. S. 67.

[49] *W. Röpke:* Zwischen Sozialisierung und Liberalismus. „Ordo", 1950. S. 270.

segítségével arról próbálja meggyőzni az olvasót, hogy ha már megszüntetni nem lehet a monopóliumokat, akkor a leggyengébbeket és legveszélytelenebbeket kell megtartani, amelyeken természetesen a vállalkozók egyesüléseit érti. „Végérvényesen elmúlt az az időszak, amikor a »tőkések« (jellemző, hogy ezt a szót idézőjelbe teszi — *I. B.*) uralkodó osztály voltak és kezükben volt az állam, a nagy tömegek és a munkások pedig semmit vagy csak nagyon keveset szólhattak... A további fejlődés a magánszemélyek és a nagyvállalkozók hatalmának még erősebb csökkenéséhez vezet. A jelenleg — és előreláthatólag a jövőben is — uralkodó körülmények között a magánmonopolista a legártalmatlanabb a monopóliumok minden eddigi képviselője közül."[50] Kommentár — mint mondani szokás — felesleges.

A „monopóliumok ellenőrzése" a polgári közgazdászok értelmezésében spanyolfal, amely mögé a munkásosztály harcos szakszervezetei elleni harcot rejtik.

A monopóliumok megszépítésének egyik legfontosabb módszere, hogy a mai imperializmus problémáitól teljesen elszakítva vizsgálják őket.

A monopóliumok védőügyvédei, hogy a tőkés monopóliumokat tisztára mossák, s bebizonyítsák róluk, hogy békeszeretők és nem részesek a háborúk kirobbantásában, az imperialista háborúkért a teljes felelősséget kizárólag a katonai körökre akarják hárítani, szembeállítva őket a háborúban szerintük nem érdekelt fináncoligarchiával. Ezt az álláspontot képviseli következetesen Schumpeter az imperializmus problémájával foglalkozó cikkeiben (e cikket nemrég adták ki az Egyesült Államokban külön gyűjteményben). Schumpeter mindent elkövet, hogy békeszeretőnek tüntesse fel a kapitalizmust, s bebizonyítsa róla, hogy természetétől idegenek az imperialista tendenciák.

A háborúk ösztönzői — Schumpeter szerint — csak a katonai körök, ezeket pedig a kapitalizmus előtti idők maradványainak ábrázolja. A „katonák kasztjával", amelyet a „holt erőkhöz" sorol, szembeállítja a tőkéseket és a tőkés monopóliumokat, s „élő erőknek" nevezi őket. Schumpeter elkendőzi azt a tényt, hogy a monopolista szövetségek hatalmuk

[50] *F. Böhm:* Die Aufgaben der freien Marktwirtschaft. S. 60.

alá hajtják a tőkésországok katonai köreit, és irányítják tevékenységüket.

Sok polgári közgazdász védelmezi azt az apologetikus tételt, hogy a finánctőke nem részes az imperialista háborúkban. Ezt teszi L. Robbins is „A háború gazdasági okairól" című könyvében.[51] Robbins, hogy bizonyítsa alapvető tételét — amely szerint a mai háborúk keletkezését nem lehet a finánctőke érdekeivel megmagyarázni —, különféle ferdítésekhez folyamodik. Elferdíti, először, a finánctőke fogalmát, azzal hogy kizárólag a banktőkével azonosítja. Másodszor, anélkül hogy akár csak utalna is valamilyen bizonyítékra, azt állítja, hogy az angol bankárok mindig a béke mellett voltak. Végül, Robbins szembeállítja a bankokat a polgári állammal, s azt állítja, hogy a bankok csak „szófogadó eszközei" az államnak, és azokban az esetekben, amikor a bankok támogatják a militarizmust, kizárólag az állam nyomására cselekednek. Így hallgatja el Robbins azt a tényt, hogy a mai imperialista állam alá van vetve a fináncoligarchiának.

A monopóliumok, az állam és a katonai körök szembeállításával a polgári közgazdászok arra törekednek, hogy mentegessék a pénzmágnásokat, tisztára mossák a monopoltőkét, és ezzel elleplezzék a tömegek előtt az imperialista háborúk főbűnöseit.

A polgári közgazdászok általában nem a valódi monopóliumokról beszélnek, hanem a képzeletükben élőkről, amelyek kívül állnak a mai osztályharc kérdésein, semmi közük a gyarmati és függő országok kizsákmányolásához, az imperialista országok közötti ellentmondásokhoz, a militarizmus és a háborús készülődés terjedéséhez stb. A monopóliumoknak ezekkel az erősen absztrakt sémáival azt akarják bebizonyítani, hogy a monopóliumoknak semmi közük a mai reakciós kormányok politikájához, az imperialista agresszióhoz stb.

Abbeli törekvésükben, hogy mindenképpen eltussolják a monopoltőke uralmát, és semmivé tegyék magát a monopóliumok problémáját, a polgári közgazdászok a legextravagánsabb módszerekhez folyamodnak. Egyes polgári szerzők például azt állítják, hogy a monopóliumok problémája inkább szemantikai, mint közgazdasági probléma. J. M. Clark azt a

[51] *L. Robbins:* The Economic Causes of War. London 1939.

formát tartja optimálisnak, amelyben a monopólium elemei összekapcsolódnak a verseny elemeivel. De nyomban hozzáteszi: „Ez a megállapítás azonban súlyos szemantikai akadályba ütközik, ha annak az állításnak a formáját ölti fel, hogy az ideál magába foglalja a »monopólium elemeit«. Ez olyan kérdéseket vet fel, amelyek nem a tények, hanem a terminológiai kényelem világába tartoznak. Kényelmetlen, ha a közgazdász, aki a verseny realisztikus formáit védi, a monopóliumok védelmezőjeként magyarázza őket."[52] Clark azt javasolja, hogy a „monopólium" terminust csak azokban az esetekben használjuk, amikor az egyesülések erőszakos, ellenséges tevékenységet folytatnak versenytársaikkal szemben.

Ugyanilyen terminológiai „forradalmat" javasol F. L. Zeuthen, dán közgazdász, miközben nyíltan feltárja javaslatának motívumait. „A nem elméleti közgazdászokkal (nagyon jellemző kikötés — *I. B.*) folytatott vitákban talán célszerű monopóliumok helyett — anélkül, hogy eltérnénk a monopólium elméleti koncepciójától — árpolitikáról beszélni, mivel a »monopólium« eszméje történeti okoknál fogva valami egészen rendkívülit, félelmetest jelent."[53]

J. T. Wendzel, amerikai közgazdász azt javasolja, hogy a „monopolisztikus hatalom" kifejezést a „kiegyensúlyozatlan konkurrens hatalom"[54] kifejezéssel helyettesítsük.

A polgári közgazdászok azonban tisztában vannak azzal, hogy a „monopólium" terminus használatáról való letérés vagy helyette más terminus, például az „oligopólium" használata semmit sem változtat a reális helyzeten, és hogy semmiféle szemantikai „forradalom" sem teheti a monopóliumokat a tömegek számára elfogadhatóbbá. A polgári közgazdászok szívesebben torzítják el magát a monopólium fogalmát. Jellemző ezen a téren F. Machlupnak, „A monopólium politikai gazdaságtana" igényes címet viselő nagy munka szerzőjének álláspontja. Arra hivatkozva, hogy nincsen pontos

[52] *J. M. Clark:* Competitive Static Models and Dynamic Aspects. „American Economic Review", May 1955. p. 452.

[53] *F. L. Zeuthen:* Economic Theory and Method. London—New York 1954. pp. 228—229.

[54] *J. T. Wendzel:* The Dynamics of Capitalism. Correctives Towards Continuous Growth. New York. 1956. p. 164.

mennyiségi ismérv, amely lehetővé tenné a monopolisztikus és a nem monopolisztikus vállalat elhatárolását, Machlup e könyvében a monopólium fogalmát is felettébb határozatlannak nyilvánítja. Arra a következtetésre jut, hogy általában nincsen olyan mutató, amelynek segítségével az egyes esetekben megállapíthatnánk, vajon monopóliummal van-e dolgunk vagy sem. Machlup elveti még a monopolprofit teljesen vitathatatlan ismérvét is. Machlup egész érvelése abban áll, hogy nincsen pontos mennyiségi határ a szokásos és a monopolprofit között.[55] Ugyanilyen indítóokok alapján nem minősíti a vállalatok összeolvadásának folyamatát monopóliumok kialakulásához vezető folyamatnak. Nem lehet pontosan kiszámítani, mondja, mennyire nő a monopolisztikus erő az ilyen összeolvadás eredményeképpen.[56]

A monopólium fogalmának meghatározatlanságára való hivatkozás nem új. Felhasználták és felhasználják nemcsak az elméleti értekezésekben, hanem az Egyesült Államok törvényhozási gyakorlatában is. Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága 1920-ban hatályon kívül helyezte a United States Steel Corporation-nek, e hatalmas monopolista társaságnak a feloszlatását kimondó határozatot azzal az indokolással, hogy a bíróságnak nem világos, monopólium-e az illető társaság. Az illető társaság gigantikus méretei — magyarázta a Legfelsőbb Bíróság — nem tekinthetők bűnnek (offense) a törvény szempontjából. Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága megtagadta 1927-ben az International Harvester Corporation-nek, a mezőgazdasági gépeket gyártó hatalmas egyesülésnek a feloszlatását is, azzal, hogy a „nem gyakorolt hatalom" (unexerted power) nem „bűn".

Egyes polgári közgazdászok tagadják még az Aluminium Company of America (Alcoa) monopolista jellegét is, pedig ez a társaság klasszikus példája egy egész iparágra kiterjedő monopolista ellenőrzés gyakorlásának (kezében tartja az elsődleges alumíniumgyártás 90%-át). A wisconsini egyetem professzora, E. S. Mason, kétségbe vonja az Alcoa monopolisztikus jellegét. Arra hivatkozik, hogy az alumíniumpiac a

---

[55] Lásd *F. Machlup:* The Political Economy of Monopoly. Business, Labor and Government Policies. p. 11.

[56] Ugyanott.

helyettesítők és a másodlagos alumínium termelésének versenyétől is függ. Mason számításai szerint, ha az alumíniumpiachoz hozzászámítjuk a helyettesítőket és a másodlagos alumíniumot is, akkor a piacnak az Alcoa által ellenőrzött része 60—64%-ra csökken, „mikor is a monopólium fennforgása kétségessé válik"[57]. Ugyanezzel érvelt Hand bíró 1945-ben az Alcoa ellen lefolytatott trösztellenes eljárás során. Ez a szofisztikus érvelés megtette a maga hatását — a bíróság nem döntött az Alcoa feloszlatása mellett.

Egyes szerzők a monopóliumok fogalmának „meghatározatlanságára" hivatkozva sajátos agnoszticizmust alakítanak ki. Azt állítják, hogy nem lehet határozott választ adni például a monopóliumoknak az árakra gyakorolt hatása kérdésében. Így W. J. Baumol és L. V. Chandler, amerikai közgazdászok azt a monopolista gyakorlatot vizsgálva, amely az ár felhajtásának céljából mesterségesen korlátozott termelésben fejeződik ki, megjegyzik, hogy ez a gyakorlat negatív és pozitív következményekkel is járhat. Arra a következtetésre jutnak, hogy nem lehet általánosító következtetéseket levonni ebben a kérdésben. Minden a konkrét feltételektől függ. „Ezért azt tartjuk, hogy nagyon nehéz bármiféle következtetést levonni arra vonatkozólag, hogy miképpen alakul az árszínvonal, a termelés és az erőforrások kihasználása monopólium esetén, ahhoz képest, ahogyan mindez a tiszta verseny feltételei között alakulna."[58]

Maguk a szerzők tárják fel a gyakorlati értelmét az ebben a mai kapitalizmus számára oly fontos kérdésben mutatkozó agnoszticizmusnak. „Látjuk — írják —, hogy nem is olyan egyszerű bebizonyítani, hogy a monopolista kifosztja a közönséget a termelés méreteinek rendkívüli korlátozása útján. Különféle finom megfontolások vannak, amelyeket figyelembe kell vennünk, mielőtt levonnánk a megbízható és helyes következtetéseket. Nem meglepő, hogy az igazságszolgáltatás úgy véli, hogy szabályaik nem adnak egyszerű abszolút feleleteket."[59]

---

[57] *E. S. Mason:* The Current Status of the Monopoly Problem in the United States. „Harvard Law Review", June 1949. p. 1274.

[58] *W. J. Baumol* and *L. V. Chandler:* Economic Process and Policies. p. 438.

[59] Ugyanott, 439. old.

Azok a módszerek, amelyek segítségével a polgári közgazdászok megszépítik a monopóliumokat, nagyon sokfajták. Sokféleségük ellenére is egyesíti őket egy közös vonás: az a törekvés, hogy leplezzék a monopóliumok növekvő nyomását. A tiszta monopólium, a monopolista verseny és az oligopólium elmélete, a mai monopóliumok azonosítása a kapitalizmus hajnalán működő félfeudális monopóliumokkal, az a kitalálás, hogy a magas fejlettségű tőkésországokban a kis és közepes vállalatok viszik a főszerepet a gazdaságban és a polgári apologetika egyéb mesterkedései, mind, mind annak a ténynek az eltussolására irányulnak, hogy aki nem veti alá magát a monopóliumoknak, a monopóliumok igájának, önkényének, azt megfojtják. Mindez azért szükséges a polgári apologéták számára, hogy a modern kapitalizmust „progreszszív", „demokratikus", „nem agresszív" kapitalizmusnak reklámozhassák.

AZ „IRÁNYÍTOTT KAPITALIZMUS" ELMÉLETEI

1. AZ „IRÁNYÍTOTT KAPITALIZMUS" ELMÉLETEINEK ÁLTALÁNOS VONÁSAI

A polgári politikai gazdaságtannak az I. fejezetben jellemzett válsága legvilágosabban az „irányított kapitalizmus" elméleteiben fejeződik ki. A polgári irodalomban sok terminust használnak ennek az irányzatnak a jellemzésére — dirigizmus, state-izmus, etatizmus, intervencionizmus, a szabályozott, irányított vagy ellenőrzött gazdasági elmélete stb. Mi az „irányított kapitalizmus" terminust használjuk, mert ez tükrözi ennek az elméletnek a lényegét: igazolni, hogy a tőkés gazdaság állami irányítására szükség van a rá jellemző rendellenességek megszüntetése céljából. Az irányított kapitalizmusnak nem elméletéről, hanem elméleteiről beszélünk, mert ennek az irányzatnak sok változata van. A legújabb irányzatokat rendszerint azonosítják a keynesizmussal. Ez azonban — mint azt lentebb kimutatjuk — ennek az irányzatnak a legjellemzőbb és legismertebb, de korántsem az egyetlen változata. Az irányított kapitalizmusnak mint általános irányzatnak a keynesizmustól, mint ennek részleges megjelenésétől való elhatárolása igen fontos a mai polgári politikai gazdaságtan általános fejlődésének megértése szempontjából. Így az irányított kapitalizmus elmélete általánosan elterjedt az egész kapitalista világban, eltérően a keynesizmustól, amelynek nem minden tőkésországban van sok híve. Például Olaszországban a két világháború közötti időszakban a keynesizmus kevéssé terjedt el. Az irányított ka-

pitalizmus elméletei ugyanakkor erős hatást gyakoroltak egy másik változatnak — a korporatív gazdaság elméletének — formájában. Ugyanez érvényes Svédországra, ahol Keynestől függetlenül és fő művének megjelenése előtt, még a harmincas évek kezdetén külön irányzat alakult ki, amely a „stockholmi iskola" néven ismeretes, és számos szabályozó intézkedés végrehajtásának szükségessége mellett száll síkra. Egyes országokban a háború után az ipari fellendüléssel kapcsolatban a keynesizmus hatása némileg gyengült, ebből azonban nem következik, hogy meggyengült maga az irányított kapitalizmus irányzata is — ez továbbra is a mai polgári politikai gazdaságtan fő irányzata, s a legkülönbözőbb formákban jelenik meg.

Ennek az irányzatnak a különféle változatai közül mindenekelőtt az úgynevezett „vegyesgazdaság" elméletére lehet hivatkozni, amelyben más, nem keynesi érvelést alkalmaznak. Az irányított kapitalizmus elméletének külön válfajához tartoznak azok az elméletek, amelyekkel a különféle fasiszta vagy félfasiszta szerzők léptek fel, többek közt Sombart, tevékenységének utolsó szakaszában („A német szocializmus" című könyvben, 1934.), Spann (az úgynevezett univerzalizmus elmélete), az olasz fasiszták (az úgynevezett korporatív gazdaság elmélete). Az „irányított kapitalizmus" elméletének ehhez a válfajához állnak legközelebb a korporativizmus különféle változatai, amelyeket különösen Spanyolországban, Portugáliában, Argentínában fejtettek ki. Az irányított kapitalizmus elméletének külön válfaja a „tervszerű kapitalizmus" elmélete, amely azt vallja, hogy lehetséges a népgazdasági tervezés tőkés keretek között. A nyíltan polgári szerzőkkel együtt ennek az elméletnek a szócsöveiként lépnek fel a jobboldali szocialisták is. Az ő elméleti kijelentéseikben számos, ahhoz a speciális hallgatósághoz idomított sajátosság van, amelyhez e kijelentések szólnak. Az irányított kapitalizmus elméletének egyik legrégibb változata a „szervezett kapitalizmus" hírhedt elmélete. Az utóbbi időben sok híve akadt a „válságmentes kapitalizmus" elméletének, s ezek ugyancsak az irányított kapitalizmus propagandistáinak kijelentéseivel rokon érvelést alkalmaznak.

Ilyen nagyszámú változat mellett természetesen nem lehet valamilyen egyöntetű irányzatról beszélni, amely a politikai

gazdaságtan összes fontos kérdéseiben egységes nézeteket vall. Az irányított kapitalizmus különféle változatainak képviselői között gyakran rendkívül jelentős nézeteltérések vannak mind az általános politikai gazdaságtani, mind pedig a konkrét gazdaságpolitikai kérdésekben. Rendkívül jelentősek a nézeteltérések az állami irányítás szükségességének igazolására felhozott elméleti érvek területén is. Bármennyire különbözők is azonban az egyes változatok, egyesíti őket a mai polgári politikai gazdaságtan fejlődését jellemző néhány általános tendencia.

A legfontosabb általános vonás, amely ennek az elméletnek különböző híveit egyesíti, az a kényszerű elismerés, hogy a tőkés mechanizmus munkájában számottevő fogyatékosságok vannak, ha az állam nem avatkozik be ebbe a munkába.

Az irányított kapitalizmus elméletének védelmezői hűek maradnak a polgári apologetika fő vonalához. Megvédik a magántulajdon szentségét és sérthetetlenségét. Azt a polgári dogmát hirdetik, hogy a tőkés rendszer a személyes szabadság és függetlenség biztosítéka. Mindamellett azonban ennek az elméletnek a védelmezői kénytelenek elismerni, hogy a tőkés gazdaságban nem megy minden simán. Kénytelenek elismerni, hogy a kapitalizmus fejlődésének automatikus menete nem vezet a legjobb eredményekre, és arra a következtetésre jutnak, hogy szükség van gazdaságon kívüli tényezők hatására. Az állam gazdasági beavatkozását a tőkés gazdaság normális működéséhez szükséges elengedhetetlen feltételnek tekintik. Ezt a tételt az egyes szerzők különbözőképpen fogalmazzák meg, és különböző érvekkel támasztják alá, ez a tétel mégis vörös fonálként húzódik végig az irányított kapitalizmus védelmezőinek összes munkáin. Ennek az elméletnek ez a tétel a legfőbb alapja.

Szorosan kapcsolódik ehhez a tételhez a tőkésállam új funkcióinak védelme is. Az irányított kapitalizmus elméletének hívei kitartanak amellett, hogy az államnak mindazokat a feladatokat teljesítenie kell, amelyeket a tőkés fejlődés egész menete során teljesített — a legkedvezőbb feltételek biztosítását a magánvállalatok számára. E régi feladatok mellett azonban az államra ruházzák a válságok és a munkanélküliség elleni harcért való felelősséget is. A „teljes foglalkoztatottság" programja valamilyen megfogalmazásban, ilyen vagy

olyan gyakorlati javaslatokkal és a polgári államférfiakra jellemző ilyen vagy olyan kikötésekkel tarkítva, megtalálható az „irányított kapitalizmus" elméletének csaknem minden változatában. Az egyik legfontosabb azok közül az eszmék közül, amelyek ennek az elméletnek a tartalmát meghatározzák az, hogy az államnak különféle szabályozó intézkedésekkel hatást kell gyakorolnia a fogyasztás egész volumenére, ideértve a magánszemélyek fogyasztását és az állami kiadásokat is. Erre a feladatra kell alkalmasnak lennie — a szóban forgó elmélet híveinek elképzelése szerint — a költségvetési, az adó, a hitelpolitikának stb.

Az irányított kapitalizmus elméletének különféle változatait egyesítő közös vonások a következők:

1. Nyílt kiállás az állam gazdasági beavatkozásának fokozása mellett.

2. Annak tagadása, hogy az imperialista állam gazdasági intézkedései a monopoltőke érdekeit szolgálják.

3. Annak az illúziónak a terjesztése, hogy a tőkésállam képes a gazdaság vezetésére és a tőkés gazdaság arányos fejlődésének biztosítására.

4. Annak elismerése, hogy a kapitalizmus belső erői nem biztosíthatják a megfelelő mennyiségű termelést és a teljes foglalkoztatottságot.

Az irányított kapitalizmus különféle változataiban kisebb vagy nagyobb mértékben megnyilvánul a kételkedés a hagyományos polgári elméletekben, amelyeknek fő tartalma a kapitalizmus belső erőinek dicsőítése és a „laissez faire" elv. E kétségeket nem mindig fejezik ki eléggé világosan, minthogy az irányított kapitalizmus nem minden védelmezője fordít figyelmet az elméleti gazdaságtan kérdéseire. Felmerült az az igény, hogy az elméleti apparátust az új gyakorlati szükségleteknek megfelelően át kell alakítani. Ezt az igényt leginkább Keynes igyekezett kielégíteni. Éppen ez állította őt az „irányított kapitalizmus" védelmezőinek első vonalába. Keynesnek azonban ez az irányzat csupán a legkidolgozottabb elméleti kifejtés kísérletét köszönheti. Az irányított kapitalizmus alapeszméi korántsem Keynes nevéhez fűződnek. Ezek az eszmék benne voltak a levegőben, és sok országban a közgazdászok Keynestől függetlenül és gyakran őt megelőzően felléptek velük.

Így a harmincas években Németországban megjelentek a hazai keynesisták, akiknek elméletei Keynestől függetlenül keletkeztek, például Lautenbach, akit egyes egykorú írók a „német Keynes"-nek igyekeznek feltüntetni. Lautenbach cikkeiben, amelyeknek nagy részét az 1929—1933-as válság idején írta, azt a tételt védelmezi, hogy a gazdasági egyensúly nem állhat helyre automatikusan. Azt hirdette, hogy az állami kiadásokat növelni kell, mert az elősegíti a társadalmi termelés és a kereslet közötti egyensúly megvalósítását. Különösen híve volt a hitelkiterjesztésnek, amelyről azt állította, hogy a kormány egyik legfontosabb válságellenes intézkedése. Megtaláljuk nála a multiplikátor-elmélet bizonyos elemeit is — megpróbálta kiszámolni, mennyivel növekszik a foglalkoztatottság a beruházások különböző összegekkel való növelése esetén (számításaiban, akárcsak Keynes, Kahn, angol közgazdásznak a multiplikátorról szóló cikkére támaszkodott). Lautenbach 1932 elején azt javasolta, hogy növeljék a beruházásokat 1,5—3 milliárd márkával, hogy ezáltal foglalkoztatni tudjanak még egymillió munkást. A közmunkák nagyarányú fejlesztésének híve volt. Így tehát Lautenbach munkái számos, Keyneséhez hasonló gyakorlati javaslatot tartalmaznak, a mai német kommentátoroknak azokat a kísérleteit, hogy ezekben a munkákban a foglalkoztatottságnak a keynesivel megegyező általános elméletét fedezzék fel, mégis helyteleneknek és erőszakoltaknak kell tekinteni.

A keynesizmushoz hasonló eszméket fejtett ki a harmincas években Wagemann, ismert német konjunktúrakutató.[1] Mint Lautenbach, Wagemann is tagadta az egyensúly automatikus helyreállását, s az állami kiadások növelését, a hitelkiterjesztés fokozását ajánlotta válságellenes intézkedésül.

A hasonló gazdasági elméleteknek az egyes országokban egymástól függetlenül való kialakulása azt mutatja, hogy ezek az új elméletek megfelelnek annak a tőkés világban mindenfelé jelentkező igénynek, hogy igazolni kell az állammonopolista kapitalizmus gyakorlatát a túltermelési válságok viszonyai között.

---

[1] Ezt a kérdést vizsgálja *W. Grotkopp:* Die grosse Krise. Lehren auf der Überwindung der Wirtschaftskrise 1929/32, Düsseldorf 1954. S. 22. ff.

Ha ez az igény erősen elterjedt is, nem jelentkezett az egyes országokban egyenlő erővel. Nem véletlen, hogy a keynesizmus Angliában keletkezett. Anglia volt az az ország, ahol a kapitalizmus élősdisége és hanyatlása a kapitalizmus általános válságának első szakaszában a legnyíltabb és legkifejezőbb formában jelentkezett. Az első világháború befejezésétől a második kezdetéig terjedő időszakban Angliában nem volt ipari fellendülés. Ebben az időszakban az angol ipar színvonala alig néhány évben emelkedett az 1913-as színvonal fölé, az esetek többségében pedig jelentősen alacsonyabb volt. Erős hanyatlás ment végbe több fontos és régi iparágban, például a szénbányászatban, a textiliparban és a hajógyártásban. Jellemző az akkori angol gazdaságra, hogy kialakultak a krónikus depresszió gócpontjai, az úgynevezett „depressziós körzetek" vagy „sújtott körzetek". Ilyen helyzetben voltak Anglia régi ipari körzetei: Dél-Wales, Midland, Nagy-Britannia északkeleti része — a szénbányászat és a kohászat legfontosabb központjai; Nyugat-Skócia, különösen Clyde — a hajóépítés és a kohászat hatalmas központja; Lancashire — a pamutipar hazája és fő központja.

Már akkor észrevehető volt a brit imperializmus meggyengülése. Anglia már a harmincas években nem tudta fedezni exportból származó jövedelméből az angol nemzetgazdaság parazita szerkezetével összefüggő, mértéktelenül megnőtt importját. Anglia még a második világháború előtt kezdte elfogyasztani külföldi befektetéseit.

E folyamatokkal kapcsolatban kiéleződtek a társadalmi ellentmondások az országban, kiéleződtek a centrifugális tendenciák a brit birodalomban.

Ilyen feltételek között a tőkés monopóliumok mind nagyobb arányokban használták fel az államgépezetet a munkásosztály elnyomására magában Angliában és a gyarmati felszabadító mozgalmak leverésére, a külföldi versenytársakkal folyó harc céljaira és az angol áruknak külső piacokon való erőszakos elhelyezésére, monopolista vállalatok finanszírozására és állami megrendelésekkel való ellátására. A monopolisták között népszerűvé vált az „erős állam" és „az állam gazdasági beavatkozása" jelszó. A régi szabadkereskedelmi elméletek, amelyek az angol birodalomban még a XX. század elején is uralkodtak, elvesztették maguk alól a talajt. Helyü-

ket az irányított kapitalizmus elméletei foglalták el, elsősorban a keynesizmus.

Valamivel később kezdett terjedni a keynesizmus az Egyesült Államokban, viszont gyorsan megszilárdult. A háború utáni időszakról teljes joggal állítható, hogy az Egyesült Államok a keynesizmus terjedésének nem kevésbé fontos területe, mint ezen irányzat hazája, Anglia. S. E. Harris azt írta egy speciális, saját szerkesztésében megjelent, Keynesnek a közgazdasági elméletre és a gazdaságpolitikára gyakorolt hatásával foglalkozó gyűjteményben, hogy a Keynes által kidolgozott „orvosság" mindennél jobban alkalmazható az Egyesült Államokra.[2] Ilyenféle kijelentésekkel gyakran találkozunk az Egyesült Államok és más országok irodalmában.[3] A keynesizmus széles körű elterjedése az Egyesült Államokban abban fejeződött ki, hogy a háború után fokozódott azoknak a különféle programoknak a propagandája, amelyek a gazdasági válságok elleni harc fő felelősségét a tőkésállamra hárították. Ezek az eszmék világosan kifejezésre jutottak többek közt a „foglalkoztatottsági törvényben" (Act of Employment) (1946). E törvény értelmében az elnöknek minden évben be kell számolnia a kongresszusnak a gazdasági helyzetről, és javaslatot kell tennie a konjunktúra javítását szolgáló gyakorlati intézkedésekre. Így „boom" esetén az elnök ajánlhatja az állami kiadások csökkentését és az adók növelését a lakosság vásárlóképességének csökkentése céljából. Válság esetén a javaslatok az állami kiadások növelésére irányulnak a kereslet fokozása céljából. Más szóval a szóban forgó „foglalkoztatottsági törvény" az államra hárítja a kereslet és a kínálat közötti egyensúly megteremtésének feladatát adóügyi és költségvetési politikai intézkedések útján.

Azt, hogy a keynesizmus a háború után oly erősen elterjedt az Egyesült Államokban, az ország rendkívül felduzzasztott termelési apparátusának a válság-megrázkódtatások iránti különös érzékenysége magyarázza. Az amerikai gazdaság a háború után az 1948—1949 és az 1953—1954-es években élt

[2] „The New Economics. Keynes' Influence on Theory and Public Policy". Ed. with introduction by *S. E. Harris*, New York 1947. p. 40.

[3] Ilyen következtetésre jut például E. Roll, ismert közgazdaságtantörténész. (Lásd *E. Roll:* A History of Economic Thought. London 1956. p. 502.)

át ilyen megrázkódtatásokat. 1957 őszén ismét válságba került. A túltermelési válságok Damoklesz kardja állandóan fenyegeti az amerikai gazdaságot, és ez válságellenes programok egyre nagyobb mértékű fabrikálásához vezet.

Sajátos feltételek alakultak ki a háború után Nyugat-Németországban az irányított kapitalizmus eszméjének elterjedése számára. Ezt a kérdést külön vizsgáljuk meg a következő fejezetben.

A nagyobb európai országok közül a legkésőbben és a legkevésbé Franciaországban terjedt el az irányított kapitalizmus eszméje. A második világháborúig a régi polgári elméletek még osztatlanul uralkodtak a francia közgazdasági irodalomban. Az irányított kapitalizmus (Franciaországban ez általában dirigizmus néven ismeretes) szélesebb körű elterjedése a második világháború után kezdődik. Az egyetemi előadásokban azonban még ma is túlsúlyban vannak a XIX. század végén és a XX. század elején kialakult régi, hagyományos polgári elméletek. F. Neymarck, a cambridge-i egyetem professzora, így jellemezte 1946-ban a francia polgári közgazdasági gondolatot: „Míg a politikai gazdaságtan és az állami pénzügyek tudománya gyökeres átalakuláson ment keresztül a két világháború között az angolszász, a német és a skandináv országokban, a francia kiadványok többsége megőrizte konzervatív jellegét. Valóban, néhány kivételtől eltekintve, a francia közgazdászok többé-kevésbé hűek maradtak a klasszikus és a neoklasszikus elméletekhez és doktrinákhoz, mégpedig azokhoz a formájukhoz, amilyenben ezek a közgazdasági gondolatban 1914 előtt uralkodtak. Jellemző például, hogy Keynesnek és tanítványainak munkái egyetlen országban sem találtak olyan gyenge visszhangra, mint Franciaországban."[4]

E jelenség okát abban kell keresni, hogy a két világháború közötti időszakban a francia gazdaságot nem érték olyan nagy megrázkódtatások, mint sok más tőkésország gazdaságát. Franciaországra az Egyesült Államoktól eltérően nem maradt örökségül az első világháborúból a termelési apparátus ha-

[4] *F. Neymarck* ismertetése. *R. S. Suvla:* Vorlesungen über allgemeine Nationalökonomie. „Revue de la faculté des sciences économiques de L'Université d'Istanbul", Bd. I. Istanbul octobre 1945—juillet 1946. No 1—4. p. 174.

talmas kihasználatlansága. Ipara a gazdaságilag legfejlettebb északi kerületekben igen nagy károkat szenvedett. Hosszú évek során nagy újjáépítési munkálatokat folytattak, amelyek sok munkaerőt, fémet, felszerelést, építőanyagot igényeltek, azután pedig fontos szerepe volt ebben a vonatkozásban az erődépítésnek (Maginot-vonal). Emellett Franciaország gazdasága mentes volt azoktól a sajátos nehézségektől és megrázkódtatásoktól, amelyek az első világháborúban elszenvedett vereség következményeképpen a Versailles utáni Németországot jellemezték.

Franciaországban a gazdasági válságok a kapitalizmus általános válságának első szakaszában nem voltak olyan intenzívek, mint a többi vezető tőkésországban. Így az 1921. évi válság idején Franciaország ipari termelése 11%-kal csökkent az 1920. évihez képest ugyanakkor, amikor az Egyesült Államokban a csökkenés 23%. Angliában pedig 28% volt.

Az 1929—1933. évi gazdasági válság Franciaországban bizonyos késéssel kezdődött (1930-ban), és kevésbé pusztító formát öltött, ami az alábbi táblázatból látható.[5]

A termelés csökkenése az 1929—1933-as évi válságot megelőző legmagasabb ponttól a válság mélypontjáig

(százalékban)

	Franciaország	Anglia	Németország	Egyesült Államok
Szén	36	36	54	65
Vas	50	64	74	86
Acél	48	62	69	84

Igaz, hogy az 1929—1933. évi válság viszonylag enyhén érintette Angliát is, de nem szabad elfelejteni, hogy Anglia gazdasága a húszas években egy helyben topogott, és 1929-ben alig érte el az 1913. évi színvonalat. Franciaország gazdasága viszont a húszas években meglehetősen gyorsan fejlődött, és 1929-ben ipari termelése 39%-kal szárnyalta túl az 1913. évi színvonalat.

[5] „Мировое хозяйство. Ежегодник, 1938, 1939" Соцэкгиз, 1939, стр. XXXIV, XXXV, 264.

Az 1937—1938. évi válság is kevésbé volt súlyos Franciaországban, mint az Amerikai Egyesült Államokban és Angliában.

Különösen nagy jelentősége volt annak, hogy a munkanélküliség Franciaországban enyhébb volt, mint a többi vezető tőkésországban. Itt azok a nagy emberveszteségek játszottak közre, amelyeket az első világháború idején szenvedett el Franciaország. Franciaország lakossága a régi határokon belül (vagyis Elzász-Lotaringia nélkül) az 1911. évi 39,6 millióról 1921-re 37,1 millióra csökkent. Az első világháború befejezését követő első években a francia nemzetgazdaságban munkaerő-hiány mutatkozott, amelyet elsősorban az igen alacsony bérszínvonalú országokból — Lengyelországból, Olaszországból és a közel-keleti országokból — való bevándorlás ellensúlyozott. 1922-től 1931-ig 1 750 000 külföldi munkás vándorolt be az országba (nem számítva az illegális bevándorlókat és az időszaki munkásokat). Az 1929—1933. évi világgazdasági válság fellépte után sokan közülük kénytelenek voltak hazautazni.

A kereslet mesterséges ösztönzésének és általában az úgynevezett válságellenes politikának, a munkanélküliség korlátozásának és az irányított kapitalizmus, a teljes foglalkoztatottság stb. programjaival kapcsolatos összes intézkedéseknek problémái az említett körülmények miatt nem nehezedtek olyan súllyal a francia tőkésosztályra, mint az angol és az amerikai burzsoáziára. A francia polgári közgazdászok azt tartották, hogy megengedhetik maguknak a válságok és a munkanélküliség égető kérdéseitől való elvonatkoztatás fényűzését. Jobbnak tartották, ha nem említik a tőkés mechanizmus „fogyatékosságait" és azokat az intézkedéseket, amelyeket a keynesisták az ilyen „fogyatékosságok" megszüntetésére megjelölnek.

Annak a ténynek a magyarázatához, hogy a hagyományos polgári elméletek Franciaországban szilárdabbnak bizonyultak, mint más tőkésországokban, figyelembe kell venni az állammonopolista kapitalizmusnak Németországhoz, Angliához és az Egyesült Államokhoz képest viszonylag későbbi kialakulását. Ez különösen a francia gazdaság viszonylagos elmaradásával és azzal a nagy szereppel magyarázható, amelyet benne a kispolgári rendszer betölt.

A vagyonukból élőknek (rentier) igen nagy a részarányuk Franciaország társadalmi életében, s ez magyarázza a francia burzsoázia különös rettegését az inflációtól. Az irányított kapitalizmus elméletei viszont rendszerint olyan tételeket tartalmaznak, hogy fokozott mértékben kell felhasználni az állami költségvetést a tőkés monopóliumok megerősítésére és az állami kiadások növelésére, nem törődve a költségvetési egyensúly megtartásának követelményével. A keynesi program a gazdasági válságok megszüntetését inflációs konjunktúra megteremtése útján képzeli el.

Franciaországban a húszas és a harmincas években nagyon kedvezőtlen körülmények voltak olyan program elfogadásához, amely nyíltan vagy közvetve inflációs folyamat kifejlesztését helyezte kilátásba. A húszas években a frank erősen elértéktelenedett. Ez a folyamat még az első világháború idején kezdődött. 1926 júliusában a nagykereskedelmi árindex elérte a 854-et (1914. július = 100). A frank külső valutaárfolyama akkor már csaknem az egytizedére esett, vagyis elértéktelenedése még jelentősebb volt, mint belső vásárlóerejének csökkenése. Az inflációtól leginkább a munkások, az alkalmazottak, a nyugdíjasok, a kispolgárság, különösen a vagyonukból élők szenvedtek. A rendelkezésre álló számítások szerint a kis és közepes vagyonból élők az infláció következtében több mint 100 milliárd aranyfrankot veszítettek.[6] Az infláció súlyosan érintette a francia gazdaságot.

A frank 1926. évi stabilizációja után Franciaország a többi tőkésországoknál tovább fenntartotta az aranyforgalmat. Az 1931—1936-os években, amikor Anglia, az Egyesült Államok és más tőkésországok megszüntették az aranyra való beváltást, Franciaország állt az úgynevezett „aranytömb" élén (Belgium, Hollandia és Svájc tartozott még ide). Csak 1936 októberében szüntették meg Franciaországban a papírpénzek aranyra való beváltását.

Az a szívósság, amellyel a francia burzsoázia az 1929—1933. évi gazdasági válság idején a szilárd aranyvalutát őrizte, amikor a tőkésországok többsége valutadömping útján igyekezett enyhíteni a válságot, szintén a bankárok és a va-

[6] *А. И. Шнеерсон:* Финансовый капитал во Франции, Соцэкгиз, 1937, стр. 51.

gyonukból élők nagy részarányával magyarázható. Az, hogy Franciaországban az említett években az általános valutakáosz közepette fennmaradt a szilárd aranyvaluta, elősegítette Párizs szerepének megerősödését a világ pénzügyi központjának minőségében. A francia bankárok hiteleket nyújtottak a külföldi tőkéseknek magas profitot biztosító előnyös feltételek mellett. Igaz, hogy a francia valuta magas árfolyamát megsínylette a francia export is, itt azonban az nyilvánult meg, ami a múltban a francia tőkésosztályt jellemezte, nevezetesen, hogy a pénzügyi érdekek elnyomták az ipari és a kereskedelmi érdekeket.

A költségvetési egyensúly eszméje, amely ellen Keynes és követői oly kitartóan harcoltak, Franciaországban az említett okok miatt rendkívül mélyen gyökerező és népszerű volt.

Mint fentebb megjegyeztük, a második világháború után Franciaországban az irányított kapitalizmus eszméjének, s különösen a keynesizmusnak az elterjedése figyelhető meg. A polgári politikai gazdaságtan átformálódása Franciaországban még kezdeti szakaszában van. A dirigizmus nem emelt ki Franciaországban jelentős közgazdászokat. Ennek az irányzatnak a hívei — Jouvenel, Noyelle és mások — kevéssé ismert közgazdászok, és nincsen nagy hatásuk a közvéleményre. A keynesizmus elterjedése lassabban megy végbe, mint Angliában és az Egyesült Államokban. Franciaország még nem termelte ki a maga keynesista, Hansen típusú kommentátorait, akik megpróbálják a keynesizmus általános elveit országuk sajátosságaira alkalmazni.

Meg kell jegyezni, hogy a Keynes szolgálatait elismerő és kijelentéseire támaszkodó francia szerzők számos kérdésben gyakran eltérnek tőle. Ebben az összefüggésben érdeklődésre tart számot Franciaország volt miniszterelnökének, Mendès-France-nak és G. Ardant-nak „A közgazdaságtudomány és a cselekvés" című könyve, amelyet az UNESCO adott ki 1954-ben. A szerzők elismerik, hogy a krónikus tömeges munkanélküliség megelőzésére és enyhítésére tett intézkedések nagy jelentőségűek a kapitalizmus sorsa szempontjából, de a tőkésállamhoz fűzik reményeiket. A tőkésállam Mendès-France és Ardant véleménye szerint két alapvető kérdés megoldására hivatott; először biztosítania kell a kereslet és a termelés

egyensúlyát, vagyis meg kell előznie az általános túltermelés lehetőségét; másodszor, biztosítania kell a termelőerők legjobb kihasználását és a termelés erőforrásainak legjobb elosztását a népgazdaság egyes ágazatai között. Mendès-Francenak és Ardant-nak a szóban forgó munkában kifejtett nézetei azonban bizonyos sajátosságokat mutatnak Keynes tételeihez képest.

Először, sokkal nagyobb figyelmet fordítanak az infláció kérdéseire. Itt mutatkozott meg a különbség a harmincas évek — amikor Keynes „A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elméleté"-t írta — és az ötvenes évek között. Mendès-France és Ardant „teljes foglalkoztatottsági" programjukhoz különféle fenntartásokat és ellenrendszabályokat fűznek arra az esetre, ha az úgynevezett „túlfoglalkoztatottság" inflációt idéz elő. Azt a polgári közgazdászok által kiagyalt legendát, mely szerint az infláció forrása a munkabérek emelkedése, a reakciós körök arra használják fel, hogy ellenségesen fogadjanak minden olyan javaslatot, amely a munkanélküliség enyhítésére és a munkások gazdasági helyzetének megjavítására irányul. Mendès-France és Ardant e kérdésben engedményt tesznek a reakciós elemeknek.

Másodszor, Mendès-France és Ardant tovább mennek Keynesnél az állam gazdasági beavatkozásának méreteit illetően. A két francia szerző a burzsoá államra rója a társadalmi termelés egyes ágazatai közötti ésszerű arányok biztosításának feladatát.

A gazdaság irányításának „tudatos mechanizmusa", a tőkés gazdaság „tervezése" mellett szállnak síkra, igyekeznek elméletileg megalapozni a francia állami terveket (Monnet első terve, az 1953—1957-es évek terve).

A keynesizmus hatással volt a régi gazdasági elméletek egyes védelmezőire, akik pedig a harmincas években Keynes említett művét átfogó bírálattal fogadták, később azonban az irányított kapitalizmus álláspontjára helyezkedtek, bár némileg más érvelést alkalmaztak, mint e nagy port felverő munka szerzője. Az ilyenfajta francia polgári közgazdászokhoz sorolható F. Perroux. Legutóbbi műveiben sem fogadja el egészében a keynesizmust, s kijelenti, hogy Keynes modellje „nem alkalmazható bármilyen gazdaságra, s teljesen alkalmazhatatlannak bizonyult a háború utáni Franciaország

gazdaságára"[7]. Perroux munkáiban bírálja a keynesi elmélet számos tételét, különösen a kamatelméletet és azokat a különleges reményeket, amelyeket Keynes az alacsony kamatlábnak a tőkés újratermelés menetére való hatásához fűzött. Perroux bírálja a keynesi foglalkoztatottsági elmélet egyes tételeit is, ugyanakkor azonban hangsúlyozza, milyen nagy jelentősége van a keynesizmus fő gyakorlati következtetésének, mely szerint a növekvő állami gazdasági beavatkozásnak ki kell egészíteni a gazdaságot szabályozó spontán mechanizmus elégtelen hatékonyságát. „John Maynard Keynes — írta Perroux — nagy szolgálatot tett nekünk, és megnyitotta a jövő útját. Szolgálatot tett a piaci automatizmus és ösztönösség bírálatával. Az út, amelyet feltárt: az állam gazdasági beavatkozásának politikája."[8]

A mai francia közgazdasági irodalom jellemző sajátossága, hogy az irányított kapitalizmus elméletei nem annyira kiszorítják, mint inkább kiegészítik a liberalizmus elméleteit. Ez a sajátosság arról tanúskodik, hogy a polgári politikai gazdaságtan átalakulása még kezdeti szakaszában van. E. James — elsősorban Franciaországot tartva szem előtt — ezt írja: „... A keynesista gondolkodás fejlődése új formát adott napjaink liberalizmusának."[9] Ez a francia polgári közgazdasági irodalom rendkívül jellemző vonása. Itt nem határolódnak el olyan élesen egymástól az „irányított kapitalizmus" és a „szabad vállalkozás" irányzatai, mint az angol és az amerikai irodalomban. A francia irodalomban általában a „szabad vállalkozás" ideológiája van túlsúlyban, de ezen ideológia védelmezői kénytelenek mind gyakrabban engedményeket tenni az állami gazdasági beavatkozás fokozására irányuló követeléseknek, ezek az engedmények pedig ellentmondanak azoknak a hagyományos polgári elméleteknek, amelyeken az ideológia nyugszik. A polgári politikai gazdaságtan válsága Franciaországban sajátos módon fejeződik ki többek közt a francia polgári közgazdasági munkák fokozódó eklekticizmusában.

---

[7] *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle. Paris 1955. p. 355.

[8] *F. Perroux:* La généralisation de la „General Theory". Istanbul 1950. p. 79.

[9] *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle, p. 305.

A francia közgazdászokra jellemző eklekticizmus gyakran szóba került az irodalomban. Így Keynes többször említett művének francia kiadásához készített előszavában ezt írta: „Jelenleg a francia közgazdászok eklektikusok: doktrináik nem eléggé gyökereznek rendszeres elképzelésekben."[10] A. Marchal, a mai francia politikai gazdaságtannal foglalkozó munka szerzője az eklekticizmust olyan vonásként igyekszik feltüntetni, amely nemcsak a mai francia polgári közgazdászok sajátossága, hanem mindig is a francia társadalmi gondolat immanens tulajdonsága volt.[11] Hivatkozik többek közt egy bizonyos Bechaud „A francia közgazdasági iskola" címmel még 1902-ben megjelent könyvére. Ebben a könyvben a szerző megállapítja, hogy van külön francia közgazdasági iskola, amelynek egyik jellemző vonása az egymással versengő elméletek eklektikus összekapcsolása.

A szóban forgó kérdés vizsgálata során el kell határolni egymástól az eklekticizmus általános tendenciáját — amely az egész mai polgári ideológiára jellemző — és az eklekticizmus ama sajátos körülmények okozta speciális megnyilvánulásait, amelyek között a kapitalizmus egyes országokban, az egyes időszakokban fejlődött. A. Marchal álláspontja összekeveri a kérdésnek ezt a két oldalát. Nem elég, ha arra szorítkozunk, hogy konstatáljuk általában az eklekticizmust, amely a XX. század elején is megtalálható volt, és nem idegen Anglia, az Egyesült Államok és más tőkésországok polgári szerzőitől sem. Fel kell tárni, mi a mai francia polgári közgazdászok eklekticizmusának sajátossága, azzal az eklekticizmussal szemben, amely századunk elejére volt jellemző.

A francia közgazdászok jelenlegi eklekticizmusának sajátossága közvetlenül kapcsolatos azzal, hogy a polgári politikai gazdaságtan átalakítása és a kapitalizmus általános válságának feltételeihez idomítása Franciaországban lassabban megy végbe, mint a többi vezető tőkésországokban. A mai eklekticizmus, a francia közgazdászok többségének jellemző vonása, a polgári politikai gazdaságtannak azokat az új tendenciáit tükrözi, amelyek utat törnek maguknak az irodalom-

[10] Idézi *A. Marchal:* La pensée économique en France, depuis 1945. p. 8.
[11] Lásd ugyanott.

ban, ahol az ország gazdasági fejlődésének fent ismertetett sajátosságai miatt formálisan még a hagyományos közgazdasági elméletek uralkodnak.

2. A POLITIKAI GAZDASÁGTAN STOCKHOLMI ISKOLÁJA

Bár Svédország nem nagy ország, a mai polgári közgazdasági világirodalomra gyakorolt hatása mégis nagyon jelentős. A svéd polgári közgazdászok igényt tartanak arra, hogy ne Keynesé, hanem az övék legyen az elsőség pálmája az úgynevezett „új közgazdasági tudomány" (new economics) megteremtése terén.

A harmincas évektől Svédországban külön politikai gazdaságtani irányzat alakult ki, amely a „svéd" vagy „stockholmi iskola" nevet kapta.[12] Azért kapta ezt a nevet, mert legkiemelkedőbb képviselői — G. Myrdal (az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának volt titkára), E. Lindahl és B. Ohlin — a stockholmi egyetem professzorai. Némileg elkülönült ettől a csoporttól E. Lundberg professzor, az 1937-ben létesült svéd konjunktúrakutató intézet igazgatója. H. Dickinson a svéd közgazdasági elmélet vizsgálatának szentelt cikkében Lundberget a stockholmi iskola külön ágának képviselőjeként jellemzi. Myrdal, Ohlin és Lindahl alkotják — Dickinson szavai szerint — a szűk értelemben vett stockholmi iskolát.[13]

A stockholmi iskola kialakulására bizonyos hatást gyakoroltak a svéd polgári közgazdászok korábbi nemzedékének képviselői — D. Davidson, K. Wicksell és G. Cassel. Közülük a világirodalomban leginkább Casselt ismerték, különösen azután, hogy 1918-ban megjelent német nyelven fő műve, a „Theoretische Sozialökonomie". A svéd polgári közgazdasági gondolatra azonban Wicksell gyakorolta a legnagyobb hatást; Svédországban az utóbbi két évtizedben sajátos Wicksell-kultusz alakult ki.

---

[12] Az utóbbi kifejezés B. Ohlin egyik cikkének megjelenése után nyert polgárjogot a közgazdasági irodalomban. *(B. Ohlin:* Some Notes on the Stockholm Theory of Savings and Investment. I. and II. „Economic Journal", London 1937. June and September.)

[13] Lásd *H. Dickinson*, Grundzüge der schwedischen Wirtschaftstheorie. „Weltwirtschaftliches Archiv", Bd. 65. 1952. H. I. S. 54.

A harmincas évektől kezdve a polgári közgazdasági irodalomban jelentősen megerősödött az érdeklődés Wicksell iránt, akinek alapvető munkái még a múlt század végén és századunk legelején láttak napvilágot.[14] Egyes polgári közgazdászok Wicksellt próbálják feltüntetni ama modern polgári politikai gazdaságtani irányzatok megalapítójának, amelyek a legfejlettebb és a legelterjedtebb formát a keynesizmusban öltötték. Wicksell az „Erték, tőke és járadék" című könyvének angol fordításához írt előszavában Shackle professzor megjegyzi, hogy Wicksell művétől indul a lord Keyneshez és Hayek professzorhoz vezető vonal, és hogy Wicksell tekinthető „a pénz, a foglalkoztatottság és a gazdasági ciklus egyesített elmélete"[15] megalapítójának.

Különösen buzgók Wicksell népszerűsítésében a svéd polgári közgazdászok. Nemcsak arra törekednek, hogy bebizonyítsák Wicksell elsőségét bizonyos tételeket illetően, amelyek rendszerint Keynes nevéhez kapcsolódnak, hanem arra is, hogy Wicksellt fölébe helyezzék Keynesnek. E. Lundberg például így ír: „Keynes nem emelkedett Wicksell elemzése fölé, amennyiben ez elméleti területet érint. Sok vonatkozásban kevésbé mély, jóllehet értelmezése természetesen sokkal konkrétabb és sokkal eklektikusabb"[16] (ezt úgy látszik pozitív vonásnak tekinti).

A Wicksell körüli veszekedés példáján világosan megmutatkozik az a burzsoá irodalomra jellemző harc, mely az egyes országok közgazdászai között a legdivatosabb polgári közgazdasági elméletek megteremtésének prioritása kérdésében folyik.

A Wicksell iránti fokozódó érdeklődés egyben azt a tételt is illusztrálja, amely nemegyszer beigazolódott a politikai gazdaságtan történetében, hogy elméletek, amelyeket megjelenésükkor nem méltatnak figyelemre, évek múltán, amikor a feltételek kedvezővé válnak elterjedésükhöz, újraélednek. Wicksell munkáinak milyen elméleti tételei keltették fel a

---

[14] Lásd *K. Wicksell:* Über Wert, Kapital und Rente. 1893.; Finanztheoretische Untersuchungen. Jena 1896.; Geldzins und Geldpreise. 1898.; Vorlesungen über Nationalökonomie. 1. T. 1901., 2. T. 1906.

[15] *K. Wicksell:* Value, Capital and Rent. London 1954. p. 9.

[16] *E. Lundberg:* Studies in the Theory of Economic Expansion. p. 178.

mai polgári közgazdászok érdeklődését? Wicksell kétségbe vonta Say-nek a polgári irodalomban akkor általánosan elfogadott realizálási elméletét. Felállította azt a tételt, hogy a társadalmi kínálat felülmúlhatja a társadalmi keresletet, hogy a beruházások és a megtakarítások általános volumene eltérhet egymástól. Megállapította, hogy bizonyos feltételek között a társadalmi kínálatnak a társadalmi kereslet fölé emelkedésében kifejeződő világjelenségek nemhogy megszűnnek az ellenható tendenciák keletkezése következtében, de még tovább erősödnek és éleződnek is. Ezekben a megállapításokban nem volt semmi eredeti. Sismondi még a múlt század elején kimutatta a túltermelési válságok elkerülhetetlenségét. Marx igen alaposan, részletesen tárta fel Say zagyva és apologetikus realizálási elméletének értelmetlenségét. A polgári doktrínák vaskalapos védelmezői azonban hűek maradtak Say elméletéhez, amelyet a tudomány és a tények régen megcáfoltak. Csak az 1929—1933-as világgazdasági válság hatalmas csapásai ingatták meg ezt a makacs polgári optimizmust, amely tagadta az általános túltermelésnek még a lehetőségét is. A nagyon kiéleződött túltermelési válságok viszonyai között Wicksell egyes tételei, amelyek a maguk idejében észrevétlenek maradtak, magukra vonták a polgári irodalom figyelmét.

Az, hogy Wicksell szembefordult Say realizálási elméletével, pozitív ténynek tekintendő, és arról tanúskodik, hogy nem vesztette el véglegesen valóságérzetét; az a kísérlete azonban, hogy a tőkés ciklus elméletét kidolgozza, nem állja ki a bírálatot. Teljesen a pénz- és hitelügyi válságelmélet alapján állt, s döntő jelentőséget tulajdonított a tőkés ciklus mozgásában a kamatláb változásának.

Wicksell válságelméletének lényege a következő: Különbséget tesz természetes és tényleges kamatláb között. Természetes kamatlábon lényegében a profitrátát érti, s azt a vulgáris elméletek szellemében a tőke határtermelékenységéből vezeti le. A természetes kamatlábhoz képest túl alacsony tényleges kamatláb Wicksell véleménye szerint kifizetődővé teszi a beruházások kiterjesztését. A kölcsöntőke iránti kereslet egyre nő. A beruházások volumene kezdi meghaladni a megtakarítások méreteit. A termelési eszközök és fogyasztási cikkek keresletének megnövekedése miatt áremelkedés megy

végbe. Az árak emelkedése elősegíti a profit növekedését, s így ösztönzi a beruházások további kiterjesztését, ez pedig az ipari fellendülés szakaszára jellemző összes tünetek erősödését vonja maga után.

Homlokegyenest ellenkező folyamat játszódik le Wicksell szerint olyan körülmények között, amikor a tényleges kamatláb a természetes kamatláb fölé emelkedik. A beruházások növelése előnytelenné válik, megkezdődik a beruházások csökkentése. A kölcsöntőke iránti kereslet csökken. A megtakarítások kezdik túlszárnyalni a beruházások volumenét. A beruházások csökkenésével párhuzamosan csökken a társadalmi kereslet és az ár, ez viszont a profit csökkentésével a beruházások további csökkenésére és az árak újabb esésére vezet. Így megy végbe a gazdasági válság szakaszára jellemző tünetek fokozatos erősödése.

Wicksell azt a következtetést vonta le elméletéből, hogy a bankokon különösen nagy felelősség nyugszik a szilárd gazdasági konjunktúra fenntartásában. A válságellenes politika súlypontjának a kamatláb olyan szabályozását tekinti, amely biztosítaná a tényleges kamatláb és a tőke határtermelékenysége, valamint a beruházások és a megtakarítások közötti összhangot és a szilárd árszínvonalat.

Wicksell szemrehányást tesz a bankoknak amiatt, hogy nem elég gyorsan reagálnak a természetes kamatláb változásaira. A dolog lényege az — írta —, hogy „a kölcsönkamat (a tényleges kamatláb — *I. B.*) nem elég gyorsan alkalmazkodik ezekhez a változásokhoz (a természetes kamatláb változásaihoz — *I. B.*), úgyhogy a bankok hatása az árakra a valóságban passzivitásuk következménye, nem pedig a kölcsöntőke piacán kifejtett aktivitásuké. Egyszóval, a valóságos kölcsönkamat és a normális kamatláb közötti különbség, amelyet fentebb az árváltozás fő okának jelöltünk meg, igen gyakran nem azért alakul ki, mert a kölcsönkamat szakadatlanul változik, miközben a normális vagy reális kamat változatlan marad, hanem sokkal gyakrabban azért, mert a normális kamat emelkedik vagy süllyed, miközben a kölcsönkamat változatlan marad vagy lassan követi."[17]

[17] *K. Wicksell:* Vorlesungen über Nationalökonomie auf Grundlage des Marginalprinzips. Bd. 2. Jena 1928. S. 233.

Jellemző Wicksellre — és ez tette elméletét a mai polgári közgazdászok számára nagyon vonzóvá —, hogy szerinte az egyensúly nem állhat helyre automatikusan azután, hogy a beruházások és a megtakarítások összhangja megbomlik. Hangsúlyozta, hogy az egyensúly hiányának az a tendenciája, hogy tovább éleződik mindaddig, amíg a hitelt elosztó bankok nem teszik meg a szükséges intézkedéseket. Wicksell szerint az egyensúly helyreállításának három feltétele van: *a)* a tényleges és a természetes kamatláb egyenlősége; *b)* a beruházások és megtakarítások egyenlősége; *c)* az árak stabilitása.

Az a tétel, amely a lényege Wicksell elméletének, s amely szerint a kamatláb változásának döntő szerepe van a tőkés ciklus mozgásában, teljesen helytelen. Alapja a polgári irodalomban széltében-hosszában elterjedt számos hibás premissza. Az egyik a vállalkozóknak külön osztályként való ábrázolása; ez az osztály teljesen elkülönült a tőketulajdonosoktól, és vállalataiban kizárólag idegen tőkét alkalmaz. Csak ezen előfeltétel mellett — amelyből Wicksell kiindul — van döntő jelentősége a profitráta és a kamatláb viszonyának a tőkés vállalat sorsa szempontjából. Nem kétséges azonban, hogy az a kép, amely szerint a tőkés vállalatok vezetése nem a tőkések kezében van, fantasztikus és teljesen ellentmond a valóságnak.

Wicksell elméletének másik premisszája Senior hírhedt „önmegtartóztatási elmélete", amely a tőkésnek a birtokában levő javak haladéktalan elfogyasztásától való úgynevezett önmegtartóztatását minősíti a felhalmozás és a kölcsöntőke-kínálat forrásának. A valóságban a működő tőkéseknek kölcsönbe kínált szabad tőkék képződésének forrása maga az ipari termelés, amelyben periodikusan felszabadulnak a tőke egyes részei. Tipikus formája az ilyen ideiglenesen felszabaduló tőkerészeknek az amortizációs hányad, amely szabad marad mindaddig, amíg szükségessé nem válik az állótőke felújítása. Felszabadulnak ideiglenesen a hosszú forgási idejű forgótőkék egyes részeinek pótlására szolgáló eszközök is. Ideiglenesen szabaddá válnak az egyes vállalatok számára a tőkésített értéktöbblet egyes részei is, ameddig az illető vállalat bővítése el nem kezdődik.

Wicksell elméletének harmadik premisszája az, hogy a szabad pénztőkék elfogyása okozza a válságot.

Ismeretes, hogy a pénztőke iránti fokozott szükséglet válság idején nem oka, hanem következménye az egész társadalmi újratermelési folyamat zavarának. Az értékesítés folyamatának felborítása nyilvánul meg abban, hogy a tőkések nem tudják árufölöslegeiket készpénzzé változtatni. A kamat magas színvonala válság idején közvetlen mutatója a gazdasági ellentmondások élességének. „A kamatláb legnagyobb magasságát a válságok alatt éri el, amikor, bármibe kerüljön is, kölcsönt kell szerezni, hogy fizetni lehessen."[18]

Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a válság legmélyebb szakasza után, azt követően, hogy a tőkéseknek sikerül felszámolniuk fizetési kötelezettségeiket, az újratermelési folyamat összeszorulása következtében bőség keletkezik szabad pénztőkében. A termelés azonban a pénztőkében mutatkozó bőség ellenére is alacsony színvonalon marad. A pénztőke semmiféle bősége sem képes önmagában ipari fellendülést előidézni, ha nincsenek meg a megfelelő előfeltételek az újratermelés és a felhalmozás általános körülményeiben. Ez újabb bizonyítéka annak, hogy helytelen az az elmélet, amely a ciklus egyik szakaszából a másikba való átmenetben döntő szerepet tulajdonít a szabad pénztőke bőségének vagy hiányának.

A mai svéd közgazdászok fejlődése Wicksellhez képest abban áll, hogy míg Wicksell a válságellenes politika kérdéseire egyáltalán nem fordított nagy figyelmet, addig a mai svéd közgazdasági irodalomban a harmincas évektől kezdve ezek a kérdések igen nagy jelentőségűvé váltak, és a közgazdászok figyelmének középpontjába kerültek. Ebben a kapitalizmus általános válsága idején elmélyülő társadalmi és gazdasági ellentmondások hatása mutatkozott meg.

A stocholmi iskola a húszas évek végén, a harmincas évek elején alakult ki. A svéd politikai gazdaságtannal foglalkozó egyik legújabb munka szerzője, K. H. Lundgren az iskola kialakulásának kezdetét G. Myrdal „Áralakulás és a változás tényezője" című (svéd nyelvű) doktori disszertációjának megjelenésétől számítja.[19] A harmincas évek elején je-

[18] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1961. 359. old.

[19] Lásd *K. H. Lundgren:* Economics in Modern Sweden. Washington 1957. p. 21.

lentek meg Myrdal, Ohlin és Lindahl cikkei és könyvei, amelyekben ennek az iskolának legfontosabb tételeit fejtették ki. Lundgren szavai szerint 1938 után a vezető svéd közgazdászok nem léptek fel új eszmékkel, hanem a harmincas években megfogalmazott régi tételeket ismételgették.[20]

A stockholmi iskola kialakulására nagy hatással volt a tömeges munkanélküliség növekedése a húszas és a harmincas években. A svédországi munkanélküliség valódi méreteit megállapítani a hivatalos statisztika adatai alapján nagyon nehéz, mert ebben az országban nincsen kötelező állami munkanélküli-biztosítás. Az adatok a munkanélkülieknek csak egy részét foglalják magukban, mégpedig azokat, akiknek van lehetőségük segélyért a szakszervezetek mellett működő munkanélküli-biztosító pénztárakhoz fordulni. Sok munkanélküli nem tagja a szakszervezeteknek, sem a munkanélküli-biztosító pénztáraknak, és sehol sincs regisztrálva. A munkanélküliség méreteinek egyik mutatója — ha szintén nem teljes képet adó mutatója is — a munkaközvetítő hivataloknál munkát kereső személyek számának egybevetése ama személyek számával, akik e hivatalok révén munkát kaptak. Ilyen egybevetést láthatunk az alábbi táblázatban.[21]

Év	A közvetítő hivatalhoz munkáért forduló személyek száma (ezerben)	A munkát kapott személyek száma	
		(ezerben)	(a munkakeresők számának %-ában)
1906—1910	97,5	45,3	46,5
1911—1915	223,4	122,0	54,6
1916—1920	303,7	180,2	59,3
1921—1925	603,4	216,5	35,9
1926—1930	511,3	219,8	43,0
1931—1935	1314,9	243,1	18,5
1936—1940	999,0	392,4	39,3

Mint a táblázatból látható, a húszas években és különösen a harmincas évek első felében jelentősen csökkent ama sze-

[20] Lásd ugyanott, 33. old.

[21] A svéd hivatalos statisztika adatai alapján összeállított táblázat J. J. Szegal könyvében található. (*Я. Е. Сегал:* Экономика и политика современной Швеции, Изд-во АН СССР, 1952, стр. 14.)

mélyek részaránya, akiknek sikerült munkát kapniuk. A harmincas évek első felében a munkakeresőknek kb. csak egyhatoda állhatott munkába. Már maga az, hogy a harmincas évek folyamán évente több mint egymillió munkás és alkalmazott (az akkor kb. hatmillió lakosú országban) fordult a munkaközvetítő hivatalokhoz, a munkanélküliség óriási méreteiről tanúskodik.

A munkanélküliség növekedése nagy aggodalmat keltett a burzsoázia körében és az 1917 óta a kormány kötelékébe tartozó szociáldemokrácia egyes államférfiai közt. 1927-ben bizottság alakult a munkanélküliség okainak és az ellene teendő intézkedéseknek tanulmányozására. A bizottság munkájába számos neves polgári közgazdászt vontak be. A gyakorlati javaslatok kidolgozása során kirajzolódtak egyes elméleti tételek, amelyek a stockholmi iskola kiindulópontjául szolgáltak. E. Lindahl, ennek az iskolának egyik fő képviselője így értékeli a fent említett bizottság eredményeit: „A közgazdasági szakértők olyan jelentős szerepet vittek a kutatásban, hogy a beszámoló (a bizottság beszámolójáról van szó — *I. B.*) jogosan tekinthető a kereskedelmi és ipari ciklus problémáival foglalkozó svéd kutatás egyik leglényegesebb, legújabb vívmányának."[22]

Jelentős hatással volt a stockholmi iskola kialakulására az 1929—1933-as világgazdasági válság, amely nagy megrázkódtatásokat okozott Svédország gazdaságában is. Az ipari termelés csökkenése ebben az országban nem volt ugyan olyan katasztrofális, mint az Egyesült Államokban vagy Németországban, mégis nagyon jelentős volt. Svédország feldolgozó iparának termelési értéke 1932-ben az 1929. évinek csak mintegy 78%-át érte el (1929-ben 4838,2 millió korona, 1932-ben 3770,1 millió korona).[23] A válság nagyon súlyosan tükröződött az exportra termelő ágazatokban, például a vasércbányászatban, amelynek oly nagy szerepe van Svédország gazdaságában. 1931 és 1935 között a vasércbányászat felére esett, az 1929. évi 11,5 millió tonnáról 5,2 millió tonnára.

Különösen súlyos következményekkel járt a svéd gazdaság számára a gigászi Kreuger-konszern csődje, amely a csődök

---

[22] *E. Lindahl:* Studies in the Theory of Money and Capital. p. 351.
[23] *Я. Е. Сегал:* Экономика и политика современной Швеции, стр. 16.

hatalmas hullámát és a kisrészvényesek tömeges tönkremenését vonta maga után. Sok nagyvállalat felszámolt, vagy a minimumra csökkentette termelését, s a munkások tízezreit dobta az utcára. A gazdasági helyzet kiéleződése együtt járt a munkásmozgalom aktivizálódásával. A dolgozó tömegeknek Kreuger és az egész finánccoligarchia alávaló mesterkedéseivel szemben érzett felháborodása aktív megmozdulások, tüntetések, tiltakozó sztrájkok stb. formáját öltötte. A megijedt tőkésosztály segítségül hívta a szociáldemokrata vezéreket. 1932 végén megalakult P. A. Hansson szociáldemokrata kormánya. Azóta minden svéd kormány élén szociáldemokraták állnak.

Az 1929—1933-as válság a svéd polgári közgazdászokat válságellenes intézkedések kutatására ösztönözte. 1930-ban E. Lindahl kiadta a válságellenes harc kérdéseivel kapcsolatos pénzpolitikai eszközökről írt svéd nyelvű munkáját. 1931-ben jelent meg G. Myrdal „Monetáregyensúly" című munkája (1933-ban német, 1939-ben angol fordításban is kiadták), amely a kérdéseknek ugyanezt a körét érinti. Myrdal függeléket írt az 1933-as pénzügyi törvényjavaslathoz, s abban tömör formában megindokolja a válságellenes programot. Különös figyelmet fordít ebben a függelékben arra, hogy milyen szerepe van az állami kiadások, főleg a közmunkákra fordított kiadások növekedésének az árak, a profit és a foglalkoztatottság csökkenő tendenciájának felszámolásában.[24]

Hogy milyen irányban igyekeztek a svéd polgári közgazdászok a válságellenes politika kérdéseit tisztázni, azt mutatja B. Ohlinnak 1934-ben svéd nyelven közzétett cikkének címe: „A pénzpolitika, a közmunka, a szubvenció és a vámtarifa mint a munkanélküliség felszámolásának eszközei."[25]

A stockholmi iskola válságellenes intézkedéseinek programját a legrendszerezettebb formában E. Lindahl fejtette ki „Pénz- és tőkeelméleti kutatások" című munkájában, amely 1939-ben jelent meg Angliában (Svédországban a harmincas években közölték cikkek formájában), valamint „A foglalkoz-

[24] E függelék tartalmát röviden ismerteti *E. Lundberg:* Business Cycles and Economic Policy. London 1957. p. 117.

[25] Idézi *H. Dickinson:* Grundzüge der schwedischen Wirtschaftstheorie, vor allem der Stockholmer Schule, während der letzten 25 Jahre. „Weltwirtschaftliches Archiv." Bd. 68. 1952. H. 1. S. 66.

tatottság stabilizálásának kérdése" című könyvében, amely 1949-ben jelent meg.

E program kiindulópontja az a tétel, amelyet a munkanélküliség kérdésével foglalkozó bizottság 1927. évi beszámolója és a bizottság több tekintélyes tagja, köztük Myrdal hangsúlyozott, hogy e program semmiképpen sem sértheti a magánvállalkozók érdekeit, és nem korlátozhatja, nehezítheti vállalataik működését. „Beszámolójára (a munkanélküliség kérdésével foglalkozó bizottság beszámolójára — *I. B.*) — írja Lindahl — nagy hatást gyakorolt az a szempont, amely szerint az állami tevékenységnek nem szabad a magánvállalkozás rovására terjeszkednie. A terjeszkedés azonban egyáltalán nem kifogásolható, ha nem vezet a magángazdasági aktivitás csökkentéséhez, hanem ama termelési erőforrások kihasználásának segítségével valósul meg, amelyek ellenkező esetben (teljesen vagy részben) tétlenek maradtak volna."[26]

Ennél világosabban nehéz nyilatkozni. A svéd polgári közgazdászok elismerték, hogy válságellenes programjuk teljesen alá van vetve a tőkés vállalatok megerősödése és a tőkés profit biztosítása érdekeinek. Lindahl cseppet sem leplezi azt, hogy a tőkésállam gazdasági tevékenysége kiszélesítésének egyetlen igazolása a tőkések támogatása.

A svéd polgári közgazdászok válságellenes tervezeteiben központi helyet foglalnak el a kamatláb szabályozására irányuló intézkedések. Itt mutatkozik meg Wicksell hatása, aki — mint láttuk — a tőkés ciklus egyik szakaszáról a másikra való átmenetet a kamatláb ingadozásaival magyarázta. Ilyenformán a pénz- és hitelpolitika kérdései a svéd polgári közgazdasági irodalom homlokterébe kerültek. „... Véleményem szerint — írja Lindahl — nem lehet kétséges, hogy a ciklikus ingadozások enyhítését, amennyiben ez kívánatos, főképpen pénz- és hitelügyi intézkedésekkel kell elérni. A kereskedelmi és ipari ciklussal kapcsolatos politikáért a fő felelősséget a központi banknak kell viselnie, mert ez szorosan összefügg a pénzügyi és hitelrendszer fenntartásáról való gondoskodással."[27] Lindahl megjegyzi, hogy a kormány költségvetési po-

[26] *E. Lindahl:* Studies in the Theory of Money and Employment. p 356.

[27] Ugyanott, 357. old.

litikájának és az állami kiadások serkentésének válság idején kisegítő szerepet kell vinniük, és ki kell egészíteniük a pénz- és hitelpolitikai intézkedéseket.

Bár a svéd polgári közgazdászok még ma is hangsúlyozott figyelmet fordítanak az úgynevezett „monetárpolitika" intézkedéseire, az 1929—1933-as világgazdasági válság hatására mégis kénytelenek voltak nagyobb figyelmet szentelni a gazdasági válságok elleni harc módszeréül szolgáló adó- és költségvetési politika kérdéseinek. Lindahl hangsúlyozza, hogy e módszer alkalmazása nélkülözhetetlen azokban az esetekben, amikor a kamatláb leszállítása hatástalan marad a gazdasági válság elleni harcban.

A kamatláb szabályozásához kiegészítésül Lindahl háromféle válságellenes intézkedést javasol. Először — mint írja — a „normális társadalmi tevékenységnek" (a kormánynak és a helyi önkormányzatoknak szokásos funkcióik ellátásához szükséges költségeiről van szó) rendszeresen kell folynia, nem a tőkés ciklus hatásának alávetve. Ez azt jelenti, hogy válság idején a kormánynak és a helyi önkormányzatoknak nem kell csökkenteniük szokásos kiadásaikat. Másodszor, az építkezési közmunkákat elsősorban a válság és depresszió idején kell végeztetni, amikor alacsonyabbak a termelési költségek. Harmadszor, az adóterheket válság idején csökkenteni, fellendülés idején fokozni kell. Ez azt jelenti, vonja le a következtetést Lindahl, hogy a költségvetésnek az első esetben deficitesnek kell lennie, a második esetben pedig többlettel kell zárulnia.[28]

Mint látjuk, e programban óvatosabb formában ugyanazok a gyakorlati tételek fejeződnek ki, amelyek a keynesi irányzat angol és amerikai közgazdászainak munkáiban is szerepelnek. A svéd polgári közgazdászok válságellenes programja eltér a hagyományos polgári elmélet egyik fontos elvétől — a költségvetési egyensúly minden körülmények közötti megtartásának elvétől. E program szerint a költségvetésnek hosszabb idő alatt kell kiegyensúlyozódnia, ideiglenesen megengedhető a költségvetési deficit válságellenes intézkedések finanszírozására. A programban a polgári közgazdászok között népszerű válságellenes intézkedések szerepelnek, neve-

[28] Lásd ugyanott, 365. old.

zetesen a közmunkák összpontosítása válság idejére és az adók variálása a tőkés ciklus különféle szakaszain.

Svédországban egy és más gyakorlattá vált ezekből a válságellenes programokból, különösen a harmincas években. Így a harmincas évek elején a svéd kormány hiteleket nyújtott a munkanélküliség enyhítésére. Mint az akkori svéd pénzügyminiszter, E. Wegforss írta, ezeket a kölcsönöket 1938-ra visszafizették.[29] Megkísérelték az úgynevezett „kettős költségvetést" (például 1938—1939-ben), amely két részből áll: a szokásos részből, amelyben a kiadások megfelelnek az állami bevételeknek, és a kiegészítő részből, amelyet arra az esetre szánnak, ha a költségvetési időszakban válság robban ki, s ezért speciális intézkedéseket kell foganatosítani, és pótlólagos kiadásokat kell eszközölni. Lindahl így jellemzi a kettős költségvetést: „Míg a rendes költségvetésnek minimális költségvetés jellege van, és a boom szükségleteihez igazodik, addig a speciális költségvetés (a rendes költségvetéssel együtt) maximális költségvetés, amely a depresszió szükségleteihez igazodik."[30] (A válságról van szó.)

A svéd polgári közgazdászok tisztában vannak azzal, hogy a közkiadások (vagyis az állami és községi kiadások) csak nagyon korlátozottan befolyásolhatják a konjunktúrát. Ezért javaslatokat tesznek a magánberuházások ösztönzésére. A beruházások szabályozására megalakították az úgynevezett beruházási tanácsot. A tanács elnöke a kormány egyik tagja. tagjai pedig a társadalmi beruházások speciális igazgatóságának, a feldolgozó iparnak, a mezőgazdaságnak, a vállalkozók szövetségének, a trade-unionoknak, a szövetkezeteknek, a nagy- és kiskereskedelemnek a képviselői. A tanács csak konzultatív funkciókat tölt be. Határozatai nem kötelező erejűek, és általában nem is nagyon hoz határozatot. Ohlin professzor így jellemzi funkcióit: „A tanács vitafórum, mely kidolgozza a fejlődés minden egyes szakaszán folytatandó politika fő feladatait. Hivatása: hatást gyakorolni a magánberuházásokra, összehangolni a magán- és közberuházásokat. Nyilvánvaló megfontolások alapján semmiféle többségi ha-

[29] *E. Wegforss:* The Financial Policy during Depression and Boom. „The Annals of the American Academy", May 1938.

[30] *E. Lindahl:* Studies in the Theory of Money and Capital. p. 384.

tározatot sem hoz. A tanács önkéntes megegyezésekre törekszik, és minden csoportnak azon kell lennie, hogy e megegyezéseket a maga területén realizálja. A tanács kifejtheti véleményét nyilvánosan, hogy hatást gyakoroljon a társadalom különféle csoportjainak politikájára."[31]

Teljesen nyilvánvaló, hogy az ilyen tisztán tanácskozó szerv nem rendelkezik a beruházások méreteinek befolyásolásához szükséges eszközökkel. Csak rábeszélheti és kérheti a vállalkozókat, hogy ne csökkentsék beruházásaikat válság idején, de milyen jelentősége lehet az ilyen rábeszéléseknek, amikor a vállalkozók gazdasági érdekei az erősen leszűkült piac és a rosszabb értékesítési feltételek körülményei között állhatatosan követelik a termelés csökkentését? Mit nyújthat a különféle termelési ágak és vállalatok munkájának összehangolására irányuló kísérlet olyan időpontban, amikor a tőkések minden tevékenységét egyetlen elv vezérli: meneküljön, aki tud? Az ilyen tanács létrehozása egyike a tőkésosztály számtalan sikertelen szervezési kísérleteinek, melyeknek célja valamilyen úton-módon megakadályozni a termelési anarchia és a konkurrencia tőkés törvényének érvényesülését.

A svéd gazdaság erősen függ a világpiactól, ipari termelésének jelentős részét exportálja. Svédország ipari termelésének átlag csak 40—45%-át értékesítik belső piacon, 55—60%-át exportálják.[32] Hogy milyen jelentősége van a külkereskedelemnek az ország gazdaságában, mutatja az a tény, hogy az egy lakosra jutó export és import értékében Svédország megelőzi Angliát és az Amerikai Egyesült Államokat. Ennek folytán a svéd válságellenes programokban nagy helyet foglalnak el az áruexport szabályozására irányuló javaslatok. A svéd polgári közgazdászok többek közt azt javasolják, hogy a világpiaci helyzet romlása idején létesítsen a kormány exportáru-készleteket azzal, hogy az exportkonjunktúra megjavulásakor majd értékesítik őket. Ez egyik válfaja azoknak a polgári elképzeléseknek, amelyek szerint az államnak szilárd árakon fel kell vásárolnia az árufölöslegeket azzal, hogy a

[31] Ez az idézet *Ohlin*nak 1947-ben a svéd válságellenes programról tartott és Svédországban kiadott előadásából való. Idézi *H. Grayson:* Economic Planning under Free Enterprise. Washington 1954. p. 101.

[32] *E. H. Зайцев:* Швеция. Экономика и внешняя торговля, Внешторгиздат, 1955, стр. 61.

fellendülés szakaszában ugyanilyen árakon értékesítsék őket (az ilyenfajta utópisztikus tervezetek bírálatát lásd az V. fejezetben).

Azonos okok azonos következményekkel járnak. Egyáltalán nem különös, hogy a kapitalizmus általános válságának szakaszában kiéleződő túltermelési válságokkal kapcsolatos erős gazdasági megrázkódtatások nyomán az egyes tőkésországokban önálló kísérleteket tettek a gazdasági válságok megszüntetésére, s hogy ezek a kísérletek szükségszerűen azonos irányban haladtak. A fogyasztói és a termelői kereslet mesterséges ösztönzésének nagyon korlátozottak a módszerei, és a különféle országok burzsoá államférfiai és tudósai elkerülhetetlenül másolnak egymásról. Ezekkel a közös okokkal magyarázható, hogy Svédországban olyan „eredeti" válságellenes program keletkezhetett, amelynek gyakorlati része nagyon közel áll a keynesisták javaslataihoz.

E gyakorlati program bizonyos átalakításokat követelt meg a közgazdasági elmélet területén. A stockholmi iskola a keynesizmustól eltérően nem tett kísérletet arra, hogy részletes elemzést adjon a foglalkoztatottság általános mértékét, vagyis a társadalmi termelés méreteit és a nemzetközi jövedelem nagyságát meghatározó tényezőkről. A svéd polgári közgazdászok jobban megőrizték hűségüket a régi, hagyományos vulgáris elméletekhez, mint a keynesisták. Minthogy azonban az események menete során, a kapitalizmus gazdasági nehézségeinek fokozódása folytán felvetődött a kérdés, nem kell-e erősíteni a gazdasági életbe való állami beavatkozást, kidolgozni a tőkés gazdaság megerősítését célzó intézkedések programját, kénytelenek voltak bizonyos módosításokat eszközölni a régi elméleteken, amelyek még a „laissez faire" elv uralmának idején keletkeztek.

A növekvő gazdasági ellentmondások láttán a polgári politikai gazdaságtannak el kellett ismernie számos kellemetlen igazságot. Már nem tudta egyszerűen elhallgatni a kapitalizmus értékelése szempontjából kellemetlen tényeket, mert e tények túlságosan fenyegető jelleget öltöttek. Kénytelen volt vitathatatlan ténynek elismerni az általános túltermelést. E kényszerű beismerésből azonban számos következtetés adódik. Amíg a polgári közgazdászok csak a részleges túltermelést és a helyi, korlátozott munkanélküliséget tartották le-

hetségesnek, addig szorítkozhattak az egyes áruk, egyes ágazatok termelési és értékesítési feltételeinek vizsgálatára. Amikor azonban elismerték, hogy van általános túltermelés és általános munkanélküliség, már nem térhettek ki ama kérdés elől, hogyan határozódnak meg a termelés és az értékesítés feltételei az egész társadalmi tőke vonatkozásában. A polgári politikai gazdaságtan nyelvét használva, kénytelenek voltak áttérni a mikroökonómia kérdéseiről a makroökonómia kérdéseire. Ennek az átalakulásnak a szükségessége fejeződik ki Keynesnél. Erről a szükségességről írtak a svéd polgári közgazdászok is.

A növekvő gazdasági ellentmondások körülményei között a polgári közgazdászok kénytelenek voltak megtenni azt a kellemetlen beismerést is, hogy korunk tőkés gazdaságát nem az egyensúly, hanem az egyensúly hiánya jellemzi. Say realizálási elméletén kívül ingataggá és megrendültté vált a polgári politikai gazdaságtanban olyan népszerű „egyensúlyelmélet" is. Az utóbbit bíráló kijelentések a svéd irodalomban is helyet kaptak (mint ezt a II. fejezetben megjegyeztük).

A zord valóság bizonyos súlyos tények elismerésére kényszerítette a polgári közgazdászokat, azok azonban megváltoztatták volna osztálytermészetüket, ha helyesen ábrázolták volna a tőkés valóságot. Fő funkciójuknak megfelelően arra törekedtek, hogy a kapitalista rendszer némileg javított, átalakított apológiáját adják. A tőkés fejlődés objektív gazdasági törvényeinek tanulmányozását mesterséges elméleti konstrukciók fabrikálásával helyettesítették, s bennük a döntő szerepet kiagyalt lélektani tényezőkre ruházták.

A stockholmi iskola közgazdasági tanításának tartalmát K. H. Lundgren négy tételben fogalmazza meg:[33]

1. „A társadalmi termelés egészét vizsgáló makroökonomikus elmélet" megalkotására irányuló kísérlet. Ez Say realizálási elméletének tagadását jelenti.

2. A „várakozások" vagy anticipációk elméletének kidolgozása és ezek osztályozása „ex ante" és „ex post" anticipációkra (e fogalmak kifejtését lásd alább). E várakozásoknak döntő szerepük van a vállalkozók tevékenységének meghatározásában.

[33] Lásd *K. H. Lundgren:* Economics in Modern Sweden. pp. 27—28.

3. Az úgynevezett „periodikus elemzés" vagy „sorozatmodell" (model of sequence) kísérlete. E furcsa elnevezés mögött a statikáról a dinamikára való áttérés kísérlete húzódik meg. Lindahlnak, e kísérletek fő kezdeményezőjének azonban nem sikerült reális „periodikus elemzést" adnia.

4. Azok a válságellenes javaslatok, amelyeket még a „munkanélküliséggel foglalkozó bizottság" dolgozott ki.

E négy pont közül az utolsó a fentebb már megvizsgált gyakorlati javaslatok összesítése. Az első és a harmadik pont azokat a nagyon erőtlen kísérleteket fejezi ki, melyeknek célja felülemelkedni a magángazdasági és statikus szemléleten, amelynek képtelensége sok mai polgári közgazdász számára nyilvánvalóvá vált. A stockholmi iskola közgazdasági elméletének súlypontja a második tételen nyugszik.

A stockholmi iskola közgazdászai az osztrák iskola nyomain haladnak. Teljesen idealista talajon állva szubjektív mozzanatokat állítanak előtérbe, döntő szerepet tulajdonítanak nekik a gazdasági folyamatok és kategóriák meghatározásában. Az „új", amit a svéd polgári közgazdászok ebbe a tisztán idealista felfogásba bevittek az, hogy különös jelentőséget tulajdonítanak a tőkések anticipációinak — a jövőbeni árakra, jövedelmekre, értékesítési lehetőségekre, az egyes műveletek várható kockázatára és általában a gazdasági fejlődés perspektíváira vonatkozó értékelésüknek. A tőkések anticipációinak a svéd polgári közgazdászok szinte a fő tényező szerepét juttatják, szerintük ez a tényező határozza meg a társadalmi tőke újratermelésének és a konjunktúra változásának általános menetét. Lindahl a következőképpen jellemzi a stockholmi iskola álláspontját: „A fogyasztási javak árszínvonalát főképpen egyfelől a fogyasztás és a megtakarítás viszonya, másfelől a fogyasztási javak és a megtermelt tőkejavak mennyiségének aránya határozza meg. Ezeket a viszonyokat pedig a kamatláb színvonala és a jövőt illető várakozások határozzák meg."[34] Az anticipációk különös jelentőségét hangoztató elmélet más országok polgári irodalmában is elterjedt, többek közt Keynes is átvette és reklámozta ezt az elméletet, de kezdeményezői a svéd polgári közgazdászok, különösen G. Myrdal voltak.

[34] *E. Lindahl:* Studies in the Theory of Money and Capital. p. 11.

Éppen a stockholmi iskolából ered az a mai polgári közgazdasági irodalomban nagyon elterjedt gondolat, hogy a kétfajta vizsgálatot, az „ex ante" és az „ex post" vizsgálatot el kell határolni egymástól.[35] „Ex anté"-n a tőkések ama perspektivikus számításainak szempontjából való vizsgálatot kell érteni, amelyeket a konjunktúra, az árak, a jövedelmek feltételezett változásai határoznak meg. A jelenségek „ex post" vizsgálata a dolgok tényleges állása szempontjából való vizsgálatot jelent. A svéd polgári közgazdászok megjegyzik, hogy a két szempont nem mindig esik egybe. Így a beruházások és a megtakarítások összege „ex ante" (ha összeadjuk az egyes vállalkozóknak a beruházásokra vonatkozó perspektivikus számításait és az egyes személyeknek a megtakarításokra vonatkozó perspektivikus számításait) nem mindig fog egybeesni. Végső soron „ex post" azonban ezeknek az összegeknek egybe kell esniük, minthogy például, ha a megtakarítások a beruházások fölé emelkednek, a többlet-megtakarítások nem realizálódhatnak, a nemzeti jövedelem tényleges nagysága csökken, és végül a megtakarítások összege nem lesz magasabb a beruházások méreteinél.

A reális valóságban az „ex post" szemlélet (a stockholmi iskola terminológiájával élve) a meghatározó. Ez abból fakad, hogy a tőkések számításait, várakozásait és reményeit, a kockázatra vonatkozó feltételezéseit stb. teljesen a dolgok objektív állása, a konjunktúra állapota határozza meg. A stockholmi iskola azonban e vitathatatlan tényekkel szemben az „ex ante" szemléletet állítja előtérbe, s abban a gazdasági folyamatok megismerésének fő eszközét látja. Mint T. Polander, svéd polgári közgazdász megjegyzi, „a speciális »ex ante« elemzés az úgynevezett stockholmi iskolának minden bizonnyal a legtipikusabb sajátossága".[36]

A stockholmi iskola közgazdászai egyszerűen megkerülik a vállalkozók anticipációit meghatározó tényezők problémáját. Ez megkönnyíti számukra az objektív tényezők döntő szerepének elkenését. Mint Lundgren helyesen megállapította, „ez

[35] Ezt az elméletet fejti ki részletesen *Ohlin* cikke: Some Notes on the Stockholm Theory of Savings and Investment. I. and II. „Economic Journal", London 1937. June and September.

[36] *T. Polander:* On the Concepts and Methods of the Stockholm School. „International Economic Papers", 1953. No. 3. p. 34.

az iskola csak körvonalazta az »ex ante« és az »ex post« felosztás útján történő kutatás programját. Írásaikban sehol sem találunk részletes beszámolót arról, hogyan hatnak a múltbeli üzletek a várakozásokra. Ha valaki — és ez gyakran előfordul — az anticipációkat vagy változásaikat használja érvként, ritkán magyarázza meg, miért öltötték a várakozások éppen a meghatározott formát vagy miért változnak meg. Kétségtelen, hogy az ilyen magyarázat rengeteg nehézségbe ütközik, de mellőzése gyakran a terméketlenség látszatát kölcsönzi (lent an air of sterility) a stockholmi iskola elemzéseinek."[37]

Az anticipációk elmélete azon az idealista elképzelésen alapul, hogy a gazdasági törvények az emberek tudatában keletkezett szubjektív folyamatok kifejezései és eredményei. A marxizmus régen megcáfolta ezt az idealista elképzelést, és bebizonyította, hogy a tudomány törvényei — akár a természettudomány, akár a politikai gazdaságtan törvényeiről van szó — az emberek akaratától függetlenül végbemenő objektív folyamatokat tükröznek.

A tőkés gyakorlatban a tőkés perspektivikus számításait gyakran felborítja az események alakulása. Különösen gyakoriakká válnak ezek az esetek válság idején, amikor a magas profitra és a szilárd árakra számító tőkések tervei szétpukkannak, mint a szappanbuborék. Az „ex ante" és az „ex post" értékelés közötti különbséget a marxista politikai gazdaságtan már régen ismeri, csak speciális terminológiát nem alkalmazott. A válságot közvetlenül megelőző időszakban a tartós jó konjunktúrára számító tőkések tovább szélesítik a termelést a már nyilvánvaló túltermelés ellenére. Ez a túltermelési válság kiéleződéséhez vezet. A marxista elmélet nem tagadja ennek a tényezőnek a jelentőségét, de feltárja, először, alárendelt szerepét, másodszor, a tőkés termelés ellentmondásainak fejlődésétől függő jellegét.

Marx hangsúlyozta, milyen nagy jelentősége van a gazdasági ellentmondások kiéleződésében „az előre feltételezett árviszonyok" megzavarásának. „... az újratermelési folyamat — írta Marx — meghatározott, előre feltételezett árviszonyoktól függ, így tehát az általános áresés következtében

[37] *K. H. Lundgren*: Economics in Modern Sweden. p. 23.

megakad, és zavar áll be. Ez a zavar és fennakadás megbénítja a pénznek mint fizetési eszköznek a tőke fejlődésével egyidejűleg kialakult s a feltételezett árviszonyokon alapuló működését; száz meg száz helyen megszakítja az adott határidőkre esedékes fizetési kötelezettségek láncolatát; még jobban kiéleződik a tőkével együtt kifejlődött hitelrendszer ezzel járó összeomlása következtében, s így heves akut válságokhoz, hirtelen roppant elértéktelenedésekhez, az újratermelési folyamat tényleges fennakadásához és megszakadásához, s ezzel az újratermelés tényleges csökkenéséhez vezet."[38]

A tőkések perspektivikus számításainak megzavarását a kapitalizmus objektív gazdasági törvényei teszik szükségessé. Ezek vakon, spontán, erőszakosan hatnak, „mint... a nehézkedés törvénye, amikor valakinek a ház a fejére szakad"[39]. A spontán fejlődő társadalomban, ahol hiányzik a társadalmi termelés tudatos ellenőrzése és tervszerű vezetése, a gazdasági szükségszerűség — mint az átlagszámok vakon ható törvénye — utat tör magának az arányosság szüntelen megsértésén és az áraknak az értéktől, valamint a termelési ártól való eltérésén keresztül. A tőkések perspektivikus számításai és tevékenységük tényleges eredményei közötti szükségszerű eltérés a tőkés termelési mód anarchikus természetéből fakad.

Az e kérdésben sajátos „eredetiségre" igényt tartó svéd polgári közgazdászok agyában fogamzott meg az a badar gondolat, hogy a tőkések anticipációi döntő hatással vannak a nemzeti jövedelem nagyságára. Lindahl például ezt írja: „Különösen hangsúlyozni kell, hogy a jövedelemben változások kizárólag akkor mehetnek végbe, ha az egyéneknek a jövőbeni produktivitásra és árszínvonalra vonatkozó nézetei megváltoznak. A kockázat változó értékelése és más változások önmagukban is hathatnak a tőkeértékekre, ezáltal pedig a nemzeti jövedelem méreteire is."[40] Ezen elmélet szerint a tőkésnek a jövő perspektíváira vonatkozó értékelései, reményei, aggodalmai, várakozásai stb., a vállalatok profitját meghatározó önálló tényezővé válnak.

---

[38] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1961. 261. old.
[39] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 79. old.
[40] *E. Lindahl:* Studies in the Theory of Money and Capital. p. 154.

Ez a badar elmélet ellentmond a valóság közismert tényeinek. A tőkés profit az értéktöbblet átalakult formája. Csak a termelés folyamatában jöhet létre bérmunkások kizsákmányolása vagy — az anyaországban is, de különösen a gyarmatokon — nem tőkés termelők, például parasztok többletmunkájának elsajátítása alapján. A tőkéseknek a közeli vagy a távoli jövőre vonatkozó számításai nem hozhatnak létre egy atomnyi értéktöbbletet sem. Ezek a számítások nem változtathatják meg az értéktöbbletnek az egyes tőkések közti elosztását sem, mert ez az elosztás az egyes tőkések gazdasági erőviszonyaitól, az egyes országokban vagy ágazatokban levő speciális termelési feltételektől függ, nem pedig a tőkések szubjektív hangulatától. A tőkéseknek a jövőre vonatkozó számításai nem gyakorolhatnak semmiféle lényeges hatást az értéktöbblet realizálásának feltételeire, melyeket a társadalmi termék realizálásának általános feltételei határoznak meg, s melyek végső soron a lakosság tömegeinek vásárlóerejétől függnek.

Az anticipációk döntő szerepét hirdető elmélet szerzői az értéktőzsde tapasztalataira támaszkodnak, ahol az értékpapírok árfolyama ingadozik a legkülönbözőbb eseményektől függően, mégpedig nemcsak gazdasági, hanem politikai eseményektől függően is. Az emelkedésre vagy esésre játszó tőzsdespekulánsok iparkodnak számításba venni a konjunktúra várható változásait. A spekulánsoknak a jövőre vonatkozó számításai hatást gyakorolnak az egyes értékpapírok keresletére és kínálatára és ezáltal árfolyamára. A tőzsdespekuláció azonban nincs közvetlen kapcsolatban a tőkés profit termelésével. A tőzsdén nem jön létre szemernyi profit sem. Ott a profitnak és a veszteségeknek csak az újraelosztása történik a spekulánsok egyes csoportjai között. Amennyivel egyesek gazdagodnak, annyival lesznek szegényebbek mások. A tőzsdespekuláció lényegét tekintve játék, amely nem érinti közvetlenül az értéktöbblet termelésének és elosztásának folyamatát.

Ehhez még hozzá kell tenni azt, hogy a tőzsdei árfolyamok ingadozását objektív okok határozzák meg. Ezek az ingadozások végső soron a tőkés gazdaságban végbemenő reális folyamatot tükrözik. A tőzsdei spekulánsok anticipációi is teljesen másodlagos jellegűek. Nem véletlen, hogy ebben az

emelkedésre vagy esésre való játékban azok a spekulánsok győznek, akik jobban ismerik az ügyek objektív állását és ezen az alapon jobban ki tudják számítani a körülmények további alakulását.[41]

A tőkések anticipációinak döntő szerepet tulajdonító elmélet szemmel láthatóan a feje tetejére állítja a realizálás kérdését. Nyilvánvaló badarsága ellenére is széles körben elterjedt. Ennek az az oka, hogy nagyon megfelelő a monopoltőke számára. „Megismerési értéke" abban áll, hogy lehetővé teszi a monopóliumoknak nyújtott állami támogatás és pénzügyi segítség bármely formájának az igazolását. Tetszetős ürügyet szolgáltat ahhoz, hogy az állam a költségvetés terhére bőkezűen segélyeket, adókedvezményeket, olcsó hiteleket és pénzellátást biztosítson a monopóliumok számára. Az ürügy itt az, hogy a gazdasági aktivitás a tőkések anticipációitól függ, és hogy ennek az aktivitásnak az ösztönzése céljából minden eszközzel biztatni kell a tőkéseket, azaz elsősorban a vezető monopóliumokat, amelyek a legszorosabb kapcsolatban vannak a tőkésállammal. Így igazolják ennek az elméletnek a leple alatt a nemzeti jövedelemnek az imperialista országokban az állami költségvetésen keresztül a monopóliumok javára végbemenő újraelosztását.

A stockholmi iskola a mai polgári politikai gazdaságtan más áramlataihoz hasonlóan — még ha kénytelen is elvetni néhány nyilvánvalóan csődbe jutott dogmát, mint például Say realizálási elméletét — képtelennek bizonyult a mai kapitalizmusra jellemző gazdasági folyamatok megvilágítására. Ezen nincs mit csodálkozni, hiszen eltekint a tőkés termelés alapvető ellentmondásaitól, és fő figyelmét a pénz, a hitel és a tőzsde világának jelenségeire összpontosítja.

A stockholmi iskola kialakulását kísérő sajátos történelmi körülmények megvilágítása során számításba kell venni, hogy

---

[41] Az „ex ante" és „ex post" elmélet képtelenségét egyes polgári szerzők is megállapítják. Például A. Amonn azt írja, hogy az „ex ante" és az „ex post" értékelések nemcsak mennyiségi, hanem minőségi vonatkozásban is különböznek egymástól. Az „ex ante" értékelés az egyéni számításokat fejezi ki, az „ex post" értékelés pedig a nemzetgazdasági eredményeket. *(A. Amonn:* Die Probleme der dynamischen Gleichgewichtstheorie. „Schweizerische Zeitschrift fur Volkswirtschaft und Statistik", Juni 1956. Nr. 2. S. 206.

a harmincas évek második felétől a gazdasági konjunktúra Svédországban kedvezőbben alakult, mint sok más tőkésországban. Ezt mutatja a következő táblázat:[42]

A tőkésországok ipari termelésének indexe
(1929=100)

Év	Egyesult Államok	Anglia -	Franciaország	Olaszország	Svédország
1939	99	123	80	108	166
1946	155	112	63	72	207
1947	170	121	74	93	214
1948	175	135	85	97	227
1949	160	144	92	103	236
1950	182	157	92	118	247
1951	200	160	104	134	255
1952	208	156	109	137	250
1953	226	165	105	150	251
1954	210	174	115	162	261

Mint a táblázatból látható, az ipari termelés Svédországban sokkal gyorsabb ütemben fejlődött, mint az Egyesült Államokban, Angliában, Franciaországban és Olaszországban. 1939-ben, amikor egyes tőkésországok még nem érték el az 1929-es színvonalat, Svédországban az ipari termelés volumene 66%-kal nagyobb volt, mint 1929-ben. A második világháború után, 1946-ban Svédország több mint kétszeresére emelte ipari termelésének volumenét 1929-hez képest. Svédországnál látjuk az ipari termelés legnagyobb növekedését a felsorolt országok között 1954-ben is.

A svéd polgári és szociáldemokrata politikusok és közgazdászok szeretnek dicsekedni ezekkel a számokkal, hogy demonstrálják a svéd fejlődés magasabbrendűségét és különösen válságellenes rendszabályainak hatékonyságát.

Svédország ipari termelésének sok tőkésországhoz képest gyorsabb ütemű fejlődését a valóságban az ország sajátos kedvező történelmi körülményei magyarázzák. Svédország nem vett részt a második világháborúban, monopóliumai

[42] A táblázat *J. N. Zajcev* már idézett könyvének 8. oldaláról való.

azonban alaposan kihasználták más országok háborús előkészületeit és magát a háborút. A harmincas évek második felében Svédország számára kedvező feltételeket teremtett az a jelentős kereslet, mely az akkoriban fokozott fegyverkezést folytató hitleri Németország részéről nyilvánult meg számos ipari termék iránt. Emiatt az 1937—1938-as válság alig érintette Svédország gazdaságát.

A második világháború idején Svédország gazdasága a fasiszta Németország szolgálatában állott, s egyre növekvő mennyiségben szállította neki a vasércet, a csapágyakat, az elektromos készülékeket, a cellulózt a robbanóanyagokhoz, a hajókat és az élelmiszert. A svéd monopóliumok, amelyek hihetetlenül megszedték magukat a Németországba és a csatlós országokba irányuló fegyver- és egyéb szállításokon, tovább bővítették és korszerűsítették hadiipari és a hadiiparral kooperáló vállalataikat, nevezetesen gépgyártó, mechanikai, hajóépítő és elektrotechnikai üzemeiket. Így a gépgyártás termelésének indexe (1935 = 100) 1942-ben 157, 1944-ben 164 volt.[43] Igaz, hogy egyidejűleg a svéd ipar békés szükségleteket kielégítő ágazatainak — köztük a fafeldolgozó- és a papíriparnak, valamint a lakásépítő iparnak — a termelése csökkent, egészében azonban az ipari termelés ezekben az években növekedett Svédországban.

Svédország gazdasági helyzete tovább javult a második világháború utáni első években is, ismét a kedvező exportlehetőségek kihasználása alapján. Minthogy Európa feldúlt országaiban közvetlenül a háború után meredeken emelkedett a kereslet a különféle áruk, különösen az építési anyagok, a gépek és a közszükségleti cikkek iránt, lehetőség nyílt a svéd export jelentős kiterjesztésére, mind érték, mind választék tekintetében. Az első háború utáni években a svéd monopóliumok alaposan kihasználták, hogy Németország kiesett a nemzetközi árucseréből, s hogy Anglia exportlehetőségei ideiglenesen csökkentek.

Az európai országok többségétől eltérően Svédország nem állt szemben a háború után olyan problémákkal, mint a háború által szétdúlt ipar és mezőgazdaság helyreállítása, a tömeges lakáshelyreállítás és építés, a háborús és egyéb kül-

[43] *Я. Е. Сегал:* Экономика и политика современной Швеции, стр. 72.

földi kölcsönök problémája. A nagy exportműveletek eredményeképpen a második világháború idején Svédországnak sikerült rengeteg aranyat és külföldi valutát (főleg dollárt) felhalmoznia. 1946 végén a Svéd Állami Bank kb. 3 milliárd svéd korona értékű valutatartalékkal rendelkezett.[44]

A gazdasági konjunktúra kibontakozásának fent megjelölt kedvező körülményei következtében Svédországban a polgári politikai gazdaságtan válsága nem öltött olyan éles formát, mint Angliában és az Egyesült Államokban. A józanabb svéd polgári közgazdászok tisztában vannak azzal, hogy a svéd ipart a tőkés világpiactól való erős függése rendkívül sebezhetővé teszi egy jelentősebb gazdasági világválság bekövetkezése esetén. A svéd irodalomban nincsen különös hitele annak a polgári elméletnek, amely szerint a kapitalizmusnak sikerült olyan mechanizmust alkotni, mely alkalmas a gazdasági válságok felszámolására. A svéd polgári közgazdászok viszont arra számítanak, hogy a válságellenes intézkedések segítségével sikerül majd korlátozni a gazdasági válságok pusztító erejét. Elfogadják a keynesistáknak a válságellenes politikára vonatkozó legtöbb gyakorlati javaslatát, de elvetik azt az általános megállapításukat, hogy a kapitalizmust halálos veszély fenyegeti. Elvetik a stagnálás elméletének tételeit, és úgy vélik, hogy nincs olyan gazdasági ok, amely elkerülhetetlenné teszi a túltermelési válságok elmélyülését.

A keynesisták és a stockholmi iskola közötti nézeteltérések jellemzésére meg lehet említeni a stockholmi iskola egyik képviselőjének, B. Ohlinnak a következő kijelentését: „Nem értek egyet Keynesszel és Hansennel a modern elméletek egyik lényeges pontjában: úgy gondolom, hogy felnagyítják a teljes foglalkoztatottság körülményei közt elért megtakarítások volumenét. Amikor a jövedelmek emelkednek, a megtakarítások az első évben növekvő tendenciát mutatnak. ez azonban nem jelenti azt, hogy a végtelenségig fognak növekedni. A közönség inkább jövedelmének megfelelően iparkodik élni ... Ha önöknél permanensen teljes foglalkoztatottság lesz, akkor nem lesz akkora a megtakarítás, amekkorát Keynes és Hansen feltételeznek. Ebből következik, hogy én

[44] Lásd *Э. Д. Жибицкая:* Швеция. Очерк экономической географии, Географиз, 1954, стр. 5.

nem tartom szükségesnek az építési munkáknak olyan nagy volumenét, mint Hansen."[45]

A svéd közgazdászok, akárcsak a keynesisták, hangsúlyozzák minden olyan intézkedés nagy jelentőségét, amely a ciklikus ingadozások enyhítését, a válságok pusztító erejének gyengítését célozza. A Hansen-féle keynesistáktól eltérően azonban a stockholmi iskola közgazdászai nem fogadják el azt, hogy a kapitalizmust súlyos veszélyek fenyegetik, nevezetesen a stagnálás. Azt tartják, hogy a kapitalizmus gazdaságának megerősítésére irányuló intézkedéseket nem rendszeresen — ahogyan Hansen javasolja —, hanem alkalomszerűen, a válság veszélyének növekedésekor kell foganatosítani. Világosan kifejezte ezeket a nézeteltéréseket Ohlin „A svéd válságellenes program" című előadásában: „... a svéd javaslatok alapját képező eszme nem azonos azzal a keynesi eszmével, mely szerint permanens nem teljes foglalkoztatottság (underemployment) veszélye forog fenn, és amely szerint a beruházások megfelelően magas színvonalának fenntartását szolgáló permanens politika szükséges. Ebben a vonatkozásban mi Svédországban régi módon (oldfashioned) gondolkozunk. A javasolt politika arra a premisszára támaszkodik, amely szerint a gazdasági fejlődés ciklikusan megy végbe, de valószínű, hogy bizonyos szakaszokban az igen nagy foglalkoztatottság tendenciáját láthatjuk majd."[46]

Ugyanígy értékeli a keynesisták és a svéd közgazdászok nézeteltéréseit E. Lundberg. „Végül — írja — hangsúlyozni kell, hogy Svédországban a harmincas években nem volt szó tartós gazdasági pangásról. Az Egyesült Államok helyzete — ott a harmincas években a gazdasági aktivitás rendkívül alacsony színvonalú volt — mint ismeretes, Keynesnek és Hansennek a stagnáló gazdaság gazdaságpolitikai feladataival kapcsolatos nézeteiben fejeződött ki. Keynes és követői azonban a harmincas évek sajátos körülményeire vonatkozó magyarázataiknak olyan elmélet jellegét adták, amely univerzá-

[45] *B. Ohlin:* Swedish Economists Favor Planned Expenditure. „Commercial and Financial Chronicle", 25. October 1945.

[46] Idézi *H. Grayson:* Economic Planning under Free Enterprise. p. 100.

lis jelentőségű a túlérett (ageing) tőkés társadalom számára. A százados stagnálásnak ez az eszméje Svédországban nem szerepelt a közgazdasági vitákban."[47]

A Hansen típusú keynesisták és a stockholmi iskola közötti nézeteltérések indítéka az, hogy Svédországban a harmincas évek második felétől kezdődő gazdasági konjunktúra alakult ki, mely némileg enyhítette a tőkésosztály aggodalmát, és megtisztította a talajt az optimistább várakozások számára.

A mai kapitalizmus fejlődési perspektíváinak ez a keynesistákénál egészében optimistább értékelése rányomta bélyegét a stockholmi iskolának több elméleti problémával kapcsolatos felfogására. Például Keynesre az jellemző, hogy megtaláljuk nála az elégtelen fogyasztás elméletének elemeit és ezzel kapcsolatosan a megtakarítások népgazdasági szerepének negatív értékelését. Keynes nagy veszélyt látott a kapitalizmusra nézve abban, hogy túl gyorsan nő a nemzeti jövedelemnek nem fogyasztásra, hanem megtakarításra fordított része. A pazarló fogyasztás ösztönzését javasolta a túl nagy megtakarítások tendenciájával kapcsolatos veszélyes következmények semlegesítésére. A stockholmi iskola közgazdászai — Keynesszel ellentétben — hangsúlyozzák, hogy a megtakarításoknak nemcsak negatív, hanem pozitív szerepük is lehet, s bizonyos körülmények között a megtakarítások növekedése ösztönözheti a beruházások kiterjesztését.

Ebben a fejezetben nem szükséges kritikailag elemezni a polgári közgazdasági irodalomban a keynesisták és a stockholmi iskola között folyó belső vitát. E nézeteltérést annak illusztrálására mutattuk be, hogy a keynesizmus olyan körülmények között született, ahol a gazdasági ellentmondások és különösen a realizálás ellentmondásai élesebb formában lépnek fel, mint Svédországban. Minthogy ezek az ellentmondások Svédországban erőtlenebbül nyilvánultak meg, a stockholmi iskola közelebb áll a hagyományos vulgáris közgazdasági elmélethez, mint a keynesizmus. Ennek megfelelően a polgári politikai gazdaságtan fejlődésének jellemző sajátosságai a kapitalizmus általános válsága idején Svédországban nem jutottak olyan általánosan kifejezésre, mint Angliában és az Egyesült Államokban.

---

[47] *E. Lundberg:* Business Cycles and Economic Policy, p. 122.

A fent tárgyalt tényező rányomta a bélyegét a gyakorlati problémák értelmezésére is. Azokban az országokban, ahol az 1929—1933-as világgazdasági válság pusztító ereje különösen nagy méreteket öltött, a polgári közgazdászok állhatatosan hangoztatták és hangoztatják ma is, hogy a pénz- és hitelügyi intézkedések nem elegendők a válság elleni harchoz, hanem nagymértékben fel kell használni erre a célra az állami költségvetést is. Tükrözte ezt a tendenciát a svéd polgári irodalom is, csak sokkal kevésbé kifejezett, kevésbé hangsúlyozott formában. Ebben a vonatkozásban jellemző az, hogy a stockholmi iskola lobogója Wicksell marad, aki — mint láttuk — a gazdasági konjunktúra vonatkozásainak meghatározásában döntő szerepet tulajdonít a kamatláb mozgásának. A svéd polgári közgazdászok szívesebben tálalják úgy a különféle keynesi típusú válságellenes intézkedéseket, mint korrekciókat a Wicksell által még a múlt század végén kidolgozott alapvető doktrínához. Ez annak a ténynek a külső illusztrációja, hogy a polgári politikai gazdaságtan válsága Svédországban enyhébb formában bontakozott ki, mint más tőkésországokban.

3. A KEYNESIZMUS JELENTŐSÉGE

Az irányított kapitalizmus elméletének legfontosabb változata a keynesizmus. Ez mutatja a legtipikusabban, hogyan fejlődött a polgári politikai gazdaságtan a kapitalizmus általános válságának időszakában. Erősen hatott a polgári közgazdasági gondolatra és a tőkésállamok gazdaságpolitikájára.[48] J. M. Keynes fő művének („A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete" — 1936) megjelenése után hatalmas irodalom kezdett foglalkozni a keynesizmussal.

---

[48] Az „Amerikai Enciklopédia" legutóbbi kiadásában ilyen értékelést olvashatunk Keynes eszméinek hatásáról: „Meglehet, hogy még egyetlen közgazdasági tan politikai vonalát sem ismerték el ennyire általánosan ilyen rövid idő alatt. A Keynes »általános elméletének« megjelenését követő évtizedben Ausztrália, Kanada, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok kormányának a társadalompolitikáról tett nyilatkozatai az új közgazdasági tudomány hatását tükrözték." („Economics". American Encyclopaedia. v. 9. New York—Chicago—Washington 1956.)

A polgári közgazdászok valóságos Keynes-kultuszt alakítottak ki. Úgynevezett „keynesi forradalomról", „új közgazdaságtudományról" (new economics) kezdtek beszélni.[49] A Keynesről a polgári irodalomban adott lelkes értékelések példájaként nézzük meg a következő kijelentéseket. C. E. Ayres, amerikai polgári közgazdász az Amerikai Közgazdasági Társaság 1946. évi kongresszusán kijelentette, hogy a keynesi elmélet „forradalom a közgazdasági gondolkodásban, amely csak a darwini forradalomhoz, sőt talán csak a kopernikuszi forradalomhoz hasonlítható"[50]. Mendès-France, volt francia miniszterelnök, Ardant-nal közösen írt, már említett könyvében pedig megállapítja, hogy „a keynesi elmélet valóságos szellemi forradalom, amely a nem euklidesi geometria felfedezéséhez és a korszerű fizikában való alkalmazásához hasonló".[51]

Ennek a zajos reklámnak semmi köze sincsen a valósághoz. A keynesizmus feladata — a korábbi vulgáris közgazdasági elméletekhez hasonlóan — lényegében a mai kapitalizmus igazolása és megszépítése, antagonisztikus ellentmondásainak elkenése, az osztályharc tompítása.

Keynes A. Marshall, vulgáris közgazdásznak, az úgynevezett cambridge-i iskola fejének tanítványa, és a fő elméleti kérdésekben — az érték, a tőke, a profit forrása, a munkabér, a járadék stb. kérdésében — osztja tanítómesterének nézeteit. Keynes védelmébe veszi a cambridge-i iskola vezérelveit, köztük a lélektani tényezők elsődlegességének elfogadását, a munkaérték-elmélet és az értéktöbblet-elmélet tagadását, a munkabérnek a munka termelékenységével való meghatározását és a profitnak a tőke szűkösségéből történő levezetését. Keynes mindig szemben állt az egyedüli tudományos politikai gazdaságtannal, a marxista—leninista politikai gazdaságtannal. Teljesen nyíltan kifejtette a marxizmussal szembeni ellenségesség osztályértelmét. „Hogyan fogadhatnék el olyan hitet — írta — (a marxizmus Keynes tolla alatt val-

[49] Copeland a politikai gazdaságtan „keynesi reformációjáról" írt. (*M. A. Copeland:* The Keynesian Reformation. Delhi pp. 5—6.)

[50] *C. E. Ayres:* The Impact of the Great Depression on Economic Thinking. „American Economic Review", May 1946. p. 112.

[51] *P. Mendès-France* et *G. Ardant:* La science économique et l'action. p. 37.

lássá változott — *I. B.*), amely az unalmas proletariátust dicsőíti, a polgárság és az értelmiség fölé helyezi? Minden fogyatékosságaik ellenére vajon nem a polgárság és az értelmiség a föld sója, az általános emberi haladás magvainak hordozója?"[52]

Keynes elméleti munkáinak fő célja a forradalmi marxizmus elleni harc volt. Fölöttébb nyíltan fejeződik ki ez az indíték abban a levélben, amelyet Bernard Shaw-nak írt 1935. január 1-én „A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete" című könyvének készítése idején.[53] Keynes azzal dicsekszik e levélben, hogy új elméletének segítségével sikerült „megdöntenie Ricardo és Marx elméletét".

Az utóbbi két évtized során Keynes elmélete körül csapott lárma azzal magyarázható, hogy a tőkésosztály ezt az elméletet akarja felhasználni legfontosabb gátként a marxizmus—leninizmus eszméinek növekvő hatása ellen. Mint S. E. Harris, neves amerikai keynesista nyíltan megírja, „az, aki hisz abban, hogy a megváltozott — a közhatalom ésszerű és korlátozott beavatkozására alapozott — kapitalizmus biztosíthatja a nagyobb fokú politikai szabadságot és gazdasági biztonságot, Keynesben a kommunizmus elleni védőbástyát és rendszerünk védelmezőjét üdvözli"[54].

A Keynes osztályrészéül jutott sikerek gyökere az, hogy megkísérelte elméletileg bebizonyítani a kapitalizmus néhány olyan intézkedés útján történő megszilárdításának lehetőségét, amelyek nem irányulnak a tőkés magántulajdon és a monopóliumok uralma ellen. Ugyancsak Harris írja, hogy Keynes „meghosszabbította a demokratikus kapitalizmus életét, mégpedig olyan korszakban, amikor ezt a társadalmat halálos veszély fenyegeti"[55].

A Keynes körül felvert nagy por természetesen nem munkáinak valódi jelentőségét tükrözi, hanem a tőkésosztálynak azt az égető szükségletét, hogy valami módot találjon a kapitalizmus helyzetének megerősítésére, elkerülhetetlen pusz-

---

[52] *J. M. Keynes:* Essays in Persuasion. London 1931. p. 300.

[53] A levelet idézi *R. F. Harrod:* The Life of John Maynard Keynes. London 1951. p. 462.

[54] *S. E. Harris:* John Maynard Keynes — Economist and Policymaker. New York 1955. pp. IX—X.

[55] Ugyanott, 216. old.

tulása órájának elodázására. A tőkésosztálynak „megmentőre" volt szüksége. William Foster szellemes jellemzése szerint Keynes „a halálosan beteg kapitalizmus mentőorvosa". Egyes polgári szerzők Keynest egyenesen a „kapitalizmus megváltójának" nyilvánítják. Így értékelik Keynes szerepét „A Keynes utáni közgazdaságtudomány" című, nemrég megjelent gyűjteményben. Bronfenbrenner professzor, e gyűjtemény egyik szerzője ezt írja: „Minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a teljes foglalkoztatottságnak a világháború előtt és alatt követett keynesi politikája megmentette a harmincas évek kapitalizmusát."[56]

Igen nagyra értékeli Keynesnek e téren tett szolgálatait a labourista J. Strachey is, aki azt írta, hogy Keynes segített „megtalálni a rendszer fokozatos módosításának útját, a tőkés érdekek ellenállásával szemben. Keynes óriási szolgálatot tett a demokratikus átmenet technikája terén." „Ezzel segített megmutatni a Nyugat népeinek azt az utat, amely nem az általános osztályháború vérzivatarain keresztül visz előre, hiszen a vérzivataroktól most a Nyugat dolgozói viszszarettentek, meglátván tomboló hullámait."[57]

Teljesen nyilvánvaló, hogy sem Keynes, sem más nem mentheti meg a történelem által elítélt tőkés rendszert. Amikor a polgári szerzők Keynest a kapitalizmus megmentőjének ábrázolják, mindenekelőtt azt a hatást tartják szem előtt, amelyet a válságellenes intézkedések kidolgozására gyakorolt.

A polgári irodalomban gyakorta megjegyzik, hogy — a keynesizmussal folyó nagy vita és a keynesi irányzatot cáfoló számos könyv és cikk megjelenése ellenére — Keynes gyakorlati javaslatainak többsége széles körű elismerésre talált. Ezt a körülményt említi meg többek közt W. Fellner „A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete" megjelenésének 20. évfordulója alkalmából tartott előadásában, mely az Amerikai Közgazdasági Társaság évi konferenciáján hangzott el 1956 decemberében.

---

[56] *M. Bronfenbrenner:* Some Neglected Implications of Secular Inflation. Post-Keynesian Economics. Ed. by K. K. Kurihara, London 1955. p. 49.

[57] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. p. 253.

A keynesizmus különféle elemeinek és változatainak vizsgálata során Fellner különösen a „ciklikus keynesizmust" emeli ki, amelyen Keynesnek a válságokról és a válságellenes intézkedésekről szóló tanítását érti, és megállapítja, hogy a keynesizmusnak ez a változata „húsz éven át fennmaradt, és hatásos tanítás lesz a belátható jövőben is".[58]

Burns, az Egyesült Államok elnöke mellett működő gazdasági tanácsadók volt vezetője gyakran hangsúlyozta, hogy a válság elleni harc intézkedéseinek kérdésében nincsen nézeteltérés a republikánusok és a demokraták között. J. Galbraith e kérdéssel kapcsolatban a következőket írja: „Széles körben elterjedt az az elképzelés, hogy az egyik legfontosabb elméleti kérdés az, vajon keynesista lesz-e a kormányzat, vagy sem. A valóságban, ha a válság (depression) reális lehetőségébe ütközünk, ez a kérdés nem több és nem kevesebb annál a kérdésnél, hogy legyünk-e politikai öngyilkosok vagy sem. Egy olyan erős elnök, mint Hoover, akit az állami pénzügyekre vonatkozó szigorú hagyományos szempont — az egészséges pénzügyek tanításának mély tisztelete — vezetett, megtehette, hogy az öngyilkosságot válassza. Minden bizonnyal ő volt az utolsó, akinek erre lehetősége volt. Valójában egyetlen jelenlegi vagy jövendő kormányzat sem választhat más utat, csak a keynesit; ha komoly válság lép fel, nem tarthatja egyensúlyban a költségvetést, nem engedheti szabadjára a természetet, a munkanélküliséget, a mezőgazdasági árakat és a demokratákat."[59]

Az V. fejezetben részletesen kimutattuk, hogy a tőkés kormányok rendszerint „konjunktúra-stabilizátoroknak" nevezett különféle válságellenes intézkedései csupán elodázhatják a válság bekövetkeztét, de ugyanakkor elmélyítik a válságokhoz vezető ellentmondásokat.

A polgári közgazdászok Keynes szolgálatait abban látják, hogy elméleti alapot teremtett ahhoz a számos tervezethez, melyet az utóbbi évtizedekben a kapitalizmus megmentésére és megszilárdítására készítettek. Az efféle tervezetek szer-

[58] *W. Fellner:* What is Surviving? An Appraisal of Keynesian Economics of Its Anniversary. „American Economic Review", May 1957. p. 67.

[59] *J. K. Galbraith:* Economics and the Art of Controversy. pp. 100—101.

zői a legtöbb esetben nem szorítkoznak gyakorlati javaslatokra, hanem kísérletet tesznek javaslataik elméleti igazolására is. Az a nagy népszerűség, melynek Keynes a tőkés körökben örvend, nem azzal magyarázható, hogy valamilyen teljesen új gyakorlati programot javasolt a válságok és a munkanélküliség elleni harcra. Gyakorlati javaslataiban Keynes egyáltalán nem volt eredeti. A legtöbb esetben jóval fellépése előtt tett javaslatokat védelmezett. A tőkésosztálynak tett „szolgálatai" abban fejeződnek ki, hogy nemcsak arra törekedett, hogy közvetlenül megindokoljon valamilyen gyakorlati javaslatot, hanem arra is, hogy felülvizsgálja az egész politikai gazdaságtant az új gyakorlati követelmények szempontjából, és eltávolítsa az útból azokat a régi elméleteket, amelyek a kapitalizmus megmentését és megszilárdítását szolgáló programok igazolásának akadályává lettek.

A XIX. században és a XX. század elején uralkodó hagyományos polgári elméletek Say realizálási elméletére támaszkodtak. Abból a feltételezésből indultak ki, hogy az egész kínálat egyenlő az egész kereslettel. Ennek megfelelően azt feltételezték, hogy normális viszonyok között teljesen kihasználják az összes termelési erőforrásokat, a munkanélküliség pedig véletlen és helyi jelenség. A hagyományos polgári elméletek nem az árufelesleget vagy a túltermelést állították előtérbe, hanem a rendelkezésre álló termelési erőforrások korlátozottságát vagy szűkösségét. Ezek az elméletek azt hangsúlyozták, hogy magát a közgazdaságtudományt is az alakította ki, hogy a rendelkezésre álló erőforrások korlátozottak, nincsenek összhangban az emberi szükségletekkel, s gazdaságosan kell kiaknázni őket. Ezen elméletek szerint a termelési erőforrások korlátozottsága, szűkössége határozza meg az értéket, a profitot és az összes közgazdasági kategóriákat. A közgazdasági elmélet feladatát a hagyományos nézetek védelmezői a rendelkezésre álló termelési erőforrások legkedvezőbb felhasználási feltételeinek meghatározására szűkítették.

A nézeteknek ez a rendszere legbefejezettebb formában G. Cassel, svéd polgári közgazdásznál fejeződött ki, aki a korlátozottság vagy szűkösség elvét (Prinzip der Knappheit) egész elméletének és mindenekelőtt árelméletének alapjává tette. Ha egy áru ára nullával lenne egyenlő, elmélkedett Cassel,

akkor ezen áru kereslete oly hatalmas mértékben megnövekedhetne, hogy jelentősen túlszárnyalná a rendelkezésre álló készleteket. Az áralakulás folyamatának feladata Cassel szerint az, hogy korlátozza ezt a hatalmas keresletet, s a fogyasztást a lehetőségek színvonalára, vagyis a rendelkezésre álló árukészletek tényleges mértékére szorítsa. Cassel tisztában volt azzal, hogy a szabadon újratermelhető áruk mennyiségét tetszés szerint lehet növelni. Nem tagadhatta, hogy a különféle termelési eszközök mennyisége is növelhető. Elméletét azzal próbálta menteni, hogy minden adott pillanatban korlátozott készletek állnak rendelkezésre az úgynevezett elemi vagy elsődleges termelési eszközökből, amelyekhez a természeti és a munka-erőforrásokat számította. Különösen hangsúlyozta azt, hogy a társadalom csak korlátozott mennyiségű munkaerővel rendelkezik a lakosság számától, kor szerinti megoszlásától, a munkanap hosszától stb. függően. „A termelés — írta Cassel — nem szünteti meg, csak a termelési eszközök korlátozottságához igazítja az emberi szükségletek kielégítésének korlátozottságát."[60]

Ilyen felfogás mellett az áruk és a munkaerő elégtelenségének kérdése került előtérbe. Ezzel a túltermelés és a munkaerő-felesleg kérdése lekerült a napirendről. Ezt a felfogást semmiképpen sem lehetett összeegyeztetni a krónikus munkanélküliség és a túlteljesítési válságok problémáival. A legtöbb, amit ilyen felfogás mellett meg lehetett engedni, a válságoknak és a munkanélküliségnek véletlen jelenségként való elismerése volt. Világos, hogy az ilyenféle elméletek bázisán nem lehet felépíteni a válságok és a munkanélküliség elleni harc programját.

Keynes a gazdasági ellentmondásoknak a kapitalizmus általános válságának időszakára jellemző igen erős kiéleződése közepette kénytelen volt néhány módosítást eszközölni a hagyományos polgári közgazdasági elméleten. Le kellett mondania a leginkább csődbe jutott régi elméletekről. Így kénytelen volt elismerni, hogy az összkereslet korántsem esik mindig okvetlenül egybe az összkínálattal, s hogy az összkereslet elégtelensége reális tény. Keynes, miután ezt a nyilván-

[60] *G. Cassel:* Theoretische Sozialokonomie. III. Auflage, Leipzig 1923. S. 15.

való és elemi igazságot elismerte, kénytelen volt elismerni azt is, hogy nem lehet az összes termelési erőforrások teljes kihasználásának feltételezéséből kiindulni. Végül kénytelen volt elismerni azt, hogy a régi elméletek megkerülik azt az aktuális és félelmetes kérdést, hogy mi határozza meg a foglalkoztatottság általános mértékét. Jól tudta, hogy ha ezt a kérdést válasz nélkül hagyja, semmiféle programot sem készíthet a válságok és a munkanélküliség elleni harchoz. Más szóval Keynes kísérletet tett e programoknak a politikai gazdaságtannal való szerves összekapcsolására, a politikai gazdaságtan megfelelő átdolgozásával.

A Keynes-kultuszt kialakító polgári közgazdászok Keynes legnagyobb érdeméül azt tudják be, hogy végre megszabadult a polgári irodalomban sokáig uralkodó Say-féle realizálási elmélettől.[61] Természetesen nem beszélhetünk Keynesnek e téren tett valamiféle szolgálatairól. Már érintettük e kérdést ennek a fejezetnek 2. pontjában, Wicksell nézeteinek vizsgálata során, akinek ugyanilyen szolgálatot tulajdonítanak. A Wicksell és Keynes közötti különbség e kérdésben csupán annyi, hogy míg Wicksell fellépése annak idején csaknem észrevétlenül történt, addig Keynes megjelenése jelentős hatást gyakorolt a polgári irodalomra. Keynes e kérdéssel kapcsolatos fellépése csupán egy vonatkozásban érdemel figyelmet: megmutatja, hogy a polgári közgazdászok számára egyszerűen kényelmetlenné vált oly nyilvánvaló és szembetűnő tények tagadása, mint a válság idején jelentkező általános túltermelés.

Keynes, mivel kénytelen volt elismerni, hogy a tömeges munkanélküliség és a gazdasági válságok nem véletlen jelenségek, megpróbált az általánosabb kérdésre válaszolni, arra, hogy mi határozza meg a foglalkoztatottság általános mértékét. Lényegét tekintve, ez a társadalmi tőke bővített újratermelésének feltételeivel, azokkal a tényezőkkel foglalkozó kér-

---

[61] Say realizálási elméletében számos polgári közgazdász csalódott. Így az amerikai D. R. Fusfeld, egy Franklin Roosevelt közgazdasági nézeteivel foglalkozó munka szerzője megjegyezi, hogy Roosevelt nem hitt a „Say-törvényben", hanem állandóan azt hangsúlyozta, hogy a felvirágzás előidézésére irányuló bármely politikának „a fogyasztás ösztönzésén" kell alapulnia. (Lásd *D. R. Fusfeld:* The Economic Thougt of F. D. Roosevelt and the Origins of New Deal. New York 1950. p. 206.)

dés, amelyek korlátozzák a társadalmi termelés és a foglalkoztatottság növelésének lehetőségeit. A fő „újdonság", amelyet Keynes a polgári politikai gazdaságtanba bevitt, az újratermelés kérdésének nemzetgazdasági szempontból való felvetése. A valóságban itt semmiféle újdonság sincsen — emlékezzünk csak arra, hogy François Quesnay még 1758-ban nyilvánosságra hozta „gazdasági táblázatát", amelyben zseniális kísérletet tett a társadalmi tőke újratermelésének bemutatására —, a polgári közgazdászok azonban oly alaposan elfelejtették a társadalmi tőke újratermelésének elméletét, hogy e kérdés keynesi felvetésében felfedezést láttak.

Keynest a kérdés ilyen módon való felvetésére az késztette, hogy a kapitalizmus gazdasági ellentmondásai elmélyültek, s ez bizonyos gyakorlati intézkedéseket tett szükségessé ezen ellentmondások enyhítésére. Az említett ellentmondásokat teljesen figyelmen kívül hagyó régi vulgáris elméletek nem voltak alkalmasak ilyen gyakorlati feladatok megoldására.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a foglalkoztatottság általános mértékét meghatározó feltételek problémájának felvetését bizonyos pozitív tünetnek lehet értékelni. A helyzet azonban az, hogy Keynes kezdettől fogva helytelen vágányokon tartja a problémát.

Számára a kérdés lényege a következő: hogyan lehet elkerülni a tömeges munkanélküliséget és a túltermelési válságokat a kapitalizmus feltétlen megtartása mellett. Így fogalmazza meg legfontosabb társadalmi és gazdasági következtetését: „Nyilvánvaló, hogy a világ nem tűri tovább a munkanélküliséget, amely a fellendülés rövid szakaszainak kivételével együtt jár... a mai tőkés individualizmussal. A probléma helyes elemzésének segítségével azonban meg lehet szüntetni a betegséget (a munkanélküliségről van szó — *I. B.*), és ugyanakkor meg lehet őrizni a hatékonyságot és a szabadságot (a kapitalizmusról van szó — *I. B.*).[62] Ezzel eleve kizárja a kutatás egyetlen helyes és tudományos útját, amely egyrészt a munkanélküliség és a válságok, másrészt a munkanélküliség és a kapitalizmus gazdasági szerkezete közötti belső összefüggés feltárásához vezet. Ha Keynes ezen az úton ha-

[62] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money. London 1936. p. 381.

ladt volna, akkor elkerülhetetlenül arra a következtetésre jutott volna, hogy a munkanélküliségért és a válságokért a kapitalizmus felelős, s hogy a kapitalizmus megszüntetése nélkül nem lehet megszüntetni a válságokat és a munkanélküliséget. Teljesen nyilvánvaló azonban, hogy ez a következtetés elfogadhatatlan Keynes számára, hiszen az ő feladata a kapitalizmus megmentése.

Mint L. J. Zimmerman, holland közgazdaságtan-történész helyesen jegyzi meg, Marx is, Keynes is a kapitalizmus bukásának kérdését vizsgálják. Véleménye szerint azonban e két szerző között nagyon lényeges különbség van. „Marx azt bizonyítja, hogy be kell következnie a végnek. Keynes megmutatja, milyen feltételek mellett nem következik be."[63] Ugyanezt a különbséget hangsúlyozza L. R. Klein, amerikai polgári közgazdász, a kiabáló „Keynesi forradalom" címet viselő könyv szerzője: „Keynes dicsőíteni és védelmezni akart (a kapitalizmust — *I. B.*), Marx — bírálni és megsemmisíteni."[64]

Az előre kitűzött reakciós cél — a tőkés rend megőrzése és megerősítése — tudományos terméketlenségre kárhoztatja Keynest és a keynesistákat. A munkanélküliség és a kapitalizmus gazdasági szerkezete közötti összefüggés elleplezésére irányuló törekvésében Keynes a munkanélküliség forrását nem a kapitalizmus gazdasági törvényeiben, hanem a helytelen gazdaságpolitikában, a „laissez faire" elv követésében keresi. E koncepció szerint a munkanélküliség és a válságok csak olyan tőkés társadalomban elkerülhetetlenek, amelyben az állam gazdasági benemavatkozási politikája érvényesül. Következésképpen, a válságok és a munkanélküliség megszüntetéséhez elegendő csupán a gazdaságpolitikát megváltoztatni és néhány olyan kormányintézkedést végrehajtani, amelyek teljesen összeegyeztethetők a tőkés rendszerrel.

Keynes sarkigazságként állítja fel azt a tételt, hogy a tőkés-állam ki tudja javítani a tőkés mechanizmus automatikus működésének „fogyatékosságait", és meg tudja határozni, hogyan lehet a legkedvezőbben összehangolni azokat a ténye-

---

[63] *L. J. Zimmerman:* Die Geschichte der theoretischen Volkswirtschaftslehre. Köln 1954. S. 107.

[64] *L. R. Klein:* The Keynesian Revolution. New York 1947. p. 131.

zőket, melyek szerinte a foglalkoztatottság általános mértékét megszabják.

Az állam gazdasági beavatkozását egész elemzése során olyan tényezőként fogja fel, amely fel tudja váltani a gazdasági törvények ösztönös érvényesülését és meg tudja határozni a gazdasági fejlődés új útjait. „Végső feladatunk — írta — talán azoknak a változó tényezőknek a kiválasztása, amelyeket a központi hatalom tudatosan ellenőrizhet vagy irányíthat ama rendszer keretei között, amelyben jelenleg élünk."[65] Az objektív gazdasági törvények tagadása Keynes és a keynesisták módszerének legfontosabb vonása.

E módszer a szubjektív idealizmus félreismerhetetlen jeleit viseli magán. Jellemző, hogy Keynes könyvét az eszméknek a történelmi fejlődésben vitt uralkodó szerepéről szóló merőben idealista állítással fejezi be: „... a közgazdászok és a politikai gondolkodók eszméi akkor is, amikor igazak, akkor is, amikor hibásak, hatalmasabbak, mint általában gondolják. Valóban, a világot szinte csak ezek irányítják."[66]

Ez az idealista felfogás újabb példa azon elméleti alaptételek tudománytalan jellegére, amelyekből a keynesi elmélet kiindul. Újabb cáfolata ez azoknak a polgári kitalálásoknak, melyek szerint Keynes „tudományos fordulatot" hajtott végre a politikai gazdaságtanban.

Keynes idealista álláspontra helyezkedett, a foglalkoztatottság általános mértékét meghatározó állítólagos lélektani tényezők megállapításának útjára lépett. Ilyen tényezőnek nyilvánítja a fogyasztási hajlamot, a tőkebefektetések határhatékonyságát (amelyet lélektani értelemben fog fel) és a likviditás előnyben részesítését. A gazdasági törvényeket az emberi tudat változatlan sajátosságaiból próbálja levezetni. Innen származik az, hogy az összes fontosabb közgazdasági kategóriákat — köztük a tőkés profitot is — mint tisztán lélektani jelenségeket jellemzi. A fő gazdasági erő Keynesnél az „emberi természet lélektani jellegzetessége". A tőkés termelési mód megőrzésének szükségességét a mai emberre állítólag jellemző „szerzési szenvedélyből" vezeti le. A lélektani

---

[65] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money. p. 247.

[66] Ugyanott, 383. old.

tényezők döntő szerepét hirdető tételéből kiindulva nyilvánvalóan abszurd következtetésekre jut. „Ezért — állítja például —, ha a befektetések kilátásait értékeljük, figyelembe kell vennünk azoknak a személyeknek az idegeit, a hisztériáját, sőt még az emésztését és az időjárás változásaira való reagálását is, akiknek önkényes tevékenységétől ezek főképpen függnek."[67] A valóságban a lélektani tényezők tisztán származékos jellegűek — teljesen a gazdasági törvények határozzák meg őket. A lélektani tényezők csupán azt ábrázolják, hogyan tükröződnek a gazdasági folyamatok a tőkésnek és megbízottainak tudatában. Ezért ez a lélektani tényezők hangsúlyozására alapozott módszer elkerülhetetlenül arra kárhoztatta Keynest, hogy a felszínen maradjon és megfossza magát attól a lehetőségtől, hogy feltárja a gazdasági folyamatok valóságos okait.

Jellemző Keynes elemzésére az is, hogy nem történelmi módon fog hozzá a gazdasági kérdések vizsgálatához. Tételeit úgy tekinti, mint amelyek bármely társadalomban s a történelmi fejlődés bármely szakaszában érvényesek. Ez a metafizikus szemlélet tükröződött a foglalkoztatottság kérdésének felvetésében. Keynes a foglalkoztatottság kérdését általában, nem pedig a tőkés termelési módra vonatkoztatva veti fel. Nem meglepő, hogy az ilyen történelmietlen kérdésfeltevés mellett Keynesnél elmaradt a legfontosabb, vagyis annak megértése, hogy a munkanélküliség a tőkés termelési mód elkerülhetetlen terméke, az ilyen körülmények között végbemenő technikai haladás elmaradhatatlan velejárója, a tőkés felhalmozás elengedhetetlen feltétele. Ez a történelmietlen módszer teszi lehetővé azt a mai polgári reformátorok által szívesen átvett hamis következtetést, hogy fel lehet számolni a munkanélküliséget a tőkés termelési mód keretein belül. Ez a történelmietlen módszer különösen alkalmas arra, hogy alkalmazói elhallgassák az imperializmus korszakára jellemző sajátos ellentmondásokat, mindenekelőtt a monopóliumok politikáját, és szótlanul menjenek el amellett, hogy a monopóliumok korlátozzák a termelést az árak felhajtása és magas monopolprofit elérése céljából. Jellemző, hogy fő művében Keynes a monopóliumokról mindössze három helyen tesz em-

[67] Ugyanott, 162. old.

lítést, teljesen mellékesen. Az egész keynesi elemzés annak a ténynek figyelmen kívül hagyására épült, hogy a szabad versenyt felváltotta a monopóliumok uralma. A monopóliumoknak ez az elhallgatása a mai kapitalizmus megszépítésének egyik módszere.

Keynes központi feladatul tűzte maga elé, hogy elméleti alapot teremt a kapitalizmus megmentésének és megszilárdításának programjához, és ennek megfelelően átdolgozta a polgári közgazdasági elmélet néhány fejezetét. Ebben az átdolgozásban a gyakorlati mozzanatok vitték a fő szerepet. Keynesnek, míg fő művét írta, lelki szemei előtt a válságellenes intézkedéseknek burzsoá körökben akkor már kialakult programja lebegett. E program fő elemei: az improduktív kiadások ösztönzése, a magánberuházások serkentése, a különféle, de különösen a közmunkák formájában végrehajtott állami beruházások növelése, mérsékelt infláció megvalósítása, szükség esetén költségvetési deficit alkalmazása stb. Mindezeknek az intézkedéseknek az igazolásához külön érvekre volt szükség. A régi polgári elméletek nem mindig voltak alkalmasak erre a célra. Keynes megpróbálta pótolni ezt a hiányosságot.

A tőkés köröknek tett szolgálatai abban állnak, hogy az új feladatokat szem előtt tartva megkísérelte felülvizsgálni nemcsak az általános tételek egynémelyikét, hanem az egyes konkrét válságellenes intézkedések alkalmazásával kapcsolatos speciálisabb kérdések értelmezését is.

A nem termelő fogyasztás ösztönzésének igazolását szolgálja Keynes „fogyasztási hajlam" elmélete. Keynes megszerkesztette a „fő lélektani törvényt", amely abban fejeződik ki, hogy az emberek jövedelmük növekedésével hajlamosak fogyasztásuk növelésére, de nem olyan mértékben, amilyenben a jövedelem növekszik. A mai kapitalizmust sújtó gazdasági nehézségek növekedésének egyik legfontosabb okát Keynes a nemzeti jövedelem elégtelen növekedésében és a személyes fogyasztásra jutó részének csökkenésében látja. Ellenszerként a megtakarítási törekvések elleni harcot és a személyes fogyasztás ösztönzését ajánlja. Első pillantásra az a benyomás keletkezik, hogy Keynes a tőkés társadalom összes osztályait buzdítja fogyasztásának növelésére, mert nem veszi figyelembe, hogy a tőkés társadalomban a fogyasztásnak osztályjellege van. Egységes fogyasztási törvényt álla-

pít meg az összes osztályok számára, figyelmen kívül hagyva, hogy a munkások fogyasztása merőben más természetű, mint a tőkéseké. Keynes „fogyasztási hajlam" elmélete hibás. A tőkésosztály fogyasztását az értéktöbblet méretei határozzák meg, mert azok biztosítják a tőkések számára a fényűzés növelésének lehetőségét a tőkefelhalmozás egyidejű fokozása mellett. A tőkések kezében levő hatalmas értéktöbblet-tömeg megteremti a „megtakarítási hajlam" realizálódásának előfeltételeit.

A munkások fogyasztását viszont a munkaerő értékének törvénye, a munkásosztály abszolút és relatív elnyomorodásának törvénye határozza meg. A munkásoknak általában nincs lehetőségük a takarékoskodásra. Erről Lenin ezt írta: „A bérmunkások által termelt rengeteg gazdagságnak az a része, melyet munkabér formájában kap a munkás, olyan kevés, hogy alig fedezi a legfontosabb életszükségleteit; a proletárnak tehát nincs semmi lehetősége arra, hogy munkabéréből valamit is megtakaríthasson arra az esetre, ha sérülés, betegség, öregség, rokkantság következtében elveszti munkaképességét, vagy pedig munkanélkülivé válik, ami a kapitalista termelési mód elkerülhetetlen következménye."[68] Keynesnek a „fő lélektani törvény"-re való hivatkozása torz képet ad a munkások keresletéről, a társadalom fogyasztási keresletének legfontosabb tényezőjéről.

A termelés és a fogyasztás között a tőkés társadalomban tapasztalható ellentmondást nem Keynes „lélektani törvénye" magyarázza, hanem teljesen más, a tőkés termelés szerkezetében gyökerező okok. Ez az ellentmondás a kapitalizmus alapvető ellentmondásának — a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás tőkés formája közti ellentmondásnak — megjelenési formája.

Keynes igyekszik elhallgatni a fogyasztás osztályjellegét, mindazonáltal a „fogyasztási hajlam"-ról szóló tanítása meghatározott osztályfeladatokat tölt be. Keynes szóban a személyes fogyasztás növeléséért száll síkra, a valóságban azonban nem híve a személyes fogyasztás mindenféle növelésének. Mindenesetre nem érthet egyet a munkásosztály fogyasz-

[68] *Lenin:* Az OSZDMP VI. („prágai") összoroszországi konferenciája. Művei. 17. köt. Szikra 1955. 466. old.

tásának növelésével. Az inflációt elősegítő intézkedések Keynes által javasolt rendszere semmiképpen sem hathat a munkások vásárlóerejének növekedése irányában. A keynesi javaslatok tényleges értelme az uralkodó osztályok pazarló fogyasztásának ösztönzése. Nem véletlenül tartja szükségesnek Keynes pajzsra emelni a pazarló fogyasztás olyan reakciós ideológusát, mint Malthus. Keynes célszerűnek tartja a fogyasztás bármilyen fajtájának, a legpazarlóbb és a legparadoxabb fajtájának ösztönzését is. Odáig megy, hogy indokoltnak tart még olyan képtelenséget is, mint a megelőzőleg különféle helyeken elrejtett bankjegyek kiásására indított tömegmunka megszervezése. Az ókori Egyiptom különös fölényét abban látja, hogy olyan „termelő" tevékenységet folytatott, mint — a piramisok építése.

Az imperializmus viszonyai között a nem termelő fogyasztás fő fajtájának a hadikiadásokat kell tekinteni. A pazarló fogyasztás apológiáját ilyen körülmények között felhasználják a háborúnak és a gazdaság militarizálásának igazolására és magasztalására.

Keynes valójában a munkásosztály fogyasztásának csökkentéséért száll síkra. Ez látható abból, hogy a foglalkoztatottság növekedésének elengedhetetlen feltételéül a reálbérek csökkenését jelöli meg. A keynesi elmélet egyik legfontosabb tétele a foglalkoztatottság általános mérete és a reálbér színvonala közötti fordított arány tétele. Fő munkájának elején ezt írja: „... adott szervezés, termelési eszközök és technikai színvonal mellett a reálbér és a termelés volumene (s ennek folytán a foglalkoztatottság is) páratlan módon összefüggnek egymással, úgyhogy a foglalkoztatottság növekedése általában csak a reálbér-ráta csökkenésével együtt lehetséges."[69]

E következtetés annyira sokatmondó, hogy nem igényel magyarázatokat. Szemléltetően mutatja azt az irányt, amelyben Keynes próbálja megoldani a munkanélküliség problémáját. Meg kell jegyezni, hogy ez a következtetés nem véletlen — megtalálható fő művének első részében, amelyben elméletének kiinduló tételeit vizsgálja. Azt, hogy ez a tétel

[69] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money. p. 17.

közgazdasági elméletének alkotó része, igazolják legtekintélyesebb kommentátorai is. Így Hansen, a keynesi elméletet népszerűen kifejtő könyvében („Útikalauz Keyneshez") ezt írja: „... a reálbér és a foglalkoztatottság színvonala páratlan módon összefüggnek egymással; a foglalkoztatottság növekedése, egyensúlyi helyzetben, alacsonyabb reálbér-színvonallal függ össze."[70] S. E. Harris is igazolja, hogy „Keynes egyetértett azzal, hogy a *reál*bér (a pénzbérrel egyenértékű javak) és a foglalkoztatottság ellentétes irányban változnak"[71].

Igaz, hogy Keynes az esetek többségében célszerűtlennek tartotta a pénzbér egyenes csökkentését. Figyelmeztette a tőkéseket, hogy az ilyen csökkentés elkeseredett ellenállásra késztetheti a munkásosztályt. Azt tartotta legcélszerűbbnek, ha a reálbér csökkentését a „mérsékelt" vagy „szabályozott" infláció idézi elő. Javasolta, hogy a társadalmi keresletet az állam olyan különféle intézkedésekkel ösztönözze, amelyeknek objektív tartalma hadi-inflációs konjunktúra kialakítása.

A Keynes munkáinak oly szembetűnő munkásellenes irányzata a második világháború után még jobban megerősödött.

A válságok és a munkanélküliség elleni harc legfontosabb eszközének a polgári közgazdászok és államférfiak a magán és az állami tőkebefektetések ösztönzését tartják. A tőkés gyakorlat számos módszert dolgozott ki a magánbefektetések ösztönzésére. Különösen nagy jelentőségű e téren a tőkéseknek előnyös megrendelésekkel, olcsó hitellel, állami segélyekkel való ellátása; az áruk iránti kereslet ösztönzése az állami, főleg hadikiadások növelése útján; a fölösleges termékek állami felvásárlása tárolás vagy megsemmisítés céljából; a külkereskedelem szabályozása kedvezőbb export-feltételek kialakítása és az import korlátozása végett. Az intézkedéseknek ebben a rendszerében különösen a csődtől fenyegetett monopóliumok segélyezését kell megemlíteni. Emellett a tőkés gyakorlatban nagy figyelmet fordítanak a kormányberuházásokra, különösen a „közmunkákra".

A polgári válságellenes programok minden formája a tőkések jövedelmének növelését szolgáló kormánykiadások

---

[70] *A. H. Hansen:* A Guide to Keynes. New York 1953. p. 21.

[71] *S. E. Harris:* John Maynard Keynes — Economist and Policymaker. p. 129.

számottevő fokozásával függ össze. A kormánykiadások jelentős mértékben a tőkéseknek nyújtott állami megrendelések és megbízatások útján realizálódnak. E kiadások növelése együtt jár az állami tisztviselők, köztük a katonák áruvásárlásainak kiszélesedésével. A kormánykiadások növekedésének oroszlánrésze az államapparátussal szoros kapcsolatban levő legnagyobb monopolistáknak jut. A tőkésállamok pénzrendszere eszköz a nemzeti jövedelemnek a monopóliumok javára történő újraelosztásához. Az imperializmus korának az a sajátossága, hogy a monopóliumok a profitot nem csupán a tőkés termelés és forgalom önműködő mechanizmusa segítségével szerzik meg. A szokásos konkurrencia kiegészítéseképpen a monopóliumok mind nagyobb mértékben használják fel az államhatalmat.

Keynes gondolkodásának fő tárgya a monopóliumok magas profitjának védelme volt. Ennek a feladatnak van közvetlenül alávetve a tőkebefektetések határhatékonyságáról szóló elmélete. Keynes hangsúlyozta azt a hatalmas veszélyt, amely a tőkés fejlődés kilátásait a vállalkozói befektetések ösztönzőinek gyengülésével fenyegeti, ezt a gyengülést pedig a tőkebefektetések jövedelmezőségének állítólagos csökkenésével hozta összefüggésbe. Fenyegető perspektívát rajzolt: az „utolsó ítélet napja" fog bekövetkezni akkor, amikor megszűnnek a beruházások ösztönzői és amikor a társadalmi tőke további újratermelése lehetetlenné válik.

Azt igyekezett kimutatni, hogy végbemegy egy folyamat, amelyet nevezhetnénk akár a profit önfelszámolásának, s amely a legszörnyűbb következményekkel fenyegeti a tőkés gazdaságot. E következmények megelőzéséhez nélkülözhetetlen a tőkés vállalatok ösztönzésének módszeres, rendszeres politikája.

Keynesnek a tőkebefektetések határhatékonyságára vonatkozó elmélete a profitráta monopolkapitalista viszonyok között is érvényben levő süllyedő tendenciájának vulgáris felfogása. Keynes elemzése hamis, mert: *a)* nem különbözteti meg világosan a profitrátát a profit tömegétől; *b)* tévesen világítja meg a profitráta süllyedését előidéző okokat; *c)* helytelenül ábrázolja a süllyedés hatását a tőkefelhalmozásra. A profitráta süllyedése, mint Marx kimutatta, korántsem akadályozza a tőkefelhalmozás erősödését.

Ezért Keynes, bár a profitráta süllyedő tendenciájának reális tényéből indul ki, e tendencia téves felfogása miatt mégis teljesen helytelen következtetésekre jut.

Érvelésében Keynes abból a feltételezésből indul ki, hogy a vállalkozó addig terjeszti ki beruházásait, ameddig a tőke határhatékonysága (amely kb. a profitrátának felel meg) a kamatláb színvonalára nem süllyed. Ez a feltevés helytelen, több helytelen alaptételre épült. Először is abból indul ki, hogy a vállalkozó kizárólag kölcsöntőkét használ. A valóságban a kölcsöntőke felhasználásának lehetőségét is a saját tőketulajdon teremti meg. Ezért a kamat színvonalának kérdése alárendelt jelentőségű a vállalkozó számára. Másodszor, e tétel a csökkenő termelékenység hírhedt törvényéből indul ki, amely szerint a tőke növelésével „termelékenysége", illetve hatékonysága, csökken. Ha elvetjük ezt a kitalált „törvényt", akkor teljesen érthetetlen marad, miért kell a termelésben alkalmazott tőke növekedésével a profitrátának csökkennie végső soron a kamat színvonaláig. Harmadszor, ez a tétel a tőkés monopóliumok teljes figyelmen kívül hagyásán alapul. A monopóliumok monopolprofitot zsebelnek be, s az jelentősen túlszárnyalja a kamatlábat.

A „foglalkoztatottság általános elmélete" a profitrátát (a tőke úgynevezett határhatékonyságát) meghatározó tényezőkről alkotott teljesen helytelen elképzelésen alapul.

Keynes nem foglalkozik külön a profit forrásának problémájával. E kérdéssel kapcsolatban a legvulgárisabb nézeteket ismételgeti. Annak okát, hogy a tőke olyan jövedelmet hoz, amely túlszárnyalja pótlásának költségeit, Keynes a tőke szűkösségében látja. A tőke növekedésével csökken hatékonysága vagy jövedelmezősége. Keynes arra a valóban meglepő következtetésre jut, hogy korszerű technikával felfegyverzett társadalomban hatalmas tőkefelhalmozás eredményeképpen a tőke határhatékonysága egyetlen nemzedék életében a nulláig süllyedhet. „Nem kell sokat spekulálni — jelenti ki Keynes —, hogy megértsük, milyen hatalmas társadalmi változások mennének végbe a felhalmozott gazdagságra jutó profitráta eltűnésének eredményeképpen."[72]

[72] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money. p. 221.

A tőkés termelés története teljesen megdönti Keynesnek erre a kérdésre vonatkozó kiagyalásait. A tőkés fejlődés általános tendenciája az, hogy a profit tömege növekvő tendenciát mutat a profitráta egyidejű süllyedő tendenciája mellett. A kapitalizmus fejlődésével a munkásosztály kizsákmányolásának egyre újabb módszereit kutatják fel, s mindezeknek közvetlen eredménye a profit tömegének növekedése. A profit tömegének növekedésére irányuló tendencia különösen világosan jelentkezik az imperializmus korában, amikor monopolárak és monopolprofitok alakulnak ki. Emlékezzünk csak vissza, hogy meggazdagodtak a monopóliumok a második világháború alatt és után.

E tények fényénél nyilvánvaló, hogy a profit önfelszámolásának tendenciáját hirdető keynesi elmélet elejétől végéig kitalálás. Keynes teljesen megkerüli a profit forrásának kérdését. Ezért nyitva marad az a kérdés, hogy a tőke növekedése miért idézi elő a profit tömegének csökkenését vagy legalábbis növekedésének meglassulását. Keynes nem tehet mást, csak azt, hogy a tőke hírhedt szűkösségére hivatkozik, arra, hogy a tőke szűkössége a tőkefelhalmozás eredményeképpen csökken. Nyilvánvaló, hogy a tőke szűkösségére való hivatkozás semmit sem magyaráz meg. A szűkösség viszonylagos és szubjektív fogalom, és semmiféle kapcsolatban sincs az értéktöbblet képződésének folyamatával. A tőke szűkösségére való hivatkozás célja csupán az osztályviszonyok, a munkásosztály kizsákmányolásának elleplezése.

A tőke hatékonyságának — jövedelmezőségének — meghatározásában a felhalmozások összege mellett Keynes nagy jelentőséget tulajdonít a lélektani tényezőknek. E kérdésben a vulgáris gazdaságtan legrosszabb hagyományait folytatja. Keynes „újítása"[73] az, hogy a tőke jövedelmezőségét attól teszi függővé, hogyan értékeli a tőkés a jövőben elérhető jövedelmet. A tőkés jövőre vonatkozó számításai, a fejlődés távlataira vonatkozó értékelése, reményei, aggodalmai, várakozásai stb. a vállalatok jövedelmének mozgását meghatározó önálló erővé alakulnak át. A mai kapitalizmus gazdasági nehézségeinek egyik fő okát Keynes abban látja, hogy gyengül

[73] A fejezet előző pontjában rámutattunk, hogy ezt a gondolatot a svéd közgazdászok már előbb kimondták.

a vállalkozók között az „életöröm szelleme" és a „spontán optimizmus szelleme". A válság ebből a szempontból mindenekelőtt „a bizalom válsága", vagyis azt jelenti, hogy a vállalkozó elveszti gazdasági helyzetébe vetett hitét.

Keynes idealista profitelmélete minden badarsága mellett meghatározott társadalmi megbízást teljesít. Annak a politikának az igazolását szolgálja, amely mesterségesen ösztönzi a tőkéseket előnyös megrendelések, állami segélyek, olcsó hitel, adókedvezmények stb. nyújtása segítségével. Egyben a politikai reakció igazolását is szolgálja. „... A gazdasági virágzás — írja Keynes — rendkívüli mértékben függ egy olyan politikai és társadalmi légkör lététől, amely megfelel az átlagos üzletembernek. Ha egy labourista kormánytól vagy egy New Dealtől való félelem elnyomja a vállalkozást, ezt nem kell sem ésszerű megfontolások, sem politikai összeesküvés következményének tekinteni. Ez pusztán a spontán optimizmus kényes egyensúlyának megsértéséből következik."[74] E tétel rejtett értelme az, hogy a politikai reakció, mivel kedvezően hat a vállalkozók hangulatára és várakozásaira, elősegíti a tőke határhatékonyságának emelkedését és az ország gazdasági felvirágzását. A kedvező társadalmi és politikai légkör Keynes felfogásában minden szociális reform és a munkásosztálynak teendő minden engedmény megtagadását, vagyis a tőke munka feletti uralmának legleplezetlenebb formáit jelenti.

Az állammonopolista kapitalizmus fejlődése elkerülhetetlenül együtt jár az állami kiadások növekedésével. Ezt eredményezi az állami megrendelések és vásárlások növekedése, a monopóliumoknak nyújtott segélyek növekedése, a fegyverkezési és háborús hajsza, az államapparátus felduzzasztása stb.

A növekvő állami kiadások nemzetgazdasági hatékonyságának dicsőítése központi helyet foglal el a kapitalizmus megmentésére és megszilárdítására irányuló összes programokban. Az állami költségvetést a mai polgári közgazdászok többsége a kormányzat rendelkezésére álló legfontosabb eszköznek tekinti. Ennek az eszköznek a segítségével a kormányzat,

---

[74] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money. p. 62.

ha növeli kiadásait és további keresletet támaszt termelőeszközök és munkaerő iránt, kiegyensúlyozhatja a fogyasztói kereslet és a magánkezdeményezés elégtelen fejlődését. Keynes különféle módokon igyekezett elméletileg „alátámasztani" a mai polgári apologetika e legfontosabb tételét. Ezt a feladatot szolgálják Keynes közgazdasági elméletének összes fontosabb részei, különösen multiplikátor elmélete (lásd V. fejezet).

Az állami kiadások növekedése feszültséget idéz elő az állami költségvetésben, és deficithez vezet.

A költségvetési deficit a mai tőkés világ egyik legaktuálisabb problémája lett. A tőkés rendszer megmentését és megszilárdítását célzó összes programok azon akadnak el, hogy fokozzák a költségvetési deficitet, s ez rendszerint inflációs folyamatokkal párosul. A polgári irodalomban e programok körül kialakult vita mindenekelőtt a megvalósításukkal kapcsolatos inflációs következmények problémájával függ össze.

Nem meglepő, hogy Keynes, a kapitalizmus megmentésére és megszilárdítására irányuló programok e fő teoretikusa, különféle elméleti fogások segítségével arra törekedett, hogy eloszlassa a költségvetési deficittől és inflációs következményeitől való félelmet. A hagyományos tételekkel ellentétben Keynes az aranystandardról való lemondást nyilvánította az „ésszerű" gazdaságpolitika ismérvének, a költségvetési deficitet pedig a pénzügyi politikának szinte a normájává tette.

Egyes szerzők Keynesnek éppen a költségvetés kérdésével kapcsolatos kijelentéseiben látják a hírhedt „keynesi forradalom" lényegét. H. Dalton, angol labourista például ezt írta: „A költségvetési politikával kapcsolatos új szemléletet elsősorban Keynesnek köszönhetjük. Ez az, amit mi »keynesi forradalomnak« nevezünk. Mások tovább fejlesztették és javították azokat az eszméket, amelyeket ő meghirdetett, amit azonban ő meghirdetett, korunk egyik szellemi forradalma volt mind a gyakorlati, mind pedig az elméleti közgazdaságtanban."[75] Keynes igyekezett azt az illúziót kelteni, hogy lehetséges „ésszerű" határok között tartani az inflációt, „ellenőrzött" vagy „tervszerű" inflációt szervezni. Ez az illúzió a fő tartalma Keynes „irányított valutaelméletének", amely

[75] *H. Dalton:* Principles of Public Finance, New York 1955, p. 221.

szervesen összetügg az állami kiadások növelésére irányuló javaslataival.

A tőkésországok pénzforgalmának egész története számos példát nyújt arra, hogy a tőkés kormányok nem tudják kívánságuk szerint szabályozni az infláció folyamatát, amikor az egy bizonyos élességet elér. Sikert csak a gyenge és nem mély inflációs folyamatok leküzdésére irányuló kísérletek tudnak felmutatni. Amikor az infláció bizonyos élességet ér el, a tőkés kormányok a tőkés termelés és forgalom vak törvényeinek játékszerévé válnak. A tőkésországok pénzforgalmának gyakorlata megmutatta, hogy az infláció, ha nem veszik fel vele a harcot kezdeti szakaszán, amikor még fel lehet számolni, akkor fokozatosan megerősödve kikerül a tőkés kormány ellenőrzése alól. Az inflációnak valamiféle „ésszerű színvonalon" tartására irányuló kísérletek mindig kudarccal végződnek.

Az „irányított valuta" elmélete ugyanolyan változata a „tervszerű kapitalizmusról" szóló tanításnak, mint a válságmentes kapitalizmus elmélete. Az „irányított valuta" elmélete arra a helytelen elképzelésre épül, amely szerint a tőkés társadalomban az árképzés folyamata tudatosan szabályozható. A konkurrenciának és a termelési anarchiának a tőkés társadalomban érvényesülő törvénye és a spontán értéktörvény uralma lehetetlenné teszi a társadalmi termelés és ezáltal az árak tudatos irányítását. Az árak ösztönös ingadozása az egyetlen mechanizmus, amely a tőkés termelést szabályozza.

Keynes különféle módszerek segítségével igyekezett bizonyítani, hogy a „mérsékelt infláció" és a költségvetési deficit nemzetgazdasági szempontból pozitív jelentőségű. Igyekezett e célra felhasználni kamatelméletét is, amely fontos helyet tölt be közgazdasági rendszerében. Keynes gondolatmenete a következő: a magas kamatlábat a tőkebefektetések egyik legfontosabb gátjának tekinti, a kamatláb csökkentését pedig e gát leküzdését szolgáló módszernek. A kamat színvonala Keynes szerint két tényezőtől függ — „a likviditás előnyben részesítésétől" és a pénz mennyiségétől. A kamat egyenes arányban változik a likviditás előnyben részesítésével és fordított arányban a pénz mennyiségével. Az inflációt ezzel a kamatláb csökkentéséért, a tőkebefektetések ösztönzéséért és a foglalkoztatottság növeléséért való harc eszközének nyil-

vánítja. Hangsúlyozza, hogy a magas kamatláb a termelés fejlődésének akadálya, és felveti a kérdést: mi a kivezető út? „Az egyetlen kivezető út... (ameddig a likviditási hajlam változatlan marad) a pénz mennyiségének növelése..."[76] Hangsúlyozza, hogy a tőkés társadalom bajainak egyik fő forrása a pénzhiány, és nyíltan kijelenti, hogy „ha a pénzt lehetne termeszteni, mint a gabonát, vagy gyártani, mint az automobilt, akkor a depresszió elkerülhető vagy enyhíthető lenne."[77] A pénz mennyiségének növelésében látta Keynes a krónikus munkanélküliség felszámolásának és a teljes foglalkoztatottság biztosításának egyik döntő eszközét.

Ennek a kamatelméletnek jellemző sajátossága a kamat teljes elszakítása a profittól, a kölcsöntőkék mozgásának a tőkés újratermelés folyamatától, a termelő tőke mozgásától független vizsgálata. A kamat a keynesi elméletben nem véletlenül lép fel tisztán „monetáris jelenségként", a kapitalista termeléstől teljesen független jelenségként.

Keynes a pénzkereslet absztrakt, minden történelmi meghatározottságtól megfosztott fogalmával dolgozik. Ez a kereslet lehet fogyasztói kereslet. Kiindulhat a termelés legkülönbözőbb résztvevőitől, köztük az önálló, a tőkés termelésbe még be nem vont kisárutermelőktől is. Ugyanígy nélkülöz minden történelmi meghatározottságot a hitelkínálat keynesi meghatározása is.

Keynes azzal, hogy teljesen elszakította a kamatot a profittól, megfosztotta magát attól a lehetőségtől, hogy a kamat forrását feltárja. Képtelen válaszolni arra a kérdésre, milyen területen és hogyan alakul ki a kamat. Az egyetlen magyarázat, amelyet ad, a likviditás előnyben részesítésének lélektani tényezőjére való hivatkozás. Az azonban, hogy ez a lélektani tényező milyen módon hozhat létre valamilyen kamatformát öltő új értéket, Keynes titka marad. A likviditás előnyben részesítésének a kamat mozgását meghatározó elsőrendű tényezővé nyilvánításával Keynes fejtetőre állítja a dolgokat. A valóságban a tőkés ciklus egyes mozzanatait jellemző fokozott pénz utáni hajsza származékos tényező, amelyet a

[76] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money. p. 234.

[77] Ugyanott, 230—231. old.

gazdasági válság és a kialakult hitelkapcsolatok megsértése idéz elő.

Teljesen siralmas Keynesnek az a kísérlete, hogy oksági kapcsolatot állapítson meg a kamat színvonalának és a pénz mennyiségének változásai között. Itt szemléletesen megmutatkozik kamatelméletének fő módszertani hibája; a kölcsöntőke figyelmen kívül hagyása és a hitelforgalomnak a pénzforgalommal való ezzel kapcsolatos azonosítása. Márpedig a kamatlábat meghatározó kölcsöntőke-keresletnek is, -kínálatnak is megvannak a maguk sajátos törvényszerűségei, s csak bizonyos mértékben befolyásolja őket a pénzforgalom. Így a kölcsöntőke kínálata a tőke körforgásának sajátosságaival és az egyes tőkerészek szabaddá válásának feltételeivel függ össze. Ezek a feltételek az állótőke újratermelésének menetétől és az újratermelési folyamat számos más mozzanatától függően változhatnak. Így például a depresszió szakaszában, amikor kedvezőtlenek az állótőke megújításának és kiszélesítésének feltételei, a kölcsöntőke kínálata nagyobb lesz, mert az egyes tőkerészek szabaddá válásának folyamata továbbhalad. A kölcsöntőke kínálatának ez a növekedése semmilyen kapcsolatban sincsen a forgalomban levő pénz tömegének megváltozásával.

A kölcsöntőke kereslete jelentős mértékben a kereskedelmi hitel állapotától függ, az viszont szoros összefüggésben van a társadalmi tőke újratermelésének általános menetével. A kereskedelmi hitel hirtelen csökkenése a válság szakaszában a kölcsöntőke iránti keresleť növekedését idézi elő, ez viszont a kamatláb további emelkedéséhez vezet. A kereskedelmi hitelnek ezek a változásai megint csak nincsenek közvetlen kapcsolatban a pénz tömegének megváltozásával.

Marx a „Tőke" III. kötetében teljes részletességgel kimutatta, hogy „ennek a kölcsönözhető pénztőkének a tömege eltér és független a forgalomban levő pénz tömegétől"[78].

Kamatelméletével Keynes azt az illúziót terjeszti, hogy a tőkés kormány a pénztömeg változtatásával szabályozni tudja a kamatlábat. Az a tény azonban, hogy a kamatlábat végső soron a tőkés újratermelés általános menete határozza meg, kizárja azt a lehetőséget, hogy a tőkésállam határozza

[78] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1961. 490. old.

meg a kamatlábat. Azokban az esetekben, amikor a központi bankok új kamatlábat határoznak meg, lényegében a kölcsöntőkék piacán megváltozott helyzethez igazodnak. A kölcsöntőkék keresletének és kínálatának mozgását spontán törvények határozzák meg.

Keynesnek az a kísérlete, hogy a költségvetési deficitet és a „mérsékelt inflációt" a kamatelmélet segítségével indokolja, éppoly kevéssé meggyőző, mint az „irányított valuta" elméletével való indokolásuk kísérlete.

Fentebb kimutattuk, hogy Keynes közgazdasági tanításának különféle tételei egy és ugyanazon általános feladat szolgálatában állnak: elméletileg megalapozni az állammonopolista kapitalizmus gyakorlatát, a kapitalizmus szervezésének és megmentésének mai tervezeteit.

Ezt a feladatot szolgálják a fogyasztási hajlam elmélete, a tőkebefektetések határhatékonyságának elmélete, a kamatelmélet és az irányított valuta elmélete. Ezek az elméletek mind arra hivatottak, hogy igazolják azokat a különféle intézkedéseket, amelyekből a mai válságellenes programok összetevődnek, nevezetesen a személyes fogyasztás befolyásolását (az adókulcsok változtatása, a társadalombiztosítási járulékok variálása, a fogyasztói hitelek ösztönzése stb. segítségével), a magánberuházások ösztönzését (adó- és hitelpolitika, megrendelések, segélyek nyújtása stb. útján), az állami tőkebefektetések serkentését, például „közmunkák" formájában, állami árukészletek kialakítását a felesleges termékek felvásárlása útján, a csőd által fenyegetett vállalatok megmentésének megszervezését stb.

Keynes közgazdasági elméletének különböző tételei közös következtetésre vezetnek: a tőkés mechanizmus nem biztosítja a teljes foglalkoztatottságot, a kereslet és a kínálat, valamint a társadalmi termelés és fogyasztás közötti összhangot automatikus úton, vagyis a „laissez faire" körülményei között, az állam gazdasági beavatkozása nélkül. A keynesi elméletnek ezt a fő következtetését — amelyből közvetlenül fakad a „laissez faire" politikájáról való lemondás és az a javaslat, hogy a kormány tegyen intézkedéseket túltermelési válságok és a tömeges munkanélküliség megelőzésére vagy legalábbis enyhítésére — valamilyen (nyílt vagy hallgatólagos) formában a kapitalizmus megmentésére és megerősí-

tésére kidolgozott programok összes szerzői elismerték. Keynes „szolgálata" abban áll, hogy a polgári politikai gazdaságtan különféle fejezeteit megpróbálta mozgósítani ezen általános következtetés igazolására és szervesen összekapcsolni általános foglalkoztatottsági elméletével. Így Keynes szerint a foglalkoztatottság általános mértéke egyenes arányban van a fogyasztói kereslettel és a profitrátával és fordított arányban a kamat színvonalával. A fogyasztási hajlam növekedése a fogyasztási cikkek iránti kereslet emelkedését idézi elő, a tőkebefektetések határhatékonyságának növekedése elősegíti a termelői kereslet növekedését, a kamatláb emelkedése viszont a beruházások megtorpanását és a termelői kereslet ezzel kapcsolatos szűkülését vonja maga után. Keynes megjegyzi, hogy a spontán mechanizmus nem biztosítja a három lélektani tényező olyan összekapcsolódását, amely lehetővé tenné a teljes foglalkoztatottság megvalósulását. Így a befektetések volumene gyakran nem elegendő ahhoz, hogy pótolja a fogyasztói kereslet elégtelenségét. A kamatláb olyan magas színvonalon áll, amely gátolja a befektetések megfelelő volumenének kialakulását. Ezért — vonja le a következtetést Keynes — a három lélektani tényező működésének legkedvezőbb összekapcsolódása nem érhető el automatikus úton a spontán mechanizmus működése révén.

A keynesi elméletnek ez a fő következtetése irracionális formában reális tényt tükröz. Az imperializmusban a kapitalizmus általános válságának körülményei között egyre nehezebbé válik a kapitalizmus belső erőinek működése, elmélyülnek gazdasági ellentmondásai, és akadályokba ütközik az egyensúlynak még átmeneti, erőszakos helyreállítása is. Keynes azonban, bár kénytelen elismerni a kérlelhetetlen valóságnak ezeket a tényeit, képtelennek bizonyult tudományos megmagyarázásukra. E tényeket nem a kapitalizmus gazdasági törvényeinek a fejlődés monopolista szakaszában való működéséből igyekezett levezetni, hanem a három lélektani tényezőből: a fogyasztási hajlamból, a tőkebefektetések határhatékonyságából és a likviditási hajlamból, amelyek az emberi természetben gyökereznek. A foglalkoztatottság általános mértékét meghatározó tényezők ilyen lélektani felfogása lehetővé teszi azt a következtetést, hogy a társadalomnak a növekvő gazda-

sági ellentmondásoktól történő megszabadításához nem szükséges semmiféle társadalmi átalakítás, hanem elég az emberek lelkületére való puszta ráhatás. Ilyen ráhatást pedig a társadalom végezhet vezető szerve, a kormány útján. Így jut Keynes fő következtetésének második részéhez: a kereslet és a kínálat közti összhang megteremthető a társadalmi és gazdasági viszonyok fenntartása mellett a tőkésállam gazdaságpolitikájának megváltoztatása révén. A három lélektani tényező működésének legkedvezőbb összekapcsolása Keynes szerint elérhető a gazdaság állami irányítása útján. A spontán tőkés mechanizmus fogyatékosságait az államnak kell aktív gazdasági beavatkozásának segítségével kiküszöbölnie. A keynesi elmélet, a szerző szavai szerint, „rámutat bizonyos központi ellenőrzés megteremtésének égető szükségszerűségére ama kérdésekre vonatkozólag, amelyek ma általában a magánkezdeményezés hatáskörében vannak".[79]

Keynes a tőkésállamot olyan erőnek ábrázolja, amely meg tudja határozni a társadalmi termelés, a tőkebefektetések, a társadalmi kereslet, a profitráta és a kamatláb mértékét. A valóságban a tőkésállam nem tud betölteni ilyen funkciókat. Szabályozhat, mint fentebb (a IV. fejezetben) rámutattunk, egyes részfolyamatokat, de nem irányíthatja az egész nemzetgazdaságot.

Hiábavaló volna Keynesnél olyan érvet keresni, amellyel megpróbálja igazolni, hogy a tőkésállamnak lehetősége van a nemzetgazdaság irányítására. Keynes fel sem veti ezt a kérdést. Lényegében ez a kérdés Keynes számára, mint általában a polgári ideológusok számára, nem a tudás, hanem a hit kérdése. Az abba vetett hitről van szó, hogy valamilyen csoda révén megtalálható a kapitalista ellentmondások megoldása magának a kapitalizmusnak a keretei között. Galbraith ilyen elmésen jellemezte ezt a csodát: „A szigorú Isten belső ellentmondásokkal ruházta fel a kapitalizmust. Végeredményben azonban eléggé jóságosnak bizonyult, mert olyan társadalmi reformokat teremtett, amelyek meglepően összeférnek a gazdasági rendszer működésének megjavításával."[80]

---

[79] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money pp 377—378.

[80] *J. K. Galbraith:* The Great Crash 1929. Boston 1955. pp. 199—200.

Keynesnek az a következtetése, hogy a tőkés mechanizmus automatikus működése nem elégséges a mai kapitalizmus gazdasági ellentmondásainak leküzdéséhez, az úgynevezett „stagnálási elméletben" fejeződött ki a legkövetkezetesebben.

Ez az elmélet a harmincas és a negyvenes években erősen elterjedt a polgári irodalomban. A második világháború után bekövetkezett ipari megélénkülés átmenetileg gyengítette ugyan a hatását, a szóban forgó elmélet azonban korántsem tűnt le a színről. Egyes polgári közgazdászok jelenleg is kitartanak alapvető tételei mellett.[81]

Ennek az elméletnek a lényegét Hansen a következő szavakkal fejezte ki: „Az amerikai gazdaság most nem fejlődhet saját belső tényezői révén."[82]

A stagnálási elmélet polgári változata éppoly tudománytalan, mint szociáldemokrata változata. Mindkét változatnak az alapja az a helytelen tétel, hogy a kapitalizmus belső erői már kimerültek. A valóságban a tőkés ellentmondások kiéleződése, ha csökkenti is. de semmi esetre sem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a termelőerők a belső tényezők működése alapján fejlődjenek. Így, az új technikai módszerek alkalmazását gyakran gátló monopóliumok uralma nem zárja ki, hogy számos esetben az új találmányoknak a termelésben való alkalmazása egybeesik a monopolprofit megszerzésének érdekeivel. A termelés kibővítésének anyagi alapjául szolgáló állótőke időszakonkénti megújításának szükségessége a monopolkapitalizmusnak és a tőkés világrendszer válságának körülményei között sem szűnik meg. Az elmúlt évtized törté-

[81] Ennek az elméletnek az amerikai irodalomban a legismertebb védelmezője A. H. Hansen. Hansen védelmébe vette ezt az elméletet számos munkájában: Full Recovery and Stagnation. New York 1938.; Economic Progress and Declining Population Growth. „American Economic Review", March 1939.; Fiscal Policy and Business Cycles. New York 1941. A „stagnálási elmélet" sajátos változatát dolgozta ki Schumpeter a „Capitalism, Socialism and Democracy" (New York 1947.) című könyvében. Ezt az elméletet védelmezi A. Sweezy (Secular Stagnation „Postwar Economic Problems", ed. by S. E. Harris, New York—London 1943.), B. Higgins (The Doctrine of Economic Maturity „American Economic Review", March 1946.), Stindle (Maturity and Stagnation in American Capitalism. Oxford 1951.), A. Murad (Private Credit and Public Debt. Washington 1954.)

[82] *A. H. Hansen:* Growth or Stagnation in American Economy. „Review of Economics and Statistics", November 1954. p. 412.

nete megmutatta, hogy az állótőke megújítását nem lehet a végtelenségig halasztani. Az Amerikai Egyesült Államok és az európai tőkésországok a harmincas években és a második világháború idején nem hajtottak végre tömeges felújítást. A nagyobb méretű felújításhoz a háború után láttak hozzá, és ennek jelentős szerepe volt a háború utáni fellendülésben.

A stagnálási elmélet reális tendenciát tükröz, amely abban fejeződik ki, hogy a kapitalizmus belső erőinek működése a monopóliumok uralmának viszonyai között megnehezül; csakhogy ezt a tendenciát eltorzítva ábrázolja. Figyelmen kívül hagyja a másik tendenciát, nem számol azzal, hogy ezeknek az erőknek a működése mindazonáltal fennmarad.

A stagnálási elmélet mint a hanyatló kapitalizmus korának jellegzetes terméke tarthat számot érdeklődésre. Abban a korszakban, amikor a kapitalizmus töretlenül fejlődött, a polgári közgazdászok nem léptek fel ilyenfajta elméletekkel.

Ugyanakkor a polgári közgazdászok képtelenek helyesen megvilágítani azokat az okokat, amelyek a kapitalizmus belső erőinek működését megnehezítették.[83] A nehézségek fő forrását nem a kapitalizmusnak az imperializmus korszakára, a tőkés rendszer általános válságának korszakára jellemző belső változásaiban, hanem „a külső impulzusok" kimerülésében keresik. Hansen ezekhez a külső „impulzusokhoz" számítja a lakosság növekedési együtthatójának csökkenését, az Egyesült Államok szabad földterületeinek elfogyását, valamint az új befektetések szükségletének csökkenését, mely azzal kapcsolatos, hogy a műszaki átszervezés végrehajtható a már működő berendezések korszerűsítése révén.

E séma fő hibája több olyan fontos folyamat figyelmen kívül hagyásában rejlik, amelyek közvetlen hatással vannak a tőkésországokban végbemenő újratermelésre. E folyamatok közé tartozik sok országnak a tőkés rendszerből való kiesése, a gyarmati rendszer válsága, majd pedig széthullása, az imperialista országok között az értékesítési piacokért vívott harc kiéleződése, a dolgozó tömegek fokozódó kirablása a monopóliumok által stb. Hansen és más polgári közgazdászok sémájából kimaradt egy fontos mozzanat: az egyre inkább éleződő

[83] Helyesen bírálja Hansen „stagnálási elméletét" *P. A. Baran:* The Political Economy of Growth. New York 1957. pp. 64—65.

ellentmondás a kapitalizmus termelési lehetőségei és a tömegek fogyasztásának korlátozott növekedése között. E séma nem veszi figyelembe olyan tényezők hatását, mint a termelési kapacitások kihasználatlansága és a krónikus munkanélküliség, amelyek egyfelől a növekvő értékesítési nehézségek következményei, másfelől pedig jelentős mértékben fokozzák e nehézségeket. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi tőke újratermelési feltételeinek helyes elemzése a jelenlegi viszonyok között csakis a kapitalizmus általános válságát jellemző folyamatok összességének alapján végezhető el.

Ami azokat a tényezőket illeti, amelyekre Hansen hivatkozik, el kell mondani, hogy ezek átmeneti, alárendelt és jelentős mértékben származékos jellegűek. Ez a megállapítás mindenekelőtt az Egyesült Államok szabad földterületeinek elfogyására vonatkozik, hiszen az már a múlt század végén bekövetkezett. Nyilvánvaló, hogy az ilyenféle tényekre való hivatkozás a legkevésbé sem járulhat hozzá olyan folyamatok megvilágításához, amelyek a mai kapitalizmusra jellemzők.

A lakosság szaporodásának csökkenését illetően meg kell jegyezni, hogy ez nem hat közvetlenül a fizetőképes kereslet általános terjedelmére. A fizetőképes kereslet általában a nemzeti jövedelem nagyságától, különösen pedig a munkásosztály és a dolgozó tömegek jövedelmétől függ, nem pedig a lakosság számától. Ezenkívül a lakosság számának a változása maga is az általános gazdasági helyzettől függő származékos tényező. Ez látható a Hansen által végzett számításokból is. Hansen kénytelen elismerni, hogy a lakosság növekedésének csökkenése az Egyesült Államokban már a XIX. század hetvenes éveiben kezdett mutatkozni. Megállapítja, hogy a lakosság növekedése a XX. század húszas éveiben mutatott jelentős csökkenést, mélypontját pedig a harmincas években érte el, amikor mindössze 0,7% volt.[84] (A háború utáni időszakban a konjunktúra átmeneti megjavulásával kapcsolatban a lakosság szaporodásának bizonyos fokozódása volt tapasztalható.) A lakosság növekedésének csökkenését a dolgozó tömegek és mindenekelőtt a munkásosztály elnyomorodásának fokozódása, a munkanélküliség növekedése, a gazda-

[84] *A. H. Hansen:* Some Notes on Tarborgh's „The Bogey of Maturity". „The Review of Economic Statistics", February 1946. p. 14.

sági ellentmondások kiéleződése okozza. Az a tényező, amelynek Hansen döntő szerepet tulajdonít, nem elsődleges oka a tőkés ciklus változásainak, hanem csupán függvénye e változásoknak.

A harmadik tényezővel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Hansen helytelenül általánosította az új befektetések szükségletének csökkenő tendenciáját, amely az Egyesült Államokban a két világháború közötti időszakban, különösen a harmincas években volt tapasztalható. Ennek a tendenciának átmeneti jellege volt. A háború utáni években a termelés számos ágazatában nagy technikai haladás mutatkozott, amely lehetővé teszi, hogy a technikai forradalom érlelődéséről beszéljünk. Az új technikai feladatok megoldásához a működő berendezések puszta korszerűsítése, amelynek jelentőségét annyira hangsúlyozta Hansen, nyilvánvalóan elégtelennek bizonyult. A háború után jelentősen emelkedett az új berendezések iránti kereslet. Ez ösztönzést adott a konjunktúra átmeneti megélénkülésére, a termelés kibővítésére.

A harmadik tényező vizsgálata különösen szemléletesen tárja fel Hansen magyarázatának hibás voltát. Hansen szerint e tényező érvényesülésének megszűnése elkerülhetetlenül a konjunktúra általános megjavulásához és a ciklust deformáló azon tendenciák leküzdéséhez vezet, amelyek oly világosan mutatkoztak meg a harmincas években. A valóságban a technikai forradalom kibontakozása azzal, hogy átmenetileg megjavítja a konjunktúrát, szükségszerűen jelentősen kiélezi az ellentmondást a kapitalizmus termelési lehetőségei és a tömegek fogyasztásának korlátozott növekedése között, vagyis még súlyosabb gazdasági válságokhoz, a tőkés ciklus még erősebb deformálódásához vezet.

Annak, hogy a polgári közgazdászok a ciklus deformálódását a „külső impulzusok" kimerülésével próbálják megmagyarázni, megvan a maga meghatározott értelme. Ez a felfogás lehetővé teszi annak a tételnek a hirdetését, hogy a mai kapitalizmus betegségeit meg lehet szüntetni új külső impulzusok létrehozása útján, elsősorban az állam gazdasági beavatkozásának fokozása és az állami befektetések növelése útján.

A stagnálási elméletnek két oldala van. Hangsúlyozza a kapitalizmus fejlődésének útjában álló nehézségek növekedését, de ugyanakkor azt igyekszik bebizonyítani, hogy e ne-

hézségek forrása nem a tőkés rendszerben, hanem külső tényezőkben rejlik, amelyeket az állam gazdasági beavatkozása útján fel lehet számolni. E második oldalt tartva szem előtt vitatkozik A. Sweezy, amerikai szerző azokkal, akik a stagnálási elméletet defetistának és pesszimistának tartják. A. Sweezy ezt az elméletet a társadalmi optimizmus kifejezőjének minősítette.[85]

Rendkívül jellemző, hogyan fejlődnek Hansennek, a stagnálási elmélet legkiválóbb képviselőjének nézetei. Az „Amerikai gazdaság" című, 1957-ben megjelent legújabb munkájában elragadtatottan értékeli az amerikai gazdaságot, s azt „magas foglalkoztatottságra" és szilárd pénzforgalomra épülő gazdaságnak nevezi. Az amerikai kapitalizmus legnyíltabb apologétái nyomán azt hangoztatja, hogy az elmúlt évtizedek során az Egyesült Államokban „gazdasági forradalom" zajlott le, hogy Amerikában megvalósult az úgynevezett „jóléti állam". Ezt az állítólagos gazdasági forradalmat a keynesi eszmék győzelmével hozza összefüggésbe. „Ily módon — írja — az elmúlt negyedszázadban lezajlott amerikai gazdasági forradalom laboratóriumi kísérlet, amelynek során az események menete mindenre kiterjedően ellenőrizte a keynesi diagnózist és a keynesi politikát."[86]

Hansen kijelentéseinek általános értelme az, hogy a kapitalizmus stagnálásának oka a megelőző fejlődés, amikor a „laissez faire" elvei uralkodtak és az állam gazdasági beavatkozása rendkívül korlátozott mértékű volt. Az Egyesült Államok mai gazdaságát Hansen úgy minősíti, mint „irányított gazdaságot", mint „vegyes állami-magángazdaságot, mely különös tekintettel van a társadalmi jólétre"[87]. Hansen szerint az e gazdaságra való áttérés segített leküzdeni a kapitalizmus stagnálását.

Még meg sem jelent Hansen könyve, amikor az Egyesült Államokban kitört a gazdasági válság, és megmutatta a gazdasági forradalom mítoszának illuzórikus voltát.

Hansen fejlődése abban a tekintetben figyelemre méltó, hogy segítséget nyújt a „stagnálási elmélet" rendeltetésének

---

[85] Lásd *A. Sweezy*, Secular Stagnation. „Postwar Economic Problems", ed. by *S. E. Harris*. New York—London, 1943, pp. 81—82.

[86] *A. H. Hansen:* The American Economy. p. 39.

[87] Ugyanott, 10. old.

feltárásához. Az, hogy a keynesisták elismerik a tőkés gazdaság létét fenyegető kellemetlen tényezőket és ellentmondásokat, nem változtathatja meg a polgári politikai gazdaságtan általános irányvonalát. A polgári politikai gazdaságtan lényegében továbbra is vulgáris és apologetikus. Továbbra is a tőke szolgálatában áll, és ellensége a dolgozók érdekeinek. Széles körben felhasználják a reakció ideológiai igazolására. Mindezek a meghatározások a keynesi elméletre is vonatkoznak.

Ebből nem az következik, hogy az összes keynesistákat reakciósoknak kell tekinteni. Egyes keynesisták a válságellenes politika fő eszközeiül a tömegek vásárlóképességének növelését, a reálbérek emelését, a lakásépítés fejlesztését, a lakosság jobb ellátását célzó, állami pénzből finanszírozott közmunkák (például új iskolák, kórházak stb. építése) megindítását javasolják. Az egyes legradikálisabb keynesisták válságellenes javaslataikat a monopóliumok profitjának korlátozására irányuló követelésekkel párosítják. Bár az efféle munkák olyan illúziókat táplálnak, hogy a kapitalizmus alapjai megreformálhatók, hogy a túltermelési válságok és a munkanélküliség a kapitalizmus keretei között megszüntethetők, a hasonló gyakorlati követelések mégis pozitív szerepet töltenek be a tömegek létérdekeiért vívott harcban. Az efféle munkák minden következetlenségük ellenére is a társadalom demokratikus rétegeinek a monopóliumok népellenes politikájával szemben tanúsított növekvő ellenállását tükrözik.

Helytelen volna azonban a keynesizmusnak ezt a baloldali változatát jobboldali vagy reakciós változatával azonos jelentőségűnek tekinti. Ilyen alapon a keynesizmus holmi politikailag semleges tanításnak tűnne, amelyet különféle politikai csoportosulások más és más módon magyarázhatnak és használhatnak. A valóságban a keynesizmus lényegét tekintve reakciós tanítás, célja a tőkés társadalom megmentése az állammonopolista kapitalizmus megerősítése és a munkásosztály életszínvonala elleni támadás útján. Keynes elméletének igazi örökösei és ortodox magyarázói azok a polgári közgazdászok, akik reakciós, militarista és munkásellenes következtetéseket vonnak le belőle. Ezek a közgazdászok hűek tanítójuk szelleméhez és betűihez egyaránt.

Keynes mindig megkülönböztetett gondot fordított a vállalkozók érdekeire. Ebben a vonatkozásban nagyon érdekesek azok a kritikai megjegyzései, amelyeket Roosevelt New Deal néven ismeretes és korántsem a kapitalisták megrövidítését célzó politikájával kapcsolatosan tett. Így a Roosevelttel folytatott levelezésében 1934-ben kifejezte azt az aggodalmát, hogy az Egyesült Államok elnökének intézkedései bizonyos mértékig megingathatják az üzleti körök bizalmát. A „New York Times"-ban közölt levélben Keynes rábeszélte az Egyesült Államok elnökét, magyarázza meg az üzletembereknek, hogy a legrosszabbon már túl vannak, hogy megnyugodhatnak és alkalmazkodhatnak az új helyzethez. Végül 1938-ban, a válság idején figyelmeztette Rooseveltet egyik levelében, hogy ne dühítse fel az üzletembereket.[88]

Keynesnek Roosevelttel folytatott levelezése szemléltető képet nyújt Keynes osztályarculatáról. Ő a tőke érdekeit nem csupán általánosságban és egészében védelmezte, hanem még a munkásosztálynak tett engedményeket is ellenezte. Nem véletlen, hogy gazdasági programjában a társadalmi reformok kérdése egészen jelentéktelen módon tükröződik, noha e reformok összeegyeztethetők a tőkés rendszerrel.

Az úgynevezett „baloldali keynesisták" a keynesizmus felettébb szabad és tág értelmezéséből indulnak ki, azonosítják a keynesizmust a munkanélküliség és a válság elleni harc bármely programjával. A polgári közgazdászok azonban ezt a harcot különböző módokon képzelik el. Egyesek (a polgári közgazdászok túlnyomó többsége) ezt a harcot a monopolprofit feltétlen emelésével kapcsolják össze, mások (akik a burzsoázia nem monopolizált részének hatását és részben a munkásosztály nyomását tükrözik) a monopóliumok profitjának korlátozására irányuló követeléssel. Keynesre e kérdés eldöntésének olyan iránya jellemző, amely nem esik egybe a „baloldali keynesisták" javaslataival.

A közgazdasági tanítások története ismer olyan eseteket, amikor egyes elméleteket olyan célok érdekében használtak fel, amelyek szöges ellentétben álltak az illető elmélet megalapítóinak céljaival. Így a korai angol szocializmus képviselői

[88] Keynesnek Roosevelthez intézett leveleinek részleteit idézi *S. E. Harris:* John Maynard Keynes — Economist and Policymaker, p. 71.

(Owen, W. Thompson és mások) igyekeztek a kapitalizmus bírálatára és a szocialista gazdaság fölényének igazolására felhasználni Ricardo tanításait, akit Marx úgy jellemzett, mint „a burzsoázia érdekeinek klasszikus képviselőjét (kifejezőjét), a proletariátus legsztoikusabb ellenfelét".[89]

Kétségtelen azonban, hogy ezek a kísérletek Ricardo elméletének helytelen felfogásán alapultak, és hogy Ricardo elméletéből (és különösen értékelméletéből) korántsem szocialista következtetések fakadtak.

Ennek analógiájára mondhatjuk, hogy mindenki, aki a keynesi elméletet a munkásosztály érdekei felé akarja fordítani, ezen elmélet olyan felfogására támaszkodik, amely kibékíthetetlen ellentmondásban van premisszáival és alapelveivel.

Így Keynes elméleti elemzésének egyik legfontosabb alaptétele az, hogy a foglalkoztatottság színvonalát olyan feltételeknek kell meghatározniuk, amelyek a legmagasabb profitot biztosítják a vállalkozóknak. „... a foglalkoztatottság színvonalát — írja — az összkereslet és az összkínálat függvényének metszéspontja határozza meg. A vállalkozók által remélt profit éppen e pontban lesz a legnagyobb."[90] „A vállalkozók a foglalkoztatottság terjedelmét olyan színvonalon igyekeznek majd megszilárdítani, amely mellett a költségtényezőket legjobban túlszárnyaló bevétel megszerzését remélik."[91] Ezekből a kijelentésekből az a következtetés vonható le, hogy Keynes a kapitalizmus reális feltételeiből indult ki, amelyek között a maximális profitért vívott harc döntő jelentőségű. E kijelentésekből azonban az is látható, hogy Keynes ezeket a feltételeket tartotta egyedül normálisaknak. Fel sem merült benne a kétség e feltételek jogosultságát illetően. Rendkívül távol állott a monopóliumok profitjának korlátozására irányuló követeléstől.

A keynesizmust jellemző reakciós tendenciák határozottan fejeződtek ki a második világháború után.

Ebben az időszakban fokozott mértékben használták fel a

---

[89] Marx — Weydemeyerhez 1852. márc. 5-én. *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 75. old.

[90] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money. p. 25.

[91] Ugyanott, 24—25. old.

keynesizmust a fegyverkezési hajszának és a nemzetgazdaság militarizálásának igazolására. Maga Keynes a pacifista tógáját öltötte magára, és taktikai okokból nem tartotta szükségesnek, hogy részletesen foglalkozzon a hadikiadások áldásos szerepével. Keynes fő munkájának csupán egyes helyein tör felszínre a háborúnak, mint a társadalmi kereslet növekedését ösztönző legfontosabb tényezőnek a gondolata. „A háború idejét kivéve (az első világháborúról van szó. — *I. B.*) — az utóbbi időben aligha volt részünk olyan erős fellendülésben, amely teljes foglalkoztatottsághoz vezetett."[92] A harmincas évek keynesistái előszeretettel reklámozták a közmunkákat mint a válságellenes intézkedések legkívánatosabb formáját. 1940-ben azonban Keynes kategorikus formában fogalmazta meg azt a korábban csupán célzásokban kifejezett következtetést, hogy csak a militarizálás és a háború tudja biztosítani a teljes foglalkoztatottságot. Megállapította, hogy „az egész utóbbi időszak beruházási kiadásai olyan színvonalon mozogtak, amely reménytelenül alacsony a problémák megoldásához... Úgy látszik a kapitalista demokrácia számára — a háborús viszonyok kivételével — politikailag lehetetlen a kiadások olyan színvonalon történő megszervezése, amely az ezt bizonyító (a teljes foglalkoztatottságról van szó — *I. B.*) nagy kísérletnek a megvalósításához szükséges."[93]

A háború utáni időszakban a keynesizmust, főleg az amerikai polgári közgazdászok kezdeményezésére, mindenekelőtt a fegyverkezési hajsza igazolásának szolgálatába állították. Az a keynesi elmélet, hogy a társadalmi keresletet az állami kiadások növelése útján mesterségesen ösztönözni kell, kapóra jött az amerikai imperializmus agresszív köreinek, amelyek a fő hangsúlyt éppen a hadikiadások „nemzetgazdasági" jelentőségére és a tőkés gazdaság belső ellentmondásai felszámolásának eszközéül szolgáló külső piacok meghódítására helyezték.

Egyes polgári szerzők azt hirdetik, hogy az állandóan militarizált gazdaság biztosíthatja az állandóan magas foglalkoz-

---

[92] Ugyanott, 322. old.

[93] „New Republic", July 29. 1940. Idézi *G. A. Steiner:* Government's Role in Economic Life. pp. 183—184.

tatottságot. Így például Hansen ezt írta: „A növekvő hadikiadások, amelyek ellen tudnak állni a tőkebefektetések esetleges csökkenésének, valóban a magas színvonalú foglalkoztatottság csaknem végtelen időszakát adhatják nekünk."[94] Az ilyenfajta kijelentések a háború apologétáinak malmára hajtják a vizet. C. E. Ayres, amerikai polgári közgazdász a következőket írta: „A háború szörnyű dolog. Ugyanakkor azonban a felvirágzás fő tényezője... Bármilyen háborús program megnöveli a fogyasztást, és — e program méreteivel arányosan — csökkenti a termelés és a fogyasztás közötti szakadékot az ország gazdaságában."[95] Másik művében Ayres nyíltan a kapitalizmus életét meghosszabbító tényezőnek minősítette a háborút. „A huszadik század háborúi — írta — a kapitalizmus haláltusájává válhatnak. A háború azonban azt is szolgálja, hogy meghosszabbítsa a haláltusát, mert a kapitalizmus nagy hiányosságát, az elégtelen fogyasztást a háború teljesen korrigálja... Korrigálja a kapitalizmus végzetes hiányosságát."[96] A polgári közgazdászok azonban elfeledkeznek egy „apróságról" — a háború ugyanakkor nagymértékben kiélezi a kapitalizmus ellentmondásait. Ha a háború — Ayres szavai szerint — a kapitalizmus haláltusájának meghosszabbítására hivatott, akkor egyben azt is elősegíti, hogy elszakadjon az imperializmus lánca a leggyengébb láncszemnél. Elősegíti, hogy mind újabb országok váljanak ki a kapitalista világból. Így az első világháború után Oroszország vált ki a tőkés világból, a második világháború után számos ázsiai és európai ország.

A militarizmus fokozott propagandájával szorosan összedik ki, hogy erősen hangsúlyozzák az állami kiadások szeredik ki, hogy erősen hangsúlyozzák az állami kiadások szerepét a teljes foglalkoztatottság programjaiban és a válságellenes tervezetekben. Maga Keynes „A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete" című munkájában a gazda-

---

[94] *A. H. Hansen:* Needed: A Cycle Policy. „Saving American Capitalism.", ed. by *S. E. Harris*, New York 1948. p. 219. A militarizált gazdaságnak mint a „teljes foglalkoztatottság" feltételének pozitív szerepét Hansen legutóbbi munkájában hangsúlyozza. (Lásd *A. Hansen:* The American Economy. p. 28.)

[95] *C. E. Ayres:* The Industrial Economy. Boston 1952. p. 178.

[96] *C. E. Ayres:* The Divine Right of Capital. Boston 1946. p. 43.

ságpolitikai intézkedésekről szólva döntő jelentőséget tulajdonított a magánberuházások számára kedvező feltételek megteremtésének. Az állami kiadásoknak, köztük az állami befektetéseknek alárendelt, jóllehet nagyon lényeges szerepet szánt. A háború után kezdődött el a költségvetési politika szerepének különösen erős hangsúlyozása. E nézetek lényegét igen világosan fejezte ki A. H. Hansen, a keynesizmus legtekintélyesebb amerikai képviselője: a „kompenzációs (vagyis a ciklikus ingadozásokhoz igazított) pénz- és adóprogramot" a mai társadalom „kormányszerkezetének (steering gear)" nevezte.[97] A „Keynes utáni közgazdaságtudomány" című, 1955-ben megjelent gyűjteményben olvashatjuk, hogy Keynes „A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete" című könyvében viszonylag kevés szó esik ugyan az adópolitikai intézkedésekről, mégis éppen ez a kérdés vonta magára leginkább a közgazdászok figyelmét. „Keynes elméletének legnagyobb érdeklődést keltő szempontja az az állítás volt, hogy a szilárd virágzás lényegében a kompenzációs kincstári, valamint pénz- és hitelpolitika segítségével érhető el."[98]

Az a hangsúly, amelyet a mai keynesisták az állami kiadásokra helyeznek, azt tükrözi, hogy az állammonopolista kapitalizmus megerősödött, s hogy a nemzeti jövedelemnek a költségvetés révén a monopóliumok javára való újraelosztása növekvő szerephez jutott.

* *
*

Keynes „A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete" (1936) című fő művének megjelenése óta több mint 20 év telt el. Ez idő alatt az úgynevezett „keynesi forradalom" lelkes értékelései mellett számos éles bírálat is érte Keynest. A keynesi közgazdasági elmélet egyes részei különböző sorsra jutottak. Számos tétele nem sokat volt forgalomban (például „a likviditás előnyben részesítéséről" szóló ta-

[97] Lásd *A. H. Hansen:* Monetary Theory and Fiscal Policy. New York 1949. p. 183.

[98] „Post-Keynesian Economics", ed. by *K. K. Kurihara*, London 1955. p. 163.

nítás) és még a Keyneshez közelálló közgazdászokban sem talált védelmezőkre. Ez azonban nem zárja ki egyes általános keynesi tételek széles körű elterjedését. A keynesi elmélet egyes tőkésországokban ösztönzést adott számos válságellenes intézkedés megvalósításához. Ezeket az elterjedt keynesi eszméket gyakran Keynesre való utalás nélkül, sőt más keynesi tételekkel folytatott vitában védelmezik. Gyakran más érvelést alkalmaznak ezeknek az eszméknek a védelmében. De bármilyen formában fejeződnek is ki ezek az eszmék, maga az a tény, hogy széltében-hosszában elterjedtek és hosszú időn át tartják magukat, arról tanúskodik, hogy a keynesizmus a mai polgári politikai gazdaságtan vezető irányzata.

A keynesizmus elterjedésének foka a polgári körök hangulatának, a mai kapitalizmus szilárdságára vonatkozó értékelésüknek, a gazdaságpolitika fontosabb kérdéseivel kapcsolatos álláspontjuknak sajátos mutatója. A keynesi elméletben irracionális és misztifikált formában tükröződnek a tőkés termelési mód gazdasági ellentmondásainak növekedése és az állammonopolista kapitalizmus fejlődésének tendenciái. Ez az elmélet nyíltan elismeri, hogy a kapitalizmust a gazdasági nehézségek növekedése miatt az összeomlás veszélye fenyegeti, és ennek megfelelően építi fel gazdasági programját.

E körülménnyel kapcsolatban érdeklődésre tart számot a keynesizmus második világháború utáni sorsának kérdése. A háború utáni időszakban, az ipari megélénkülés hatására a polgári irodalomban széles körben elterjedtek azok az optimista illúziók, hogy a kapitalizmusnak sikerült megteremtenie azt a mechanizmust, amely meg tudja előzni az 1929—1933-as típusú súlyos gazdasági válságok bekövetkezését. E konjunkturális jellegű illúziókkal szemben azonban a keynesizmus vált az Egyesült Államok és Anglia közgazdasági irodalmának legbefolyásosabb irányzatává. A mai polgári irodalomban az a keynesi eszme uralkodik, hogy az állam aktív támogatása nélkül a tőkés gazdaság nem tud normálisan működni.

Az, hogy a keynesizmus az ipari megélénkülés éveiben is uralkodó irányzat maradt a polgári irodalomban, újabb bizonyítéka a tőkés rendszer ingatagságának.

A háború után a polgári irodalomban erősen elterjedtek a gazdasági dinamikával foglalkozó munkák. Polgári szerzők (Harrod, Hicks, Domar, Rostow, Keirstead, Haavelmo stb.) számos műben igyekeznek feltárni a gazdasági fejlődést meghatározó fő tényezőket, kölcsönhatásuk formáit és eredményeit és így tovább. E munkák nagyrészt mindenesetre azok a részek, amelyek többet foglalkoznak elméleti kérdésekkel, a keynesi elmélet módosulatai. A gazdasági dinamika kérdéseiről író szerzők többségének gyakorlati javaslatai egybeesnek a keynesisták javaslataival.

Keynes — mint ismeretes — a statikus elméletből indult ki. Az úgynevezett kiinduló adatokat változatlanoknak és állandóknak tekintette. Ide sorolta a rendelkezésre álló munkaerő szakképzettségét és mennyiségét, a termelési eszközök mennyiségét és technikai színvonalát, a termelés szervezetét, a verseny fokát és a fogyasztók hajlamait és szokásait. Elvonatkoztatott a tőkés viszonyok között végbemenő mindenféle termelési, technikai, társadalmi és gazdasági változástól.

Sok polgári közgazdász tisztában van azzal, hogy azok a statikus premisszák, amelyekből Keynes kiindult, olyan nyilvánvaló ellentmondásban vannak a valósággal, hogy hamisságuk azonnal szembeötlik, és teljesen megfosztja minden meggyőző erejétől ezt az elméletet.

Ráadásul azt az elemzést, amely azon a premisszán nyugszik, hogy a technikai színvonal, a termelés koncentrációja és a társadalmi-gazdasági szerkezet változatlan, nehéz összeegyeztetni a mai polgári irodalomban oly divatos elméletekkel, például a „kapitalizmus átalakulásának" elméletével.

A polgári irodalomban tapasztalt divatos lelkesedés a gazdasági dinamika elméletei iránt bizonyos mértékig a konjunkturális változások következménye. A harmincas évekre jellemző súlyos válság és különösfajta depresszió viszonyai között a polgári közgazdászok fő figyelme arra összpontosult, hogyan biztosítható a gazdaság bizonyos stabilitása, hogyan előzhető meg, vagy legalábbis gyengíthető a gazdasági válság. Ipari fellendülés körülményei között a polgári államférfiaknak és közgazdászoknak elsősorban az okozott gondot, hogyan biztosítható a termelés töretlen növekedése, amelyet

válság szakíthat meg. Mindkét esetben a válság elleni harc jelentkezik. Ugyanaz a probléma azonban két különböző konkrét helyzetben különböző módon jelenik meg: egyik esetben a hangsúly azon van, hogy meg kell állítani a termelés csökkenését, a másik esetben viszont azon, hogyan nem szabad bekövetkeznie ennek a csökkenésnek.

Fellendülés idején a fejlődés ütemének kérdése, amelyet a gazdasági dinamika vizsgál, különösen nagy jelentőségűvé válik.

Az ütem problémájának előtérbe állítására igen jelentős hatást gyakorol a tőkés és a szocialista rendszer közötti harc és verseny. A polgári írásokban mind gyakrabban fújnak riadót a szocialista táborhoz tartozó országok ipari termelésének igen gyors ütemű növekedése miatt. Ez a gyors ütem szemléletes illusztrációja a szocialista rendszer felsőbbrendűségének. Innen ered a fokozódó érdeklődés a gazdasági dinamika kérdései iránt. Erre a körülményre mutat rá E. D. Domar. „E növekedés problémái iránti mai érdeklődés — írja — nem véletlen; egyrészt annak az elkésett nyugtalanságnak a következménye, hogy rendszerünkben lehetetlen teljes foglalkoztatottság növekedés nélkül; másrészt a növekedés kérdését létkérdéssé tevő mai nemzetközi konfliktus következménye."[99]

A gazdasági dinamika problémájával foglalkozó irodalom tanulmányozása két általános következtetést tesz lehetővé:

Először, az e kérdéssel foglalkozó szerzők között nagy véleménykülönbségek vannak. Minden szerző a maga módján értelmezi a gazdasági dinamikát. Ez ideig nem lehet a gazdasági dinamika általánosan elismert, de még széles körben elterjedt koncepciójáról sem beszélni.

Másodszor, a dinamika elemzésének elméleti kísérletei meglepően erőtlenek. Ez ideig a polgári szerzők semmi komolyat sem produkáltak ezen a téren (még a polgári politikai gazdaságtan szempontjából sem). A gazdasági dinamikával foglalkozó munkákat két fő csoportra lehet osztani.

Az első csoporthoz azok tartoznak, amelyekben olyan elméleti modellek felépítésére tesznek kísérletet, amelyek a gazdasági kategóriák, elsősorban a beruházások és a meg-

[99] *E. D. Domar:* Essays on the Theory of Economic Growth. p. 18.

takarítások közötti kapcsolatot világítják meg. E munkák alapjában véve Keynes elméletére támaszkodnak. Az említett kísérletek közül a legismertebb Harrodnak az a kísérlete, hogy a keynesi elméletet a hosszabb folyamatok vizsgálatára alkalmazza. Jelentős helyet töltenek be ebben a csoportban a stagnálási elméletet védelmező közgazdászok.

A második csoport elsősorban olyan szociológiai jellegű munkákat foglal magában, amelyek a társadalom gazdasági fejlődésére ható tényezők kérdését vizsgálják. Az ilyenfajta munkák illusztrálására W. W. Rostow „A gazdasági növekedés folyamata" című könyvét említhetjük meg. Ehhez a csoporthoz sorolhatók a legújabb technokratikus elméletek is, amelyek a technikai haladás szerepét hangsúlyozzák a társadalmi fejlődésben.

A legismertebb az első csoportba tartozó munkák közül R. F. Harrod könyve. Harrod három, a termelés kiterjesztésének méreteit meghatározó „fundamentális elemet" emel ki: 1) a munkaerő mennyiségét; 2) az egy főre jutó átlagos jövedelmet; 3) a rendelkezésre álló tőke mennyiségét.[100] A tőke mennyiségén itt az a termelési eszköz-alap értendő, amely a társadalom rendelkezésére áll. Az első és a harmadik tényező tehát a meglevő termelőerőket jellemzi. A második tényező a társadalom fogyasztásáról nyújt elképzelést. A fogyasztást a tőkés társadalom osztályszerkezetétől elszakítva vizsgálják. Ilyen értelmezésben azonban a fogyasztás csak a termelőerők színvonalától függ. Egészen természetes, hogy ilyen megközelítés esetén, amikor a kutató csak az egy főre jutó átlagos jövedelemmel operál, kiesik a látókörből az az ellentmondás, mely a tőkés termelés határtalan kiterjesztésének tendenciája és a dolgozó tömegek fogyasztásának korlátozott növekedése között van.

Világosan kifejeződik ennek a fontos ellentmondásnak az elhanyagolása abban a fejezetben, ahol Harrod a tőkebefektetések különféle növekedési ütemének kérdését tárgyalja.

E kérdésnek döntő jelentőséget tulajdonít. A tőkebefektetések növekedésének háromfajta rátáját különbözteti meg: a tényleges, a garantáló (warranted) és a természetes rátát. Garantáló rátán olyan rátát ért, amely biztosítja a termelés

[100] Lásd *R. F. Harrod*: Toward s a Dynamic Economics. p. 20.

egyenletes növekedését (a multiplikátor és az akcelerátor tényezők hatásának figyelembe vételével) és az összes termelési kapacitások teljes kihasználását. Természetes rátán olyan rátát ért, amely mellett a rendelkezésre álló munkaerő teljes felhasználását elérik. Ha a tényleges ráta túlszárnyalja a garantáló rátát, akkor hiány keletkezik beruházási javakban; ha a tényleges ráta alacsonyabb a garantálónál, akkor fölösleg fog mutatkozni beruházási javakban. A természetes rátának a garantáló ráta fölé emelkedése akkor is elkerülhetetlen munkanélküliséget jelent, ha a termelés egyenletesen növekszik.

Harrod minden figyelmét a tőkebefektetéseknek a fent említett három rátával kifejezett növekedése és a megtakarítások növekedése közötti viszony vizsgálatára összpontosítja. A tőkebefektetések különféle rátái a termelés növekedésének különböző szempontokból vizsgált anyagi-technikai szükségleteit fejezik ki, vagyis megmutatják, hogy a termelés növekedésének milyen üteme elégséges az összes berendezések vagy az összes munkaerők felhasználásához. A megtakarítás rátája azt mutatja meg, hogyan osztják el a tőkések az értéktöbbletet felhalmozási és fogyasztási részre. Harrod elemzéséből azonban kimaradt a legfontosabb probléma: hogyan hat a felhalmozás a munkásosztály fogyasztására. A munkások és tőkések közötti antagonisztikus viszonyok általában kívül esnek Harrod látókörén.

Nem meglepő, hogy a ciklikus válságok okainak kérdésére nem tud választ adni. Arra a következtetésre jut, hogy a G (a tőkebefektetések növekedésének tényleges rátája) és a Gw (a garantáló ráta) egybe nem esésére mindig van lehetőség, s azt a legkülönbözőbb véletlen okok idézik elő. „Még — általánosságban szólva — a termelés szilárd növekedésének viszonyai között sem feltételezhető, hogy a termelés minden összetevője azonos ütemben fejlődik. Ezért még az elképzelhető legideálisabb körülmények között is a G — idény jellegű vagy véletlen okok miatt — időről időre el fog térni a Gw-től."[101]

Az igaz, hogy a termelési anarchia viszonyai között mindig lehetnek az egyensúlyt nem tartósan és nem mélyen meg-

[101] *R. F. Harrod*: Economic Essay. p. 257.

sértő aránytalanságok a termelés egyes elemei között, a tőkés mechanizmus ilyenféle esetleges zavarai és a túltermelési válságok között azonban óriási elvi különbség van.

Harrod dinamikai elmélete nem nyújt alapot a válságok problémájának tudományos elemzéséhez, mert megkerüli a tőkés termelés legfontosabb ellentmondásait, és lényegében figyelmen kívül hagyja a tőkés társadalom osztályszerkezetét.

Ez az alapvető hiba jellemzi a gazdasági dinamika más elméleti sémáit is. Haavelmo, ismert ökonometrikus például a különböző országok és területek dinamikájának összehasonlító elemzéséről szólva rámutat arra, hogy ennél az elemzésnél elegendő négy mozzanatra szorítkozni: 1) a termelés volumenének mutatójára; 2) a lakosság számára; 3) a felhalmozott tőke mértékére; 4) a műveltség és a műszaki ismeretek elért színvonalára.[102] Haavelmo sémájában nemcsak a tőkés gazdaságra jellemző belső ellentmondásokat kerüli meg teljesen, hanem az egyes országok fejlődési üteme és színvonala közti különbségek megvilágításában nagyon lényeges szerepet játszó olyan mozzanatokat is, mint a kolonializmus, az imperialista háborúk, a militarizálás hatása stb. (Haavelmo elméletének bírálatát lásd a IX. fejezetben.)

A gazdasági dinamikával foglalkozó művek első csoportjába lehet sorolni azokat a munkákat is (elsősorban a svéd közgazdászokét), amelyek az úgynevezett „lag" problémáját boncolgatják.

A mai polgári közgazdászok rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítanak a dinamikai problémák vizsgálatában a „lag" fogalmának. Az angol „lag" szó a magyar „elkenés", „elmaradás" szónak felel meg. Azelőtt a polgári politikai gazdaságtanban az volt a hallgatólagos feltételezés, hogy a „gazdasági individuumok" tevékenységük során késedelem nélkül reagálnak az őket érintő gazdasági jellegű változásokra. Például a jövedelem nagyságának változása a fogyasztók valamelyik kategóriájában nyomban tükröződik a keresleten, a profit nagyságának változása nyomban megmutatkozik a beruházások méretein stb. A mai polgári közgazdászok többsége viszont hangsúlyozza, hogy a gazdaság szférájában je-

[102] Lásd *T. Haavelmo:* A Study in the Theory of Economic Evolution. Amsterdam 1956. p. 18.

lentkező különféle változások keletkezése és a tőkés termelés képviselőinek e változásokra való reakciói között meghatározott idő, „lag" telik el, amelynek során végbemegy az „alkalmazkodás" folyamata. Ez bonyolulttá teszi és elhúzza azt a folyamatot, melynek során a kínálat alkalmazkodik az egyes áruk iránt mutatkozó kereslet változásaihoz.

A mai polgári közgazdászok még egy mozzanatot hangsúlyoznak. Azelőtt az volt a vélemény, hogy a gazdasági cselekvést a profit mindenkori nagysága határozza meg. Úgy vélték, hogy a beruházások méreteit az ugyanazon időszakban szerzett profit nagysága határozza meg. Most viszont hangsúlyozzák, hogy a tőkés termelés képviselői tevékenységük programjának kidolgozása során nem annyira a dolgok tényleges állásából indulnak ki, mint inkább a jövőre vonatkozó értékeléseikből (anticipációikból). Ezek az értékelések erősen ingadozhatnak mindenféle irányban. Ez szintén bonyolulttá teszi a termelésnek a kereslethez való alkalmazkodását és ingataggá az egész gazdasági rendszert.

A polgári közgazdászok véleménye szerint a „lag" fogalmának és a jövőre vonatkozó anticipációknak ez a felhasználása bevitte a közgazdaságtudományba az „időtényezőt", lehetővé tette „dinamikussá" tételét a régi elméletekkel szemben, amelyek a „statika" és az egyensúly eszméire épültek.

A valóságban mindezek a mozzanatok — az anticipációk hatása meg az, hogy a tőkés termelés résztvevői nem azonnal alkalmazkodnak a konjunktúra változásához — csupán a termelés válságához vezető tőkés ellentmondások és aránytalanságok érlelődésével kapcsolatban válnak jelentőssé. A „lag" és a vállalkozók helytelen anticipációi oda vezetnek, hogy a termelés nagy ütemben tovább bővül, a rejtett túltermelés ellenére. Ez a válságot némileg elodázza, viszont még mélyebbé és tartósabbá teszi. A „lag" a társadalmi tőke újratermelésére ugyanolyan módon hat, mint a termelők és a fogyasztók közötti, sok tagból álló kereskedelmi közvetítő láncolat. Ha nagyon sok szemből áll a lánc, akkor a termelés növekedhet annak ellenére, hogy a kereskedelem utolsó láncszeménél már jelentkezik a túltermelés. „... önállósulása következtében (a kereskedelmi tőke — *I. B.*) bizonyos határokon belüli mozgása függetlenné válik az újratermelési folyamat szabta korlátoktól, s ezért ezt a folyamatot is arra készteti,

hogy áthágja saját korlátait. Belső függése, külső önállósága addig a pontig hajtják, ahol a belső összefüggés erőszakosan, válság révén áll újra helyre."[103]

A „lag" fogalma csak helyes elméleti premisszák és a társadalmi tőke újratermelésének alapos elemzése esetén használható, csak így van megismerő értéke. Így jár el a marxista politikai gazdaságtan. Ha nem is használ speciális terminológiát, ténylegesen a tőkés ciklus részletes elemzése során figyelembe veszi a „lag"-eket. Ha viszont a „lag"-ek fogalmát elszakítják a tőkés újratermelés ellentmondásainak és aránytalanságainak elemzésétől — mint ezt a gazdasági dinamikával foglalkozó polgári szerzők többsége teszi —, akkor e fogalom elveszti értelmét és jelentőségét. A technika mai fejlődése, különösen az új vállalatok építése területén, megkönnyíti és meggyorsítja a vállalatoknak a megváltozott konjunktúrához való alkalmazkodását. Az információs szolgálat fejlődése megóvhatja a vállalkozókat a helytelen anticipációktól. Általában, ha a „lag"-ek vagy a helytelen anticipációk csak technikai vagy pszichológiai jellegű okokkal lennének kapcsolatosak, akkor nem lenne lényeges jelentőségük, és könnyen megszüntethetők lennének.

A társadalmi és gazdasági ellentmondások figyelmen kívül hagyása elzárja az utat a mélyebb elemzés elől, még ott is, ahol a polgári közgazdászoknak sikerül valamilyen érdekes törvényszerűséget kitapintaniuk a kereslet és a kínálat mozgásával kapcsolatban. Ezt az úgynevezett „pókháló tétel" (cobweb theorem) példáján illusztrálhatjuk. Ennek az elméletnek az a lényege, hogy bizonyos körülmények között a kereslet és a kínálat közötti egyensúly nem áll helyre, sőt a gazdasági rendszer mindig jobban eltávolodik ettől az egyensúlyi állapottól. Tegyük fel, hogy valamilyen áru ára emelkedik. A kínálat erre a változásra nem reagál azonnal, hanem csak bizonyos idő múltán. Amikor a kínálat maximális lesz, az árak csökkennek, ez pedig oda vezet, hogy egy bizonyos idő múlva a kínálat minimális színvonalra kerül. Ez bizonyos idő után ismét áremelkedéshez és a kínálat növekedéséhez, majd újabb áreséshez vezet és így tovább. A kínálat és az árak pókhálóra emlékeztető cikcakkos vonalban mozognak.

[103] *Marx:* A tőke. III. köt. Szikra 1959. 345. old.

A „pókháló tétel" tehát azt hangsúlyozza, hogy számos áru piaci egyensúlya ingatag, mert a kínálat lassan reagál az árváltozásokra, és mert a kínálatnak az a tendenciája, hogy nagyobb mértékben változzon, mint azt az előbbi árszínvonal fenntartása szükségessé teszi. Ezért az árak mindig ellentétesen változnak: hol nőnek, hol esnek. A „pókháló tétel" szerzői ezt azzal hozzák összefüggésbe, hogy a keresleti görbe (vagyis az a görbe, amely azt mutatja, hogyan csökken valamely áru kereslete az árak emelkedésével), meredekebb, mint a kínálati görbe (vagyis az a görbe, amely azt mutatja, hogyan nő az illető áru kínálata az árak emelkedésével). A „pókháló tétel" közgazdasági értelme a következő: ha a keresleti görbe meredek, vagyis ha az árak emelkedésével a kereslet erősen csökken, akkor a megnövekedett termelés realizálódásához jelentős árcsökkenésre van szükség. A „pókháló tétel" olyan árukra érvényes, amelyeknek fogyasztására nagy ingatagság és erős ingadozások jellemzők az árváltozásokkal kapcsolatban. Ezek olyan áruk, amelyeknek keresletét nagy elaszticitás jellemzi. Ilyenek például bizonyos élelmiszerek, amelyek nem mindig hozzáférhetők a nagy tömegek számára, ruházat, bútor stb.[104]

A „pókháló tételt" alkalmazó polgári közgazdászok helyesen állapítják meg, hogy bizonyos áruk piaci egyensúlya és ára ingadozó, de visszariadnak azoknak a mélyebben rejlő okoknak a felderítésétől, amelyek e tény alapjául szolgálnak. E tény megvilágítása szempontjából döntő jelentőségű a tömegek számára csak alacsony árak esetén elérhető számos termék fogyasztásának ingatagsága. A fogyasztásnak ez az ingatagsága közvetlenül a tömegek proletár helyzetével függ össze. Közvetlen terméke a tőkés termelési módnak, amely nyomorúságos életszínvonalra kárhoztatja a dolgozó tömegeket.

A „pókháló tételt" csak a tőkés gazdaság sokoldalú elemzésével, a munkásosztály abszolút és relatív elnyomorodása törvényének okvetlen figyelembe vételével lehet a közgazdasági elméletben felhasználni.

---

[104] Nagyra értékeli ezt a tételt, mint olyat, amelyet felhasználhat a mezőgazdasági termékek árának tanulmányozásához *M. W. Lee* Economic Fluctuations (Homewood 1955.) című könyvében.

Meg kell jegyezni, hogy azokban a gazdasági dinamika problémáival foglalkozó munkákban is, amelyekben megemlítik a tőkés gazdaság ellentmondásainak egy részét, a szerzők, osztálykorlátaik miatt képtelenek helyes következtetést levonni a kapitalizmus fejlődésének törvényeiből. Példaként megemlíthetjük B. S. Keirstead, kanadai polgári közgazdász „A gazdasági változások elmélete" című könyvét. A szerző nagy figyelmet fordít a monopolizálás növekedésére és a gazdaságra gyakorolt hatására. Hangsúlyozza, hogy a „piacnak ez a korrupciója vagy a monopolizálás fokának megnövekedése rendkívül nagy jelentőségű, mert... egyenesen negatív hatást gyakorol az életszínvonalra, meggátolja azt, hogy mindenki élvezze a technikai haladás gyümölcseit; ... ez a fő oka azoknak a hatalmas fölöslegeknek vagy maradékoknak, amelyek a társadalmi osztalékok szétosztásakor képződnek, s éppen ezért olyan tőkefelhalmozáshoz vezet, amelyet nem lehet jövedelmezően befektetni a vásárlóképesség korlátozódása következtében."[105]

Keirstead megállapítja, hogy Marxnak nagy szerepe volt a gazdasági dinamika kérdéseinek kidolgozásában. „Karl Marx — írja — unikum a Smith és Schumpeter közötti időszak közgazdászainak sorában, mert fő célja, inkább a gazdasági fejlődés és a társadalmi változás elmélete volt, mint a piac statikus elemzése... Marx számára a változás és a fejlődés volt a korabeli kapitalizmus lényege, fő vonása, amelynek megértése feltétlenül szükséges, ha az ember saját sorsának gazdájává akar válni."[106] Keirstead azonban rögtön sietve elhatárolja magát Marxtól, és kijelenti, hogy a marxista tanításnak elsősorban azt a központi tételét kell elvetni, amely szerint a tőkés termelési módot elkerülhetetlenül felváltja a szocialista termelési mód.

A szerző lemond a marxista, vagyis az egyetlen helyes, tudományos elemzésről, és a kapitalizmus stagnálása elméletének álláspontjára helyezkedik. A stagnálásból kivezető utat a „vegyes gazdaság" — vagyis gyakorlatilag az állammonopolista kapitalizmus — fejlődésében látja. Keirstead kispolgári tervezetekkel hozakodik elő, ellenőriztetni akarja a mo-

[105] *B. S. Keirstead*: The Theory of Economic Change. pp. 180—181.
[106] Ugyanott, 85. old.

nopóliumokat, az árufölöslegek felhasználását és a tőkés ciklus menetét, vagyis a fokozott állami beavatkozás szükségességének megindokolására szolgáló egyik módszert alkalmazza. Azokban az időszakokban, amikor a válság veszélye különösen láthatóan rajzolódik ki, ennek az elméletnek a védelmezői azt hangsúlyozzák, hogy megfelelő szabályozó intézkedések segítségével a stagnálás megszüntethető. Az ipari megélénkülés időszakában ennek az elméletnek a hívei a másik oldalt domborítják ki: a stagnálást csak a szabályozó intézkedések segítségével sikerült megszüntetni.

A „stagnálási elmélet" mindkét esetben hibás.

* *
*

Keynes, noha kénytelen volt bizonyos módosításokat végrehajtani a hagyományos polgári közgazdasági elméleten, a polgári módszertan általános tudománytalan alapelveitől — a történelmietlenségtől, az idealizmustól, a pszichologizmustól, az antagonisztikus ellentmondások elkendőzésének tendenciájától, a munkásosztály kizsákmányolásának tagadásától stb. — nem tudott elszakadni.

A „stagnálási elmélet" vizsgálata megmutatja, hogy a polgári közgazdászok, még ha a gazdasági dinamika vizsgálata során bizonyos mértékig figyelembe veszik is a kapitalizmus gazdasági ellentmondásait, elemzésüket igyekeznek az apológia feladatainak szolgálatába állítani.

A gazdasági dinamikával foglalkozó munkák második csoportja a gazdasági fejlődésre ható tényezőket igyekszik feltárni. Eltérően az első típusú munkáktól, amelyekben rendkívül absztrakt megközelítés van túlsúlyban, a második típusú munkákat elsősorban empirikus irányzat jellemzi. E csoport egyes képviselői nyíltan fellépnek az absztrakt módszer politikai gazdaságtani alkalmazása ellen (például Fourastié).

A gazdasági dinamikával foglalkozó polgári munkákat a gazdasági folyamatok idealista felfogása jellemzi. E munkákban axiómaként vert gyökeret az a tétel, amely a lélektani tényezők döntő szerepét hirdeti, s amely e tényezőket olyan önmagukban is megálló erőknek tekinti, amelyek a gazdasági körülményektől függetlenül hatnak és történelemfeletti jellegűek. Ilyen felfogás mellett a tőkés termelés sajátos moz-

gató erői eltűnnek, és a gazdasági fejlődés objektív törvényeinek problémája gyakorlatilag lekerül a napirendről.

Egyes polgári szerzők annak az állításáig is elmennek, hogy a gazdasági fejlődésben nem gazdasági erők viszik a döntő szerepet. Tipikus a polgári szerzők körében „A gazdasági növekedés folyamata" című könyv szerzőjének, W. W. Rostownak az álláspontja. „E könyv központi gondolata az — írja Rostow —, hogy a növekedés ütemét és a munka, valamint a tőke termelékenységét meghatározó gazdasági döntéseket nem szabad úgy tekinteni, mint az emberi lét kizárólag gazdasági motívumai okozta tevékenység eredményeit. A gazdasági tevékenységet ama bonyolult folyamat eredményének tekintem, melynek során az anyagi fejlődés más emberi célokhoz alkalmazkodik (balancing). A történelem és a mai események igazolják, hogy a gazdasági haladást előidéző tevékenységet nem kell gazdasági céloknak motiválniuk."[107]

A gazdasági fejlődést Rostow szerint az embernek a társadalmi rendszertől függetlenül megnyilvánuló hajlamai határozzák meg. Rostow hat ilyen hajlamról ír: 1) a tudomány fejlesztése; 2) a tudománynak a gazdasági célokra való felhasználása; 3) az újítások elterjesztése; 4) az anyagi haladás; 5) a fogyasztás; 6) a gyermekek nevelése.

A különféle hajlamok jellemzése során Rostow a következő furcsa következtetésre jut: „A hajlamok azt tükrözik, hogy mennyire térnek el a társadalom igazi gazdasági döntései azoktól a döntésektől, amelyeket akkor hoztak volna, ha csupán »gazdasági« motívumok hatottak volna."[108]

Végeredményben Rostow a gazdasági tényezők döntő szerepétől „emancipált" gazdasági fejlődés nagyon eredeti képét rajzolja meg. Nem nehéz meggyőződni arról, hogy az ilyen vizsgálat lehetetlenné teszi a bármilyen feltételek között végbemenő gazdasági fejlődés megismerését. Tulajdonképpen mennyivel viszi előre a tudományt az, aki olyan absztrakt hajlamokra hivatkozik, mint az anyagi haladásra való törekvés vagy a fogyasztásra való hajlam? Nem kerül nagy fáradságba bebizonyítani, hogy a szerző alkalmatlan eszközökhöz folyamodik, amikor az anyagi erőforrások ki-

[107] *W. W. Rostow*: The Process of Economic Growth. p. 11.
[108] Ugyanott, 35. old.

használásának mértékét és a beruházások mértékét az anyagi haladásra és a fogyasztásra való hajlam kölcsönhatása alapján próbálja meghatározni.

Rostow dinamikus sémájából hiányzik egy fontos és döntő láncszem: a tőkés termelési viszonyok. Hiányzik a tőkés termelés és fogyasztás osztályszerkezete is. Rostow „függetlenítette magát" az osztályoktól, de ezzel „függetlenítette magát" azoktól a sajátos ellentmondásoktól is, amelyekben a tőkés gazdaság fejlődik. Az ilyen mesterségesen konstruált „dinamika" természetesen nagyon távol áll a tőkés társadalom valóságos gazdasági dinamikájától.

Rostow e kérdésben nem áll egyedül, csak talán másoknál világosabban tükrözte a gazdasági dinamika polgári elméletének legfontosabb jellemző vonását: azt a törekvését, hogy elleplezze a kapitalizmus társadalmi és gazdasági ellentmondásainak kiéleződését. A dinamika abban a formában, amelyben a polgári elméleti elképzelésekben szerepel, nem más, mint dinamika mínusz a munkásosztály elnyomorodása, mínusz az értéktöbblet termelési és realizálási feltételei közötti ellentmondás, mínusz a tőkés monopóliumok fokozódó nyomása, mínusz az imperialista tendenciák és a militarizmus növekedése; nem más, mint a tőkés fejlődésnek a „népi kapitalizmus" elmélete szellemében megszépített idealizált sémája.

Világosan illusztrálják a gazdasági dinamika polgári elméleteinek hibás voltát a kapitalizmus „átalakulását" hirdető elméletek különféle változatai, amelyek a mai kapitalizmus fejlődését teljesen ferde és durván apologetikus fényben tüntetik fel. (Lásd a II. fejezet 1. pontját.)

Nem meglepő, hogy W. J. Baumol, amerikai közgazdász, aki áttekintő munkát írt a gazdasági dinamika elméleteiről, Marx bűnéül rója fel, hogy megalapozta a munkásosztály elnyomorodásának tanát és rámutatott a tőke fokozódó koncentrációjának társadalmi következményeire.[109]

Különleges helyet foglal el a gazdasági dinamika változatai között a technokratikus elmélet, amely azt hangsúlyozza hogy a technikai haladásnak döntő hatása van a társadalmi

[109] Lásd *W. J. Baumol:* Economic Dynamics. An Introduction. New York 1952. p. 32.

fejlődésre. E koncepció legfontosabb sajátossága az, hogy a technikai fejlődést a társadalmi és gazdasági rendszertől, az uralkodó tulajdonviszonyoktól elszakítva, független folyamatnak tekinti.

A technokratikus változatot a legkidolgozottabb formában J. Fourastié fejtette ki. Művei — „A XX. század nagy reménye" és „A gépek és a jólét" — nagy port vertek föl, és felkeltették a francia közvélemény figyelmét.

Fourastié minden művén vörös fonalként húzódik végig egy vezéreszme: tekintet nélkül a társadalmi viszonyokra, minden a technikától függ, a technika minden társadalmi átalakulás forrása, többek közt az összes dolgozók életszínvonal-emelkedésének döntő feltétele. „A technikai haladás — jelenti ki Fourastié kategorikusan — korunk gazdasági fejlődésének meghatározó tényezője."[110] „Ma bátran írhatjuk — mondja másutt —, hogy a munka termelékenysége korunk gazdasági fejlődésének változó (variable) hajtóereje. A munka termelékenysége az életszínvonal megjavításának nem csupán *egyik tényezője,* hanem *túlsúlyban levő, uralkodó tényező,* mert ez határozza meg a többi tényezők nagy részét: a járadékot, a profitot, a tőke értékét és elsajátítását, a földrajzi szerkezetet, a szakmai szerkezetet, a munkabéreket és a munkabérek hierarchiáját, a szociális szerkezetet és a szociális hatásokat..."[111]

A technika — mint ismeretes — a termelőerők egyik igen fontos eleme, szerves kapcsolatban van a meghatározott termelési viszonyokkal. A termelőerők és a termelési viszonyok a társadalmi termelés egy-egy oldala. A két oldal között szoros kapcsolat van. E kapcsolat figyelembe vétele nélkül nem lehet megérteni a technikai haladást sem.

A termelési viszonyok rendszere határozza meg a technikai fejlődés lehetőségeit — ezek a lehetőségek termelési módok szerint különbözők. Az emberiség történelme számos példával szolgál erre az általános tételre. Csak össze kell hasonlítani a hűbéri és a polgári társadalmat, s máris látjuk, hogy a tőkés termelési viszonyokra való áttérés mennyire

---

[110] *J. Fourastié:* Le grand espoir du XXe siècle. Progrès technique. Progrès économique. Progrès social. Paris 1949. p. 71.

[111] *J. Fourastié:* Machinisme et bien-être. Paris 1951. p. 238.

kibővítette a technikai haladás kereteit. A szocialista gazdaság pedig összehasonlíthatatlanul tágabb lehetőségeket nyújt a technika fejlődésére, mint a tőkés gazdaság.

A termelési viszonyok rendszere eleve meghatározza a technikai haladás szociális következményeit, a különféle osztályok helyzetére, a szociális ellentmondásokra gyakorolt hatását, a gazdasági ciklusok megjelenésének lehetőségét stb. Marx a „Tőkében" teljes részletességgel kimutatta, hogy a technikai haladás a kapitalizmus viszonyai között a munkásosztály abszolút és relatív elnyomorodására, a tőkésosztály meggazdagodására, a tőkés társadalom alapvető ellentmondásának kiéleződésére vezet. Egészen más módon jelentkeznek a technikai haladás következményei a szocialista gazdaságban; ott teljesen a dolgozók javát szolgálják.

Fourastié módszerének az a lényege, hogy a technikai haladás vizsgálata során teljesen elvonatkoztat azoktól a társadalmi körülményektől, amelyek között ez a haladás végbemegy. Azt, hogy Fourastié mennyire figyelmen kívül hagyja a társadalmi viszonyok szerepét, megítélhetjük a következő kijelentéséből: „A valóságban azt mondhatjuk, hogy a technikai haladás gazdasági haladást idéz elő, nem annyira a politikai és gazdasági rendszer révén, mint inkább ellenére."[112] Fourastié álláspontja szerint immanens technikai tendenciák vannak, s ezek az illető társadalomban uralkodó termelési viszonyoktól függetlenül hatnak. A technikai törvényszerűségek szempontjából közömbös a társadalom gazdasági szerkezete — ehhez a következtetéshez vezetnek Fourastié összes fejtegetései. „A technikai haladás — jelenti ki — *a gazdasági élet lényegi determinizmusa* (déterminisme essentiel), amely egyformán jól megvalósul mind a liberális, mind a dirigista, mind a tőkés, mind pedig a kollektivista rendszerben."[113]

A Fourastié által védelmezett módszer nagyon előnyös a tőkésosztálynak, mert lehetővé teszi ama tétel megalapozását, hogy a technikai haladás és a munka termelékenységének növekedése bármilyen körülmények között, bármilyen társadalmi és gazdasági rendszer mellett az illető ország egész la-

[112] Ugyanott, 240. old.
[113] Ugyanott, 139. old.

kosságának javát szolgálja. Fourastié gondolatmenete a következő: a munka termelékenységének növekedése elősegíti a termelés emelkedését, a termelés emelkedése pedig lehetővé teszi a fogyasztás és az életszínvonal ennek megfelelő növekedését. A Fourastié által a közgazdaságtudományban végrehajtott „fordulat" lényege ennek az elvont lehetőségnek az azonosítása a valósággal. „A nép életszínvonala — állapítja meg — nem más, mint az egy főre jutó átlagos termelés."[114] Ez a megfogalmazás már eleve lehetetlenné teszi annak a kérdésnek a feltevését, hogy vajon a megnövekedett termelés eredményeit nem sajátíthatja-e el egy jelentéktelen létszámú vezető réteg, és nem mellőzhetik-e a lakosság zömét a társadalom megnövekedett gazdagságának elosztásakor.

A valóságban az „egy főre jutó átlagos termelés" korántsem esik okvetlenül egybe a „nép életszínvonalával". Tegyük fel, hogy egy társadalomban 100 személynek egyenként 1000, 2 személynek egyenként 100 000 frank a jövedelme. Az egy főre jutó átlagos jövedelem kb. 2940, de a nép jövedelmi színvonalára jellemző összeg nem haladja meg az 1000 frankot. Ha az említett 2 személy jövedelme 100 000-ről 120 000-re emelkedik, a 100 személy jövedelme pedig 1000-ről 900-ra csökken, akkor az átlagos jövedelem emelkedik (3530-ra), de a nép jövedelmi színvonalára jellemző összeg csökken (900-ra). A társadalom jövedelmének egészében — az osztályszerkezetnek és a jövedelem differenciáltságának figyelmen kívül hagyásával — vett növekedése nem zárja ki az egy dolgozóra jutó jövedelem csökkenését.

A Fourastié által javasolt módszer nem eredeti. A proletariátus gazdasági harcával ellenségesen szemben állóknak már régóta kedvenc érvük, hogy a munkabér színvonalát csak a nemzeti termék nagysága határozza meg e terméknek az egyes osztályok közötti elosztásától függetlenül. Marx alaposan megbírálta ezt a tételt „Bér, ár és haszon" című művében Westonnak, a múlt század hatvanas éveiben uralkodó trade-unionizmus angol ideológusának példáján. „Weston polgártárs azzal tette elméletét szemléltetővé, hogy elbeszélte önöknek, hogy ha egy levesestálban bizonyos mennyiségű le-

[114] Ugyanott, 115. old.

ves van, amelyet bizonyos számú egyénnek kell megennie, úgy a kanalak nagyságának növelése nem fogja a leves mennyiségét növelni... Weston polgártárs a maga részéről megfeledkezett arról, hogy a levesestálban, amelyből a munkások esznek, benne van a nemzeti munka egész terméke, és hogy nem a levesestál kicsisége, sem pedig tartalmának csekély volta akadályozza meg a munkásokat abban, hogy többet vegyenek belőle, hanem egyesegyedül az, hogy kanaluk kicsiny."[115]

Ha a nemzeti termék és az újonnan létrehozott érték nagysága változatlan, a munkásosztály a tőkésosztálynak jutó rész csökkentése útján szerezhet magának nagyobb részt ebből a termékből. Ugyanúgy lehetséges (és ez a legvalószínűbb eset), hogy a nemzeti termék növekedése ellenére a munkás a régi munkabért kapja, mert az újonnan létrehozott érték egész növekményét a tőkésosztály sajátítja el. A tőkés társadalomban nincs és nem is lehet közvetlen kapcsolat a termelés kibővítése és a termelékenység növekedése, illetőleg a termelés kibővítése és a munkabérek színvonala között, minthogy a munkásosztály nem gazdája a termelési eszközöknek és a termelési folyamatnak. Bizonyos esetekben a munkásosztálynak sikerül megszereznie a megnövekedett nemzeti termék egy részét, de csak elkeseredett osztályharc s a munkások gazdasági vívmányait maximálisan csökkenteni és korlátozni törekvő tőkések szívós ellenállásának leküzdése útján. E harcban a tőkések, a helyzet urai, maradnak fölényben. A munkabér rendszerint még kedvező körülmények között sem emelkedik a munkaerő értékének színvonala fölé.

Híven a „technicizmus" módszeréhez, Fourastié valóban az abszurditás határáig megy el, amikor kijelenti, hogy a technikai haladás automatikusan a kapitalizmus megsemmisüléséhez és a szocializmus kialakulásához vezet. „A kapitalizmus a technikai haladás következtében teljesen megsemmisül"[116] — nyilatkoztatja ki. „A technikai haladás — mondja másutt — szocializmust szül."[117]

---

[115] *Marx—Engels:* Válogatott Művek. I. köt. Szikra 1949. 378—379 old.

[116] *J. Fourastié:* Le grand espoir du XXe siècle. p. 219.

[117] *J. Fourastié:* Machinisme et bien-être. p. 147.

Fourastié azt a valóban szenzációs felfedezést teszi, hogy a technikai haladás fokozatosan, automatikusan aláássa a magántulajdon alapjait. Demagóg fogásaira jellemző a következő kijelentés: „A technikai haladás megfosztja a tulajdonost termelő javaitól az elsődleges és a másodlagos termelésben. A *tulajdon* hatalma, amely a római jog legrégebbi korától keletkeződik, a hanyatlás tendenciáját mutatja. A »kollektivista« Oroszországban a helyzet olyan tendenciát mutat, mely távolabbi perspektívában egybeesik a »kapitalista« Egyesült Államok tendenciájával."[118] (Jellemző, hogy a „kollektivista" és „kapitalista" szavakat a szerző gúnyosan idézőjelbe teszi.)

Fourastié, hogy ezt a valóságnak nyilvánvalóan ellentmondó tételt megerősítse, különféle polgári elméleteket mozgósít.

Ricardo különbözeti járadék elméletére hivatkozva azt a következtetést vonja le, hogy a mezőgazdasági munka termelékenységének növekedésével a rosszabb földterületek művelését fokozatosan megszüntetik, ennek megfelelően csökkennek a gabonaárak, csökken az egyes földterületek által szolgáltatott járadék nagysága és a földterületek ára. Így bizonyítja Fourastié a nagy földbirtokosok automatikus kisajátítását. Ez az érvelés egyes (a mezőgazdasági munka termelékenységének növekedésével kapcsolatos) tendenciák túlbecsülésén és számos lényeges mozzanat teljes figyelmen kívül hagyásán alapszik. Ilyen mozzanatok: *a)* a kapitalizmusnak a mezőgazdaság fejlődését gátló speciális ellentmondásai; *b)* a földtulajdon monopóliuma, amely a különbözeti járadékon kívül létező abszolút járadék képződéséhez vezet; *c)* az egyazon földterületen eszközölt tőkebefektetéseknek a II. számú különbözeti földjáradék létrejöttével kapcsolatos növekedése, mely — mint Marx kimutatta — növekedhet csökkenő gabonaárak mellett is. A tények azt bizonyítják, hogy az Egyesült Államokban és más tőkésországokban a földjáradék nem mutat csökkenő tendenciát, noha a mezőgazdasági technika az utóbbi időben elég gyorsan fejlődött.

Éppen ilyen képtelen Fourastiénak az a kísérlete is, hogy kimutassa a vállalkozói haszon csökkenésének, sőt eltűnésé-

[118] *J. Fourastié*· Le grand espoir du XXe siècle. p. 128.

nek tendenciáját. Fourastié abból a marxista irodalomban már régen megbírált elméletből indul ki, amely szerint vállalkozói haszonhoz csak az a tőkés jut, aki az általánosnál fejlettebb termelési modszereket alkalmaz. A vállalkozói haszon így azonossá válik az extraprofittal, mely az élenjáró vállalatok alacsonyabb termelési költségeivel függ össze. Fourastié arra hivatkozik, hogy a technikai haladás meggyorsítja az elmaradó vállalatoknak az élenjárókhoz való felzárkózását, és kiegyenlíti a termelési költségek színvonalában mutatkozó különbségeket. A valóságban a vállalkozói haszon egyáltalán nincs kapcsolatban a termelési költségekben mutatkozó különbségekkel. A vállalkozók hasznot húznak minden vállalatnál, akár élenjáró, akár elmaradó a vállalat, akár halad, akár egy helyben topog a technika.

A kapitalizmus jelenlegi fejlődése semmi olyan anyagot nem szolgáltat, amely alapot adna annak állítására, hogy általában a profit, és különösen a (tőkés profit legnagyobb részét képező) vállalkozói profit csökkenő tendenciát mutat. Ellenkezőleg, a legtöbb tőkésország statisztikája azt mutatja, hogy a tőkés profit a második világháború után példátlanul magas színvonalat ért el. A gazdag tulajdonosok kisajátítása helyett a vezető imperialista országokban a nemzeti jövedelem újraelosztásának fokozott ütemű folyamata megy végbe, s ez az újraelosztás az állami költségvetésen keresztül történik, és a nagy monopóliumok javát szolgálja.

Nyilvánvalóan ellentmond a valóságnak Fourastiénak az az állítása is, hogy a mai kapitalizmusra az állótőke elértéktelenedésének tendenciája jellemző. Fourastié indíttatva érezte magát, hogy speciális magyarázatot adjon arra, miért nem részesült még általános elismerésben ez a nagy igazság. Kiderül, hogy mindez azért van, mert az emberek általában a tőke abszolút nagyságára fordítják figyelmüket. Fourastié nem tagadhatja azt a vitathatatlan tényt, hogy a tőke abszolút nagysága nő. Mi marad akkor a tőke elértéktelenedésének agyonreklámozott tételéből? Fourastié nyilvánvalóan csődbe jutott tételének mentése céljából arra hivatkozik, hogy a tőke viszonylagos (azaz a munkabérhez viszonyított) elértéktelenedése megy végbe. A tőke elértéktelenedésének elméletét Fourastié a tőke szerves összetétele csökkenésének még képtelenebb elméletével cseréli fel.

Még Marx állapította meg, hogy a technikai fejlődést, amely szükségképpen együtt jár a tőke technikai összetételének emelkedésével (ez a tény annyira vitán felül áll, hogy még a polgári közgazdászok sem tagadják), a tőke szerves összetételének emelkedése kíséri. Azóta nem történt semmi olyan változás, amely alapot adna e tétel elvetésére.

Fourastié arra hivatkozik, hogy a berendezés-elemek (például egy lóerő) árának az órabérhez viszonyított aránya csökkent. Ez tény, és azzal magyarázható, hogy a munka termelékenysége a berendezések termelésének területén erősen megnövekedett, s ennek következtében a berendezések egyes elemeinek (például egy kilowatt, egy lóerő) ára esett. A magas profitokra törő monopóliumok politikája visszatartja ezt az áresést, de nem tudja teljesen közömbösíteni ezt a folyamatot. Azokban az ágazatokban, amelyek a közszükségleti cikkeket termelik, lassabban fejlődik a munka termelékenysége, márpedig a munkaerő értékét és árát a közszükségleti cikkek értéke határozza meg. Az egyes ágazatokban elért technikai fejlődés színvonalának különbözősége magyarázza a fent említett tényt, amelyre Fourastié hivatkozik. De ebből sehogyan sem következik az, hogy az egy munkásra jutó állandó tőke értéke csökken. A helyzet az, hogy a technikai fejlődéssel párhuzamosan nő az egy munkásra jutó kapacitás. E folyamat méretei túlszárnyalják a berendezések egyes elemeinek árcsökkenését. Ennek következtében a berendezések egy munkásra jutó értéke emelkedik. Colin Clark számításai szerint az Egyesült Államok önálló keresettel rendelkező lakosságának egy tagjára jutó állótőke értéke az 1899. évi 291 dollárról 1919-ben 380, 1939-ben 650 dollárra emelkedett.[119] Az európai országok statisztikai adatai szerint az egy munkásra jutó állótőke értéke emelkedett. A tőke értékösszetételének (az állandó tőke értékének és a változó tőke értékének viszonya) szintén emelkednie kell a reálbérek csökkenése következtében.

Fourastié a polgári politikai gazdaságtan hagyományait követve nemcsak tagadja ezt a tényt, hanem olyan következte-

[119] Idézi *Ch. Bettelheim:* La classe owrière et le progrès technique en régime capitaliste: Paupérisation relative ou „dépérissement" du capitalisme? „Cahiers Internationaux", 1954. No. 1. p. 51.

tésre is próbál alapot teremteni, hogy csökken a tőke szerves összetétele, felhasználva e célra a munkások mértéktelen igényeiről, a rendkívül magas munkabérekről, a szakszervezetek óriási hatalmáról stb. terjesztett burzsoá legendát. Bármennyire elterjedt is ez a legenda a polgári sajtóban, ettől még nem válik igazabbá. A munkások súlyos helyzetét mutató gyakorlat szétfoszlatja ezt a legendát, és teljesen szétzúzza azt az ezzel szorosan összefüggő „elméletet", mely szerint a tőke szerves összetétele csökken.

A MAI NEOLIBERALIZMUS

1. A RÉGI LIBERALIZMUS

A mai polgári politikai gazdaságtan válsága az „irányított kapitalizmus" híveinek munkáiban fejeződik ki a legvilágosabban, nem maradhatott rejtve azonban a mai polgári politikai gazdaságtan más irányzataiban sem. A válság bizonyos fejlődést idézett elő a liberális áramlatban azzal, hogy külön irányzatot hozott létre: az úgynevezett neoliberalizmust.

A neoliberális irányzat hívei általában megőrizték a régi vulgáris politikai gazdaságtan apparátusát. Beérik azokkal az elméleti konstrukciókkal, amelyeket az osztrák, a lausanne-i meg a cambridge-i iskolák és a múlt század végén színre lépett más irányzatok teremtettek. Ezen irányzatokat követve a neoliberálisok dicsőítik a tőkés versenyt, hangsúlyozzák, hogy mechanizmusa automatikusan biztosítja a termelőerők fejlődéséhez szükséges legjobb feltételeket. Egyes mai liberálisok még ragaszkodnak J. B. Say szemmel láthatóan csődbe jutott realizálási elméletéhez. Így J. Rueff, ismert francia polgári közgazdász védelmébe veszi ezt az elméletet és a belőle fakadó összes következtetéseket. „Minthogy van meghatározott termék — jelenti ki megfellebbezhetetlenül — semmi ok sincs a nyugtalanságra ama vásárlóképességet illetően, amely ezt a terméket felszívja, és semmi ok sincs olyan törekvésre, amely e vásárlóképesség megfelelő politikával való megteremtésére irányul."[1] Ha az állam nem avatkozik be az áralakulás folyamatába — jelenti ki —, bármilyen is a

[1] *J. Rueff*: L'ordre social. Paris 1945. p. 145.

termés, a termelő mindig el tudja adni; bármilyen hosszú is a munkanap, sohasem lesz állandó munkanélküliség. Say realizálási elméletének feltétlen híve L. Mises is. Egy Mises-szel foglalkozó gyűjteményben H. Peterson „A szabadságról és a szabad vállalkozásról" címmel speciális cikket írt a hírhedt „Say-törvény" védelmében.

De bárhogyan próbálkoznak is a liberalizmus hívei megőrizni régi álláspontjukat, kénytelenek lényeges változtatásokat eszközölni elméleti rendszereiken. A helyzet az, hogy azok a hagyományos polgári elméletek, amelyekből a liberálisok kiindulnak, meghatározott gazdaságpolitikai következtetésekkel függnek össze. A kereslet és kínálat spontán játékának dicsőítése szerves kapcsolatban van a „laissez faire" politika védelmével. Ilyen következtetéseket vontak le, többek közt, az osztrák iskola régi képviselői. Ezek a következtetések azonban nem felelnek meg a mai gazdasági helyzetnek és a tőkésosztály érdekeinek. A tőkésországok mai gazdasági helyzetét az állam egyre nagyobb fokú gazdasági beavatkozása jellemzi. A polgári közgazdászok nem tudnak egyszerűen elmenni ezek mellett az állammonopolista kapitalizmus fejlődésével összefüggő tények mellett. Ahogyan W. Weber, német polgári közgazdász írja, most „általános vélemény (communis opinio) . . ., hogy alapjában véve nem azon kell vitázni, kell-e állami beavatkozás vagy sem, hanem kizárólag azon, hogy milyen területen, milyen formában és milyen terjedelemben célszerű ezt megvalósítani."[2]

E tények láttán a mai liberálisok bizonyos új elméleti érveket keresnek az állam erősödő gazdasági beavatkozása számára. Valamiképpen meg kell oldaniuk azt az ellentmondást, mely elméleti kiinduló pozícióik és a gazdaságpolitika területére vonatkozó gyakorlati javaslataik között van.

Ugyanakkor a mai liberálisok számára mind nehezebb a XIX. század közgazdászait jellemző optimizmus védelmezése Az 1929—1933-as válság után nem lehet egyszerűen elhessegetni a túltermelési válságok problémáját. Nem véletlen, hogy sok mai liberális engedményekre kényszerült a keynesistákkal szemben a válságellenes politika kérdéseiben.

---

[2] *W. Weber*· Wirtschaftswissenschaft von heute. Überblick uber moderne ökonomische Forschungen. Wien 1953. S. 145.

Ezek az okok a liberális irányzat bizonyos átszervezéséhez vezettek. A mai neoliberálisok jelentősen eltérnek a múlt században uralkodó régi liberalizmus védelmezőitől. Ahogyan E. James rámutat, „ha Bastiat vagy Dunoyer feltámadnának sírjukból, akkor valószínűleg renegátoknak bélyegeznék mindazokat a szerzőket, akik lehetségesnek tartják az állami beavatkozást a verseny »szervezése« vagy a profit jobb elosztása céljából. És valóban, a neoliberálisok sokkal kevésbé liberálisak, mint a korlátozatlan verseny hívei (concurrentialistes)."[3]

Mint egy másik francia szerző, F. Gonnard rámutat, a mai liberálisok „nem veszik át a múlt században élt elődök módszeres antiétatizmusát (vagyis az állami beavatkozással való szembenállást)"[4].

Csupán néhány mai polgári közgazdász szánja rá magát a változatlan, csorbítatlan formájú liberalizmus védelmére. A „laissez faire" politika legszélsőségesebb és legmakacsabb védelmezője ma L. Mises.[5] Elvi ellensége mindenféle állami beavatkozásnak. „A kormány beavatkozása — írja — mindig vagy erőszakos tevékenység vagy ennek veszélye. A kormány végső soron fegyveres emberek, rendőrök, csendőrök, katonák, börtönőrök és hóhérok segítségéhez folyamodik. A kormányzat lényeges sajátossága, hogy törvényeit tettlegesség, gyilkosság és bebörtönzés segítségével érvényesíti. Azok, akik az állami beavatkozás fokozását követelik, végső soron nagyobb erőszakot és kisebb szabadságot követelnek."[6] Mises nemcsak a vámilletékeket, az államnak az adópolitika révén gyakorolt hatását, a munkaügyi törvényhozást, a részleges államosítást és municipalizálást veti el, hanem ellenzi az állami ellenőrzést és irányítást, még a hadigazdálkodás körülményei között is. „Ezen (katonai — *I. B.*) programok realizálása — írja — nem követeli meg ellenőrzés és prioritás lé-

---

[3] *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle. Paris 1955. p. 305.

[4] *F. Gonnard:* Histoire des doctrines économiques. Paris 1943. p. 421.

[5] R. Naumann haladó német író nemrégiben adott ki egy nagy monográfiát a neoliberalizmusról, és hibásan a neoliberálisokhoz sorolta Misest. (Lásd *R. Naumann:* Theorie und Praxis des Neoliberalismus. Berlin 1957. S. 11.)

[6] *L. Mises:* Human Action. New Haven 1949. p. 715.

tesítését."[7] A kapitalizmus megerősítésének kulcsát csakis a szabad vállalkozás akadálytalan fejlődésében látja.

„Nincs más eszköz a teljes foglalkoztatottságnak, a reálbér növekedésének és az egyszerű ember magas életszínvonalának eléréséhez, mint a magánkezdeményezés és a szabad vállalkozás."[8] Szerinte a „laissez faire" politikája a kommunizmus elleni harcnak nemcsak legcélszerűbb, hanem egyetlen hatékony eszköze.

Az „irányított kapitalizmus" híveit bíráló írásaiban észrevette ellenfeleinek néhány gyenge oldalát. Különösen azokra ront rá, akik egyszerre bírálják a kapitalizmust is, meg a kommunizmust is („antikommunista liberálisoknak" nevezi ezeket). Helyesen mondja, hogy választani kell kapitalizmus és szocializmus között, s hogy e sarkalatos probléma minden felemás megoldása kudarcra van kárhoztatva. „Az embereknek — írja — választaniuk kell kapitalizmus és szocializmus között. Nem kerülhetik meg ezt a dilemmát azzal, hogy vállalkozói haszon nélküli tőkés rendszert teremtenek."[9]

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Mises az állam gazdasági beavatkozását reakciós, konzervatív álláspontról bírálja.

Mises buzgón védelmezi a „laissez faire" elvét, és elkendőzi azokat a tényeket, amelyek az állammonopolista kapitalizmus fejlődésével kapcsolatosak. Számításon kívül hagy olyan „apróságokat", mint a tőkés gazdaságban uralomra jutott monopóliumok óriási növekedése. Tagadja, hogy a tőkés monopólium önálló problémát jelent. Szerinte minden baj forrása az állam gazdasági beavatkozása; ez szülte a monopóliumokat. „A monopóliumok hatalmas problémája, amely ma az emberiség előtt áll — írja —, nem a piacgazdaság fejlődésének terméke. A kormány előre megfontolt tevékenységének a terméke ez."[10] Ily módon feje tetejére állítva a problémát, Mises nem hogy megoldani, de még felvetni sem tudta azoknak az okoknak a kérdését, amelyek a polgári állam gazdasági beavatkozásának megerősödését előidézik. E beavat-

[7] Ugyanott, 812. old.
[8] *L. Mises:* Planning for Freedom and Other Essays and Adresses. p. 17.
[9] Ugyanott, 150. old.
[10] *L. Mises:* Human Action. p. 363.

kozásban csakis a tőkés fejlődés „normális" törvényeinek ellentmondó rendellenességet látott.

Világos példája a vaskalaposságnak Misesnek az a kísérlete, hogy a mai kapitalizmust a „laissez faire" tanításának, vagyis annak a tanításnak a Prokrusztész-ágyába fektesse, amely száz évvel ezelőtt felelt meg a valóságnak. Ez a vaskalaposság nem Mises egyéni sajátossága. Jellemző a régi liberalizmus mai képviselőinek, vagy ahogyan néhány szerző nevezi, az „abszolút liberálisoknak" összes munkáira.[11]

Ugyanilyen álláspontra helyezkedik J. Rueff is, csak kevésbé kategorikus formában, és lehetségesnek tart bizonyos eltéréseket a „laissez faire" elvétől. „Miért maradok mindennek ellenére liberális?" című munkájában (1934) azt a tételt állítja fel, hogy „a tőkés rendszer minden rútságának forrása" az állami beavatkozás.[12]

Rueff teljesen figyelmen kívül hagyja a mai tőkés gazdaságban végbement változásokat, és minden társadalmi baj forrásának a költségvetési egyensúly megbontását nyilvánítja. „A társadalmi rend" című kétkötetes munkáját a következő szavakkal fejezi be: „Éppen a deficit (a költségvetési deficitről van szó — *I. B.*) következtében vesztik el az emberek szabadságukat."[13] „Társadalmi rend vagy rabság — ez a pénzügyi egyensúly hiányának viszonyai között élő népek egyetlen perspektívája."[14] Rueff javasolja az úgynevezett törvényhozók (thesmothète) intézményének létrehozását. Ezeket „az ország legnagyobb erkölcsi tekintélyeinek testülete" nevezné ki életfogytiglan, és joguk volna vétót emelni a parlament bármely határozata ellen, ha az véleményük szerint költségvetési deficithez vezethet.

Nincs szükség arra, hogy bíráljuk a régi liberalizmus elméleteit, amelyek tagadják az állam gazdasági beavatkozásának gazdasági szükségességét, és az ezzel kapcsolatos jelenségeket véletlen rendellenességnek tekintik. Az efféle nézetek képtelensége nyilvánvaló. Magyarázatot igényel viszont egy másik tény: miért terjednek Mises művei oly széles kör-

---

[11] Lásd *F. Karrenberg:* Neoliberalismus — Neosozialismus. „Jahrbucher für Nationalokonomie und Statistik", Bd. 166. 1954. H. 5—6.

[12] *J. Rueff:* Pourquoi malgré tout je reste libéral. Paris 1934. p. 15.

[13] *J. Rueff:* L'ordre social. v. II. p. 734.

[14] Ugyanott, 715. old.

ben, és miért van — „A szabadságról és a szabad vállalkozásról" című gyűjtemény alapján ítélve — oly sok híve Misesnek az egyes tőkésországokban? A magyarázatot abban kell keresni, hogy Mises közgazdasági írásainak sok oldala nagyon kedvező a tőkésosztálynak, és ezeket a polgári szerzők széles körben felhasználják.

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy Mises egyike a szocializmus legádázabb ellenségeinek. Évek hosszú során át annak a tételnek a terjesztésén fáradozott, hogy a szocialista társadalomban — minthogy az árak nem szabadon, a kereslet és kínálat spontán játékának folyamatában, a piacon alakulnak ki — lehetetlen a termelési költségek helyes nyilvántartása, és így lehetetlen a gazdaság ésszerű szervezése is. A szovjet gazdaság negyvenéves fennállása során kialakult az önálló elszámolás rendszere. A szocialista rendszer ezen évek során biztosította a termelőerők példátlan ütemű fejlődését, s ezzel bebizonyította hatalmas fölényét a tőkés rendszerrel szemben. E vitathatatlan tények hatására sok polgári közgazdász kénytelen volt hátat fordítani Mises említett tételének, de a tétel szerzője továbbra is makacsul kitartott nyilvánvalóan csődbe jutott álláspontja mellett. A szocialista gazdaság bírálói továbbra is találnak érveket Mises munkáiban a szocialista országok elleni kirohanásaikhoz és rágalmaikhoz.

Emellett Mises és a régi liberalizmus más teoretikusai a kapitalizmus legfesztelenebb apologétáiként lépnek fel. Mises veszélyesnek tart és kerül minden kacérkodást a szocialistákkal. Munkáiban minden eszközt megragad a tőkés termelési mód dicsőítésére. Állhatatosan hangoztatja azt az álláspontot, hogy a kapitalizmus a legkisebb mértékben sem tehető felelőssé korunk társadalmi bajaiért, köztük a tömeges munkanélküliségért, és a munkásosztályra hárítja a felelősséget. „A tömeges munkanélküliség nem a kapitalizmus hibáját, hanem a szövetségek (a szakszervezetek — *I. B.*) hagyományos módszerei hibáját bizonyítja."[15]

A tőkésosztály számára Mises és hívei írásainak nagyon vonzó oldala az, hogy aktívan elleneznek minden olyan intézkedést, amellyel a tőkésosztály kényszerű engedményt tesz

[15] *L. Mises:* Planning for Freedom . . . p. 13.

a munkásosztálynak, különösen a munkaügyi törvényhozást. A régi liberálisok az olyanfajta intézkedések ellen irányítják a fő tüzet, mint például a társadalombiztosítás, a munkanélküli-segély, a munkanapot korlátozó törvények, a közmunkák, amennyiben iskolák, kórházak stb. építésével kapcsolatosak. Bármennyire nyomorúságosak is a tőkésállam ilyen irányú intézkedései, mégis magukra vonják a kapitalizmus legnyíltabb védelmezőinek ádáz kritikáját.

A régi liberalizmus ideológusai előkelő helyet foglalnak el a munkásosztály életszínvonalát támadó propagandisták között. Rueff a maga idejében olyan elmélet szerzőjeként lett közismert, amely a tömeges munkanélküliséget a növekvő munkabérszínvonalra vezette vissza. 1925-ben cikket írt az angliai munkanélküliségről.[16] A nominálbérnek, a megélhetési költségeknek és a munkanélküliek számának indexével kapcsolatos statisztikai adatok felhasználásával Rueff ki akarja mutatni, hogy a munkanélküliség mértéke és a reálbér színvonala között közvetlen kapcsolat van. A reálbér növekedésével Rueff szerint nő a munkanélküliség is. A munkanélküliség csökkentéséhez le kell szállítani a munkabéreket — ez Rueff fő következtetése, s ez a polgári közgazdasági irodalomban nagy rokonszenvre talált. Egyes szerzők ezt a tisztán apologetikus koholmányt „Rueff-törvénynek" keresztelték el.

Rueff következtetésének alapja a hibás statisztikai módszer. Először, azonosítja a ténylegesen kapott munkabért a hivatalos tarifák szerinti munkabérrel. Pedig a fellendülés idején ténylegesen kapott munkabér rendszerint magasabb a hivatalos tarifáknál, válság idején pedig alacsonyabb. Másodszor, Rueff a reálbér meghatározása során a nagykereskedelmi árakból indul ki, a munkások viszont nem nagykereskedelmi, hanem kiskereskedelmi áron vásárolnak, s azok a válság éveiben is magas színvonalon maradnak. Harmadszor, Rueff a létfenntartási költségek hivatalos indexéből indul ki,

---

[16] Lásd *J. Rueff:* Les variations du chômage en Angleterre. „Revue Politique et Parlementaire", 10. décembre 1925. Rueff 1931-ben megismételte álláspontját. „A munkanélkuli-biztosítás — az állandó munkanélküliség oka" címmel névtelenul megjelent cikkében *(J. Rueff:* L'assurance chômage, cause du chômage permanent. „Revue d'économie politique", 1931. No. 2.

amely torz képet ad a munkáscsalád kiadásairól. A vizsgált háztartásokban, amelyeknek alapján ez az index készült, nem vették számításba a fűtést, a lakbért, a ruházkodást, a közlekedési és más „különféle" költségeket.

Mises, Rueff és a burzsoá politika legreakciósabb elméleteinek és módszereinek védelmében velük egy húron pendülők „szolgálatai" szemmel láthatók. Egyes szerzők nyíltan dicsőítik Misest és reakciósságát. „A szabadságról és a szabad vállalkozásról" című gyűjteményben például ilyen kijelentéssel találkozhatunk: „A Ludwig von Mises iránti tartós bizalom azzal magyarázható, hogy néhány évtized folyamán ő volt a »legreakciósabb« a tudósok között, reakciós közgazdasági értelemben is. Ezért rászolgált elragadtatásunkra és hálánkra."[17] Ezekkel a „szolgálatokkal" magyarázható, hogy Misesnek és a régi liberalizmus más ideológusainak írásai annyira elterjedtek a tőkés világban.

De bármennyire nagyok is Misesnek és társainak a legreakciósabb elméletek védelmében tett „szolgálatai", a régi liberalizmus ideológusainak írásai nem tudják teljesen kielégíteni a tőkésosztályt.

Először, Mises és társai — tőkés szempontból — a fürdővízzel együtt kiöntik a gyereket is. Mises nemcsak a munkaügyi törvényhozás és a munkásosztálynak tett bármiféle engedmény ellen lép fel, hanem az olyan szabályozó intézkedések ellen is, amelyek nagyon előnyösek a monopoltőkének, például az exportmonopólium állami támogatása ellen. Mises elvbarátja, Rueff, elveti az export mindenféle mesterséges ösztönzését. Mises pedig elvetette még az Egyesült Államok exportmonopóliumai számára oly előnyös hírhedt „Marshall-tervet" is. Mondani sem kell, hogy Misesnek a hadigazdasággal kapcsolatos kijelentései — például a prioritás létesítésének, a hiány-nyersanyagok és -élelmiszerek adagolásának kérdésében elfoglalt negatív álláspontja — nem kelthetnek rokonszenvet a tőkésosztály nagyon befolyásos köreiben, különösen a katonai hatóságokkal kapcsolatban álló monopóliumok körében. A tőkés körök elmennek az ilyenfajta javaslatok mellett, a mai tőkés gyakorlattól távol álló vaskalaposok

[17] *P. L. Greaves:* Is Further Intervention a Cure for Prior Intervention? „On Freedom and Free Enterprise", New York 1956. pp. 188—189.

régimódi kijelentéseiként fogják fel őket. A tőkésosztály csak azért nézi el Misesnek ezeket a régimódi kijelentéseket, mert „hasznos" tevékenységet folytat a munkásmozgalom elleni harcban.

Másodszor, az előrelátóbb közgazdászok és államférfiak tisztában vannak azzal, hogy Misesnek, Rueffnek és a régi liberalizmus más ideológusainak apologetikus módszerei nagyon durvák, egyenesek és bárdolatlanok. Jellemző ebben a vonatkozásban az „Economist" nevű angol folyóirat megállapítása Mises „Tervszerű káosz" című könyvével kapcsolatban. Az „Economist" azt írta, hogy ebben a könyvben „a liberalizmus ... a legdurvább és a legkevésbé meggyőző formában jelentkezik; és senki sem fogja ennek eredményét jobban bánni, mint a liberálisok ... Mises doktrínája olyanfajta fegyver, amely nagyobb félelmet kelt a barátok, mint az ellenség körében. Nehezen lehetne jobb eszközt kitalálni a baloldaliak gúnyolódásának kihívására."[18] A tágabb látókörű polgári közgazdászok és államférfiak tudatában vannak annak, hogy a munkásosztály életszínvonala elleni támadás nyílt védelme nem találhat rokonszenvre a munkások között. Egyes szerzők egyenesen arra mutatnak rá, hogy az úgynevezett „Rueff-törvény" propagandája nem erősíti, hanem aláássa a munkásoknak a tőkés rendszerbe vetett hitét. Ilyenfajta kijelentést tett R. Picard, ismert francia polgári közgazdász: „Ha a mai gazdasági rendszernek — fennmaradása végett — valóban vég nélküli áldozatokat kellene követelnie egy és ugyanazon társadalmi osztálytól, pusztulásra lenne ítélve. Rueff úr objektív és abszolút igazságnak feltüntetett tétele éppen arra jó, hogy azt sugalmazza: ez így van és nem is lehet másként. Ha ez igaz volna, semmi sem tarthatná vissza a munkásokat a kétségbeeséstől és a felkeléstől."[19]

Sok polgári közgazdász és államférfi tudja, hogy Misesnek és társainak szélsőséges antietatizmusa azzal függ össze, hogy elvetnek minden olyan szociális reformot, amelynek segítségével a tőkésosztály a munkásosztály jelentős részét a maga

[18] „Economist", 30. August 1947. Nagyjából ilyen bírálatot ad az „Economist" Mises „Elmélet és történelem" című könyvéről is. (Lásd „Economist", 19. April 1958.)

[19] *R. Picard:* L'assurance chômage est-elle la cause du chômage permanent? „Revue d'économie politique", 1931. No. 6. p. 1587.

oldalára állítani reméli, és hogy az ilyen álláspont megnehezíti a munkásosztály polgári szellemű ideológiai megdolgozását.

Mindezen okok miatt a régi liberalizmus, bár neves teoretikusai vannak, és műveit felhasználják bizonyos ideológiai hadjáratokban, nem gyakorol nagy hatást a mai polgári közgazdasági gondolatra. Túlságosan régimódi. A monopóliumok manapság olyan széles körben és olyan nagy mértékben használják fel az államot, hogy az állam gazdasági beavatkozásának kategorikus tagadása már anakronizmusként hangzik, és még a kapitalizmus legnyíltabb tisztelőit is ellenvetésre készteti.

Jelentős hatást gyakorolt a liberalizmus fejlődésére az 1929—1933-as világgazdasági válság. Számos ország burzsoá kormányát válságellenes intézkedések bevezetésére kényszerítette. Még a „szabad vállalkozás" olyan makacs védelmezője, mint az Egyesült Államok volt elnöke, H. Hoover is kénytelen volt elismerni, hogy a válság elleni harcban szükség van az állam gazdasági beavatkozásának fokozására. A válság idején mondott egyik beszédében kijelentette: „Amikor az erők kikerülnek a magánszemélyek vagy közösségek, a helyi önkormányzatok és államok ellenőrzése alól, akkor latba kell vetni a szövetségi kormány hatalmának nagy tartalékait, hogy megvédjük a társadalmat."[20] A Hoover-kormány számos intézkedés segítségével próbált harcolni a válság ellen. Többek közt létrehozta a „farmer-kamarát", a gabona és a gyapot „fölöslegeinek" a piacról való elvonása céljából. E kormány egyik legfontosabb intézkedése az volt, hogy 1932-ben megszervezte az „újjáépítési pénzügyi társaságot", amelynek mint sajátos „mentő" szervezetnek az volt a hivatása, hogy adjon „gyorssegélyt" a csődtől fenyegetett vállalatoknak. Ezt a szervezetet lényegében állami eszközökből hozták létre. Azokat a válságellenes intézkedéseket, melyeket a Hoover-kormány megjelölt, és melyeknek megvalósításához hozzákezdett, F. Roosevelt folytatta és szélesítette ki a New Deal idején. B. Mitchell, amerikai közgazdász hangsúlyozza, hogy Hoover nyíltan kifejezett és értelmezett politikája közelebb áll a New Dealhez, mint általában gondolják.

[20] Idézi *G. A. Steiner:* Government's Role in Economic Life. p. 159.

Lippmann pedig azt tartja, hogy Hoover programja élesebb szakítás volt a múlttal, mint a New Deal programja.[21]

Legjellemzőbb ebben az, hogy a nagy válságellenes programot az az ember igyekezett megvalósítani, akinek gazdasági nézetei a régi liberalizmus felfogásához álltak legközelebb. Ez mutatja, hogy a régi liberalizmus ideológusai nem maradhattak meg álláspontjuk mellett, amikor az 1929—1933-as világgazdasági válság okozta hatalmas nehézségekkel találták szembe magukat.

Az egyik legfontosabb tényező, amely a régi liberalizmus egykori hatásának elvesztéséhez vezetett, a militarizmus óriási megnövekedése. A gazdaság militarizálása következtében az államapparátus teljesen aláveti magát a hadiipari konszerneknek. A militarizálás munkát jelent a hadikeresletet kielégítő vállalatok sokasága számára. Az állammonopolista kapitalizmus a gazdaság militarizálásának körülményei között különösen leplezetlenül fejeződik ki.

Ilyen körülmények között sok olyan közgazdász, aki azelőtt a „laissez faire" politikáját támogatta, most mindinkább az állam gazdasági beavatkozásának az álláspontjára helyezkedett. Ebben a vonatkozásban jellemző L. Robbins „A háború és a béke gazdasági problémája" című, 1947-ben kiadott könyve, amelyben csatlakozik Keynes egyes tételeihez, és célszerűnek ismeri el az állam bizonyos fokú gazdasági beavatkozását. Érdekes, hogy a „Spectator" nevű konzervatív folyóirat hasábjain 1951 januárjában a gazdaság militarizálásáról kibontakozó vitában Robbins a gazdaság szabályozásának híveként síkraszállt e szabályozás legélesebb formáinak, a nyersanyagok közvetlen elosztásának, a jegyrendszer bevezetésének stb. védelmében. Ezeket az intézkedéseket azzal támasztotta alá, hogy sietni kell a háborús előkészületekkel.

Jellemző, hogy a régi liberalizmus olyan tekintélyes ideológusa, mint Ch. Rist, francia közgazdász, legutóbbi munkájában szembefordult a „laissez faire" elv korlátlan alkalmazásával. „Életrajzi jegyzetei"-ben, amelyeket halála után, 1955-ben hoztak nyilvánosságra, a következő beismerést találjuk: „Én ösztönösen mindig elvetettem az ortodox libe-

[21] Lásd ugyanott.

ralizmust, amely még fénye teljében volt, amikor kutatásaimat elkezdtem. Ez a liberalizmus nekem mesterkéltnek és primitívnek tűnt."[22]

Nagyon jellemzők azok az ideológiai változások, amelyek az Egyesült Államokban a Gyáriparosok Szövetségének funkcionáriusainál megfigyelhetők. E szövetség hivatalos doktrínája a régi liberalizmus szellemében értelmezett „szabad vállalkozás" védelme. Részletesen kifejtették ezt a doktrínát a Gyáriparosok Szövetségének kiadásában 1946-ban „Az amerikai magánvállalkozási rendszer" („The American Individual Enterprise System") címmel megjelent nagy munkában. Összefoglalva a szabad verseny jótékony hatását, e munka szerzői kijelentik, hogy „a közjólét szempontjából a verseny az árcsökkenés szabályozója és tényezője, a munkatermelékenység tökéletesedésének ösztönzője, biztosítéka annak, hogy mindent megkapunk, amit kívánunk és megőrzője a termelés szabadságának"[23]. A harmincas években a Gyáriparosok Szövetsége kemény harcot folytatott a gazdaságnak a Roosevelt-kormány által bevezetett szabályozása ellen. Figyelembe kell venni azonban, hogy e harc főleg ennek a szabályozásnak egyes konkrét formái és mindenekelőtt a Wagner-törvény ellen folyt. „1935. július 5-én, amikor Wagner törvénytervezetéből törvény lett, a társaságok — nem a Legfelsőbb Bíróság — nyomban kijelentették, hogy az nem egyeztethető össze az alkotmánnyal."[24] Mint ismeretes, a reakció győzött, és a New Deal demokratikus vívmányai 1947-ben a Gyáriparosok Szövetségének útmutatásai szerint elkészített reakciós Taft—Hartley-törvény és a munkásmozgalom ellen irányuló számos más törvény elfogadásával megsemmisültek. Ettől kezdve jelentősen meggyengült az a hivatalos ellenállás, amelyet a legnagyobb amerikai üzletemberek a gazdaság állami szabályozásával szemben kifejtettek.

Az utóbbi időben az Egyesült Államok nagyiparosai és bankemberei mind gyakrabban veszik nyíltan védelmükbe

---

[22] *Ch. Rist*, Notice Biographique. „Revue d'économie politique", novembre —décembre 1955. p. 1044.

[23] „National Association of Manufacturers. Economic Principles Comission. The American Individual Enterprise System." v. I. 1946. pp. 58—59. Idézi *G. A. Steiner:* Government's Role in Economic Life. p. 70.

[24] *Goerge Seldes·* Ezer amerikai. Szikra 1948. 50. old.

az állam erősödő gazdasági beavatkozását. Így például H. Prochnow, a First National City Bank of Chicago alelnöke „A kormány viszonya az üzlethez: múlt és jövő" című cikkében a következőképpen határozza meg az állam gazdasági szerepét: „Ebben a törvényben (az 1946. évi „foglalkoztatottsági törvényről" van szó — *Szerk.*) bő lehetőségek vannak a nemzetgazdaság szabályozására. A törvény követelményeinek biztosítása végett az elnök felszólíthatja az üzlet és a munka egyes vezetőit meghatározott gazdaságpolitika folytatására. Ma a szövetségi kormány tevékenysége áthatja az egész gazdaságot."[25] Ezzel kapcsolatban Prochnow felhívja az üzletembereket a kormány és az üzlet kapcsolatára vonatkozó nézeteik felülvizsgálatára. A tőkésállam gazdasági szerepének fokozását védelmező álláspontot foglal el E. P. Schmidt, nagy üzletember is. „Lehet — jelenti ki —, hogy mi (vagyis a magánvállalkozás rendszere — *I. B.*) nem vagyunk olyan jók, mint gondoltuk." Schmidt szívesen látja az állami eszközök befektetését számos iparágban, elsősorban a hadiiparban. „1956-ban — mondja — a nemzeti jövedelemnek körülbelül egyharmada ment keresztül az állam kezén. Körülbelül egyharmad részben szocializálva vagyunk."[26] Schmidt nem tiltakozik az állami szektor részarányának további növekedése ellen. Perspektivikusan úgy látja, hogy az állami szektor ki fog terjedni az egész gazdaságra, és nem tiltakozik ez ellen a perspektíva ellen. „Ha a kormány szektora úgy nő tovább, mint 1929 óta, akkor ötven év múlva gazdaságunk 99 százaléka szocializálva lesz, és minden száz személy közül csak egy fog magánúton elhelyezkedni."[27]

A nagy üzletemberek ilyen megnyilvánulásai nagyon jellemzők. Arról tanúskodnak, hogy folytatódik az eltávolodás a „szabad vállalkozás" eszméjétől, amely azelőtt a legnagyobb vállalkozói szervezetek hivatalos doktrínája volt. Ilyen körülmények között a teljes, sértetlen formájú régi liberalizmus védelme egyre nehezebbé válik.[28]

---

[25] *H. Prochnow:* The Relationship of Government to Business: Past and Future. „The Commercial and Financial Chronicle", May 9. 1957. p. 31.

[26] *E. P. Schmidt:* Government and Business. „The Commercial and Financial Chronicle", May 2. 1957. p. 9.

[27] Ugyanott.

[28] Mint P. A. Baran, haladó amerikai közgazdász helyesen megjegyzi,

A harmincas évektől kezdve alakult ki az új liberalizmus, amely a mai polgári közgazdasági irodalom egyik legbefolyásosabb irányzatává vált. A neoliberalizmushoz tartoznak az úgynevezett londoni iskola képviselői Angliában és a „szabad vállalkozás" híveinek többsége az Egyesült Államokban. A neoliberalizmushoz áll legközelebb sok neves francia közgazdász: A. Aftalion, B. Nogaro, G. Pirou, M. Allais, L. Baudin, L. Rougier, R. Picard stb. A második világháború után a neoliberalizmus vezető irányzat lett Nyugat-Németország polgári közgazdasági irodalmában. A német neoliberálisok elméleti feje W. Eucken, a freiburgi egyetem elhunyt professzora. Ezért ezt az irányzatot olykor freiburgi iskolának nevezik. A német neoliberálisok fő elméleti fóruma az 1948 óta évente megjelenő gyűjtemény, az „Ordo". (Ezekben a gyűjteményekben más országok neoliberalizmusának képviselői is részt vesznek.) Az „Ordo"-csoportról néha úgy beszélnek, mint a neoliberális irányzat szinonímájáról. A csoport legtekintélyesebb képviselői — Euckenen kívül — A. Rüstow, F. Böhm, A. Müller-Armack, L. Miksch, F. Lutz, Schmeldors. Ehhez a csoporthoz tartozik L. Erhard, a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági minisztere is.[29] Az „Ordo" kiadványainak aktív szereplője W. Röpke, polgári közgazdász. Munkáiban bizonyos sajátosságok lelhetők fel, például a némi kispolgári hatást tükröző romanticizmus elemei, de nézeteit tekintve Röpke lényegében a német neoliberalizmushoz tartozik.

Német szerzők fejtették ki korunk neoliberalizmusát a legrendszeresebben (ennek okait később vizsgáljuk meg). Ezért a továbbiakban a neoliberálisok tételeit elsősorban német anyagon mutatjuk be.

Az egyik első olyan szerző, aki azt a tételt vallotta, hogy a szabad verseny csak a kormány meghatározott erőfeszítései-

---

„nem az a készség kelt csodálkozást, amellyel a nagyvállalatok legelőrelátóbb vezetői hűségüket nyilvánítják az új iránynak, hanem az a viszonylagos lassúság, amellyel mások az új álláspontra áttérnek". *(P. A. Baran:* The Political Economy of Growth. New York 1957. p. 98.)

[29] L. Erhard tagja az Eucken követőit egyesítő tudományos társaságnak, az 1954-ben alapított „Walter Eucken Intézet"-nek.

nek eredményeképpen valósulhat meg, W. Lippmann, ismert amerikai publicista volt. „Szabad város" című könyve nagy hatást gyakorolt a neoliberalizmus, különösen a francia neoliberalizmus kialakulására. 1938 augusztusában Párizsban gyűlt egybe a neoliberálisok első nemzetközi konferenciája, amely a „Lippmann-kollokvium" nevet kapta. Ezen a konferencián tűzték ki a neoliberálisok gazdasági programját, amely az állam gazdasági szerepére vonatkozó nézeteiket jellemzi.

E program fontosabb mozzanatai a következők:[30]

1. Mindenekelőtt az államnak meg kell határoznia azokat a szabályokat, amelyeknek keretei között a gazdasági aktivitás fejlődhet, és biztosítania kell megtartásukat. Meg kell állapítania azokat a jogi formákat, amelyek biztosítani tudják a tőke és az áruk szabad mozgását.

2. Az államnak támogatnia kell a szabad versenyt, és intézkedéseket kell tennie a monopóliumok ellen.

3. Azokban az esetekben, amikor az egyensúlynak az ármozgás alapján való gyors helyreállítása kétségessé válik, például háború idején, megengedhető az állam gazdasági beavatkozása.

Nagyon lényeges eltérés a neoliberalizmus és a régi liberalizmus között, hogy a neoliberalizmus hangsúlyozza, hogy a kapitalizmust veszély fenyegeti, ha csak a verseny spontán mechanizmusára épít. A neoliberálisok energikus intézkedéseket követelnek az államtól. A neoliberálisok munkáiban nagyon aggodalmaskodó megállapításokat találhatunk a kapitalizmus fejlődésének perspektíváit illetően. A. Rüstow, német neoliberális kijelenti: „Olyan világban élünk, amely borotvaélen táncol, mert arról van szó, fennmaradhat-e egyáltalán életformánk, államformánk, szabad társadalmunk? Még nem lehetünk bizonyosak benne, hogy fennmaradhat. De ha így áll a kérdés — márpedig így áll —, akkor mindannak biztosítása, ami nekünk drága, nem valósítható meg áldozatok nélkül."[31]

---

[30] Lásd *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle. pp. 303—305.

[31] *A. Rüstow:* Wirtschaftsordnung und Staatsform. „Magna Charta der sozialen Marktwirtschaft." S. 33. Idézi *R. Naumann:* Theorie und Praxis des Neoliberalismus, S. 60.

Az angol neoliberalizmus egyik legkiemelkedőbb képviselője, L. Robbins, kénytelen volt elismerni, hogy a tőkés mechanizmus automatikus működése önmagában nem biztosítja a termelés sikeres fejlődését. „Nincs semmiféle biztosíték arra — jelenti ki —, hogy a magánérdekek szabad játéka pozitív eredményekkel jár."[32] „Bármit gondolunk is — írta Robbins — az áraknak mint a jövedelemelosztás mechanizmusának előnyeiről, bármilyen vélemények hangzottak is el az árrendszernek és a magánvállalkozásnak a *viszonylagos* kereslet és a *viszonylagos* kínálat szabályozása terén megnyilvánuló automatizmusáról, meggyőződésem, hogy az automatizmus, mint a felhalmozódott kereslet valamelyest állandó színvonalának fenntartására szolgáló eszköz, nagyon korlátozott."[33] A kiutat Robbins a kapitalizmusnak az állam gazdasági beavatkozásával kapcsolatos különféle intézkedések segítségével történő „tökéletesítésében" keresi. „A piacgazdaság és a vállalkozás rendszerének megsemmisítésénél — jelenti ki — jobb e rendszer tökéletesítésére törekedni."[34]

Ezekben a kijelentésekben világosan kifejeződnek a polgári politikai gazdaságtan válságával kapcsolatos egyes mozzanatok.

Korunk neoliberalizmusának legjellemzőbb sajátossága az, hogy a szabad verseny és az egyensúly automatikus helyreállásának feldicsőítését összekapcsolják az állami beavatkozás szükségességének elismerésével. A neoliberálisok sokat írnak arról a veszélyről, amellyel a gazdaság szigorú szabályozása terhes. Formálisan ellenzik a „szabályozott kapitalizmust". Hangsúlyozzák, hogy a költségvetési deficit és az állami pénzek túlságosan széles körű felhasználása veszélyes a gazdaságra. Ugyanakkor azonban a neoliberálisok szembefordulnak a „laissez faire" politikájával. Így M. Allais, a francia neoliberalizmus kiemelkedő ideológusa, megengedhetetlen tévedésnek nyilvánítja „a szabad verseny rendszerének és a »laissez faire«-nek az azonosítását". A szabad versenynek az állami szabályozás elvével való összeegyeztetéséért száll síkra. Ezt „versenytervezésnek" nevezi.

---

[32] *L. Robbins:* The Economic Problem in Peace and War. London 1947. p. 83.
[33] Ugyanott, 67. old.
[34] Ugyanott, 83. old.

Ugyanilyen szellemben működik W. Röpke. Bírálja azokat a szerzőket, akik szembeállítják a liberálisokat az „intervencionistákkal", vagyis az állam gazdasági beavatkozásának híveivel. „Micsoda gondolat — írja —, arra kényszeríteni a liberalizmust és az intervencionizmust, hogy egymás ellen menjenek, amikor a valóságban nem »vagy-vagy«-ról, hanem arról van szó, hogy nagyobb vagy kisebb liberalizmust engedjünk-e meg, amikor az általános liberalizmus lehetetlen, az integráns intervencionizmus pedig önmagát szünteti meg azzal, hogy kollektivizmussá alakul át?"[35] Röpke hangsúlyozza, hogy az úgynevezett „piaci szabadság", amelyet a közjólét legfontosabb feltételének nyilvánítanak, nem a természettől adott valami, s így az államnak kell aktívan támogatnia és megőriznie azt.

A. Rüstow a „laissez faire" politikáját teszi felelőssé azért, hogy a monopóliumok ilyen nagy befolyásra tettek szert. Nagyon éles kifejezésekkel ítéli el a versenynek a múlt század végén kialakult formáit, és a verseny fogyatékosságait az állam elégtelen gazdasági hatásával hozza összefüggésbe.

„Az a sötét és barbár kegyetlenség, amely a XIX. században a versenyt jellemezte — írja — tetőpontját a versenynek pluralizmussá (nyilván az oligopóliumról van szó — *I. B.*), monopolizmussá, szubvencionizmussá, protekcionizmussá fajulásában érte el. Éppen a betegség súlyossá válása következtében láthattuk meg, hogy milyen volt e betegség azelőtt, rejtett állapotában, s hogy kialakulását kezdettől fogva a nyilvános társadalmi korlátozásnak és az erős államhatalom piaci rendőri felügyeletének hiánya tette lehetővé."[36] A szerző „a szabadság manchesteri elképzelését a verseny káros és undorító formájának"[37] nyilvánítja.

A régi liberalizmus ideológusaitól eltérően a neoliberálisok azt hangoztatják, hogy a szabad verseny mechanizmusának működését nem lehet automatikus úton biztosítani, hanem az állam meghatározott intézkedéseivel állandóan támogatni kell. Az állam gazdasági beavatkozását ebben az összefüggés-

[35] *W. Röpke:* Die Lehre von der Wirtschaft. S. 288.

[36] *A. Rüstow:* Zwischen Kapitalismus und Kommunismus. „Ordo", 1949. S. 154.

[37] Ugyanott, 153. old.

ben már nem elkerülhetetlen rossznak tekintik, hanem a gazdasági törvények érvényesüléséhez szükséges feltételnek. Ezzel elismerik az állam aktív és pozitív gazdasági szerepét. A neoliberalizmus egyes képviselői azt a tételt hirdetik, hogy a szabad verseny rendszere meghatározott gazdaságpolitika eredménye.

A régi liberálisoktól eltérően a neoliberálisok azt állítják, hogy a gazdaságpolitikának nemcsak negatív, hanem konstruktív szerepe is van. L. Baudin „konstruktív liberalizmusként" jellemzi a neoliberalizmust. Hangsúlyozza az állam gazdasági funkciójának nagyon fontos jelentőségét. „... A maximális hasznosság — írja —, noha első azok közül a célok közül, amelyekre a kutatások rámutatnak, nem tekinthető a gazdaság egyetlen lehetséges céljának. Az egész nemzetet képviselő társadalmi hatóságok figyelembe veszik olyan intézkedések megvalósításának szükségességét, amelyek fokozzák az egyén lehetőségeit az adott pillanatban, s magukra vállalják, hogy gondoskodnak a születések serkentéséről, a területi védelem megerősítéséről, a munka termelékenységének ösztönzéséről, a föld értékének fásítás, öntözés, lecsapolás, országos létesítmények (l'utillage national) útján való növeléséről, a tudományos kutatás ösztönzéséről, a polgárok neveléséről stb."[38] Az állam gazdasági szerepére vonatkozó nézeteit Baudin a következő szavakban foglalja össze: „Az állam a neoliberális rendszerben a fent felsorolt fontos feladatokat látja el. Az állam nem egyszerűen őr, döntőbíró, mint a XVII. században volt, sem Bastiat erkölcsileg eltompult »ágense«, még kevésbé a XX. század zsarnoki behemótja ... Összekötő láncszem a tegnapi dirigizmus és a holnapi liberalizmus között. Távol áll attól, hogy elnyelje az egyéniséget, inkább igyekszik ösztönözni, és szükség esetén társul vele; nem fojtja el a vállalkozást, hanem segítséget nyújt neki, vagy helyettesíti eltűnése esetén. Lényeges szerepe az, hogy visszahelyezi régi helyére az árak mechanizmusát, amelyet annak idején felhasználtak, de a rengeteg különféle beavatkozással tönkretettek."[39]

---

[38] *L. Baudin:* Le neolibéralisme. „La Revue des deux mondes", mars 1957. p. 51.

[39] Ugyanott, 54. old.

A neoliberalizmusnak és az állam gazdasági szerepéről alkotott fogalmainak lényegét nagyon szabatosan fogalmazta meg egy másik francia szerző, E. James. „A mai viszonyok között — írja — a »laissez faire« nem általános szabadságot jelent, hanem teret az uralkodó cégek tevékenysége számára. Ebben az összefüggésben igazoltnak kell tekinteni az állam gazdasági beavatkozását, amelynek az a feladata, hogy bármilyen eszközzel javítsa meg a helyzetet, hogy találja meg az utat a nagy magántársaságok hatalmának enyhítéséhez vagy megfékezéséhez, hogy fokozza ama cégek uralkodó hatását, amelyeket a közérdekek vezérelnek, vagy végül, hogy biztosítsa azoknak a gazdasági tényezőknek az uralkodó szerepét, amelyek tevékenysége indokoltnak tekinthető."[40]

A szabad verseny biztosításának szükségessége ürügyén a neoliberálisok az állam gazdasági beavatkozásának különféle formáit hirdetik, mégpedig olyan méretekben, amely riadalmat okozott volna a XIX. század liberalizmusának ideológusai körében. Ez utóbbiaktól eltérően a neoliberálisok nagyon távol állnak attól, hogy az államot éjjeli őrnek tekintsék. Az erős államhatalmat hívják segítségül és nagy aktivitást kívánnak tőle. „Rendkívüli politikai és szellemi erőfeszítés kell ahhoz — jelenti ki F. Böhm német szerző —, hogy megvédjük a verseny szabadságát, és szembeszálljunk a mértéktelen felhalmozás, koncentráció és monopolizáció tendenciájával."[41]

Az idők jele, hogy a polgári közgazdászok óriási többsége körében ma már nincs vita arról, hogy szükségesek-e egyáltalán szabályozó intézkedések vagy sem. A viták nem az állam gazdasági beavatkozásának mértéke körül folynak.

Eucken szükségesnek tartotta külön hangsúlyozni, hogy a neoliberalizmus ellenfeleivel való nézeteltérései semmiképpen sem az állam gazdasági beavatkozásának méreteivel kapcsolatosak. A lényeges kérdés, jelenti ki, nem az állam gazdasági beavatkozásának mértéke, hanem formája.[42] Mint isme-

---

[40] *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle, p. 431.
[41] *F. Böhm:* Die Aufgaben der freien Wirtschaft. S. 12.
[42] Lásd *W. Eucken:* Unser Zeitalter der Misserfolge. Tübingen 1951. SS. 71—72.

retes, a polgári közgazdászok két csoportra oszlanak abban a kérdésben, hogy milyen formában befolyásolja az állam a gazdaságot, és milyen formában használják fel a monopóliumok az állami rendszabályokat. Az egyik csoport az úgynevezett „fizikai ellenőrzés" szükségességét hangsúlyozza, s ezen a nyersanyag és az élelmiszer adagolásának, a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló anyagoknak a vállalatok közötti közvetlen szétosztásának, a munkaerő erőszakos elhelyezésének stb. különféle módszereit érti. Ezeket a módszereket, amelyek az egyes vállalatok tevékenységének szigorúbb ellenőrzésével kapcsolatosak, főleg háború vagy a háború előkészítése idején alkalmazzák, különösen ott, ahol súlyos hiány mutatkozik nyersanyagban, egyéb anyagban és munkaerőben. A polgári közgazdászok másik csoportja szerint előnyösebb az „értékellenőrzés", vagyis az ellenőrzésnek az a formája, hogy az állam befolyásolja a társadalmi keresletet és az egyes vállalatok tevékenységét hitel-, adó-, költségvetési, valutapolitikája stb. segítségével.

A neoliberálisok a második csoporthoz tartoznak. Azért hadakoznak, hogy a kormány közvetlenül ne avatkozzon be a tőkés vállalatok termelési és kereskedelmi tevékenységébe, biztosítson nekik teljesen „szabad kezet". A neoliberálisok tiltakoznak a kötelező termelési kontingensek megállapítása, az árszabályozás, a kötelező nyersanyag- és munkaerő-elosztás és más hasonló intézkedések ellen. Elképzeléseik szerint az állam funkcióinak arra kell korlátozódniuk, hogy biztosítsák a legjobb feltételeket (vagyis a legmagasabb profitot) a vállalatok tevékenysége és a közöttük folyó „szabad verseny" kibontakozása számára.

A neoliberálisok álláspontját szemléletesen fejezi ki Allais hasonlata. Allais az államot az utcai forgalom irányítójához hasonlítja, aki senkinek sem írja elő, hogy merre haladjon, de vigyáz az utcai forgalom bizonyos szabályaira, amelyeket szerencsétlenségek megelőzése végett léptettek életbe. A tőkésállamnak eszerint azért kell a gazdaságba beavatkoznia, hogy megszüntesse a monopolkapitalizmus legszembeötlőbb, szociális veszélyeket magában rejtő túlkapásait.

Meg kell jegyezni, hogy a neoliberálisok nem szorítkoznak ezekre az intézkedésekre, ha ezekre fordítják is fő figyelmüket.

Először, a neoliberálisok nem ellenzik a gazdaság irányításának nagyon kemény módszereit háborús viszonyok között.

Másodszor, a neoliberálisok többsége támogatja a válságellenes intézkedéseket. Igaz, hogy ezeket az intézkedéseket nem olyan mértékben támogatják, mint a keynesisták, és javaslataikat különféle fenntartásokkal kísérik (például a megfelelő intézkedések bevezetését csak súlyos válság bekövetkezése esetén ajánlják). Sok neoliberális mégis kénytelen hozzájárulni a nagy állami kiadásokhoz válság idején.

Harmadszor, a neoliberálisok többsége a külkereskedelem állami szabályozása mellett foglal állást. Támogatják a belső piac korlátozásának a vámok és számos más külkereskedelempolitikai intézkedés segítségével folytatott politikáját.

A gazdaságpolitika gyakorlati kérdéseiben a neoliberálisoknak és az „irányított kapitalizmus" híveinek álláspontja valójában jelentősen közeledett egymáshoz. A neoliberálisok most közelebb állnak ezekhez, mint a régi liberalizmus ideológusaihoz, jóllehet elméleti kérdésekben ez utóbbiakkal közeli a rokonság.

A neoliberálisok és a keynesisták közelségét egyes polgári szerzők is megállapították. Így például W. Grotkopp, német közgazdász a neoliberális F. Lutz, F. Meyer és L. Miksch munkáira hivatkozva azt írja, hogy ezek a munkák feltárják „a keynesizmus gondolatvilágával való közeli rokonságot, közelebbit, mint amilyet a freiburgi iskola elismer".[43]

Ugyanerről a rokonságról tesz említést A. Peacock, angol közgazdász, Eucken könyvéről írt ismertetésében. Megjegyzi, hogy „jelentéktelen valóságos különbség van sok keynesistának és Eucken csoportjának társadalomfilozófiája között".[44]

A neoliberálisok minduntalan szembeszállnak a régi liberálisokkal, maradisággal, doktrinerséggel vádolják és „jobboldali radikálisnak" minősítik őket. Jellemző ebben a vonatkozásban az az ismertetés, amely J. E. Meade, angol közgazdász „Tervezés és ármechanizmus" című könyvéről a német neoliberálisok elméleti orgánumában, az „Ordó"-ban

[43] *W. Grotkopp:* Die grosse Krise. Lehre aus der Überwindung der Wirtschaftskrise 1929/1932. S. 256.

[44] *A. Peacock:* The Problem of Economic Power *(W. Eucken:* Unser Zeitalter der Misserfolge. Fünf Vorträge zur Wirtschaftspolitik. „Weltwirtschaftliches Archiv". Bd. 68. 1952. H. I. S. 5.)

megjelent. Szerzője, H. Irmler, védelmébe veszi Meade-et, és rámutat nézeteinek és a német neoliberálisok nézeteinek rokonságára. Irónikusan megjegyzi, hogy „Meade könyvét nem azoknak írta, akik a régi liberalizmus vonalától való minden eltérésben doktriner módon a »közgazdasági elmélet« ellen elkövetett bűncselekményt vagy a kényszergazdaság, illetve a tekintélyuralmi rendszer felé tett lépést látnak; a könyv mind a jobb-, mind a baloldali radikálisokat kielégítetlenül hagyja".[45]

A „laissez faire" elveivel rokon politikát támogató régi liberálisok viszont „étatizmussal" és „intervencionalizmussal" vádolják a neoliberálisokat, vagyis azzal, hogy lényegében az állam közreműködésére orientálódnak a gazdasági fejlődés meghatározott formáinak megvalósításában. Hellwege, a „régi liberálisok" egyike, azt írta, hogy Euckennek, Bellnek és Mikschnek a „versenyre alapozott rendszerre" vonatkozó gondolataival találkozni lehetett a Német Jogakadémia kiadványaiban a nácik uralma idején.[46]

A neoliberálisok elméleti alaptételei és gyakorlati következtetései között ellentmondás van. Elméleti alaptételeikből a „laissez faire" politika szellemének megfelelő következtetések adódnak, minthogy a neoliberálisok úgy vélik, hogy az egyensúly automatikusan helyreállhat a szabad verseny mechanizmusának működése alapján. Gyakorlati következtetéseikben viszont a neoliberálisok a nagyon intenzív állami beavatkozás mellett szállnak síkra, és a gazdasági rendszer funkcionálásához elengedhetetlenül szükséges feltételnek tekintik ezt a beavatkozást. Ez az ellentmondás tükröződik abban, hogy a hagyományos polgári elméletek alkalmatlanok az állammonopolista kapitalizmus fejlődésével kapcsolatos intézkedések igazolására. A neoliberalizmus ezt a nehézséget a hagyományos elmélet bizonyos korrekciójával próbálja legyűrni. A legfontosabb korrekció lényege a monopóliumellenes demagógia. A neoliberálisok tulajdonképpen a monopoltőke érdekeit védelmezik, és gyakorlati javaslataikban valójában eb-

[45] *H. Irmler:* Der mittlere Weg (Zum Buch von *J. E. Meade:* Planung und Preismechanismus). „Ordo", 1953. S. 331.

[46] „Monatsblätter für freiheitliche Wirtschaftspolitik", Mai 1953. Idézi *F. A. Lutz:* Bemerkungen zum Monopolproblem. „Ordo", 1956. S. 19.

ből indulnak ki. Ugyanakkor a neoliberálisok többsége gondosan álcázza a monopoltőke iránti hűségét, és a gazdaságpolitika fő feladatául a monopolista tendenciák elleni harcot jelöli meg. A neoliberalizmus érvelése a következő: A szabad verseny a gazdaság ideális állapota. A szabad verseny azonban nem mindig valósulhat meg a monopóliumok ellenhatása miatt. Ennek az ellenhatásnak a megszüntetése és a szabad versenynek jogaiba való visszahelyezése csak számos gazdaságpolitikai intézkedés útján valósítható meg. Így teremtenek elméleti alapot az állammonopolista kapitalizmus fejlődésével kapcsolatos intézkedések igazolására. Ennek az érvelésnek az a sajátossága, hogy az állam gazdasági beavatkozásának igazolását a szabad versenyért folytatott harc formájában találja.

E pontban van taktikai különbség a régi és az új liberalizmus hívei között. A régi liberalizmus hívei ritkán folyamodtak és folyamodnak monopóliumellenes demagógiához. Gyakran túlságosan felnagyítottnak nyilvánítják a „monopolista uralomról szóló szóbeszédet". Olyan illúziókat terjesztenek, hogy a verseny korlátozásának forrását nem a monopóliumokban, hanem az állam helytelen politikájában, az állam mértéktelen gazdasági beavatkozásában, az állami kiadások növekedésében stb. kell keresni.

A tőkés monopóliumok ilyenfajta nyílt apológiájától eltérően a neoliberálisok a monopóliumok demagóg bírálatának lobogójába burkolóznak. „Versenyre alapozott", a monopóliumok basáskodásától mentes rendszer megteremtését hirdetik.

A monopóliumellenes demagógiát a német neoliberálisok használják fel legnagyobb mértékben az állam gazdasági beavatkozásának megindokolására.

A monopóliumok „bírálatában" a német neoliberálisok nem eredetiek. Olyan érveket használnak, amelyeket a monopóliumok kispolgári bírálói úton-útfélen alkalmaznak. Tagadják azt a teljesen nyilvánvaló és vitathatatlan tényt, hogy a monopóliumok a kapitalizmus talaján nőttek ki, és hogy minden tevékenységük teljesen a tőkés termelés törvényeinek van alávetve, és úgy próbálják feltüntetni a dolgot, mintha a monopólium holmi idegen test volna a kapitalizmus rendszerében, sértené tisztaságát, és aláásná alapjait. Így F. Böhm azt

hangoztatja, hogy a monopóliumok „a vállalkozói gazdaság talaján állnak, de ugyanakkor megbontják azt a rendet, amely a szabad vállalkozó létezését erkölcsileg és politikailag igazolja. A monopóliumok saját jogrendük sírásói."[47] Röpke pedig szemrebbenés nélkül azt hirdeti, hogy meg kell védeni a kapitalizmust... a kapitalistáktól, vagyis a monopolistáktól.[48]

A monopolizmus és a kapitalizmus eme hamis szembeállításának alapja annak a szemmel látható ténynek a tagadása, hogy a szabad versenyre épült kapitalizmus — belső törvényeinél fogva — elkerülhetetlenül monopolkapitalizmussá válik.

Eucken elméleti alapot próbál teremteni a monopolkapitalizmus keletkezését meghatározó történelmi szükségszerűség tagadásához. Mint a második fejezetben már megjegyeztük, tagadja, hogy a történelmi fejlődés folyamatában egyáltalán érvényesül gazdasági szükségszerűség.

Erre a tisztán idealista elméletre támaszkodva Eucken és a neoliberalizmus más hívei arra a következtetésre jutnak, hogy a társadalom szabadon választja meg azt a gazdasági rendszert, amelyet a legésszerűbbnek és a legigazságosabbnak tekint. Eucken ezt a következtetést a monopolkapitalizmus problémájára is alkalmazza, és azt állítja, hogy a monopolkapitalizmus nem szükségszerű eredménye az egész megelőző tőkés fejlődésnek. A társadalomnak, minthogy — Eucken szerint — szabadon választhatja a gazdasági fejlődés bármely formáját, nem okoz semmiféle nehézséget megakadályozni a monopóliumok uralmának kialakulását és fejlődését. Véleménye szerint a társadalom ellensúlyozhatja a monopóliumok káros következményeit, gyengítheti gazdasági szerepüket, és gyakorlatilag megvalósíthatja a szabad versenyt.

A társadalmi fejlődés törvényeinek tagadása elkerülhetetlenül történelmietlenséghez vezet. Ez megnyilvánul a monopóliumok értelmezésében is. Eucken a monopóliumokat történelemfölötti kategóriának tekinti. „Mindenütt és mindig megvolt a verseny felszámolásának és a monopolista helyzet elfoglalásának erőteljes törekvése"[49] — írta.

---

[47] *F. Böhm:* Die Aufgaben der freien Marktwirtschaft. S. 37.
[48] Lásd *W. Röpke:* Die Lehren der Wirtschaft. SS. 285—286.
[49] *W. Eucken:* Grundsätze der Volkswirtschaftspolitik. S. 31.

Az objektív gazdasági törvények tagadásának útján haladó Eucken a legfantasztikusabb eredményekre jut. Elképzelése szerint a társadalom olyan eredményt ér el, amilyet akar. Fenntarthatja a monopóliumokat, és egyidejűleg elérheti, hogy úgy működjenek, mint a szabad verseny viszonyai között. Fenntarthatja a magántulajdont, és egyidejűleg lehetetlenné teheti a magántulajdonosok uralmát. Ennek a nyilvánvalóan utópikus feladatnak kell megfelelnie az úgynevezett „versenyre alapozott rendszernek".[50]

Lenin annak idején „új proudhonizmusról" írt, s azt nyárspolgári reformizmusnak, a kikent, kifent, mértékletes és akkurátus kapitalizmus propagandájának nevezte.[51]

Az „új proudhonizmus" hordozói kispolgári közgazdászok. A neoliberálisok, ha más osztályalapokon állnak is, bőségesen merítenek érveket ebből a forrásból.

Eucken felhasználja azt a monopóliumok kispolgári bírálói között erősen elterjedt érvet is, amely arra hivatkozik, hogy a technikai haladás nem kedvez a termelés és a tőke koncentrációjának, sőt ellenkezőleg, megteremti a verseny fokozódásának és a monopóliumok gyengülésének előfeltételeit. Olyan tendenciákra hivatkozik, mint a szállítási és hírközlési eszközök fejlődése, az egyes ágazatok fő termékeivel versenyző nagyszámú helyettesítő megjelenése, a vállalatok növekvő rugalmassága és azoknak a lehetőségeknek a kiszélesedése, melyek alapján a termelés a kereslet változásának megfelelően átszervezhető. Mindezek a jelenlegi technikai fejlődésre jellemző folyamatok Eucken szerint a legnagyobb vállalatok „gazdasági hatalmának dekoncentrációját" és a verseny erősödését segítik elő.

Jellemző Euckenre — mint a monopóliumokról író polgári közgazdászok túlnyomó többségére is — annak figyelmen kívül hagyása, hogy a monopólium nem szünteti meg a versenyt. Sőt, a verseny még elkeseredettebbé és következményeit tekintve még pusztítóbbá válik. Eucken és más polgári közgazdászok viszont a verseny megerősödésének és kiélező-

---

[50] *W. Eucken:* Die Wettbewerbsordnung und ihre Verwirklichung. „Ordo", 1949. S. 51.

[51] Lásd *В. И. Ленин:* Тетради по империализму, Госполитиздат, 1939, стр. 33.

désének ezt a vitathatatlan tényét teljesen helytelen színben, a monopóliumok meggyengülésének mutatójaként próbálják feltüntetni.

Ez az elemi hiba szolgál alapul Euckennek a technikai fejlődés tendenciáinak hatására vonatkozó minden megállapításához. Természetesen nem lehet tagadni azt, hogy a szállítás fejlődése élezi a versenyt, de ez a kiéleződés egyáltalán nem megy a monopóliumok rovására. Ellenkezőleg, a szállítás fejlődése elősegíti a termelés koncentrációs folyamatának erősödését, és ezáltal megteremti az előfeltételeket a monopóliumok még intenzívebb növekedéséhez. Ugyanúgy nem tagadhatjuk, hogy a helyettesítők, illetve a pótanyagok versenye egyre nagyobb szerepet tölt be a tőkés gazdaságban, ez a vitathatatlan tény azonban semmi okot nem ad annak állítására, hogy a pótanyagok versenye a monopóliumok ellen hat, korlátozza fejlődésüket és gyengíti befolyásukat. A tőkés gyakorlat tényei mást mondanak — csak a monopóliumok képesek olyan mértékben és olyan technikai színvonalon megszervezni a helyettesítők termelését, amely lehetővé teszi a sikeres versenyt a meglevő monopóliumok termékeivel. A monopolista vállalatoknak van a legnagyobb lehetőségük a tudományos kutatómunkára. A monopolista vállalatok könnyebben valósítják meg a termelés átszervezését, amelyre Eucken mint a monopóliumok ellen ható tényezőre hivatkozik.

Ilyen módon a verseny ösztönzésének és serkentésének Eucken által felsorolt összes eszközei a monopóliumok kezében vannak. Bármilyen sokféle formát öltött is a technikai haladás, bármilyen sajátszerűek is egyes megnyilvánulásai, az uralkodó tendencia mégis olyan módszerek alkalmazása, amelyek tömegtermelést feltételeznek. Ez az uralkodó tendencia pedig nem járhat más következményekkel, csak a kis vállalatok kiszorításával. Nem lehet kétely afelől, hogy ez az uralkodó tendencia a termelés koncentrációjának, s korántsem dekoncentrációjának kedvez.

E tény annyira vitathatatlan, hogy egyes neoliberálisok néha, őszinteségi rohamukban, beismerik, hogy amíg a tőkés termelés alapjai fennmaradnak, nem szüntethető meg a monopóliumok túlereje. Például Böhm kénytelen megállapítani, hogy „a legközelebbi évtizedek folyamán fennmarad a piac-

gazdaságnak az a visszataszító formája, amellyel az elmúlt évtizedekben dolguk volt".[52] Valamivel lejjebb Böhm konkretizálja, hogy mit ért „a piacgazdaság visszataszító formáján". A magántársaságok, kartellek, szakszervezetek és befolyásos magánszemélyek százainak túlerejére hivatkozik. Ha ebből a felsorolásból kizárjuk a szakszervezeteket, akkor kirajzolódik előttünk a monopolkapitalizmus tipikus képe.

A. Rüstow, a neoliberálisok másik kiemelkedő képviselője, szintén kénytelen megállapítani, hogy gazdasági és politikai programjuk fő pontja — a monopóliumok, kartellek és trösztök nélküli, szabad versenyen alapuló rend megteremtése — eddig a legkisebb mértékben sem valósult meg.[53]

A neoliberálisok efféle őszinte kijelentései inkább kivételeknek tekintendők, mint szabálynak. Rendszerint inkább azt az illúziót terjesztik, hogy meg lehet bénítani a monopóliumok uralmát, és meg lehet teremteni a szabad versenyen alapuló kapitalizmust.

A monopóliumok túlereje elleni kirohanások oly gyakoriak a neoliberálisok munkáiban, hogy első pillantásra az a látszat, mintha álláspontjuk egybeesne a monopóliumok kispolgári bírálóinak álláspontjával. A neoliberálisok többségénél azonban ez csak látszat, amely leplezi a dolgok valódi állását.

A monopóliumok kispolgári bírálói a kis- és középpolgárság nézeteit, vagyis annak a rétegnek a nézeteit tükrözik, amelynek érdekeit a monopóliumok sértik. E körök ideológusai síkraszállnak a trösztellenes törvényhozás és más olyan intézkedések mellett, amelyek a monopolista egyesülések mindenhatóságának korlátozására hivatottak. Bármennyire csekély is az általuk javasolt intézkedések hatékonysága, mégis reális ellenállást tükröznek a monopóliumokkal szemben. A neoliberalizmus lényege viszont a monopóliumok érdekeinek megfelelő program védelme és a monopóliumok „bírálatának" elsősorban álcázási célokat szolgáló felhasználása.

A monopóliumok neoliberális bírálásának demagóg jellege különösen szembetűnő, amikor a monopóliumok elleni harc

---

[52] *F. Böhm:* Die Idee des Ordo im Denken Walter Euckens. „Ordo", 1950. S. XXVIII.

[53] Lásd *A. Rüstow:* Kritik des technischen Fortschritts. „Ordo", 1951. S. 393.

gyakorlati rendszabályairól van szó. Akkor mutatkozik meg, hogy a neoliberálisok még a legmérsékeltebb, legbátortalanabb ilyen irányú lépéseket is ellenzik.

Például Eucken ellenzi a monopolista egyesülések bezárását és feloszlatását. Ellenzi többek közt a kartellek feloszlatását. Arra hívja fel a kormányt, hogy gazdaságpolitikája révén ösztönözze a népgazdaságban rejlő konkurrens erőket. A monopóliumok feletti úgynevezett ellenőrzés minimumra korlátozásának híve. „Tulajdonképpen a monopóliumok feletti ellenőrzés viszonylag kevés valóságos monopóliumra korlátozódik — írja. — Ezért a monopóliumok ügyeivel foglalkozó hivatalnak nem kell hatalmas bürokratikus apparátussal dolgozó gigantikus szervezetnek lennie."[54]

Ebben a kérdésben jól megfigyelhető a különbség Eucken és a monopóliumok kispolgári bírálói között. Az utóbbiak (pl. W. Berge, amerikai író) súlyos hibát látnak abban, hogy a trösztellenes igazgatás nem rendelkezik megfelelő erőforrásokkal és káderekkel a monopóliumok elleni harchoz. Eucken viszont a trösztellenes igazgatás állományának felduzzasztásától fél. Berge sajnálkozik amiatt, hogy ez az igazgatás nem eléggé tevékeny. Eucken attól tart, hogy ez az igazgatás túl nagy tevékenységet folytat.

Azok a receptek, amelyeket Eucken a monopóliumok elleni „harchoz" javasol, arra valók, hogy nehezítsék új monopóliumok keletkezését. Eucken azt hirdeti, hogy gazdaságpolitikai intézkedések segítségével minden módon ösztönözni kell a vállalatok versenyét. Azt az illúziót terjeszti, hogy lehetséges olyan körülményeket teremteni, amelyek között a monopóliumok kénytelenek lesznek olyan módon eljárni, ahogyan szabad verseny körülményei között járnának el. Röviden, Eucken receptje arra való, hogy fenntartsa a monopóliumokat, de ugyanakkor megbénítsa a monopolista gyakorlatot, s ezzel ártalmatlan szervezetekké tegye a monopóliumokat.

A tőkés fejlődés sokesztendős gyakorlata bizonyítja, hogy Eucken javaslatai teljesen hasznavehetetlenek a monopóliumok elleni „harcban". Ez a gyakorlat arról tanúskodik, hogy a szabad verseny megtisztítja a talajt a monopóliumok számára. A monopóliumok, minthogy a legnagyobb termelőappa-

[54] *W. Eucken*· Grundsatze der Wirtschaftspolitik. Bern 1952. S. 299.

rátussal, a legjobb tudományos és műszaki káderekkel, a legkedvezőbb anyagbeszerzési, áruszállítási és hitelszerzési lehetőségekkel rendelkeznek, ki tudják szorítani versenytársaikat tisztán gazdasági verseny útján is, az államapparátus segítsége nélkül. Euckennek a monopóliumok ártalmatlanná tételére vonatkozó feltételezése éppen olyan jámbor óhaj marad, mint az a feltételezése, hogy valamilyen módon sikerül csökkenteni a vállalkozónak a termelés monopolizálására irányuló törekvését.

A VI. fejezetben a neoliberálisok számos olyan kijelentése olvasható, amely feltárja a monopóliumok elleni „harcuk" követelésének igazi értelmét. A monopóliumok legreakciósabb ideológusai monopóliumellenes jelszavak leple alatt igyekeznek leszámolni a munkásosztály harci szervezeteivel, a szakszervezetekkel. Emellett a monopóliumok fölötti „ellenőrzés" mítoszának terjesztésével a polgári közgazdászok cáfolni próbálják az imperialista országokban működő monopóliumok uralmának reális és vitathatatlan tényét.

3. A NYUGATNÉMET NEOLIBERALIZMUS

Mint fentebb megjegyeztük, a politikai gazdaságtan neoliberális irányzata a második világháború után a Német Szövetségi Köztársaságban fejeződött ki a legteljesebb és legmódszeresebb formában. A neoliberalizmus a nyugatnémet közgazdasági irodalom vezető irányzata lett. A neoliberálisok „szabad társadalmi piacgazdaság" jelszavát Adenauer kormánya hivatalosan támogatja.

A második világháború után a polgári közgazdasági gondolat Nyugat-Németországban másképpen fejlődött, mint más burzsoá országokban. A liberalizmusról a dirigizmusra való áttérés helyett ott fordított folyamat ment végbe. A mai nyugatnémet neoliberalizmus számos tekintélyes képviselője a harmincas években az „irányított kapitalizmus" álláspontján volt. Abban az időben sokan közülük az állam gazdasági beavatkozásának erősítését hirdették, különösen az állam terhére történő hitelkiterjesztést, a közmunkák programját stb., például Röpke „A válságok és a konjunktúra" című könyvében, L. Erhard számos 1932—1933-ban megjelent cikkében.

A harmincas évek német irodalmának a nyíltan fasiszta szerzőkön kívül megvoltak a maga saját keynesistái, például W. Lautenbach.

A második világháború után a német polgári közgazdászok többsége szembefordult a keynesizmussal.

Jellemzőjükké vált az a kísérlet, hogy leplezzék valódi osztálycéljaikat oly módon, hogy a monopóliumok és az államkapitalista intézkedések ellenzőinek tüntetik fel magukat. Magyarázatot igényel, hogy miért alkalmazzák az álcázást oly széleskörűen a háború utáni Nyugat-Németországban.

A neoliberálisok tulajdonképpen védelmezik a német monopoltőkét.

A hallgatók és az olvasók szűk körének szánt egyes előadásaikban vagy írásaikban a német neoliberalizmus ideológusai nyíltan kimutatják rendíthetetlen hűségüket a tőkés monopóliumok iránt. Így például L. Erhard 1953-ban a Siemens—Schuckert Műveknek, a társaság 50 éves jubileuma alkalmából küldött üdvözletében lelkesen dicsőítette a monopoltársaságokban vezető szerepet vivő nagyvállalkozók szolgálatait.

Erhard arra hivatkozik, hogy a gyakorlatban nehéz elkülöníteni a monopóliumok tevékenységének pozitív és negatív következményeit, de hajlamos arra, hogy csupán pozitív nemzetgazdasági hatást tulajdonítson nekik.

A német monopoltőke aktívan támogatja a német neoliberálisok propagandatevékenységét. Így a nyugatnémet vállalkozói szövetségek vezetői 1953-ban megalapították Kölnben „a szabad piacgazdaság elősegítését szolgáló központi gyámsági tanácsot", amely a neoliberalizmus eszméinek propagandájával foglalkozik. E tanács a monopoltársaságok befizetéseiből tartja fenn magát.[55] Vezeti azoknak „a társadalmi piac-

[55] Kuczynski egyik könyvében idéz *(J. Kuczynski:* Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland. Bd. II. 2. T. Berlin 1955. SS. 266—267.) egy érdekes körlevelet, amelyet e tanács Észak-Rajna—Vesztfália építőipari egyesüléséhez intézett 1953. március 7-én. A körlevél sajnálkozását fejezi ki amiatt, hogy az egyesülés nem fizette be a megfelelő járulékot, és megemlíti, hogy a szövetségnek nagy jelentősége van abból a szempontból, hogy a Kereszténydemokrata Unió győzelmesen vívja meg harcát az 1953. évi Bundestag-választásokkal kapcsolatos kampányban.

gazdaság elősegítését szolgáló társaságoknak" szerteágazó hálózatát, amelyeknek tagjai az egyes ipari és kereskedelmi cégek. A választási hadjáratok idején a monopóliumok hatalmas összeget mozgósítanak e társaságokon keresztül a Kereszténydemokrata Unió finanszírozására.

A neoliberális irányzat nem véletlenül élvezi a német monopoltőke ilyen széles körű támogatását. A monopoltőke nagy reményeket fűz ehhez az irányzathoz a tömegek ideológiai befolyásolása tekintetében ama sajátos történelmi körülmények közt, amelyek közt Nyugat-Németország a második világháború után fejlődik. A neoliberálisok igyekeznek kihasználni a kapitalizmus apológiája érdekében a német dolgozók között a háború utáni időszakban erősen elterjedt antifasiszta hangulatot. A neoliberálisok egész propagandatevékenysége a szocialista tábor ellen, mindenekelőtt a Német Demokratikus Köztársaságban folyó szocialista építés ellen irányul. A neoliberálisok erőnek erejével be akarják feketíteni a szocialista gazdaságot, s ezért ahhoz a polgári irodalomban igen elterjedt fogáshoz folyamodnak, hogy azonosítják a szocializmust a totalitarizmussal. Igyekeznek elhitetni az emberekkel, hogy a Német Demokratikus Köztársaság gazdasági rendszere rokonságban van a „harmadik birodalom" gazdasági rendjével. Formális analógiákra spekulálnak, például arra, hogy a hitleri Németországban az állam nagymértékben beavatkozott a gazdaságba. A gazdaság állami szabályozásának bírálatával a neoliberálisoknak mindenekelőtt az a céljuk, hogy a szocialista gazdálkodási módszereket a hitleri gyakorlattal való azonosítás útján diszkreditálják. A neoliberálisok arra a mélyen gyökerező gyűlöletre spekulálnak, amelyet a német dolgozók a gazdaság militarizálásával szorosan összefüggő és a német monopóliumok meggazdagodását szolgáló hitleri gazdaságszabályozás ellen éreznek. Spekulálnak továbbá a német dolgozók között ugyancsak széles körben elterjedt antimilitarista hangulatra, és a gazdaság bármely állami szabályozását — függetlenül társadalmi formájától — a háború előkészítését szolgáló intézkedések rendszerének akarják feltüntetni.

Mi ösztönzi a német neoliberálisokat arra, hogy álcázzák a monopoltőke uralmához való ragaszkodásukat? Itt számos, a háború utáni Németországra jellemző sajátos ok hat. Van bizonyos szerepe annak a ténynek, hogy a legnagyobb mono-

polista konszernek Hitlerrel való együttműködésükkel és a háborús kalandok előkészítésében való tevékeny részvételükkel kompromittálták magukat Németország dolgozó tömegeinek szemében. A döntő szerepet azonban Németország kettészakadása, a két német állam kialakulása játssza. A Német Demokratikus Köztársaságban teljesen felszámolták a tőkés monopóliumokat. A dolgozók saját kezükbe vették a hatalmat, és kizsákmányolástól, a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásaitól mentes szocialista gazdaságot építenek. Ilyen körülmények között a monopóliumok védelmezőinek a Német Szövetségi Köztársaságban meg kellett változtatniuk taktikájukat.[56] Egyrészről, kényelmetlen nekik nyíltan védelmezni a monopóliumokat, amikor a Német Demokratikus Köztársaságban már nincsenek monopóliumok. A neoliberálisok olyan látszatot igyekeznek kelteni, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban is aláásták a monopóliumok hatalmát, s hogy e tekintetben a Német Demokratikus Köztársaság nincs előnyben a Német Szövetségi Köztársasággal szemben. Másrészről a neoliberálisok a monopóliumok demagóg kritikáját arra igyekeznek felhasználni, hogy megrágalmazzák és diszkreditálják a Német Demokratikus Köztársaságban épülő szocializmust. Így Eucken ellentmondást nem tűrően kijelenti, hogy nemcsak a gyakorlat, hanem az elméleti elemzés is alátámasztja a monopóliumokkal és „a központilag irányított gazdasággal" kapcsolatos gazdasági folyamatok „analógiáját".[57] Még élesebben fogalmazza meg ezt az „analógiát" W. Röpke, aki szerint a szocialista állam „a kollektív gazdasági hatalom abszolút és totális monopóliumának válfaja . . ., szupermonopólium, amely kolosszális és teljesen kibírhatatlan méretűvé fejleszti mindazt, ami számunkra a monopóliumban gyűlöletes".[58]

Amikor a monopóliumoknak a német neoliberálisokra jellemző demagóg bírálatát vizsgáljuk, nem szabad megfeled-

---

[56] E tényt említi Turley, német közgazdász érdekes cikkében. *(H. Turley:* Über die apologetische „Monopolkritik" der neoliberalen Marktwirtschaftstheoretiker. „Wirtschaftswissenschaft", Dezember 1955. Sonderheft.)

[57] Lásd *W. Eucken:* Grundsätze der Wirtschaftspolitik. Tubingen 1952. S. 94.

[58] *W. Röpke:* Mass und Miete. Zürich 1950. S. 122.

keznünk azokról a sajátos viszonyokról, amelyek között a monopóliumok Nyugat-Németországban fejlődtek. A második világháború idején az Egyesült Államokban és Angliában népszerűek voltak a hitleri hadigépezet megteremtésében nagy szerepet játszó legnagyobb német konszernek feloszlatására irányuló követelések.

A háború befejezése után e konszernek közül egyeseket (például a három legnagyobb bankot, a Vereinigte Stahlwerke acéltrösztöt, az I. G. Farbenindustrie vegyipari trösztöt stb.) feloszlattak. A legnagyobb monopóliumok feloszlatását az amerikai és a brit katonai hatóságok („A német gazdaság túlságos koncentrációjának megtiltásáról" szóló 1947. évi törvény alapján) teljesen formálisan hajtották végre. Így a három legnagyobb német bankot — a Deutsche Bankot, a Dresdner Bankot és a Commerzbankot — 30 pénzintézetre osztották szét, és más nevet adtak nekik. Ez az úgynevezett „decentralizáció" azonban formális jellegű volt.

Az újonnan létrehozott pénzintézetek vezető szerveiben (az igazgatóságokban és a felügyelő bizottságokban) a korábbi három legnagyobb bank főkolomposai maradtak. Fennmaradt az egész korábbi bankapparátus. Másik példaként az I. G. Farbenindustrie említhető. Formálisan ez a tröszt három társaságra oszlott: Farbenfabriken Bayer, Badische Anilin- und Sodawerke, Farbwerke Hoechst. E három társaság azonban oly szorosan együttműködik, hogy gyakorlatilag egy és ugyanazon szervezet leányvállalatainak tekinthetők.

Ezen intézkedések kapcsán a tőkés monopóliumok álcázásának gyakorlata a háború utáni Nyugat-Németországban sokkal jobban elterjedt, mint a háború előtt. Ráadásul megmutatkozott az Egyesült Államok gyakorlatának jelentős hatása is, hiszen az Egyesült Államokban a monopóliumok álcázásának régi történelmi hagyományai vannak.

Világos megnyilvánulása ennek az álcázó taktikának a „konkurrencia korlátozása ellen" 1957-ben hozott törvény. Jóllehet e törvény 1. §-a „érvénytelennek" nyilvánít minden olyan megegyezést, amely korlátozza a versenyt a termelésben vagy az áruk és a szolgáltatások piacán, ez az általános rendelkezés oly sok kikötéssel, feltétellel és kivétellel párosul, hogy gyakorlatilag semmissé lesz. Így például a törvény megengedi válság-kartellek, racionalizálások végrehajtására,

az export előmozdítására szolgáló kartellek stb. alakítását. Az új törvény szerint jelentősen csökkentek azok a büntetések, amelyeket a monopóliumoktól e törvény megsértése miatt behajtottak. Az új törvény megkerülése még legális úton sem jelent semmiféle nehézséget a monopóliumok számára. Ezenkívül továbbra is a monopóliumok rendelkezésére állanak az illegális kartellek összes formái. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy az új törvény egyáltalán nem érinti a tőkés monopóliumoknak a Német Szövetségi Köztársaságban legfontosabb formáját, a konszerneket.

Hogy miért igyekeznek a német neoliberálisok a gazdaság állami irányításának rugalmasabb formáit alkalmazni, és miért gyakorolnak látszatkritikát az állam gazdasági beavatkozása felett, azt bizonyos mértékben a német exportmonopóliumok sajátos érdekei magyarázzák. A gépgyártás és a vegyipar különféle ágazataihoz kapcsolódó legnagyobb nyugatnémet monopóliumok erősen érdekeltek az export fokozásában. Az export egyre nagyobb szerepet tölt be a nyugatnémet gazdaságban. Nevezetesen, jelentős mértékben elősegítette a Német Szövetségi Köztársaság ipari termelésének növekedését az elmúlt évek során. A szövetségi kormány megbízásából a közgazdasági kutatóintézet speciális vizsgálatot végzett a nyugatnémet ipar 1949—1954 közötti fejlődésének tényezői tárgyában. A vizsgálat eredményeit ismertető munkában[59] olvashatjuk, hogy az ipari termelés növekedésének több mint a felét ezekben az években az export kibővülése idézte elő, míg az úgynevezett beruházási javak iránti hazai kereslet e növekedésnek csupán egynegyedét, a fogyasztási cikkek iránti kereslet pedig szintén legfeljebb az egynegyed részét okozta.

A nyugatnémet monopóliumok az export tekintetében kedvezőtlenebb körülmények között vannak, mint angol, francia és amerikai konkurrenseik. A nyugatnémet monopóliumoknak nincsenek olyan védett piacaik, amilyeneket a gyarmati birtokok, a kedvezményes vámrendszer és a sterling övezet biztosít. Nincsenek olyan politikai kényszerítő eszközeik,

[59] Lásd „Die Expansion der westdeutschen Industrie 1949—1954" „Deutsches Institut für Wirtschaftsordnung", Berlin 1955. Sonderheft Nr. 34.

mint az amerikai monopóliumoknak. A nyugatnémet monopóliumok más országok vállalkozóival vívott konkurrenciaharcukban csak saját gazdasági előnyeikre, vagyis elsősorban termékeik olcsóbbságára számíthatnak. Ilyen körülmények között a német exportőrök különösen érdekeltek a külkereskedelem liberalizálásában, a vámügyi törvényhozás gyengítésében, a külföldi tőke behatolása útjában álló akadályok eltávolításában, a külkereskedelem állami irányításának maximális korlátozásában, elsősorban természetesen azokat az országokat tartva szem előtt, amelyekbe a német export irányul.

A gazdaság állami szabályozásának ellenzése mindig a szabadkereskedelmi elvek hirdetésével kapcsolódott össze. Meg kell azonban jegyezni, hogy míg a monopóliumok előtti kapitalizmusban a szabad kereskedelem hívei valóban az állam gazdasági be nem avatkozásának hívei voltak a nemzetgazdaság fejlesztésének területén is, addig az imperializmus korában a helyzet merőben más. Az exportmonopóliumok aktív segítséget követelnek kormányzatuktól. Az állam gazdasági be nem avatkozásának gondolata jelentős mértékben exportcikké válik, s azoknak az országoknak szánják, amelyek részéről ellenállás várható az illető ország térhódításával szemben. Ilyen feltételek között a gazdaság állami szabályozásának ellenzése erősen fiktív jelleget ölt.

Szemléletesen illusztrálja ezt a tételt a nyugatnémet gyakorlat. A nyugatnémet monopóliumok térhódítása a Német Szövetségi Köztársaság kormányának az adó- és a hitelpolitika útján nyújtott igen aktív segítségével megy végbe. Az exportőrök mentesek a forgalmi adótól, és kedvezményekben részesülnek más adók tekintetében is. Az exportőrök ösztönzésének fontos eszköze a kedvezményes hitelek biztosítása. E célból 1952-ben számos bank a Bank Deutscher Länder aktív közreműködése mellett speciális társaságot (Ausfuhrkredit) alapított az exporttársaságok kedvezményes hitelekkel való ellátására. Számos más olyan hitelszervezet működik, amelyeket a Német Szövetségi Köztársaság kormánya finanszíroz, és amelyek bőségesen ellátják az export-monopóliumokat.

A „szabad vállalkozás" hirdetése, az állami gazdaságszabályozó intézkedések jó részének ellenzése, a német finánctőke

belső helyzetének megszilárdítására irányuló általános feladaton kívül azt a célt szolgálja, hogy megkönnyítse a nyugatnémet monopóliumok expanzióját a külső áru- és tőkepiacokra.

Ez az ideológiai kampány arra irányul, hogy szabad kezet biztosítson a nyugatnémet exportőröknek Németország régi versenytársai és elsősorban Anglia ellen vívott harcukban. Emellett a kampány éle az elmaradott országok nemzeti felszabadító mozgalma ellen is irányul, mert ezen országoknak politikai és gazdasági függetlenségükért vívott harca lehetetlenné teszi, hogy a monopóliumok továbbra is önkényesen gazdálkodjanak a volt gyarmatokon és a függő országokban, s ezzel gátat vet a tőkék szabad beáramlásának. A neoliberális R. F. Behrendt azon sajnálkozik, hogy „amikor az európai államközi gazdasági szervezet területén az utóbbi években mutatkoznak bizonyos sikerek a külkereskedelem és a nemzetközi fizetési forgalom liberalizálása irányában, az elmaradott országok az állami dirigizmus és protekcionizmus bástyái maradnak"[60].

A neoliberálisok gyűlölete a nemzeti felszabadító mozgalmak iránt és a kolonializmus nyílt védelmezése világosan tükröződik Röpke „Elmaradott országok" című cikkében.[61] Az egész cikken vörös fonalként húzódik végig az a tétel, hogy az elmaradott országok gazdasági fejlődésének alapjául főképpen a Nyugat pénzügyi „segítsége" szolgál. Röpke magasztalja a régi rendet, amikor a tőkekivitelben a magánbefektetések játszották a döntő szerepet. Azt hirdeti, hogy a lehető legkedvezőbb feltételeket kell megteremteni a nyugati tőkék exportja számára. Elragadtatással emlékezik a „régi jó időkre", amikor a német beruházók korlátlan urak voltak a gyarmatokon. „A józan megfontolás — írja — módot ad annak megértésére, hogy az említett kockázat (amely a tőke kivitelével kapcsolatos — *I. B.*) jelentősen csökkenthető a területenkívüliségi jog és más olyan privilégiumok megadása útján, amelyek a múltban is megillették a Nyugatot."[62]

---

[60] *R. F. Behrendt:* Eine freiheitliche Entwicklungspolitik fur materiell zurückgebliebene Lander. „Ordo", 1956. S. 84.

[61] Lásd *W Ropke* Unentwickelte Länder, „Ordo", 1953.

[62] Ugyanott, 102. old.

Röpkének van még reális érzéke annak megértéséhez, hogy a régi kolonializmusnak a maga teljes sérthetetlenségében való visszaállítása már lehetetlen. Igyekszik azonban megtartani és megerősíteni annak maximumát, amit sikerült átmenteni a régi kolonializmusból. Többek közt hangsúlyozza, hogy a nyugati specialistáknak vezető szerepet kell vinniük az elmaradott országokban, és biztosítani kell számukra a legkedvezőbb feltételeket.

Hasonló javaslatokkal lép fel a neoliberális Behrendt fentebb idézett cikkében. Javaslatai jellegének megítéléséhez elegendő idézni saját programjával kapcsolatos következő kijelentését: „E program első pillantásra utópikusnak tűnhet, és ellenvetést kelthet azon az alapon, hogy az elmaradott országokat az ellenőrzés nélküli külföldi gazdasági érdekek uralmának formájában fellépő gazdasági kolonializmushoz való visszatérésre kárhoztatja."[63] Bármennyire igyekszik is Behrendt eloszlatni ezt a programjával kapcsolatos benyomást, nemigen lehet szabadulni tőle. Eléggé tanúskodik munkájának célzatosságáról az a törekvése, hogy meggyőzze az olvasót arról, hogy az elmaradott országok gazdasága és néptömegeik helyzete romlott a gyarmati iga lerázása és a nemzeti függetlenség kivívása után.

A neoliberális irányzat kísérlet azoknak a módszereknek az igazolására, amelyek segítségével a német monopoltőke megszilárdította helyzetét a második világháború után. A neoliberális irányzat a hírhedt német „gazdasági csoda" apológiája. Mint ismeretes, az elmúlt években a Német Szövetségi Köztársaságban gyorsan növekedett az ipari termelés, gyorsabban, mint a tőkésországok többségében. E növekedés alapja egyrészt az, hogy nagy befektetéseket eszközöltek a nehéziparba, amely bizonyos veszteségeket szenvedett a háborúban és régen nem újította fel állótőkéjét, másrészt az, hogy a német ipar a német munkások olcsó munkaerejének alkalmazására és növekvő kizsákmányolásukra támaszkodva egyre fokozottabban hatol be a külső piacokra. A Nyugat-Németországban kialakult konjunktúra sajátossága az, hogy a hadimegrendeléseknek egészen a legutóbbi időkig úgyszól-

[63] *R. F. Behrendt:* Eine freiheitliche Entwicklungspolitik für materiell zurückgebliebene Länder. „Ordo", 1956. S. 106.

ván semmiféle szerepük sem volt. E konjunktúra kedvező feltételeket teremtett a militarizált gazdaságra és a gazdasági válságok időszakára jellemző szigorú állami ellenőrzés bírálatához.

Azt a viszonylag gyors fejlődést, amely az ipari termelést az NSZK-ban 1958-ig jellemezte, néhány időleges és átmeneti jellegű kedvező feltétel magyarázza. A német polgári közgazdászok azonban úgy igyekeznek feltüntetni ezeket az időleges gazdasági sikereket, mint az úgynevezett „szabad piacgazdaság" különös vitalitásának és hatékonyságának tanúbizonyságát.

A valóságban, mint közismert, a német gazdaság legkevésbé sem emlékeztet erre a „szabad piacgazdaságra". Nyugat-Németországban mint minden más fejlett tőkésországban, a monopóliumok uralkodnak. Hatalmuk különösen nagy a nehéziparban. Így a vaskohászatban kilenc társaság adja a nyugatnémet acéltermelés háromnegyed részét. Az ólom és a cink bányászatát három konszern monopolizálta. A színesfémtermelésben a Metallgesellschaft és a DEGUSSA társaságok dominálnak. Az elektrotechnikai iparban a Siemens és az AEG konszernek ellenőrzik az elektrotechnikai berendezések gyártásának kb. a felét. A. Losenak, a Siemens igazgatósági tagjának kijelentése szerint ez a konszern a második helyet foglalja el az elektrotechnikai konszernek között az amerikai General Electric mögött. A gépkocsigyártást háromnegyed részben két gigászi vállalat, a Volkswagenwerk és az Opel monopolizálta. A hajógyártásban a Deutsche Werft A. G. mammutcég uralkodik. Ez a legnagyobb hajógyár nemcsak Nyugat-Németországban, hanem az egész világon is. Az 1953—1955-ben első helyen állt a tőkésországokban vízrebocsátott hajók tonnatartalma tekintetében. Három konszern szolgáltatja a nyugatnémet nyerskálium-termelésnek kb. 95%-át. A Vereinigte Glanzstoff-Fabriken konszern adja a nyugatnémet műrosttermelésnek mintegy háromnegyedét. Megalakult a legnagyobb monopóliumok egyesülése az atomenergia területén is.[64]

---

[64] Lásd *B. Котов:* О так называемом „социально-рыночном хозяйстве", „Мировая экономика и международные отношения", 1957 г., № 6. стр. 50.

A német közgazdasági intézet adatai szerint a négy legnagyobb monopolista csoport útján a finánccoligarchia ellenőrzi a nyugatnémet részvénytőkének csaknem kétharmadát.[65]

Nyugat-Németországban az állammonopolista kapitalizmus rendkívül fejlett formákban öltött testet. Az állam több mint 500 iparvállalatban részes, amelyeknek tőkéi elérik a 4,86 milliárd márkát, a nyugatnémet részvénytőke 22%-át.[66] Az állami vállalatok részesedése kb. 30% a vasérctermelésben, kb. 15% a kőszénbányászatban, a villamosenergia-termelésnek több mint a fele, az alumíniumtermelésnek 75%-a stb.[67]

Az állami támogatást széltében-hosszában felhasználják a monopóliumok érdekében. Különösen szemléletesen jelentkezik ez a támogatás az export ösztönzésével kapcsolatos kérdésekben. A Német Szövetségi Köztársaság kormánya adókedvezményeket nyújt az export-monopóliumoknak, hiteleket biztosít számukra stb.

A „beruházási támogatásról" szóló törvény, melyet 1952-ben hoztak, kitűnő példája annak, hogyan használják fel a legnagyobb monopóliumok az államot. E törvény szerint az összes iparvállalatokat — kivéve a vezető kohászati, szénbányászati és villamosenergia-ipari, valamint az állami vállalatokat — kötelezték arra, hogy a profit, az amortizációs leírás stb. forgalmától függően járulékot fizessenek be egy speciális alapba. Két év alatt 132 700 vállalat több mint egymilliárd márkát fizetett be ebbe az alapba. Ezeknek az eszközöknek a tőkésítése, valamint az amortizációs leírásból eszközölt és a „beruházási támogatási" alap számláin felhalmozott befizetések lehetővé tették, hogy ebből az alapból hosszúlejáratú hiteleket kapjon 34 szénbányászati, 22 kohászati, 34 villamosipari és egy vagongyártó vállalat, összesen 4,75 milliárd márka összegben.[68]

---

[65] Lásd „Deutsches Wirtschaftsinstitut", 1955. Nr. 13.

[66] Ugyanott, 1956. Nr. 1—2. S. 15.

[67] Lásd. *E. Хмельницкая:* О государственно-монополистическом капитализме в Западной Германии, „Вопросы экономики", 1956 г., № 10, стр. 37.

[68] Lásd *E. Хмельницкая:* О государственно-монополистическом капитализме в Западной Германии, „Вопросы экономики", 1956 г., № 10, стр. 91.

E tények fényében nyilvánvalóvá válik, hogy a „szabad piacgazdaságról" szóló állítás nem más, mint az államapparátust és az állami költségvetést saját érdekeikben széles körben felhasználó monopóliumok uralmát takaró ködfüggöny. E ködfüggöny kialakításában különösen aktív szerepük van a neoliberálisoknak. Ezért nem meglepő, hogy olyan elismerést vívtak ki a német tőkésosztály köreiben.

Ezek azok a történelmi feltételek, amelyek megmagyarázzák, miért került előtérbe a nyugatnémet polgári közgazdasági irodalomban a neoliberális irányzat.

A mai német neoliberalizmus osztályjellegét, a kapitalizmus igazolására irányuló legfontosabb módszereit tekintve, megegyezik az amerikai, az angol és a francia neoliberalizmussal. Az „Ordo" hasábjain rokonszenvező ismertetések jelennek meg a neoliberalizmus más országokbeli védelmezőinek — Hayeknak, Simonsnak, A. Fishernek és másoknak — a könyveiről. Így Hayek rendkívül aktívan szerepel az „Ordo" hasábjain. Egyik, ebben az orgánumban megjelent cikkében nagy pátosszal nyilatkozik Euckenről és követőiről.[69] A neoliberális angol J. Meade könyvéről az „Ordo"-ban megjelent ismertetés megjegyzi, hogy vonala egybeesik a németországi „Ordo" körének és a freiburgi iskolának a vonalával, a svájci Röpke és az amerikai Lippmann vonalával és így tovább.[70] Ugyanakkor a német neoliberalizmusnak van néhány speciális sajátossága. Érvelése valamelyest különbözik más országok neoliberálisainak érvelésétől. A német neoliberálisok „elméleti apparátusára" három mozzanat jellemző:

1. különleges tanítás a gazdasági rendszerről (Ordnung);
2. „a szabad társadalmi piacgazdaságról" szóló tétel;
3. a „népi kapitalizmus" elméletének különleges változata a „társadalmi partneri viszonyról" és a „népi részvényekről" szóló tételek formájában.

A német neoliberálisok politikai gazdaságtani nézeteinek elméleti alapja W. Euckennek a gazdaság „ideáltípusairól" szóló tanítása. Ezt a tanítást úgy reklámozták a német polgári irodalomban, mint új hangot a politikai gazdaságtanban.

---

[69] Lásd *F. A. Hayek:* Marktwirtschaft und Wirtschaftspolitik. „Ordo", 1954. S. 4.

[70] Lásd *H. Irmler:* Der mittlere Weg. „Ordo", 1953. S. 332.

Maga Eucken úgy ábrázolja ezt az elméletet, mint új lépést a klasszikusok és a történelmi iskola tanításához képest. A klasszikus iskola fő fogyatékosságát (meg kell jegyezni hogy ehhez az iskolához Eucken nemcsak az igazi klasszikusokat sorolja, hanem a Say és Malthus típusú vulgáris közgazdászokat is) abban látja, hogy egy gazdasági rendszer vizsgálatára szorítkozott, mégpedig olyan rendszerére, amelyben a korlátozatlan szabad verseny uralkodik. Schmoller, Eucken szavai szerint, igyekezett kijutni az egy típusú gazdaság tanulmányozásának keretei közül, de a gazdasági tényezők empirikus megfigyelésére szorítkozott, és lemondott elméleti általánosításukról. Eucken azt a feladatot tűzi ki maga elé, hogy megvalósítsa e két iskola szintézisét, és olyan új elméletet állítson fel, amely átfogja az emberiség történelmében létező gazdasági típusok egész sokféleségét.

Ennek a feladatnak már a kitűzése is rendkívül jellemző. Azt mutatja, hogyan tükrözi a polgári politikai gazdaságtan görbe tükre azt a tényt, hogy a mai kapitalizmus többé már nem egységes, mindent átfogó rendszer, hogy a tőkés rendszer mellett ott a fejlődő és nagy előnyeit kimutató szocialista rendszer. Eucken figyelembe veszi ezt a tényt, és megpróbálja némileg átalakítani a közgazdasági elméletet oly módon, hogy a világnak két rendszerre — tőkés és szocialista rendszerre — való szakadását teljesen hamis formában tüntesse fel, és minden módon diszkreditálja a szocialista építést.

Eucken felveti, hogy ki kell emelni a gazdaság fő típusait, a gazdasági rendszer fő formáit, de merőben idealista álláspontról közelíti meg ezt a kérdést. Önkényes ismérvek segítségével, a történelmi valóságot figyelmen kívül hagyva, mesterséges elméleti modelleket, úgynevezett „ideáltípusokat" igyekszik szerkeszteni. Hangsúlyozza, hogy „ezek nem konkrét gazdaságot tükröző típusok, nem a gazdasági szervezetet vagy a fejlődés gazdasági fokát jellemző reális típusok. Ezek elképzelt modellek, ideális formák, valóban ideáltípusok".[71]

Eucken kiköti, hogy az általa szerkesztett „ideáltípusok" korántsem kapcsolatosak meghatározott történelmi feltételekkel, bizonyos történelmi korszakokkal. Szándékosan vá-

[71] *W. Eucken*: Die Grundlagen der Nationalokonomie. Jena 1940. S. 144.

laszt az egyes gazdasági típusok jellemzésére olyan kifejezéseket, amelyek nagyon homályos jellegűek, és mentesek minden specifikus történelmi színárnyalattól. Így például azt írja, hogy előnyben részesíti az „intézmény" és az „intézményvezető" kifejezéseket a „vállalat" és a „vállalkozó" kifejezésekkel szemben, „mert a »vállalat« és a »vállalkozó« szavak hallatán a kapitalista korszak jut eszünkbe; mindkét szónak bizonyos történelmi színárnyalata van. Az ilyen színárnyalatokat mindenképpen kerülni kell az ideáltípusok meghatározása során."[72]

Eucken kategorikusan elveti azt a tételt, hogy a gazdasági törvények történelmi feltételekhez vannak kötve, hogy átmeneti jellegűek. „Állítom — jelenti ki —, hogy éppen e »történelmi előítélet« miatt volt zárva a múlt és a jelen valóságos gazdaságának megismeréséhez vezető út. A valóságos gazdaság a maga sajátosságaival együtt csak meghatározott korszakhoz nem kapcsolt elméleti törvények segítségével ismerhető meg."[73]

Az „ideáltípusokat" Eucken a gazdaság eredeti szerkezeti formáinak ábrázolja, s e formákat változatlanoknak és állandóknak fogja fel. A történelmileg kialakult gazdasági rendszerek sokfélesége Eucken szerint csupán az előre adott és változatlan „ideáltípusok" megannyi különféle kombinációja Ezt a koncepciót teljesen áthatja a politikai gazdaságtan történelmi módszerének tagadása.

A gazdasági formák sokféleségét Eucken két fő „ideáltípusra" vezeti vissza — a „szabad" vagy piacgazdaságra, amelyben az egyes gazdaságok közötti kapcsolatok a piac segítségével valósulnak meg és a „központilag irányított gazdaságra", amelyben az egyes gazdaságok egy egységes irányító központnak vannak alávetve. „Ideáltípusainak" meghatározása során Eucken teljesen figyelmen kívül hagyja a legfontosabb és legdöntőbb ismérvet: a termelési viszonyok jellegét. Mindent az egyes intézmények és vállalatok közötti külső szervezeti formákra vezet vissza. Nem meglepő, hogy ilyen felfogás mellett a „központilag irányított gazdaság" rovatába kerülnek nála a legkülönbözőbb gazdasági formák —

[72] Ugyanott, 104. old.
[73] Ugyanott, 203. old.

a Szovjetunió tervgazdasága, a hitleri Németország militarizált gazdasága, az ókori fáraók kiterjedt gazdaságai, a XV. századbeli inka állam, a korai középkor hűbéri földbirtokai. Rabszolgatartó, hűbéri, tőkés és szocialista termelési viszonyok Euckennél egy kupacban keverednek össze.

Eucken hű marad saját tudománytalan, a termelési viszonyok elhanyagolásán alapuló módszeréhez, amikor megkerüli azt a kérdést, hogy milyen jelentőségük van a tulajdonformáknak a gazdasági rendszer jellemzése és általában a társadalmi kérdések eldöntése szempontjából. Mindenáron csökkenteni igyekszik a tulajdonformáknak a történelmi fejlődés folyamatában betöltött jelentőségét. Szerinte a tulajdonformák származékos jellegűek; a gazdasági folyamatok — centralizált vagy decentralizált (vagyis a piacon keresztül megvalósuló) — irányításának jellege határozza meg őket. A valóságban az egyes gazdaságtípusok közötti különbség alapja a termelési viszonyok közötti különbség, e különbségek pedig elsősorban attól függenek, kinek a tulajdonában vannak a termelési eszközök. A tulajdonviszonyok talaján alakulnak ki a különféle osztályok közötti viszonyok. A tulajdon jellegétől függően dől el az a sarkalatos kérdés, hogy valamely társadalom a dolgozók kizsákmányolásán alapul-e vagy sem. Különböző tulajdonformáknak az antagonisztikus társadalomban a kizsákmányolás különböző formái felelnek meg. A tulajdon jellegének megváltozásával megváltozik a gazdasági folyamatok irányításának formája is.

Eucken „ideáltípus"-elméletének tudománytalan jellege különösen szembeötlően jelentkezik abban, hogy a gazdaság típusainak osztályozása során nem kapott helyet sem a tőkés, sem a szocialista termelési mód. Eucken még a lehetőségét is elutasítja a tőkés gazdaságról szóló egységes tanítás megteremtésének. Szerinte a hitleri Németország gazdasága és a mai bonni állam gazdasága egymástól teljesen különböző jellegű, és különböző törvényeknek van alávetve. Tagadja, hogy a tőkés magántulajdonnak döntő jelentősége van a tőkés termelési mód jellemzése szempontjából, és elveti e termelési módnak még a fogalmát is. Azt javasolja, hogy általában ne használjuk a „kapitalizmus" terminust. Nyilván veszélyesnek tartja — túlságosan gyakran szerepel a szocialista és a kommunista propagandában, az öntudatos munkások szemében

azzá a fő tárggyá vált, amely ellen harcuk irányul. Röpke pedig valamilyen más, semleges és makulátlan fogalomnak, például a *„gazdasági rendszer"* fogalmának használatát javasolja.[74]

Az a hadjárat, melyet Eucken, Röpke és más neoliberálisok indítottak a kapitalizmus és a szocializmus fogalma ellen, nagyon is érthető. Rendkívül nyíltan ír erről Eucken másik fegyvertársa, F. Böhm. Eucken legfontosabb érdemének azt tekinti, hogy „ideáltípus"-elméletével elvetette az évszázadokon át uralkodó dilemmát: „kapitalizmus vagy szocializmus".[75]

Eucken módszere nem eredeti. A társadalmi gondolkodás történetéből ismeretes, hogy egyes írók mindenféle terminológiai ügyeskedések, új szócskák kitalálása útján igyekeztek „megszabadulni" a kapitalizmus kellemetlen oldalaitól és ellentmondásaitól. Ezeket az erőfeszítéseket azonban sohasem koronázta és nem is koronázhatta siker. Semmiféle szóalkotás sem szüntetheti meg a tőkés magántulajdont és a tőle elválaszthatatlan tőkés kizsákmányolást s az összes ebből fakadó ellentmondásokat.

Noha Eucken látszólag elveti a „kapitalizmus vagy szocializmus" dilemmát, „ideáltípus"-elméletének rejtett értelme az, hogy igazolja a kapitalizmust, és befeketítse a szocialista termelési módot. E cél érdekében Eucken sajátos módszert választott. A kapitalizmust a „szabad" vagy „piaci" gazdaság dicsőítésének leple alatt védelmezi. A szocialista termelési mód diszkreditálására az úgynevezett „központilag irányított gazdaság" bírálatát használja fel. A szocialista gazdaság Eucken tálalásában a gazdaság e típusának legvilágosabb és legkövetkezetesebb megnyilvánulása.

A „központilag irányított gazdaság" egész konstrukciója hibás, mert azonosít és egy fogalomban egyesít teljesen különböző termelési viszonyokat: az állammonopolista kapitalizmust és a tervszerű szocialista gazdaságot. Az osztálytartalmuknál fogva különböző gazdasági típusoknak ez az egyesítése arra a teljesen formális ismérvre épül, hogy mindkét

---

[74] Lásd *W. Röpke:* Civitas Humana. Grundlagen des Gesellschafts- und Wirtschaftsreforms. Zurich 1946. S. 36.

[75] Lásd *F. Bohm:* Die Idee des „Ordo" im Denken Walter Euckens. „Ordo", 1960. S. XLIII.

esetben az állam nagy szerepet tölt be a gazdaságban. E közös formális ismérv mögött azonban nagy különbségek húzódnak meg mind az állam osztálytermészetét, mind a gazdasági törvények jellegét, mind a gazdaság állami szabályozásának feladatait, mind pedig e szabályozás társadalmi és gazdasági következményeit illetően. E különbségek a tőkés és a szocialista termelési mód természetében rejlenek.

A termelési eszközök magántulajdona elválasztja egymástól a tőkés vállalatokat, és elkerülhetetlenné teszi a tőkés gazdaság spontán fejlődését. A tőkés vállalatok közötti kapcsolat ösztönösen valósul meg, és magában hordja a verseny és a termelési anarchia legélesebb ellentmondásainak elkerülhetetlenségét. Mint Lenin rámutatott, „a gazdasági élet szabályozása, ha komolyan akarjuk megvalósítani, megköveteli a bankok és a szindikátusok egyidejű államosítását".[76]

Csak a termelési eszközöknek a népgazdaság összes vállalatait és ágazatait egyesítő szocialista tulajdona teszi szükségessé és lehetségessé az egész népgazdaságnak mint egységes egésznek tervszerű, arányos fejlődését. A kapitalizmussal ellentétben a szocialista gazdaságban a termelés társadalmi jellegének a termelési eszközök társadalmi tulajdona felel meg. Minthogy nincs ellentmondás a termelés társadalmi jellege és az előállított termékek elsajátításának formája között, a szocialista gazdaság mentes a periodikus túltermelési válságoktól, és biztosítja a népgazdaság szakadatlan, gyors ütemű fejlődésének lehetőségét.

A szocialista állam új, a tőkésállamtól teljesen eltérő szerepet tölt be a társadalom gazdasági fejlesztésében. A termelési eszközök társadalmi tulajdonára támaszkodva tudatosan felhasználja és alkalmazza a gazdasági fejlődés törvényeit, és ilyen módon irányítja a népgazdaságnak mint egységes egésznek a fejlődését. Ilyen szerepet a tőkésállam nem tölthet be. Az állammonopolista kapitalizmus nem tudja megszüntetni a versenyt és a termelési anarchiát, felszámolni a túltermelési válságokat; nemhogy megszüntetné a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásait, hanem még elő is segíti további kiéleződésüket és elmélyülésüket.

---

[76] *Lenin:* A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene. Művei. 25. köt. Szikra 1952. 360. old.

A két teljesen különböző gazdaságtípus — az állammonopolista kapitalizmus és a szocialista tervgazdaság — euckeni összekeverésének apologetikus értelme az, hogy az első típusú gazdaságra (különösen ennek specifikus formájára, a hadimonopolista-államkapitalizmusra) jellemző hibákat a második típusú gazdaságnak tulajdonítja. Ez a szocializmus építésének megrágalmazására és befeketítésére irányuló új módszer, amely a tőkésországok hadigazdaságára vonatkozó adatok felhasználásán alapul.

A neoliberálisok tudják, hogy nem elég a szocializmus bírálatára szorítkozni, hogy valamilyen pozitív gazdasági programot kell hirdetni. Tudják, hogy a „szabad piacgazdaság" újjáteremtésére és megerősítésére irányuló felhívás nem vonzhatja a német munkásosztályt. A neoliberálisok tudatában vannak, hogy a szocializmus eszméi mélyen gyökereket eresztettek a német munkások tudatában, hogy a német munkások között a szabadkereskedelmi propaganda sohasem volt nagyon népszerű. Ezért a neoliberálisok propagandájában a „szabad piacgazdaság" jelszava a „társadalmi gazdaság" jelszavával egészül ki. E címke segítségével igyekeznek azt a hitet önteni a munkásokba, hogy a neoliberális irányzat valami olyan igazságos társadalmi rendszerért harcol, amelyben megsemmisülnek az osztályellentétek és bekövetkezik a „társadalmi béke".

A „társadalmi gazdaság" kifejezést A. Müller-Armack professzor, a neoliberálisok táborába átállt volt náci ideológus hozta forgalomba „Gazdaságirányítás és piacgazdaság" (1947) című könyvében. Ezt a terminust átvette tőle Adenauer kancellár, és alkalmazta Nyugat-Németország gazdaságára Röpke „Helyes-e a német gazdaságpolitika?" (1950) című könyvéhez írt előszavában. Azóta ezt a terminust széltében-hosszában használják a Német Szövetségi Köztársaságban.

A német neoliberálisok nagy demagógiába kezdtek a „társadalmi gazdaság" körül. Müller-Armack a fejlődés valamilyen harmadik útjának, mind a kapitalizmustól, mind a szocializmustól eltérő útjának igyekezett feltüntetni a „társadalmi gazdaságot". Egyes neoliberálisok egyenesen azt állították, hogy programjuk antikapitalista. Röpke következő kijelentéséből is látható, milyen demagóg fogásokat alkalmaznak a neoliberálisok: „Mindenekelőtt emlékeztetni kell arra

— írja —, hogy »a kapitalizmus« (ezt a szót idézőjelbe teszi — *I. B.*) azt az eltorzult és elromlott formát jelenti, amelyet a piacgazdaság az utóbbi évszázad folyamán a gazdaságtörténetben magára öltött. A valóságos piacgazdaság és a versenyen alapuló rendszer, ez az, ami nem volt kapitalizmus... Programunk már emiatt is teljesen »antikapitalista«. Első kiindulópontunk — a versenyen alapuló rendszer — ezért nem konzervatív, hanem forradalmi jellegű."[77]

A neoliberálisok programjának „forradalmi" és „antikapitalista" jellegéről szóló hasonló kijelentések demagóg lényege szembeötlően jelentkezik a gazdaságpolitika egyes konkrét kérdéseivel kapcsolatos gyakorlati javaslataik vizsgálata során.

A neoliberálisok nem véletlenül választottak fő jelszavukul olyan semmire sem kötelező kifejezést, mint a „társadalmi gazdaság". Ha tudományosan meghatározzuk a „társadalmi" és a „gazdaság" terminusokat, akkor világossá válik, hogy a „társadalmi gazdaság" kifejezés egyszerűen tautológia. Minden gazdaság, függetlenül történelmi formájától, társadalmi, mivel az emberek együttműködésén alapul és az emberek közötti meghatározott termelési viszonyokat feltételez. Nem társadalmi gazdaságnak csak a lakatlan szigeten élő Robinson gazdaságát lehetne tekinteni, amely csak a legritkább esetben lehetséges az emberi történelemben. Ehhez hozzá kell még fűzni, hogy Robinson, mielőtt a lakatlan szigetre került, a társadalomban élt, és ott bizonyos termelési tapasztalatokra, ügyességre stb. tett szert; más szóval Robinson a társadalom terméke.

A neoliberálisok különös értelmet visznek a társadalmi gazdaság fogalmába. Azt akarják hangsúlyozni, hogy ez a gazdaság a közjót szolgálja. Hogy bizonyos konkrét kötelezettségekkel meg ne kössék magukat, szándékosan a legködösebb és a legáltalánosabb, semmi konkrétat ki nem fejező megfogalmazásokat használnak. Így például Böhm ilyen meghatározást ad: „Társadalminak mi olyan gazdasági rendszert nevezünk, amely biztosítani tudja a lakosság nagy tömegei számára — beleértve a munkára képtelen gyerekeket,

[77] *W. Röpke:* Civitas Humana. Grundlagen des Gesellschafts- und Wirtschaftsreforms. S. 75.

öregeket és rokkantakat — az emberhez méltó életet, és a társadalom összes munkaképes tagjai számára az emberhez méltó feltételek közti munka megfelelő lehetőségeit."[78] Böhm előszeretettel használ olyan rugalmas kifejezéseket, mint „az emberhez méltó élet", „az emberhez méltó feltételek", amelyek a legtágabb értelmezést teszik lehetővé, és bármely helyzetre tetszés szerint alkalmazhatók.

Ugyanilyen ködös és meghatározatlan kifejezésekben fogalmazza meg a „társadalmi gazdaság" tartalmát L. Erhard. A bonni kormány által folytatott gazdaságpolitikát társadalmi politikának kiáltja ki. „Ez a politika azért társadalmi, mert... gondoskodik arról, hogy a hosszan tartó haladás folyamatában a legjobb társadalmi, a legjobb gazdasági és természetesen a legjobb politikai hatást gyakorolja a nép egészére, fogyasztására, életszínvonalának emelkedésére."[79] Bármely politikus aláírhatja az ehhez hasonló kifejezéseket. A dolog lényege az, mit értünk „legjobb társadalmi, legjobb gazdasági és legjobb politikai hatáson". Nem volt még a történelemben olyan reakciós intézkedés, amelyet a kizsákmányoló osztályok ideológusai ne próbáltak volna a közjót szolgáló eszköznek feltüntetni.[80] A társadalmi és gazdasági programok tényleges tartalmát nem az ilyen túlságosan általános és tartalmatlan jelszavak határozzák meg, hanem a gazdaságpolitika egyes konkrét kérdéseivel kapcsolatos gyakorlati javaslatok.

A neoliberálisok ilyen gyakorlati javaslatainak közelebbi vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy a neoliberálisok határozottan ellenzik, hogy a tőkések bármilyen engedményeket tegyenek a dolgozóknak.

Mindenekelőtt szembeötlik, hogy a neoliberálisok minden módon elhatárolják magukat a reformista körökben népszerű „teljes foglalkoztatottsági" programoktól. Eucken ezekben a programokban látja a tőkésországok háború utáni gazdasági nehézségeinek, köztük az egyes országokban kibontakozó inflációnak az okát. Szembefordul azokkal az intézkedésekkel,

---

[78] *F. Böhm:* Die Aufgaben der freien Wirtschaft. S. 5.

[79] „Rheinzeitung", 2. Mai 1953. Idézi *W. Grotkopp:* Die grosse Krise. S. 273.

[80] Nem érdektelen megemlíteni, hogy a francóista Spanyolországot hivatalosan „katolikus, társadalmi képviseleti államnak" nevezik.

amelyeket egyes polgári közgazdászok és államférfiak javasolnak, s amelyeknek célja a lakosság vásárlóképességének növelése.

A „teljes foglalkoztatottság" programjai ellen vívott harcukban a neoliberálisok felhasználják azt a polgári közgazdászok között elterjedt érvet, hogy a munkanélküliség csökkentése a munkabér emelkedéséhez vezethet, ez pedig káros következményekkel jár a nemzetgazdaságra.

A munkabér színvonalának kérdése a tőkésországokban kibontakozó gazdasági harc egyik legélesebb kérdése. Különösen világosan mutatkozik meg benne a különböző osztályok álláspontja közötti választóvonal. A tőkésosztály érdekeinek védelmezői arra koncentrálják erőfeszítéseiket, hogy diszkreditálják azt a harcot, amelyet a munkások az életszínvonalukra támadó tőke ellen folytatnak. A polgári apologéták a munkásoknak a munkabérek emeléséért vívott harcát az inflációs folyamatok elsődleges forrásának tüntetik fel. A gazdasági egyensúly megbontásának elsődleges okát látják abban a szilárdságban, amellyel a szakszervezetek az elért bérszínvonalat védelmezik.

E sarkalatos kérdésben a német neoliberálisok teljesen a munkásosztály legnyíltabb és legkövetkezetesebb ellenfeleinek álláspontjára helyezkednek. Fenntartás nélkül elfogadják a polgári irodalomnak a munkabéremelés ellen szóló érveit.

Eucken és fegyvertársai még az olyan elemi reformot is ellenzik, mint például a minimális munkabérről szóló törvény, melyet egyes tőkésországokban bevezettek.

Például az adópolitika kérdésében, amelyben különféle osztályok érdekei ütköznek össze, a neoliberálisok nyíltan a tőkés álláspontot védelmezik. A neoliberálisok e téren sem eredetiek. Azt a tőkés körökben erősen elterjedt érvet alkalmazzák, hogy a legtehetősebb rétegek progresszív megadóztatásának elve a tőkefelhalmozásra ösztönző tényezők gyengülésének veszélyét rejti magában.

Kurt Schmidt, német neoliberalista, hogy bizalmatlanságot keltsen a progresszív adózás elve iránt, azt igyekszik bizonygatni, hogy az ilyen adózás a „piaci" gazdaságnak „központilag irányított" gazdasággá való átalakulásához vezet. „Hogy a gazdasági rendszerben ilyen átalakulás ne menjen végbe

— írja —, vigyázni kell, hogy a magas progresszív adó ne idézzen elő »hideg« átalakulási folyamatot."[81] Amint látjuk, a neoliberális irányzat egész elméleti apparátusa prózai és önző feladatnak, a progresszív adózás ellenzésének szolgálatában áll.

A német neoliberálisokkal együttműködő Hayek egyik legutóbbi cikkében közvetlen összefüggésbe hozza az egyes országoknak a technikai és ipari haladásra való képességét a társadalmi kontrasztokkal. Nagy-Britannia és a skandináv országok elé, ahol a tömegek nyomására az utóbbi időkben bizonyos társadalmi reformokat hajtottak végre (Hayek ezeket az országokat „jóléti államoknak" nevezi), Nyugat-Németországot, Belgiumot és Olaszországot állítja példának, ahol véleménye szerint az ipari fejlődés gyorsabban ment végbe.[82] Így a minden néven nevezendő társadalmi reform elutasítását Hayek a gazdasági fejlődés első követelményének színvonalára emeli.

Nehéz a neoliberálisokat azzal gyanúsítani, hogy igyekeznek eleget tenni a dolgozók követeléseinek akár valamilyen másodrangú kérdésben is. Legalábbis ilyen törekvés egyáltalán nem tükröződik gyakorlati programjukban.

A „társadalmi gazdaság" és a „társadalmi politika" hangoztatásának egyetlen értelme az, hogy megtévessze a dolgozókat, és gyengítse az uralkodó osztályok ellen vívott harcukat. A „szabad társadalmi piacgazdaság" a neoliberálisok értelmezésében olyan kívánatos gazdasági forma, amelyben megszűnik az osztályharc.

A neoliberálisok „társadalmi gazdaság" jelszava valójában az „érdekharmónia" régi meséjének némileg átalakított változata. Ezt a mesét réges-régen megcáfolta az élet. Életrekeltésének kísérlete eleve kudarcra van kárhoztatva.

A „társadalmi gazdaság" demagógiája szorosan összefügg a Nyugat-Németországban erősen elterjedt úgynevezett „társadalmi partneri viszony" propagandájával. Ez sajátos német változata a „népi kapitalizmus" hírhedt elméletének, amely

---

[81] *K. Schmidt:* Zur ordnungspolitischen Problematik der Progressivbesteuerung. „Ordo", 1957. S. 229.

[82] Lásd *F. A. Hayek:* Grundtatsachen des Fortschritts. „Ordo", 1957. S. 35.

leginkább az Amerikai Egyesült Államokban terjed. Ezen elmélet szerint a munkások és a tőkések nem állnak többé ellenséges osztályként szemben egymással, hanem mint „társadalmi partnerek" résztvevői az egységes termelési folyamatnak és a termelő vállalatok vezetésének. E teljesen hamis verzió alátámasztására régi módszereket alkalmaznak: kis részvények elosztását a munkások között, a munkásoknak a profitban való részesedési rendszerének elterjesztését, a tőkéseknek engedelmeskedő reformista szakszervezeti vezetők bevonását a vállalat igazgatási szerveibe stb. Nyugat-Németországban a „társadalmi partneri viszonyt" még hivatalosan, törvényhozási úton is elismerték. Ettől azonban még nem vált valósággá. Nyugat-Németországban, mint más tőkésországokban, tovább érvényesülnek a tőkés termelési mód törvényei, és kizsákmányolásra, munkanélküliségre, abszolút és relatív elnyomorodásra kárhoztatják a munkásokat. A polgári közgazdászok és államférfiak semmiféle cselfogása sem szüntetheti meg az osztályokat és az osztályharcot a tőkés társadalomban.

Az utóbbi időben Nyugat-Németországban nagy demagóg lármát csapnak az úgynevezett „népi részvények" körül. L. Erhard a Kereszténydemokrata Unió hamburgi kongresszusán (1957 március) bejelentette a „társadalmi piacgazdaság" második szakaszának beköszöntését. Ebben a hírhedt második szakaszban kell Erhard szerint megvalósulnia a „közjólétnek", az e cél elérését szolgáló legfontosabb eszköz pedig az úgynevezett „népi részvények" kiárusítása. Erhard bejelentése szerint a kormánynak az a szándéka, hogy az állam tulajdonában vagy ellenőrzése alatt álló vállalatokat részvénytársaságokká való átalakulásuk útján, fokozatosan magántulajdonba adja. A kibocsátott részvények egy része kis kötvények formájában fog megjelenni, s így ezeket megszerezhetik munkások, parasztok és általában minden kisember. A „népi kapitalizmus" megvalósításának első kísérleteként Adenauer kormánya javaslatot terjesztett elő a Volkswagen állami vállalat kiárusítására. A tervezet szerint a kormánynak át kell alakítania ezt a céget részvénytársasággá, amely 500 millió márka összegben bocsát ki részvényeket. A részvények 125 millió márka értékű részét 50 márkás névértékben bocsátják ki. Ezek azok a bizonyos „népi részvények". A tőke

fennmaradó háromnegyed részét nagyobb, 1000 márkáig terjedő névértékű részvények formájában bocsátják ki. A 9000 márkánál alacsonyabb jövedelmű személyek, valamint a Volkswagen munkásai és alkalmazottai bizonyos engedményt kapnak a részvények vásárlása során.

A történelemben már sokszor előfordult, hogy kis kötvényekben bocsátottak ki részvényeket, és hogy részvényeket terjesztettek az egyes vállalatok munkásai között. A történelem azonban nem ismer egyetlen olyan esetet sem, amikor a munkások ily módon a vállalatok tulajdonosaivá váltak volna. A kis részvények kibocsátása csupán a részvénytársaságok főkolomposaïnak módszere a munkások megtakarításainak mozgósítására és a munkásoknak a vállalathoz láncolására, osztályaktivitásuk gyengítésére. A „népi részvények" kibocsátásából származó összes előnyöket a részvénytársaságok vezetői fogják élvezni.

A nyugatnémet monopóliumok, a fent vázolt előnyök megszerzése mellett még egy okból kifolyólag érdekeltek a „népi részvények" kibocsátásában. Arra törekednek, hogy a „népi kapitalizmus" leple alatt decentralizálják az állami vállalatokat. A Német Szövetségi Köztársaság vezető körei félnek meghirdetni az állami vállalatok közvetlen kiárusítását, a monopoltőkének való nyílt átadásukat. Félnek a munkásosztály határozott ellenállásától. Ezért inkább a kerülő utat, a „népi részvények" kibocsátását választják.

A „társadalmi gazdaság" sem első, sem második szakaszában nem ígér semmi jót a munkásosztálynak. Ez csupán másik cégére, demagóg célzatú cégére a mai monopolkapitalizmusnak.

A „társadalmi gazdaság" neoliberális propagandájának demagóg jellege különösen világosan jelentkezik azokban a kijelentésekben, amelyek szerint ez a hírhedt „társadalmi gazdaság" a bonni államban realizálódik. Közben Nyugat-Németország egyike azoknak az országoknak, ahol a kizsákmányolás a legnyíltabb és legkiélezettebb formában jelentkezik. Gondoljunk csak arra, hogy a második világháború után azok közé az országok közé tartozott, ahol a leghosszabb volt a munkanap. E tényt még Nyugat-Európa tőkés körei is megjegyzik. Így a nyugatnémet nehézipar monopolista köreihez közel álló „Industriekurier" című újság 1955. szeptember

22-én megjegyezte, hogy a Német Szövetségi Köztársaság feldolgozó iparában volt a leghosszabb munkahét Nyugat-Európában a háború után.

Nyugat-Németországra a háború utáni időszakban a munka intenzitásának jelentős fokozódása jellemző. Ez olyan méreteket öltött, hogy sok német közgazdász felveti a munkaerő elhasználódásának, az embermilliók egészségét, sőt életét fenyegető veszélynek a kérdését. A munka intenzívvé tételével kapcsolatosan jelentősen emelkedett az üzemi balesetek száma és a foglalkozási megbetegedések aránya.

Nyugat-Európa egyetlen ipari államában sincs akkora szakadék az egy munkásra jutó termelés növekedése és a munkabérek mozgása között, mint a Német Szövetségi Köztársaságban. A nyugatnémet szakszervezetek közgazdasági intézetének számításai szerint a munkabérek részaránya a netto ipari termelésben a háború után 41 és 43 százalék között ingadozott, s nem érte el az 1936-os színvonalat, amikor ez a részarány nem süllyedt a netto termelés fele alá.[83]

Mint Walter Ulbricht, a Német Szocialista Egységpárt IV. kongresszusán megjegyezte, „a »szabad gazdaság« Nyugat-Németországban a munkásosztály szabad kizsákmányolását jelenti, azt jelenti, hogy a munkásosztály korlátlanul kizsákmányolható a munka intenzitásának fokozása és a reálbér csökkenése révén."[84]

---

[83] Lásd *E Хмельницкая:* Некоторые черты экономического развития федеративной Республики Германии, „Вопросы экономики", 1956 г., № 3, стр 144

[84] „Neues Deutschland", 1. April 1954.

AZ ÖKONOMETRIA; LÉNYEGE ÉS HELYE A MAI POLGÁRI POLITIKAI GAZDASÁGTANBAN

Az utóbbi évtizedekben erősen elterjedt a polgári közgazdasági irodalomban az „ökonometria" elnevezésű irányzat. Ezt az irányzatot a polgári közgazdászok szinte általános támaszul használják. A mai polgári irodalomban ritkán találkozhatunk olyan kijelentéssel, amely az ökonometria ellen irányul.

A polgári közgazdászok rendkívül nagyra értékelik az ökonometriát, és szüntelenül hangoztatják, hogy az ökonometriával a polgári közgazdaságtudomány fejlődésének új szakaszába lépett, és az egzakt tudomány rangjára emelkedett. Az ökonometriára hivatkozva a polgári közgazdászok hangsúlyozzák, hogy a nyugati közgazdaságtudomány végre kijutott a válságból.

Az ökonometria eredményeit minduntalan szembeállítják a marxista politikai gazdaságtannal mint a polgári politikai gazdaságtan rothadását állító tétel valótlanságának bizonyítékát, mint legerősebb érvet a polgári közgazdasági gondolat fejlődőképessége mellett.

Nem idézzük az ökonometria tipikus képviselőinek kijelentéseit, akiktől természetesen az ökonometria apológiáján kívül semmit sem várhatunk. Az irányzaton kívül álló polgári közgazdászokhoz fordulunk annak bebizonyítására, hogy a polgári közgazdászok valóban messiás-szerepet tulajdonítanak az ökonometriának. Például J. Akerman habozás nélkül a mai közgazdaságtudomány legtermékenyebb irányzatához sorolja az ökonometriát.[1]

[1] *J. Akerman:* Structures et cycles économiques. p. 203.

Ugyanígy tekint az ökonometriára Granger, francia polgári tudós, a mai politikai gazdaságtan módszertani problémáival foglalkozó speciális monográfia szerzője. Ő is azt tartja, hogy a közgazdaságtudomány haladása mindenekelőtt az ökonometrikus jellegű munkákban fejeződik ki, hogy az ökonometria keletkezése és fejlődése a közgazdaságtudomány „érettségének" megnyilvánulása.[2] Granger honfitársa, A. Marchal, ugyanilyen lelkesen jellemzi az ökonometriát. Megjelenésében „a mai gondolat egyik jellemző vonását", „a közgazdasági gondolat utóbbi kétévtizedes fejlődésének egyik legfigyelemreméltóbb tényét"[3] látja. Nagyon termékeny jövőt jósol neki.

Csaknem ugyanilyen kifejezésekkel értékeli az ökonometria szerepét Rocher, aki Brodskyval együtt könyvet írt a polgári politikai gazdaságtan matematikai iskolájáról. „Az ökonometria — állítja Rocher — a mai gondolat nagyon erős áramlata", s „a holnap közgazdaságtudományában fontos helyet"[4] foglal el stb.

Ezek az értékelések nem felelnek meg a valóságnak. Mielőtt az ökonometriai irányzat elemzéséhez hozzákezdenénk, egy előzetes megjegyzést kell tennünk. Az ökonometriát nem szabad egyöntetű, a fontosabb módszertani és elméleti kérdésekben egységes koncepcióval fellépő irányzatnak tekinteni. Az ökonometriai irányzathoz a polgári közgazdászok és statisztikusok vegyes, tarka csoportja tartozik, s e csoportok különbözők.

A polgári szerzők rendszerint hangsúlyozzák, hogy az ökonometria három tudományág — a politikai gazdaságtan, a matematika és a statisztika — egyesítésére épül. Meg kell azonban jegyezni, hogy az utóbbi időben a statisztikai anyag feldolgozásának felhasználása jelentősen csökkent az ökonometriai munkákban. A statisztika alkalmazásával készült ökonometriai munkák részaránya jelenleg nagyon kicsi. Az „Econometrica" nevű folyóirat sok számában nincs egyetlen olyan cikk sem, amelynek szerzője statisztikai adatokat hasz-

[2] Lásd *G. Granger:* Méthodologie économique. 1955. pp. 227., 295.
[3] *A. Marchal:* La méthode scientifique et science économiquer. Paris 1952. p. 99.
[4] *M. Brodsky* et *P. Rocher:* L'économie, politique, mathématique. Paris 1949. p. 361.

nált volna. Jellemző, hogy az egyik legkiemelkedőbb amerikai ökonomikus, A. Smithies kereken kijelenti, hogy az ökonometriai modellek felépítésében nem kell felhasználni a statisztikát.[5] Az ökonometria fejlődése egyre világosabban a matematika fejlődése és a gazdasági jelenségek tanulmányozására való alkalmazása vonalán megy végbe (első pillantásra a valószínűségszámítás felhasználása és a matrix-kalkulus került előtérbe).

Tipikusak ebben az összefüggésben P. Samuelsonnak, a polgári körökben nagyon ismert ökonometrikusnak a munkái, rendkívül bonyolult matematikai apparátusukkal és a statisztika minden nyoma nélkül.[6]

Az ökonometriának mint a polgári közgazdaságtudomány külön irányzatának keletkezését a következő mozzanatok idézték elő. Az ökonometria fejlődését, ahogyan ezt alább kimutatjuk, az tette szükségessé, hogy a kapitalizmus apológiája új módszerekre szorult. Emellett itt volt bizonyos szerepük a monopóliumok és a tőkésállam gyakorlati szükségleteinek is, például annak, hogy szükségük volt a termelésszervezés hatékonyabb formáinak és a tőkés kizsákmányolás módszereinek kidolgozására. Hogy az ökonometria milyen szorosan összefügg a gyakorlati gazdasági tevékenységgel, az abból is látható, hogy alig lehet olyan kiemelkedő ökonometrikust találni, aki ne lett volna bizonyos ideig valamilyen kormányszerv munkatársa. Különösen vonatkozik ez az amerikai ökonometrikusokra.

---

[5] Lásd *A. Smithies:* Economic Fluctuation and Growth. „Econometrica" 1957. No. 1. pp. 1—9.

[6] Mellesleg meg kell említenünk, hogy a matematikai apparátus e művekben annyira bonyolult lett — gyakran minden ok nélkül —, hogy hozzáférhetetlenné vált a polgári közgazdászoknak nemcsak, többsége, hanem azok számára is, akik az ökonometrikusokhoz számítják magukat. E. Domar, akit a mai ökonometria tekintélyes képviselőjének tartanak, nem minden irónia nélkül jegyezte meg az amerikai közgazdászok konferenciáján, hogy őt „csakis az a 3 dollár köti az ökonometrikusokhoz, amelyet negyedévenként érthetetlen folyóiratukért fizet". *(E. Domar:* Economic Growth: An Econometric Approach. „American Economic Review", May 1952. p. 482.) J. M. Clark pedig az „Econometrica" hasábjain megjelent cikkében kérte a közgazdász-matematikusokat, hogy ne váljanak szektává és használjanak közérthető nyelvet. (Lásd *J. M. Clark:* Mathematical Economist and Others: A Plea for Communicability. „Econometrica", 1947. No. 2.)

Kormányszervekben dolgozott bizonyos ideig a kiemelkedő amerikai ökonometrikusok többsége (W. Leontief, L. Klein, J. Marschak, T. Koopmans és mások). Nagyjából ugyanez a helyzet más országok ökonometrikusaival is. Például Tinbergen egy ideig Hollandia állami tervezési hivatalának vezetője volt. Az ökonometrikusok részvétele a tőkésállam szerveinek tevékenységében különösen a második világháború alatt és a háború után erősödött meg.

A mai ökonometria gyakorlati tendenciáját gyakran hangsúlyozzák az ökonometria képviselői.

Az utóbbi években különösen állhatatosan igyekeznek az ökonometriát az állami gazdaságvezetés nélkülözhetetlen eszközének feltüntetni. Például Tintner azt írja, hogy az állam beavatkozásának erősödésével növekszik a gazdaság szférájában az ökonometria alkalmazásának foka. Tintner véleménye szerint az ökonometriát nem lehet nélkülözni akkor, amikor az állam beavatkozik a pénz- és hitelszférába, még kevésbé akkor, amikor egyes iparágakat ellenőriz és irányít. Véleménye szerint az ökonometria ugyanolyan fontos az úgynevezett „vegyes gazdaságban", mint (bizonyos fenntartásokkal) a központi tervezéssel működő gazdaságban.[7]

Tinbergen szintén azt tartja, hogy az ökonometria hasznos lehet nemcsak a „szabad", hanem a tervszerű társadalomban is.[8] Ugyanilyen határozottan kapcsolja össze az ökonometriát és a gazdasági élet irányítását, vagyis az állam gazdasági beavatkozását Rouquet La Garrique, francia közgazdász.[9] A tőkésállam szerveinek és a magáncégeknek a kiszolgálása megkövetelte az ökonometrikusoktól, hogy figyelmüket jelentős részben olyan kérdésekre összpontosítsák, amelyeknek a kormányhivataloknak és a monopóliumok vezetőinek szemében gyakorlati jelentőségük van. Igen nagy a matematikai és statisztikai, vagyis az ökonometriai kutatások részaránya a konkrét gazdaság olyan szűk kérdéseivel kapcsolatban, amelyek sok esetben objektíve alig függnek össze a polgári politikai gazdaságtan elméleti tételeivel. A mai ökonometriai iroda-

[7] Lásd *G. Tintner:* Econometrics. New York—London 1952. pp. 76—78.

[8] Lásd *J. Tinbergen:* Econometrics. New York 1951. p. 157.

[9] Lásd *V. Rouquet La Garrique:* Les problèmes de la correlation. Paris 1953. p. 52.

lomban a matematikát mind gyakrabban alkalmazzák viszonylag szűk gazdasági kérdések, többek között gyakran technikai és közgazdasági jellegű, alkalmazott jellegű kérdések eldöntésére.

Tematikájuk szerint az ökonometriai munkák nagyon sokfélék. Két csoportra oszlanak. Az egyikbe olyan ökonometriai munkák tartoznak, amelyek általános politikai gazdaságtani kérdéseket vizsgálnak (a gazdasági ciklus kérdéseit, a nemzeti jövedelem elosztását és felhasználását stb.). Ebben a csoportban ki kell emelni egy alcsoportot, amelyhez azokat a munkákat kell sorolni, amelyek nem általános közgazdasági problémákkal foglalkoznak, hanem egyes gazdasági-statisztikai jellegű kérdésekkel például az áruk és a kereslet, a jövedelem mértéke és a kereslet szerkezete stb.). Sok ilyenfajta munkának meghatározott jelentősége van a tőkésállam gazdaságpolitikájának kidolgozása szempontjából. Ezek a munkák módszertani vonatkozásban lényegesen különböznek az első alcsoportba tartozó munkáktól, melyekben általános közgazdasági kérdések megoldására tesznek kísérletet.

A második csoporthoz azok az ökonometriai munkák tartoznak, amelyek matematikai és statisztikai módszerekkel tanulmányozzák az egyes tőkéscégek, monopóliumok stb. termelésének szervezésével, tervezésével és értékesítésével kapcsolatos különféle kérdéseket a monopolprofit megszerzése céljából.

E két csoport munkái között fontos különbségek vannak mind az elméleti alaptételek, mind a matematika és a statisztika alkalmazásának módszertana tekintetében.

Az ökonometrikusokat formális ismérvek egyesítik.

Ez látható az ökonometria szokásos meghatározásából is. Eredetileg ökonometrián „a gazdasági nagyságok jelentőségének és terjedelmének statisztikai adatokra alapozott kutatását és a közöttük levő gazdasági kapcsolatok meghatározását" értették. Jelenleg a polgári közgazdászok szélesebben értelmezik ezt a fogalmat, s az ökonometriához számítják „a matematika közgazdaságtudományi alkalmazásának összességét"[10]. A polgári közgazdasági irodalomban az ökonometriát

[10] E meghatározások a „Fluctuations économiques" című gyűjteményből valók. (t. 2. Paris 1954. p. 317.)

olyan tudományágnak tekintik, amelyben a gazdasági jelenségek elemzése céljából egyesül a matematika és a statisztika. Hozzávetőleg így határozzák meg az ökonometriát Tinbergen, Ch. Roos, G. Tintner, R. Frisch, Davis és sokan mások. Némileg eltérő meghatározást ad L. Klein, aki az ökonometriában a valószínűségszámításra alapozott elemzési módszerek összességét látja.

1. AZ ÖKONOMETRIA ELMÉLETI ALAPJA

Az ökonometriai munkák nagyon vegyes jellegűek — a legkülönbözőbb közgazdasági területeket fogják át, a politikai gazdaságtan általános kérdéseitől kezdve egészen a speciális gazdaságstatisztikai munkákig.

Az ökonometrikusok között nincs egység elméleti kérdésekben sem Az ökonometria hívei közé sorolják magukat a politikai gazdaságtan kérdéseiben legkülönbözőbb nézeteket valló polgári közgazdászok. Ezt az ökonometrikusoknak a keynesizmushoz való viszonyán mutathatjuk be. Az ökonometriai társaság tagjainak sorában a keynesizmus nyílt híveit is megtaláljuk, beleértve magát Keynest, Hansent, L. Kleint[11], A. Lernert, valamint olyan közgazdászokat, akik részben alkalmazzák Keynes módszereit, de nem osztják teljesen tételeit (Haberler). Az ökonometriai társaság tagjai között látjuk Schumpetert is, aki Keynes hatása alatt van ugyan, de még távolabb áll Keynestől, mint Haberler. Végül e társaság tagjai között találjuk a szabad verseny védelmezőit, Keynes elméletének ellenfeleit is (F. Hayek, M. Allais stb.).

Mi egyesíti a polgári közgazdaságtudománynak ezeket az annyira különböző képviselőit? Mi a külön ökonometriai irányzat alkati ismérve? A különböző ökonometriai munkákat egyesítő általános vonás a matematika széles körű alkalmazása mind az elméleti elemzésben, mind pedig a statisztikai tényanyag elemzésében.

---

[11] Klein nemcsak ökonometriai munkák révén ismert, hanem a keynesi eszmék aktív védelmezése révén is. (Lásd *L. Klein:* The Keynesian Revolution. New York 1947.)

A mai ökonometriában hatalmas szerepe van a matematikának. Az ökonometrikusok, ha hangsúlyozzák is a közgazdasági elmélet és a statisztika jelentőségét, kutatásaik fő eszközét mégis a matematikában látják, s gyakran úgy tekintenek a közgazdasági elméletre és a statisztikára, mint a matematikához képest másodrendű összetevőkre. Innen származik az a nagy figyelem, amelyet az ökonometrikusok a közgazdászok matematikai képzésének szentelnek. Egyes ökonometrikusok és számos hozzájuk csatlakozó más közgazdász, akárcsak a matematikai iskola képviselői iskolájuk virágzásának idején, nem ismernek határt a matematikai módszer fetisizálásában és — Divisia kifejezése szerint — a „formulák vallását" bálványozzák. Ez különösen M. Allais és V. Rouquet La Garrique francia közgazdászokra vonatkozik.

A marxi politikai gazdaságtan sohasem tagadta, hogy a matematika alkalmazható a gazdasági jelenségek tanulmányozására. Gondoljunk csak arra a szerepre, amelyet a matematikai módszer Marxnál betölt (lásd a II. fejezet 5. pontját). Az egész figyelemnek a mennyiségi függőségekre való összpontosítása azzal függ össze, hogy az ökonometrikusok figyelmen kívül hagyják a mai kapitalizmus kategóriáinak minőségi sajátosságait, s hogy tagadják a tőkés termelési mód gazdasági törvényeit.

A marxista tudomány egyáltalán nem tagadja az ökonometriában alkalmazott matematikai apparátus jelentőségét, de elveti az ökonometria legtöbb képviselőjének elméleti alapját és apologetikus következtetéseit.

Az ökonometriai munkák alapja az az elképzelés, amely szerint a tőkés gazdaságban a véletlenek uralkodnak, és amely tagadja a gazdasági folyamatok fejlődésének belső szükségszerűségét. Sok ökonometrikus a szükségszerűséget a várható következmények valószínűségének tekinti.

L. Klein hangoztatja, hogy az „ökonometriában ... a matematikai politikai gazdaságtan által alkotott normáktól való véletlen eltéréseknek igen fontos szerepük van". „A mi szociális világunkban — teszi hozzá — az élet jelentős mértékben alá van vetve a meghatározatlanságnak."[12]

Kezdetben az ökonometrikusok a valószínűségszámításban

[12] *L. Klein:* Textbook of Econometrics. New York 1953. pp. 1—2.

csak az általuk felállított egyenletek paraméterei kiszámításának eszközét látták (kémpróbaszerű megfigyelés alapján). A valószínűségszámítás alkalmazása végső soron csak a statisztikai megfigyelés szférájába tartozott.

A helyzet azonban rövidesen megváltozott. Egyes ökonometrikusok, az ő hatásukra pedig sok más polgári közgazdász is kezdi a valószínűségszámításban nem annyira a statisztikai megfigyelések feldolgozásának technikai eszközét látni, mint inkább azt az elméletet, amelynek alapján a közgazdaságtudomány átalakítását végre kell hajtani.[13]

A gazdasági jelenségek sztohasztikus (vagyis a valószínűségszámításra alapozott) magyarázásának kísérletei azzal kapcsolatosan jelentkeznek, hogy a polgári tudomány általános támadást indított a determinizmus, az okság elvei ellen. Erről a támadásról a II. fejezetben volt szó.

A sztohasztikus felfogás az agnoszticizmussal kapcsolatos. Ezért, aki a gazdasági jelenségek tanulmányozásához valószínűségelméleti alapon lát hozzá, eljárását rendszerint agnosztikus értelmű megfontolásokkal indokolja. Az ökonometria módszerének jellemzése során M. Allais egy polgári tudós kijelentésére hivatkozik, amely szerint „egyetlen jelenség, még a legjelentéktelenebb sem teljesen megmagyarázható".[14] A gazdasági fejlődés sztohasztikus értelmezése módot nyújt a gazdasági fejlődés legkülönbözőbb útjainak lehetőségét hirdető tétel megalapozásához, és ezzel utat nyit a társadalmi és gazdasági fejlődés voluntarista, agnosztikus felfogása számára. Ilyen következtetést von le a sztohasztikus felfogásból A. Marchal. „Ha nincs többé determinizmus, fatalizmus . . ., akkor ez azt jelenti, hogy megvan a tudományos alapja a nagyszámú globális döntések lehetőségének."[15]

A gazdasági folyamatok sztohasztikus értelmezéséből levont efféle következtetések lehetővé teszik, hogy megértsük

---

[13] „Nemcsak arról van szó, hogy a gazdasági nagyságokat hozzávetőlegeseknek tekintsük, és a mérési hibák elméletének útján bevigyük a valószínűség kategóriáját a gazdasági elemzésbe. Arról van szó, hogy a valószínűségszámítás prizmáján keresztül szemléljük magukat a gazdasági viszonyokat." *(G. Granger:* Méthodologie économique. pp. 310—311.)

[14] *M. Allais:* L'utilisation de l'outil mathématique en économie. „Econometrica", 1954. No. 1. p. 59.

[15] *A. Marchal:* La méthode scientifique et science économique. p. 10.

ennek az értelmezésnek osztálytartalmát, hivatását, amely végső soron annak bebizonyítására irányul, hogy a szocializmus nem elkerülhetetlen szakasz a nyugati országok fejlődésében, és hogy minden bizonnyal lehetségesek a tőkés társadalom további fejlődése számára más változatok is. Éppen ez az értelmezés biztosítja, hogy a sztohasztikus felfogás elterjed a polgári társadalomtudománynak a politikai gazdaságtannal szomszédos területein: a történelemben, a szociológiában stb.

A gazdasági viszonyok sztohasztikus jellegét hirdető elmélet másik feladata általában a polgári közgazdászoknak, s köztük az ökonometrikusoknak azzal a törekvésével kapcsolatos, hogy bebiztosítsák prognózisaikat és ajánlásaikat arra a felettébb gyakran előforduló esetre, amikor azok nem igazolódnak be. Az ökonometrikusok azt tartják, hogy a gazdasági előrejelzések terén mutatkozó kudarcok oka sztohasztikus elemekben rejlik, mert azok a gazdasági folyamatoknak a legváratlanabb fejlődési jelleget adhatják. Az ökonometrikusok, a sztohasztikus felfogás hívei, tulajdonképpen tagadják a fő és a másodlagos ok-okozati összefüggések létét. Számukra valamely jelenségre ható minden tényező egyenlő értékű (megismerésük szempontjából). Ámde például a ciklikus fejlődésre ható minden változó tényezőt figyelembe venni az ökonometrikusok véleménye szerint elvileg lehetetlen. Ezért kell ezen felmérhetetlen, megfigyelhetetlen, véletlen változóknak tekintett tényezők jelentőségének csupán statisztikai becslésére szorítkozni.[16]

Mármost, amikor az ökonometrikus a prognózis mellett rámutat a hibák lehetőségére is, és e hibák valószínűségét bonyolult számítások útján határozza meg, nem nyugtalankodhat prognózisának sorsáért. J. Marschak írja erről: „Az ökonometriai elmélet igen gyakran pontos viszonyok alapján formálódik meg (a természettudományok törvényeihez hasonlóan), ami olyan kellemetlen következményhez vezet, mint a tényeknek való állandó ellentmondás. Ha azt a nagyszámú okot, amelyet nem lehet külön figyelembe venni, együttes hatásában esetleges hibaként vagy mérési hibaként vesszük figyelembe, akkor a statisztikai jóslatok lehetővé válnak a

[16] Most nem érintjük a megfigyelési hibák kérdését.

szó teljes értelmében."[17] Az ökonometriát ezek után nem lehet azzal vádolni, véli Marschak, hogy nem veszi számításba az olyan bonyolult folyamatokra jellemző „kavarodást", mint az emberi magatartás, az időjárás, a termés stb.[18] Így indokolják meg elméletileg az ökonometrikusok, hogy joguk van hibákat elkövetni gazdasági prognózisaikban és ajánlásaikban.

A gazdasági jelenségek sztohasztikus felfogásának keletkezése rendkívül jellemző a mai polgári politikai gazdaságtanra. Az ilyenfajta elméletek megjelenése kétségtelenül tükröződése a tőkés társadalom növekvő bizonytalanságának — mind a távoli, mind pedig a közeli jövő tekintetében — és a polgári közgazdászok mély pesszimizmusának társadalmuk sorsát illetően. Ez a felfogás úgy keletkezett, hogy a tőkés gazdaságnak a mai kapitalizmusra jellemző erős konjunkturális ingadozásai tükröződnek a polgári közgazdászok tudatában. A gazdasági jelenségek sztohasztikus értelmezésének hívei a véletlen és a szükségszerűség kategóriáinak felfogásában a szubjektív idealizmus talaján állnak. Tagadják, hogy a gazdasági életben vannak ok—okozati összefüggések, hogy van determinizmus és vannak a gazdasági fejlődés menetét meghatározó törvények. Elképzelésük szerint a gazdasági életben a véletlen uralkodik. Ezért tulajdonítanak olyan jelentőséget a valószínűségszámításnak.

Az ilyen nézetek abból a véleményből fakadnak, hogy a gazdasági egyének a tőkés társadalomban „szabadon" hozzák a legkülönbözőbb döntéseket, és ezért, végső soron, a gazdasági folyamatokat az egyének lélektani reakciói határozzák meg, e reakciók pedig már természetüknél fogva is szigorúan véletlen jellegűek. A marxizmus már régen megdöntötte ezeket a nézeteket. Természetesen, a gazdasági folyamat menete bizonyos mértékig közvetlenül a tőkések, munkások stb. tudatos döntéseinek hatása alatt formálódik ki. (Igaz, sok esetben a „gazdasági egyének", ha a polgári irodalomban elfogadott terminológiát használjuk, „cselekvést" hajtanak végre megelőző „döntés" nélkül. A munkásnak, aki felmondólevelet

[17] *J. Marschak:* Economic Measurement for Policy and Predictions. „Studies in Econometric Methods", New York 1953. p. 14.
[18] Ugyanott.

kap, csak egy „döntése" lehet: bővíteni a munkanélküli-sereget. A farmerek, kisvállalkozók tönkremenése ugyancsak e „gazdasági egyének" döntésétől függetlenül megy végbe.) A marxizmus bebizonyította, hogy a tőkés társadalom „gazdasági egyéneinek" (vállalkozóknak, bankároknak, kereskedőknek, munkásoknak) a magatartását objektíve létező gazdasági törvények határozzák meg. E törvények hatása határozza meg általában a lelkület jellegét is, a tőkés termelésben résztvevők tudatának tartalmát is, és következésképpen döntéseik, cselekedeteik jellegét is. „Az ember ... a maga egyéni létében — írta Marx — egyúttal társadalmi lény."[19] „Az emberi lényeg ... a társadalmi viszonyok összessége."[20] Ezért az egy bizonyos osztályhoz tartozó emberek gazdasági cselekedetei egészében azonos jellegűek, s ez a jelleg az azonos osztályhoz tartozó emberek társadalmi és gazdasági helyzetének közösségével függ össze.

Ez a tétel korántsem jelenti annak tagadását, hogy van véletlen a társadalom gazdasági életében. Ebben a kérdésben a marxista közgazdászok a marxi filozófiának a véletlen létezéséről és objektív jellegéről szóló ismert tételeire támaszkodnak. Csak a megfelelő helyre állítják a véletlent.

A véletlen nagy szerepe a tőkés társadalom gazdasági életében többek közt annak meghatározásával kapcsolatos, hogy a kapitalisták közül a versenyharc során ki győz és ki veszít. Véletlen, nem pedig szükségszerű összefüggésektől függ a munkásosztálynak aktív és tartalékseregre való személy szerinti megoszlása is. Nagyon lényeges hatást gyakorolnak a véletlen körülmények a részvények árfolyamának meg az áraknak az ingadozására és sok más olyan jelenségre, amelyek a tőkés termelés felszínén mutatkoznak.

A véletlen összefüggések tehát hatással vannak a tőkés társadalomban érvényesülő különféle törvényszerűségek konkrét megjelenési formáira.

A valószínűségszámítás elemeinek lényeges szerepük van a tőkés cégek működésével kapcsolatos különféle másodrendű részletkérdések megoldásában.

---

[19] *Marx:* Gazdasági—filozófiai kéziratok 1844. Budapest 1962. Sajtó alatt (Magántulajdon és kommunizmus c. fejezetben).

[20] *Marx:* Tézisek Feuerbachról. *Marx—Engels* Művei. III. köt. Budapest 1960. 9. old.

Tevékenységének sarkalatos problémáiban követett politikáját azonban a cég nem határozhatja meg a valószínűségszámítás alapján, jóllehet, a véletlen tényezőnek nagy szerepe van a cég tevékenységében. A helyzet az, hogy a tőkéscég tevékenysége a tőkés társadalom fejlődéstörvényeinek hatása alatt szakadatlanul változó társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok között megy végbe. Mint erre a marxista dialektika rámutat, a véletlen és a szükségszerűség szoros kapcsolatban vannak egymással. E kapcsolat többek közt abban jelentkezik, hogy a véletlen tényezőket szintén történelmi módon kell megközelíteni, s nem szabad megfeledkezni arról, hogy e tényezők jellege a szükségszerű összefüggések hatására változásokon megy keresztül. Hiszen a véletlen a szükségszerűség megjelenési formája, és következésképp, ha változik a szükségszerű összefüggések jellege, elkerülhetetlenül megváltozik megjelenési formája is. Valamely tőkés meggazdagodásának foka a XX. század közepén olyan, számára véletlen tényezőktől függ, amelyeknek száz évvel ezelőtt nem volt szerepük (állami megrendelések, a szakszervezetekhez való viszony, a kormány árpolitikája stb.). Ezért a tőkés termelés fejlődésével szüntelenül változik azoknak a véletlen tényezőknek a szerepe is, amelyek hatással lehetnek az egyes tőkés meggazdagodásának fokára. A véletlen tényezők jellege a tőkés társadalomban nemcsak hosszú, hanem rövid időközben is változik.

Ily módon a véletlen jellegnek társadalmi és gazdasági területen nincs meg az a stabilitása, amely a véletlen tényezőt a természetben, a technikában stb. jellemzi. Ez pedig lehetetlenné teszi bármilyen sztohasztikus séma alkalmazását a tőkés társadalom „gazdasági egyénjének" jövőbeli működési tervére vonatkozólag.

Ezért szerintünk a valószínűségszámítás alkalmazási területe a tőkésvállalatok, cégek, társaságok tevékenységi programjának kidolgozásában nagyon korlátozott.

Külön kell foglalkozni azzal, hogy miképpen értelmezik a társadalom gazdasági életében érvényesülő nagy számok törvényének szerepét. Teljesen helytelen azt feltételezni, hogy a determinizmust a gazdasági folyamatokban, az egyformaságot a tőkés társadalom gazdasági egyéneinek cselekedeteiben a nagy számok törvénye okozza. A valóságban a gazda-

sági jelenségeket (árképződés, foglalkoztatottsági színvonal, a termelés terjedelmének dinamikája, a nemzeti jövedelem elosztása stb.) a tőkés termelés megfelelő törvényei irányítják. Ami a nagy számok törvényét illeti, hatása következtében a véletlen tényezők nem befolyásolhatják lényegesen a tőkés termelés törvényeinek érvényesülését, minthogy kiegyenlítik egymást.

Ily módon a marxista politikai gazdaságtan dialektikusan közelíti meg a gazdasági folyamatban érvényesülő szükségszerűség és véletlen kérdését, és szembefordul mind a fatalizmussal, mind a szubjektivizmussal. A gazdasági folyamatok sztohasztikus elképzelését agnoszticizmusával együtt el kell vetni. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem akarjuk felhasználni a valószínűségszámítást a gazdasági kutatásban. Sőt minden olyan kísérlet, melynek célja a valószínűségszámítás elméletének segítségével figyelembe venni az eddig figyelembe nem vett tényezőknek a tanulmányozott jelenségre gyakorolt hatását, vitathatatlanul helyeslést érdemel, mint olyan módszer, amely lehetővé teszi az elméleti elemzés alapján kapott eredmények pontosabbá tételét. Tehát nem a valószínűségszámítással kapcsolatos technikai módszereket vetjük el, hanem azokat a kísérleteket, amelyeknek célja a valószínűségszámítást filozófiai-módszertani alapul felhasználni a gazdasági folyamatok tanulmányozásához.

Jellemeztük az ökonometrikusok filozófiai álláspontját. Térjünk át elméleti-közgazdasági álláspontjuk vizsgálatára.

Az ökonometrikusok elméleti poggyásza a vulgáris politikai gazdaságtan általános dogmáiból alakult ki. Munkáikban az ökonometrikusok az első perctől fogva az ökonometriába kívülről bevitt elméletekre támaszkodtak.

Sok kiemelkedő ökonometrikus nemegyszer hangsúlyozta, hogy az ökonometria a „hagyományos" közgazdasági elméletre támaszkodik, és nem tart igényt új elmélet létrehozására.[21]

Az ökonometrikusok elméleti apparátusában a legfontosabbak: 1) a határhaszon-elmélet különféle változatai; 2) a vul-

[21] Például Tintner azt tartja, hogy az ökonometria feladata „mennyiségi eredmények nyerése és kozgazdasági tételek felulvizsgálása". (*G. Tintner:* Econometrics. p. 3.) Tintner ezzel hangsúlyozza, hogy az ökonometriának szigorúan segédszerepe, alárendelt szerepe van az elmélettel szemben.

gáris politikai gazdaságtan számos más tétele (a kereslet és a kínálat elmélete, a termelési költségek elmélete stb.); 3) a gazdasági ciklus különféle mai elméletei.

Nagyszámú ökonometriai munka foglalkozik az egyes áruk keresletének és kínálatának méreteit meghatározó tényezők tanulmányozásával. Az e kérdéssel foglalkozó ökonometriai munkák teljesen az osztrák és a matematikai iskola elméleti tételeire támaszkodnak. Valamennyi ilyen munka kiindulópontja a hírhedt határhasznon-elmélet.

Az ökonometrikusok megpróbáltak mennyiségi konkrétságot adni a hasznosság problémáival foglalkozó osztrák és matematikai iskola alaptételeinek. Ökonometriai számításokat ezen a területen Irving Fisher, R. Frisch, F. Waugh, A. Wald stb. végeztek.

Nézzük meg például azokat a kísérleteket, amelyeket az ökonometrikusok a pénz úgynevezett határhasznának felbecsülésére tettek. Az ökonometrikusok az osztrák iskolának abból az ismert tételéből indulnak ki, amely szerint a fogyasztási kiadások növekedésével minden egyes újabb pénzegység határhaszna csökken. Különösen nagy jelentősége van ebben a vonatkozásban az élelmiszerekre, minden más árura és a szolgáltatásokra fordított kiadások közötti viszonynak. Minél alacsonyabb az élelmiszerekre fordított kiadások részaránya, annál gyorsabban csökken minden egyes újabb pénzegység határhaszna.

E megfontolások alapján Waugh[22] számításainak eredményeképpen a következő kifejezést kapta az amerikai dollár határhasznának jellemzésére (1922—1932-re vonatkozólag):

$$U = \frac{0{,}74074}{\log R - \log 144{,}67}$$

Ebben a képletben az U a dollár határhaszna változatlan árakon, az R a nem élelmezési cikkekre fordított kiadások terjedelme (szintén változatlan árakon), a 144,67 a létminimum biztosításához elengedhetetlen kiadások dollárösszege az Egyesült Államokban a vizsgált időszakban. A képletből az követ-

[22] Lásd *F. V. Waugh:* The Marginal Utility of Money in U. S. „Econometrica", 1935. No. 4. pp. 376—399.

kezik, hogy a dollár határhaszna csökken, ha növekednek a nem élelmezési cikkekre fordított kiadások. Ezzel szemben csökkenésük esetén gyorsan nő a határhaszon. Még több egyéb számítás elvégzése után Waugh meghatározza a határhaszon rugalmasságának együtthatóit a fogyasztási kiadásokkal kapcsolatban:

A nem élelmezési cikkekre fordított reális kiadások egy főre számítva (1933-ban, dollár)	A határhaszon rugalmassága a kiadásokhoz viszonyítva
150	—0,772
200	—0,623
250	—0,547
300	—0,496

Ezeket az adatokat a következőképpen kell értelmezni. Annál a családnál, amelyik a nem élelmezési cikkekért csak 150 dollárt fizet, e kiadások 1%-os növekedése kb. 0,772%-kal csökkenti a kiadások határhasznát. A nem élelmezési cikkekre fordított kiadások növekedése csökkenteni fogja a rugalmasságot. Ezek a határelemzés problémáival foglalkozó tipikus kutatás eredményei. A polgári közgazdászok ezt a módszert használják a pénz határhasznának megállapítására a lakosság különböző kategóriáira vonatkozólag, hogy azután felhasználják ezeket a számításokat a „virágzó gazdaság elméletének" megteremtéséhez, az adókivetések területét érintő javaslatokhoz és így tovább.

A pénz határhasznának kiszámításával foglalkozó ökonometriai munkák értékelése során figyelembe kell venni, hogy ez egyike az osztrák iskola legostobább kiagyalásainak. A pénznek sajátos használati értéke van, amely abban jelentkezik, hogy közvetlenül kicserélhető minden más árura. Ezt a vásárlóképességgel mérik, amelyet egészében az áruk és a pénz értéke közötti viszony határoz meg. A jövedelem holmi összegezett, sommás hasznosságának mérésére irányuló minden kísérlet alaptalan, mert az egyes áruk hasznossága minőségileg különböző, és ezért összegezhetetlen.

A fogyasztás tanulmányozásának folyamatában az ökonometrikusok megállapítottak néhány érdekes tapasztalati tör-

vényszerűséget (lásd alább), ezeknek azonban semmi közük sincs a pénz határhasznának kiagyalt problémájához.

Az ökonometrikusok elméleti fegyvertárában az egyik legtekintélyesebb helyet az úgynevezett „beszámítási elmélet" foglalja el, amely szerint a bruttó jövedelmet a termelési tényezők (munkaerő, tőke) tulajdonosai között csak az egyik tényező növekedésének (vagy csökkenésének) megfelelően osztják el.

Például a munkás részét ama pótlólagos (határ) termék mennyiségéből kiindulva határozzák meg. amelyet a pótlólagos (határ) munkaráfordítás eredményez. Ugyanakkor a tőkésnek a bruttó jövedelem egy részéhez való jogát a határtőkebefektetés során nyert határtermék mennyiségének meghatározása útján állapítják meg. Ez az elmélet nagyon széles körben terjedt el a polgári közgazdasági irodalomban, különösen J. M. Clark munkáiban. Fontos szerepet tölt be a mai ökonometrikusoknál: Kleinnél, Tinbergennél stb.

Nem foglalkozunk részletesen a „beszámítási elmélet" és a belőle származó elméletek képtelenségének bizonyításával, mert ennek az elméletnek kimerítő bírálata megtalálható a szovjet irodalomban.[23] Csak arra mutatunk rá, hogy az ökonometrikusoknak nem sikerült sem kétséget támasztaniuk ezen elmélet marxista bírálatának igazával szemben, sem bármilyen eredményekre jutniuk az említett elmélet segítségével.

Ezt Klein példáján lehet bemutatni.

Klein abból a teljesen vitathatatlan tételből indul ki, hogy a termékek előállításához munkaerőre, nyersanyagra és tőkére (marxista nyelvre lefordítva: termelési eszközökre) van szükség. Nem kifogásolható Kleinnek az a törekvése sem, hogy ezt a tételt bizonyos matematikai jelek segítségével fejezze ki. x-szel jelöli a kapott termék mennyiségét, n-nel a munkaráfordítást, c-vel a nyersanyag-ráfordítást, d-vel a tőkeráfordítást, u-val a különféle tényezők véletlen hatását, és a következő kifejezést kapja:

$$x = \mathrm{f}(n,\ c,\ d,\ u)$$

[23] Lásd *И. Г. Блюмин:* Субъективная школа в политической экономии, ч. 1, изд. Коммунистической академии, 1928.

Ez a maga általános formájában azt állítja, hogy a termékmennyiség a munka-, a nyersanyag- és a tőkeráfordítás függvénye. A továbbiakban Klein a következőképpen jár el:

Azt feltételezi, hogy a fenti függvény kvadratikus. Ebben az esetben a függvényt így lehet kifejezni:

$$x = a_0 + a_1 n + a_2 c + a_3 d + a_4 n^2 + a_5 c^2 + a_6 d^2 + a_7 nc + \\ + a_8 nd + a_9 cd + u \qquad (1)$$

Itt az a_0, a_1, a_2.....a_9 együtthatók a paraméterek, ezek nagyságának meghatározása az ökonometria fő feladata.

Ezután Klein felveti annak meghatározását, milyen terméknövekedést kapunk, ha több munkát alkalmazunk. Evégett differenciálja az (1) egyenletet, és a következő eredményt kapja:

$$\frac{\partial_x}{\partial_n} = a_1 + 2a_4 n + a_7 c + a_8 d \qquad (2)$$

A kapott $\frac{\partial_x}{\partial_n}$ nagyságot a szerző egyenlővé teszi $\frac{W}{p}$ -vel, ahol W — a munkabér (pénzformában), p — a kibocsátott termék ára.

A $\frac{\partial_x W}{\partial_n p} + V$ kifejezést (ez utóbbi elem szintén véletlen tényezők hatását tükrözi) így értelmezik: a munkabér egyenes arányban van a pótlólagos munkaráfordítás nyomán létrejött terméknövekedéssel, és fordított arányban azokkal az árakkal, amelyeken a kibocsátott terméket értékesítik. Figyeljük meg mindenekelőtt azt, hogy a szerző egyáltalán nem bizonyítja be, miért függ össze a munkabér az úgynevezett határtermékkel. A szerző, miután megkapta a határtermék és a határ-munkaráfordítás viszonyát, egyszerűen azonosítja ezt egy másik kifejezéssel: $\frac{W}{p}$ -vel.

Ilyen módon a szerző bizonyítottnak tekinti azt, amit még be kellene bizonyítania. Klein egyáltalán nem magyarázza meg, hogy a munkások munkabérét miért éppen a munka ha-

tártermelékenysége határozza meg, nem pedig a munkaerő értéke vagy más tényezők.

Erős kétséget ébreszt az a felfogás, melyet az ökonometrikusok arról a kérdésről vallanak, hogy hogyan hatnak az egyes termelési tényezők a termékmennyiség növekedésére. Klein, Douglass, Clark és mások abból indulnak ki, hogy a termelési tényezők, matematikai nyelven szólva, független változók. Erre a feltételezésre támaszkodva jogosnak tartják a termelékenység változásának meghatározását olyan körülmények között, amikor az egyik termelési tényező nagysága változik, a többiek pedig változatlanok maradnak. Klein bizonyítottnak tekinti ezt a tételt és a $\frac{\partial x}{\partial n}$ differenciálhányadoshoz folyamodik. (Ne felejtsük el, hogy a differenciálhányadost akkor lehet kiszámítani, ha valamennyi változó független.) Ez az alaptétel azonban gyökerében helytelen. A termelési tényezők semmi esetre sem tekinthetők független változóknak. Teljesen irreális az a feltételezés, hogy a gyakorlatban a termelés mennyisége egyes-egyedül a pótlólagos munka-, illetve állóeszköz- vagy nyersanyag-ráfordítás következtében növekedhet. A reális gazdasági valóságban a termelési tényezők között van bizonyos, jóllehet változó viszony, amelyet termelési és gazdasági tényezők határoznak meg, s amelyet semmibe venni — mint ezt Klein és mások teszik — nem szabad.

Ilyenformán sem Kleinnek, sem a hasonló elgondolásokhoz folyamodó kollégáinak nincsen semmi joguk annak állítására, hogy meg tudják mérni az egyes termelési tényezők határtermelékenységét. Kijelenthetjük, hogy teljes kudarcot vallottak Kleinnek azok a kísérletei, hogy az úgynevezett „tiszta" termelékenység meghatározásának matematikai módszereit alkalmazza a „beszámítási elmélet" megindokolására.

2. A MAI ÖKONOMETRIA FŐ IRÁNYZATAI

Már említettük, hogy az ökonometria a kutatás tárgya szempontjából nagyon heterogén jelenséggé vált. Egyrészről az ökonometrikusok a gazdasági ciklus problémáit és a politikai gazdaságtan néhány más kérdését kutatják. Másrészről nő

azoknak az alkalmazott jellegű ökonometriai munkáknak a száma, amelyeknek az a feladatuk, hogy gyakorlati segítséget nyújtsanak a tőkésvállalatok vezetőinek és a tőkésállam szerveinek.

Természetesen az ökonometrikusok sok munkája közbeeső helyet foglal el a két szélső típus között.[24] A kutatás tárgyának különbözősége lényeges különbségekhez vezet az elméleti megállapításokban is, csakúgy mint a matematikai apparátus alkalmazásában.

A közös csupán az, hogy matematikai és statisztikai kutatási módszereket alkalmaznak a legkülönbözőbb közgazdasági problémák tanulmányozására.

A) *Politikai gazdaságtani jellegű munkák*

a) Kísérlet a „játékelméletnek" a közgazdaságtudomány alapjaként való feltüntetésére

Az egyik legismertebb kísérlet azok közül, melyeknek célja a matematikai elemzést a közgazdaságtudomány alapjává tenni, Neumann matematikusnak és Morgensternnek, az osztrák iskolához tartozó közgazdásznak az a kísérlete, hogy felhasználják e cél érdekében a játékelméletet. Ez az elmélet új irányzat napjaink matematikai tudományában.[25] Matematikai apparátusa szakadatlanul tökéletesedik Rendszeresen nagyszámú munka jelenik meg köréből. Figyelmünket természetesen nem maga ez az elmélet köti le, hanem az, hogy alkalmazni akarják a gazdasági jelenségek tanulmányozására.[26]

---

[24] Érdekes ebből a szempontból az ökonometrikusok 1954. évi montreati konferenciáján elhangzott előadások tematikája. A konferencia résztvevői a következő témájú előadásokat hallgatták meg: „A gabona optimális átmenő készleteinek meghatározása", „A magatartást kifejező egyenlet együtthatóinak értékelése a mezőgazdasági termékek (tojás) szempontjából", „A húskereslet mennyiségi vizsgálata" stb.

[25] Maguk az ökonometrikusok a játékelméletet mindenekelőtt mint „matematikai technikát" szemlélik, és a variáció-számításhoz, a csoport-elmélethez stb. hasonlítják.

[26] Meg kell jegyezni, hogy Neumann és Morgenstern könyvükben (lásd *John von Neumann* and *O. Morgenstern:* Theory of Games and Economic Behavior, Princeton 1953.) nagyon kevés figyelmet fordítottak a közgazdasági vonatkozásokra. Ezt a polgári közgazdászok is megjegyzik.

Így tehát a „játékelmélet" terminuson a továbbiakban ennek az új matematikai elméletnek éppen a gazdasági oldalát értjük majd.

Neumann és Morgenstern elmélete a gazdasági folyamat magyarázatát lélektani tényezőkben kereső elmélet egyik válfaja, és ezért lényege megint csak a tőkés társadalom „gazdasági egyedei" magatartásának értelmezése. Ez az elmélet a tőkés társadalomban uralkodó versenyharc, a vele kapcsolatos tőzsdespekuláció és más hasonló jelenségek ideológiai tükröződése.

Neumann és Morgenstern elmélete szerint a „gazdasági egyénnek", amikor elkészíti tevékenységének tervét, nemcsak azt a hasznosságot kell számításba vennie, amely valamilyen tevékenységéből nyerhető (az osztrák iskolánál a gazdasági egyén erre szorítkozott), hanem meghatározott tevékenységből származó meghatározott hasznosság nyerésének valószínűségét is. Alapnak most már nem a tiszta hasznosságot veszik, hanem az úgynevezett várható hasznosságot (abszolút hasznosság szorozva megkapásának valószínűségével). Nézzünk olyan példát, amikor javakat hasonlítunk össze abból a célból, hogy egyet közülük megszerezzünk.

Tegyük fel, hogy arról van szó, mit becsül az egyén többre — egy csésze teát vagy egy csésze kávét vagy egy pohár tejet. Tegyük fel, hogy az egymásutániság, amelyben ezeket az italokat felsoroltuk, megfelel hasznosságuk fokának (vagyis az illető egyén számára egy csésze tea hasznosabb, mint egy csésze kávé és így tovább). Az osztrák iskola gazdasági egyéne haladéktalanul a csésze tea megszerzése mellett döntött volna. Neumann és Morgenstern álláspontja szerint ez elhamarkodott eljárás, mert a döntéshez még meg kell állapítani a valószínűségi viszonyokat. Mindegyik ital megkapásának meghatározott valószínűsége van. Nézzük például a következő helyzetet: ha az egyén egy csésze kávé megszerzése mellett dönt, akkor abban az esetben, ha ezt az italt nem kapja meg, egyenlő valószínűsége van annak (egy az egyhez), hogy vagy egy csésze teát vagy egy pohár tejet kap. Ha így választ, ez azt jelenti, hogy a kávénak a tejjel szembeni előnyben részesítése nagyobb, mint a teának a kávéval szembeni előnyben részesítése, vagyis az egyén számára a tej hasznossága annyira alacsony, hogy kész megelégedni a kávéval (és nem a teával,

amelynek abszolút hasznossága a legnagyobb), ha ez lehetővé teszi számára annak a valószínűségnek a csökkentését, hogy tejet kap. Ilyen módon a gazdasági egyén azzal, hogy mérlegeli egyfelől a tervbe vett cselekvés eredményeinek „abszolút hasznosságát", másfelől ezen eredmények megszerzésének valószínűségét, mindig meghatározott kockázatot vállal, amikor valamilyen döntést hoz. Ezért Neumann és Morgenstern elmélete szerint a gazdaság területén hozott bármilyen döntés természetét tekintve azonos a játékosok döntéseivel.[27] Hiszen a játékos szintén állandóan kétfajta döntés között ingadozik: vagy nagy nyereségre tenni fel a tétet, tekintet nélkül a teljes veszteség nagy veszélyére, vagy csökkenteni a kockázatot, és jelentéktelen, de biztos nyereségre törekedni.

Neumann és Morgenstern nemcsak azért látják azonos jellegűnek a gazdasági tevékenységet és a pókert (állandóan erre a játékra hivatkoznak), mert mindkét esetben állandóan számolni kell a veszteség kockázatával, hanem azért is, mert a gazdasági egyének, ugyanúgy, mint a játék résztvevői, szembeállítják egymással tevékenységük tervét, játékuk stratégiáját, amelynek segítségével fokozni akarják nyereségüket és csökkenteni akarják az ellenfél nyereségét.[28]

Stratégiával rendelkezni a játékban annyit jelent, mint meghatározott tervvel kezdeni a játékot és ehhez a tervhez igazodni az egész játék folyamán. A stratégia előre meghatározza azt a választást, amelyet a játékos a kapott értesülések figyelembevételével az összes lehetséges helyzetekben tesz. Ha a játékban sok játékos vesz részt, felvetődik az egyesülés problémája. A szokásos közgazdasági nyelvre lefordítva ez a szakszervezeteket, monopóliumokat stb. jelenti.

A gazdasági tevékenység tehát — Neumann és Morgenstern elmélete szerint — játék, amelyhez a résztvevőknek megha-

---

[27] A „játékelméletet" megpróbálják felhasználni a tőkésállam politikai életének tanulmányozására is. Így például Majumdar a választási kampány lebonyolítási tervének meghatározásához akarja felhasználni. (Lásd *T. Majumdar:* Choice and Revealed Preferenc. „Econometrica", No. 1. 1956.) Egyesek még tovább mennek. Például Braithwaite Cambridge-ben előadást tartott (1954 decemberében) „A játékelmélet mint az erkölcsfilozófus eszköze" címmel.

[28] Neumann és Morgenstern azt bizonygatják, hogy tisztán matematikai alapon is meg lehet választani a stratégiát.

tározott tervvel, stratégiával kell hozzálátniuk. A stratégiát a várt hasznosság meghatározása alapján a különféle valószínűségi kombinációk számításba vételével állapítják meg.

Neumann és Morgenstern szerint bármely játék sikerét végső soron három tényező határozza meg: 1) a játékos képességei; 2) a rendelkezésre álló értesülések minősége; 3) a véletlen.

Elemzésük kiindulópontjául Neumann és Morgenstern a két egyén között folyó játék esetét veszik. „A problémát — mondják — előbb korlátozott számú résztvevőre vonatkoztatva kell megfogalmaznunk, megoldanunk és megértenünk ahhoz, hogy bármit mondhassunk jellegük megváltozásáról a résztvevők nagy számának körülményei között, ahogy ez a szabad verseny esetében van."[29] Bár a szerzők tágabb értelemben vett játékról beszélnek, valójában a két árutulajdonos közötti cserét tartják szem előtt.

Az ilyen csere, ha nem az egész fogalom részének, hanem elszigetelt folyamatnak tekintjük, jellemző a cserefolyamat legkezdetibb szakaszaira is. Akkor a csere véletlen és szórványos jellegű volt. Cserére a fölöslegek kerültek, amelyek nemcsak a vásárló, hanem az eladó szükségleteinek kielégítésére is szolgáltak. A csere még naturális jelleget viselt, mert még nem vált ki az általános egyenérték szerepét betöltő áru. Ilyen körülmények között még nem alakult ki az árutermelés. Nyilvánvaló, hogy ama körülmények között — Neumann és Morgenstern kifejezésével élve — a „játék stratégiája" a cserében homlokegyenest különbözött a kapitalizmus viszonyaitól, amikor az árutermelés uralkodik, s a termékek áruformája általános jellegűvé válik. Neumann és Morgenstern viszont kiterjesztik a két fél cseréje esetére alkalmazott formulákat a mai tőkés társadalomban végbemenő cserére.

Itt előttünk játszódik le a fogalmak átalakulása a matematikai műveletek alkalmazása következtében. Így például olyan játék esetén, amelyben n személy vesz részt, Neumann és Morgenstern két koalícióra osztják a résztvevőket; — az egyikben n_1 személy vesz részt, a másikban $n—n_1$. E módszer segítségével a szerzők az n személy közötti játékot két koalí-

[29] *John von Neumann* and *O. Morgenstern:* Theory of Games and Economic Behavior. p. 15.

ció közötti játékká alakítják, amely ugyanolyan alapokon és ugyanolyan szabályok szerint folyik, mint a két személy közötti játék.

Ez a módszer teljesen hamis. Lehet, hogy koalíciónak nincs is helye, mint például a szabad verseny uralma, a monopóliumok hiánya esetén. Koalíció nemcsak kettő lehet, hanem több is. A koalíciókon kívül megjelenik a piacon a koalíciókba nem tartozó szervezetlen vállalkozók sokasága is. Teljesen önkényes Neumannak és Morgensternek az a feltételezése, hogy bármely résztvevő szabadon választhat a koalíciók között. A szerzők figyelmüket a koalíció megválasztásával kapcsolatos ésszerű stratégia kérdésének kidolgozására összpontosítják. Nyilvánvaló, hogy a monopolkapitalizmus viszonyai között a koalíció megválasztásában semmiféle szabadság sincs. A monopóliumok ráerőszakolják akaratukat a kis-, a közép-, sőt még az egyesülésekhez nem tartozó nagyvállalatokra is. A monopóliumok megadásra kényszerítik a kívülállókat.

Neumann és Morgenstern első pillantásra ártatlannak látszó mesterkedései, amelyekkel a játék résztvevőit mesterségesen két koalícióra osztják, a mai kapitalizmusra alkalmazva arra szolgálnak, hogy a monopóliumoknak az egész társadalomra nehezedő uralmát és nyomását álcázzák.

A koalíciók vizsgálatának módszere annyira hibás, hogy a játékelmélettel foglalkozó egyes szerzők is kétségbevonták helyességét. McKinsey, amerikai szerző „Bevezetés a játékelméletbe" című könyvében megjegyzi, hogy „az *n* résztvevővel való játék elmélete sokakat nem elégít ki, s egyesek kétségbe vonják, hogy az *n* személlyel való játék problémájának megoldása valamelyest is elősegítheti, hogy az ember nagyobb eséllyel játsszon nyereségre, mintha nem ismerné ezt az elméletet"[30].

Neumann és Morgenstern figyelmüket az úgynevezett „zérus-összegű játék" (zero-sum-game) esetének, vagyis annak az esetnek a vizsgálatára összpontosítják, amikor a két oldal összességében semmit sem nyer, amikor az egyik oldal nyereségét kiegyenlíti a másik oldal vesztesége. Ezt az esetet te-

[30] *J. C. Mc Kinsey:* An Introduction to the Theory of Games, New York 1952. Idézi *R. Vining:* Economics in the United States of America. UNESCO 1956. p. 27.

kintik a szerzők tipikusnak, és ebből indulnak ki a gazdaság vizsgálata során. Más szóval, eltekintenek az értéktöbblet képződésének lehetőségétől. A gazdasági tevékenység lényegévé ezzel a meglevő érték elosztását teszik. Ez az álláspont logikus olyan szerzőknél, akik a gazdasági játék vagy a gazdasági tevékenység lényegét a cserében látják, amelyben nem jöhet létre értéktöbblet.

Neumann és Morgenstern tisztában vannak azzal, hogy nem lehet minden gazdasági folyamatot „zérus-összegű játékra" visszavezetni. Ez ugyanolyan világos, mint az, hogy nem lehet az egész gazdaságot a cserére visszavezetni. A polgári közgazdászok, noha tagadják a marxista értelemben vett értéktöbbletet, különféle megjelenési formáival — profit, kamat, földjáradék stb. — mégis operálnak. Foglalkozniuk kell nemcsak a meglevő érték újraelosztásával, hanem az új érték keletkezésével is. Ezért Neumann és Morgenstern kénytelenek elfogadni, hogy a gazdaságban a „zérus-összegű játék" mellett „nem zérus-összegű játék" is van, amelyből valamilyen tiszta nyereség is adódik.

Ámde a szerzők, bár megállapítják, hogy van „nem zérus-összegű játék", nyomban olyan módszert javasolnak, amelynek segítségével ezt a típusú játékot „zérus-összegű játékra" lehet visszavezetni. Azt állítják, hogy ha n személy olyan játékot folytat, amelynek eredményeképpen valamiféle nyereséget kapnak (tegyük fel a-t), akkor fel kell tételezni valamilyen képzeletbeli $(n + 1)$-ik résztvevő létezését, akit ugyancsak a-val egyenlő veszteség ér. Ilyen feltételezés mellett a nyereség veszteséggel kompenzálódik, és a játék újra a „zérus-összegű játék" jellegét ölti.

Ismét azzal az esettel találkozunk, hogy matematikai mesterkedések következtében átalakulnak a fogalmak. Neumann és Morgenstern olyan esettel kerülnek szembe, amikor értéktöbblet keletkezik. Megpróbálják feloldani ezt az esetet „zérus-összegű játékok" tömegében egy fiktív résztvevőről szóló feltételezés segítségével, aki az értéktöbblettel egyenlő kárt szenved. Az értéktöbblet keletkezésének problémáját ismét az elosztás problémája váltja fel. Az értéktöbblet keletkezését lényegében tagadják.

A tőkés gazdaságnak valami stratégiai játék formájában való ábrázolása nemcsak a speciális ökonometriai irodalom-

ban terjedt el. Például L. Erhard, nyugatnémet gazdasági miniszter, „Mindenki jóléte" című könyvében az úgynevezett „labdarúgó-csapat" elméletet védelmezi. A társadalmat labdarúgó-pályához hasonlítja, az egyes társadalmi csoportokat pedig a labdarúgó-csapat játékosaihoz, akik közül mindegyiknek megvan a maga meghatározott helye. E szakadatlanul folyó mérkőzés bírója az állam. A labdarúgó-bíróhoz hasonlóan csupán a szabályok megtartására vigyáz.[31]

A tőkés gazdaság és a játék közötti efféle párhuzamok lényegüket tekintve teljesen hibásak és apologetikusak. Minden játék feltételezi, hogy résztvevőinek a kezdés pillanatában elegendő tartalékuk van a játék folytatásához. Feltételezhető, hogy egyenlő helyzetben vannak, hogy mindegyikük rendelkezik bizonyos tulajdonnal, pénzösszeg formájában. Továbbá, a játék kimenetele („stratégiai" játék esetén) függ a résztvevők képességeitől, a helyes stratégia megválasztásától, valamint a szerencsétől is, minthogy a véletlennek „stratégiai" játék esetén is van bizonyos szerepe.

Nem kell bizonygatni, hogy a játéknak mindezek a sajátosságai teljesen alkalmatlanok a tőkés gazdaság és mindenekelőtt a tőkések és a munkások közötti alapvető termelési viszonyok jellemzésére. Ezeket a viszonyokat sehogyan sem lehet a játék-rovatba könyvelni, még ennek a fogalomnak ilyen tág értelmezése esetén sem. A munkások, a játékok szokásos résztvevőitől eltérően — meg vannak fosztva a tulajdontól. A munkás kénytelen eladni munkaerejét. Ha nem tudja megtenni, az egyértelmű az éhhalállal. A munkások és a tőkések közötti viszony gyökeresen különbözik minden játéktól, hiszen e játékban nem lehet előre megmondani, ki nyer és ki veszít. A munkás és a tőkés közötti alkuban a gazdasági fölény mindig a tőkésnek, a termelési eszközök tulajdonosának oldalán van. A játékhoz való semmiféle hozzáértés sem tudja megmenteni a munkást a kizsákmányolástól, amíg fennmarad a tőkés rend.

A játékelmélet sémájának reális bázisa az értéktőzsde. A tőzsdések tevékenysége az értékpapírok és a részvények árfolyamának csökkenésére, illetőleg emelkedésére játszó spekulánsok közötti játék jellegét mutatja. Valójában a résztve-

[31] *L. Erhard.* Wohlstand für alle. Düsseldorf 1957. S. 138.

vők csoportokba tömörülnek, és két spontán működő koalíció formájában lépnek fel. A siker ebben a játékban jelentős mértékben függ a tőzsdéseknek attól a képességétől, hogy mennyire tudják megsejteni a konjunktúra változásait. Jelentős szerepük van itt a véletleneknek is, amelyeket nehéz előre látni. A tőzsdén nem képződik új érték, csupán újra elosztják a tőkét az egyes tőzsdések között. Az egyik nyereségét teljesen kiegyenlíti a másik vesztesége.

Neumann és Morgenstern elmélete kísérlet a tőzsdejáték gyakorlatának általánosítására és az egész tőkés gazdaságra való kiterjesztésére. A tőzsde csak felépítménye az igen fejlett kapitalizmus gazdaságának. A tőzsdén végbemenő folyamatok származékos jellegűek. A tőzsde csak sajátos formában regisztrálja a tőkés termelésben végbemenő folyamatokat, a profitszerzés közeli perspektíváit az egyes ágazatokban és vállalatoknál, az erőviszonyok változását az egyes monopóliumok között stb. A tőzsdejáték helyes stratégiájának a tőkés termelésben végbemenő folyamatok részletes ismeretére kell támaszkodnia, ezeknek a folyamatoknak a megértéséhez azonban a játékelmélet semmit sem ad. Elszakítja a tőzsdejátékot a tőkés gazdaság folyamataitól, amelyek ezt a játékot meghatározzák, és ezáltal a bonyolult matematikai számításokat, amelyeket Neumann és Morgenstern végeznek, puszta elméleti játékká teszi.

Az említett szerzők játékelmélete jó példa azokra a kísérletekre, melyek során sikertelenül alkalmazzák a matematikai módszert a politikai gazdaságtan problémáinak megoldására.

b) Ökonometriai ciklus-modellek

Az ökonometriai munkák hibás volta különösen szembetűnően jelentkezik akkor, amikor a tőkés gazdaságot egészében akarják ábrázolni. Ezek a kísérletek úgynevezett „ökonometriai modellek" megszerkesztésével kapcsolatosak.

A mai ökonometrikusok által alkalmazott modell-szerkesztési módszerek különféle források hatása alatt alakultak ki. Először említsük meg L. Walras hatását, azét a közgazdászét, aki elsőként javasolta a népgazdaságnak egyenletrendszer útján való bemutatását.

Másodszor, meg kell említeni Kuznetsnek és másoknak a „népgazdasági számvitelre" vonatkozó munkáit. Az ő módszerükkel kapott olyan aggregát-mutatók, mint például a nemzeti jövedelem, szolgálnak minden ökonometriai modell alapjául.

Harmadszor, Keynes, Kahn és mások makroökonomikus elméletei, amelyekben döntő szerep jut az aggregát-mutatók (nemzeti jövedelem, fogyasztás, beruházás stb.) közötti kapcsolatnak. Az említett modellek szerkesztéséhez szükséges matematikai apparátust, amelyet elsősorban paraméterek számítására használnak, főleg Pierson iskolája hozta létre.

Általános formájában az ökonometriai modell a következő: Adva van egy n egyenletből álló rendszer. Minden egyenlet a gazdaság valamelyik fontos ágát vagy vonását jellemzi. A modellben kétféle egyenletet alkalmaznak.

Az első típusú egyenletekhez az úgynevezett definíciós egyenletek, a második típushoz a szerkezeti vagy korrelációs egyenletek tartoznak.

A definíciós egyenletekhez azok az egyenletek tartoznak, amelyek a tanulmányozott jelenségek számszerű értékei közötti egyenlőséget állapítják meg. Ezek az egyenlőségek nyilvánvalóan következnek ezeknek a jelenségeknek a definícióiból, az ilyenfajta egyenletek csak olyan egynemű jelenségek között létesítenek függőséget, amelyek mint valamilyen egész egyes részei szerepelnek.

Például, $P = C + J$; P = profit, C = a tőkések fogyasztása, J = beruházások.

Ezeknek az egyenleteknek pontosaknak kell lenniük bármely időszakra vonatkoztatva, és nem tartalmazhatnak ismeretlen nagyságokat.

A szerkezeti vagy korrelációs egyenletek a külön nemű jelenségek közötti kapcsolatot jellemzik. Ezeket akkor alkalmazzák, amikor nem lehet teljesen feltárni az egymásra ható ismérvek egész rendszerét, vagy amikor az ismérv-sorok változatainak nincsen mennyiségi kifejezésük, vagy végül, amikor az ismérvek egymásrahatásának mechanizmusa homályos.[32] Ezek az egyenletek nem biztosíthatnak pontos egyen-

[32] Lásd *Л. В. Некраш:* Курс общей теории статистики, Госпланиздат, 1939, стр. 261.

lőséget baloldali és a jobboldali részek között, és bizonyos véletlen nagyságokat foglalnak magukba, amelyek a felmérhetetlen tényezők és a mérési hibák (ezekről már volt szó) hatását jellemzik.

Például, $C = a + bp$, ahol C — a tőkés fogyasztása, p — a profit, a és b — együtthatók.

Ez az egyenlet a tőkések fogyasztásának a kapott profit mértékétől való függését állapítja meg.

A definíciós egyenletek az ökonometrikusoknál alapjában véve kisegítő szerepet töltenek be, kiinduló anyagul szolgálnak a különféle átalakításokhoz és szerkezeti egyenletek rendszerébe tartozó változók közötti egybehangoltság biztosításához. Elméleti vonatkozásban sok definíciós egyenlet — mint olyan — ellen nem lehet kifogást emelni (ha feltételezzük, természetesen, hogy a statisztikai anyag megbízható).

Nem kételkedhetünk abban, hogy a tőkések profitját a tőkések fogyasztására, beruházásokra, a megtakarítások növelésére stb. használják fel.

A szerkezeti vagy korrelációs egyenleteknek fontos szerepük van az ökonometriában, minthogy éppen ezek állapítják meg a különféle mutatók közötti kapcsolat formáit és fokát.

Az egyenletek változó nagyságokat és paramétereket vagy állandó nagyságokat foglalnak magukba.

Az ökonometriában a változókat különféleképpen osztályozzák. Elfogadott például az exogén és endogén változók megkülönböztetése. Az exogén változókhoz sorolnak rendszerint mindent, ami politikai tényezővel, állami tevékenységgel (adók, költségvetés stb.), természeti tényezőkkel kapcsolatos. Az endogén változókat tisztán gazdasági jelenségek jellemzik. Ez a felosztás, mint az alábbiakból kitűnik, döntő hatással van a modell-szerkesztés egész további folyamatára.

A változóknak exogénekre és endogénekre való osztályozásával kapcsolatos az úgynevezett „stratégiai" vagy „irányelvszerű" vagy „eszközszerű" változók kiemelése. Az utóbbin azokat a változókat értik, amelyek a ciklikus folyamat menetét határozzák meg.

Az utóbbi 15—20 évben a polgári irodalomban az ökonometriai modellek egész sora jelent meg. Ezen a területen az úttörő Tinbergen, aki háború előtti könyveiben (mindenekelőtt „A gazdasági ciklusokról szóló elméletek statisztikai

ellenőrzése" című könyvében) dolgozta ki ennek a modellnek az első változatait. Tinbergen nyomában jelentek meg Kalecki, Colin Clark, Harrod, Goodwin, L. Klein és mások modelljei.

Modelljeik szerkesztése során az ökonometrikusok két feladatot tűznek ki: az egyik elméleti jellegű, és a gazdasági ingadozásokat (fluktuációkat) kiváltó okok tanulmányozásával, a másik gyakorlati jellegű, és a gazdasági prognózisok megvalósításával kapcsolatos. Az a törekvés, hogy a modelleket jóslásokra használják fel, különösen az utóbbi években erősödött meg.

A „modell-módszer", amelyet az ökonometrikusok a tőkés társadalom gazdasági fejlődési problémáinak vizsgálására használnak, önmagában nem kifogásolható. A marxista közgazdaságtudományban ezt a módszert tulajdonképpen már régóta alkalmazzák. Az egyszerű és bővített újratermelés marxi sémái, a tőke növekvő szerves összetételének körülményei közt végbemenő bővített újratermelés lenini sémája, kiváló példák arra, hogyan kell a gazdasági folyamatot tudományosan sematizálni az alapvető törvényszerűségek feltárása céljából.

Lenin a „Filózófiai füzetek"-ben megállapítja, hogy a jelenségeket célszerű sematizálni lényegük megértése érdekében.

A marxista politikai gazdaságtan távol áll attól, hogy tagadja az olyan jelenségek közötti függőség mennyiségi tanulmányozásának fontosságát, mint például a beruházások és a foglalkoztatottság, a nemzeti jövedelem nagysága és a néptömegek fogyasztása stb.

Az ökonometrikusoknak azok a kísérletei, hogy a ciklus problémáit a modell-módszer segítségével tanulmányozzák, önmagukban véve nem ütközhetnek elvi ellenvetésbe.[33]

---

[33] Meg kell jegyezni, hogy a polgári irodalomban megtalálható az ökonometriai modellek szubjektivista és agnosztikus bírálata. Ilyen például Schoeffler bírálata. (Lásd *S. S. Schoeffler:* The Failures of Economics: a Diagnostic Study. Cambridge 1955.) Egy másik amerikai közgazdász, R. Gordon, szemrehányást tesz az ökonometrikusoknak amiatt, hogy meg akarják állapítani a gazdasági ciklus fejlődésének általános törvényszerűségeit. Nyilvánvaló, hogy ezt a tendenciát semmiképpen sem lehet hibának tekinteni. Ugyanilyen tarthatatlan Schoeffler és Gordon bírálata. Ők azt kifogásolják, hogy az ökonometria nem tudja figyelembe venni a tanulmányozott jelenségre ható összes tényezőket. A tudományos kutatásban

Ámde, ahogy ezt az elmúlt két évtized megmutatta, az ökonometrikusok nem tudtak semmiféle eredményt sem elérni a gazdasági ciklus tanulmányozása terén. E kudarcok okai nem a modellek eszméjében rejlenek, hanem abban az elméleti alapban, amelyre az ökonometrikusok a modellek szerkesztése során támaszkodnak.

Az ötvenes évek közepén „Gazdasági ingadozások" címmel megjelent könyv áttekintést ad a polgári politikai gazdaságtannak a ciklus kérdésével kapcsolatos összes eredményeiről, beleértve az ökonometrikusokat is, és megállapítja, hogy a ciklus okai továbbra is ismeretlenek.[34]

A gazdasági fejlődés sémája, modellje, csak akkor lehet hasznos, ha valóban tudományos elméletből indul ki, ha a kutatás dialektikus módszerére támaszkodik. Az ökonometrikusok viszont különféle polgári ciklus-elméletekre támaszkodnak, olyanokra, amelyek egészében helytelen fogalmat adnak a tőkés gazdaság ciklikus fejlődését előidéző valódi okokról. Az ökonometrikusok elméleti nézeteinek hibássága megmutatkozik a modellek szerkesztésének minden szakaszában és a kapott eredmények értelmezésében is.

A ciklikus ingadozások megmagyarázására az ökonometrikusok a legkülönbözőbb tényezőkkel hozakodnak elő: technológiai, lélektani, meteorológiai, sőt még csillagászati tényezőkkel is (például Moore, amerikai közgazdász megkísérelte bebizonyítani, hogy a válságok a Venus bolygó mozgásával kapcsolatosak). Van olyan értelmezés is, mely szerint a ciklikus ingadozások a véletlen okok elkerülhetetlen következményei. Valamennyi ökonometriai modellre — minden különbözőségük ellenére — egy általános vonás jellemző: gondosan kerülik a legfőbb kérdést: a kapitalista gazdaság antagonisztikus ellentmondásait, melyek a tőkés ciklus alapjául szolgálnak.

Az ökonometriai modellek hibás volta megmutatkozik a modellekben szereplő gazdasági mutatók kérdésének vizsgálata során.

---

mindig el kell választani a fontosat a másodrendűtől, s fel kell tárni azokat az alapvető viszonyokat, amelyek a tanulmányozott jelenség természetét meghatározzák. Schoeffler és Gordon bírálata az elméleti absztrakció módszere ellen hangoztatott régi érveket ismétli.

[34] Lásd „Fluctuations économiques". t. I. Paris 1954. p. 22.

Álljunk meg a változók megválasztásánál.[35] Világos, hogy ezek a kérdések döntő jelentőségűek a matematikai módszernek általában a közgazdasági kutatásban, de különösen a modell-szerkesztésben való sikeres alkalmazása szempontjából. Az is világos, hogy a változók megválasztását és annak megállapítását, melyek függnek össze egymással közvetlenül, olyan megfontolások határozzák meg, amelyek a matematika határain kívül esnek, nevezetesen az elméleti elemzés. Csakis az elméleti elemzés teszi lehetővé annak megállapítását, hogy milyen jelenségek között van összefüggés. A matematikára csak ezen összefüggés fokának (többé-kevésbé pontos) kiszámítása hárul.

Az elméleti megállapítások hibás volta oda vezet, hogy sok esetben az adott jelenség tanulmányozása szempontjából elsőrendű tényezők kimaradnak a kutatásból, s figyelmen kívül maradnak döntő jelentőségű összefüggések. Például Tinbergen „A gazdasági ciklusokról szóló elméletek statisztikai ellenőrzése" című könyvében azt tanulmányozza, hogyan hatnak a beruházásokra a változók egyes kategóriái, nevezetesen 1) a profit; 2) a beruházási javak árai; 3) a kamatláb; 4) a tömegfogyasztási cikkek termelésének növekedési üteme; 5) a beruházási javak árszínvonalának növekedési üteme; 6) a termékegységre eső határnyereség. Ugyanakkor nem vesz figyelembe Tinbergen egy igen fontos tényezőt, amely döntő hatással van a ciklussal kapcsolatos valamennyi jelenségre, mégpedig a termelési lehetőségek növekedési üteme és a dolgozók jövedelmének növekedési üteme közötti viszonyt.

Az ökonometrikusok elméleti apparátusának gyengesége, jellegzetes metafizikusságuk és történelmietlenségük megmutatkozik abban a kérdésben, amelyet ők a legfontosabbnak tartanak, nevezetesen, hogy mely okok idézik elő a gazdasági szervezet „ingadozásait".

Az ökonometrikusnak, amikor modell-szerkesztéshez fog, meg kell keresnie azt az első lökést, amely alkalmas arra, hogy kibillentse az egész rendszert a modellben rögzített egyensúlyából.

---

[35] Az ökonometrikusok modelljeiben alkalmazott változók mennyisége igen nagy. Például Tinbergen egyik modelljében 60, Klein 40, Káldor 37 változót használ.

Egyes ökonometrikusok ezt a lökést külső, exogén (rendszerint politikai, technikai vagy meteorológiai) tényezőkkel kapcsolják össze. Tulajdonképpen megtagadják a ciklusok gazdasági elméletét, s különféle politikai, szociológiai irányú hipotéziseket javasolnak helyette. Náluk az exogén változók vannak előtérben (állami kiadások, adók, a lakosság növekedése, a tudomány és a technika fejlődése, meteorológiai tényezők). Egyes ökonometrikusok ilyenfajta nézetekből kiindulva építik fel modelljeiket, és ezek alapján próbálnak prognózisokat adni. Ezekre a nézetekre támaszkodva megszakítják a tőkésállam politikája és gazdasága közötti kapcsolatot, s az exogén tényezőket függetleneknek, az endogén tényezőket pedig függő változóknak nyilvánítják.[36] Ilyenformán náluk a gazdasági viszonyok egyáltalán nem határozzák meg a tőkésállam politikáját, sőt ellenkezőleg, a gazdasági viszonyok formálódnak az „állami döntések" hatására. Teljesen nyilvánvaló, hogy ilyen álláspontról nem lehet feltárni a gazdasági ciklus lényegét.

Az ökonometriai modellek alapját képező módszer hibás volta nagyon világosan jelentkezik az endogén és exogén változók kérdésének felfogásában. Az ökonometrikusok nagyon önkényesen értelmezik ezeket a fogalmakat. Példaképpen megemlítjük Klein felfogását.

Az Amerikai Egyesült Államoknak az 1929 és 1949 időszakra vonatkozó modelljében Klein endogén változóknak tekinti a következő gazdasági jelenségeket (az endogén változók száma összesen 20): a fogyasztás mértéke, a magánszektor alkalmazottainak fizetése, a „nem munkából származó nem farmer-jövedelem", a társaságok megtakarításai, a farmerjövedelem, a magánszemélyeknél az év végén rendelkezésre álló vagyon, beruházások a magánszektorban, a társaságok profitia, a nemzeti jövedelem, a munkabért és fizetést kapó személyek száma, az órabér indexe, szolgáltatások és áruk importja stb.

Exogén tényezők Klein modelljében (változatlan árakon):

---

[36] Lásd például *J. Marschak*· Economic Measurement for Policy and Predictions. „Studies in Econometric Methods", pp. 6—8; *L. Klein*· Economic Fluctuations in the United States 1921—1941. New York 1960. p. 2.

a kormánytisztviselők fizetése, a lakosság száma, a társaságok jövedelemadója, az egy ember által egy évben ledolgozott órák indexe, a kormánytisztviselők száma, a vállalkozók száma (a farmerek nélkül), a farmerek munkásainak száma, a munkaerő mennyisége, az importáruk indexe, a mezőgazdasági exportáruk árindexe, a kormány kiadásai árukra és szolgáltatásokra, az áruk és szolgáltatások exportjának volumene, közvetett adók a segélyek levonása után stb.

Klein abból indul ki, hogy az endogén és az exogén tényezők között áthághatatlan fal van. Nézzük meg például, hogyan értelmezi a bankoknak az ország gazdasági életében betöltött szerepét. Felfogása szerint a bankok tevékenysége egyáltalán nem függ gazdasági törvények hatásától. Azok a döntések, melyeket a Federal Reserve Bank igazgatótanácsa hoz a leszámítolási kamatláb nagyságára vagy más bankpolitikai kérdésekre vonatkozólag, Klein véleménye szerint általában önkényes jellegűek. Hasonló módon szemléli Klein az állam tevékenységét az adómegállapítás, a költségvetési eszközök felhasználása, a törvényhozás területén.

Klein azt tartja, hogy „nincs olyan kielégítő elmélet, amely meg tudná magyarázni a törvényhozók magatartását", de a bankok vezetőiét stb. sem.[37] Klein szerint az exogén tényezők teljesen függetlenek az endogén tényezőktől. Ezzel Klein elszakít minden kapcsolatot a gazdaság és az állami-jogi intézmények között, az utóbbiakat a gazdaságtól teljesen függetlennek nyilvánítja, s lemond azoknak a törvényeknek a vizsgálatáról, amelyek ezen intézmények jellegét meghatározzák.

A Klein fentebb felsorolt változóival való megismerkedés módot ad annak a következtetésnek a levonására, hogy jóformán minden alap nélkül osztotta fel a változókat endogén és exogén változókra.

Vegyük az exogén változó példájául az egy ember által egy évben ledolgozott órák átlagos mennyiségének indexét. Klein feltételezi, hogy a munkanap és a munkahét hossza, a munkaórák mennyisége és a munkások által egy évben ledolgozott órák mennyiségét meghatározó más összetevők független tényezők a Klein által endogén változóknak minősített

[37] *L. Klein* Economic Fluctuations in the United States 1921—1941. pp. 2—3.

jelenségek összességéhez való viszonyukat tekintve Kleinnél kiderül, hogy a munkahét hossza stb. nem függ sem a beruházások, sem a termelés volumenétől, sem a dolgozók számától, sem a munkabér nagyságától stb., hanem kizárólag gazdaságon kívüli tényezőktől: a törvényhozástól stb. De hiszen ez az álláspont ellentmond az elemi közgazdasági tényeknek is. Szükséges-e bizonygatni, hogy a munkahét hossza lényegesen változik a gazdasági ciklus különféle szakaszaiban az ipari termelés színvonalának, a munkásosztály aktív és tartalékserege közötti viszonynak a hatása alatt?

Az Egyesült Államokra vonatkozó statisztikai adatok, amelyek alapján Klein modelljét megszerkesztette, különösen az úgynevezett részleges munkanélküliségre vonatkozó adatok, szemléltetően mutatják, hogy a vizsgált „változók" nagyon erősen függnek az ország gazdasági fejlődésének menetétől. Éppen ilyen kevéssé megalapozott dolog az, hogy szembeállítja a „gazdasági tényezőkkel" a farmereknél dolgozó munkások számát, mely szorosan összefügg a mezőgazdasági cikkek iránti kereslettel stb. és az importáruk árindexét, amely a hazai termelésű áruk árszínvonalának hatása alatt áll. Nem beszélve a többi jelenségekről, még az ország lakosainak számát sem lehet az ország gazdasági fejlődésétől teljesen független tényezőnek tekinteni. Még a polgári közgazdászok között is alig akad olyan, aki tagadja, hogy a gazdasági viszonyok hatnak a halandóságra stb. Klein osztályozásának helytelensége nagyon meggyőzően jelentkezik a beruházások példájában is. Kleinnek (mint sok más ökonometrikusnak) nincsen szilárd álláspontja abban a kérdésben, hogy a beruházások mennyiségi mutatója endogén vagy exogén változó-e. Éppen ezért ama jellemző hajlamának megfelelően, hogy kikerülje az elméleti kérdések egyértelmű eldöntését, egyik munkájában javasol olyan modell-változatokat is, ahol a beruházások exogén változóként, és olyat is ahol endogén változóként szerepelnek.[38] Tehát ez az osztályozás csődöt mondott,

[38] Lásd *L. Klein:* The Use of Economic Models. „Econometrica", 1947. No. 2. Jellemző Kleinnek a beruházó tevékenységre vonatkozó gondolatmenete: „Ha ezt a változót exogénnek tekintjük, akkor értékelésének egyetlen ismert módja az üzletemberek kikérdezése arra vonatkozólag, hogy milyen ráfordításokat *szándékoznak* a jövőben beruházási javak beszerzésére eszközölni. Ha azonban feltételezzük, hogy a beruhá-

amikor a változókra alkalmazták, amelyeket minden ökonometrikus kivétel nélkül modellje alapjának tekint.

A változók Klein-féle osztályozását (de más ökonometrikusokét is) csak mesterkélt és a közgazdasági kutatás céljaira használható módszernek minősíthetjük.

Az ökonometriai ciklus-modellek alapjául szolgáló módszer hibás volta megmutatkozik azokban az egyenletekben is, amelyekből ezek a modellek összetevődnek.

Nézzük például Tinbergen munkabér-egyenletét. Tinbergen feltételezi, hogy a munkabér nagysága függ: 1) a termelés volumenétől; 2) a megélhetési költségektől; 3) a munka termelékenységétől; 4) az úgynevezett institucionális tényezőktől (a szakszervezetek változó ereje, törvényhozás stb.).[39] Ezekre az elképzelésekre támaszkodva Tinbergen egy egyenletben egyesíti a megfelelő változókat, például

$$l\ 0{,}42 = v_1 (u + v) + v_2 p + v_3 t$$

Itt l = az órabér, $u + v$ = az ipari termelés volumene, amelyet a foglalkoztatottsági színvonal jellemzésére alkalmaznak, t = a kezdeti időponttól eltelt évek száma (ez a mutató jellemzi a termelékenység növekedésének és az institucionális tényezők változásának a munkabérek színvonalára gyakorolt hatását). Feltételezzük, hogy minden változó az egyes évekre vonatkozó adatoknak a megfelelő átlagtól való százalékos eltérését fejezi ki; v_1; v_2; v_3 = paraméterek, amelyek mind a négy változó egymástól való százalékos eltérésének kapcsolatát jellemzik; a 0,42 — késleltetés („lag"), amely kb. 5 hónappal egyenlő (12 hónap $\times$ 0,42 = 5 hónap). A késleltetés azt jelenti, hogy a foglalkoztatottság és a megélhetési költség hatása kb. 5 hónap múlva jelentkezik a munkabérek színvonalán.

Tinbergent az a régi elmélet vezérli, amely szerint a munkabért a tőkés társadalomban a munka termelékenységének színvonala automatikusan meghatározza. Ennek az elméletnek az alaptalansága jól ismert, nem bocsátkozunk bele bírálatába. Csak azt jegyezzük meg, hogy ez az elmélet külö-

---

zásokkal kapcsolatos döntések endogén változók, akkor történelmi adatokat vizsgálhatunk abból a célból, hogy megkíséreljük feltárni az uzletember magatartásának törvényeit." (Ugyanott, 125. old.)

[39] Lásd *J. Tinbergen:* Statistical Testing of Business Cycle Theories. v. 2. Geneva 1939. p. 54.

nösen a válságok időszakára nem alkalmazható, főleg az 1929—1932. évi válságéra, amelyre Tinbergen modelljét kiterjeszti. Ugyanilyen indokolatlan az a feltételezés, hogy a tőkésországok törvényhozásának változása mindig a munkabér növekedését segíti elő. Állítsuk szembe csak ezt az apologetikus tételt akár az Egyesült Államokban a második világháború után kiadott munkásellenes és szakszervezetellenes törvényekkel, s máris meggyőződünk hamisságáról.

Tinbergen durva hibát követ el, amikor feltételezi, hogy a foglalkoztatottság színvonalát meg lehet ítélni a termelés volumene szerint; olyan változókat foglal egyenletbe, amelyek nem a foglalkoztatottság ingadozásait, hanem a termelés volumenének ingadozásait jellemzik. Azt a tényt például, hogy a foglalkoztatottság csökkenhet a termelés volumenének növekedése mellett (a munka termelékenységének és intenzitásának növekedése következtében), figyelmen kívül hagyja. Számos statisztikai adat támasztja alá ennek a szemrehányásnak a jogosultságát.

Hibásak az ökonometrikusok arra vonatkozó elképzelései is, hogy milyen változóknak van meghatározó szerepük a „gazdasági ciklus mechanizmusának" működésében. Tinbergen azt tartja, hogy a gazdasági ciklusra a döntő hatást az úgynevezett „stratégiai változók" (és a nekik megfelelő egyenletek) csoportja gyakorolja, amelyben a társaságok profitját, a részvények árát, a lakásépítkezés, továbbá az egyéb beruházások és a fogyasztás volumenét számítja.[40]

Tinbergen azt tartja, hogy az ökonometria feladata az összes fennmaradt változókat a „stratégiai változók" függvényeként ábrázolni. Arra hivatkozik, hogy a „stratégiai" csoport egyenleteinek együtthatói „döntő hatást gyakorolnak a gazdasági ciklusok jellegére".[41]

Tinbergennek az úgynevezett „stratégiai változókra" vonatkozó tétele szorosan összefügg a tőkés gazdaság ciklikus ingadozásainak természetéről és a válságok keletkezéséről szóló vulgáris elméletekkel.

Mint ezen elméletek szerzői, Tinbergen is felcseréli a válság igazi okait a tünetekkel. Nem kétséges, hogy válság idején csökkennek a részvények árai, rohamosan csökkennek az épít-

[40] Lásd *J. Tinbergen:* Statistical Testing. v. 2. p. 132.
[41] Ugyanott, 133. old.

kezések, csökken a fogyasztás, és bizonyos mértékben csökken a profit. De aki azt feltételezi, hogy a profit csökkenése, az építkezések csökkenése stb. az oka a válság keletkezésének, az súlyos és az egész koncepció szempontjából helyrehozhatatlan logikai hibát követ el. A gazdasági jelenségek ökonometrikus tanulmányozásának egyik legjellemzőbb vonása a tünetek tanulmányozása az őket előidéző okok helyett.

Tinbergen a „stratégiai változókra" vonatkozó koncepcióját tette meg a „végegyenletek" elméletének alapjává. Minthogy a modellben minden változót végső soron a „stratégiai változók", különösen a profit ingadozásai határoznak meg, Tinbergen szerint az egész modellt olyan egyenletre lehet visszavezetni, amely csak egy változót tartalmaz, a profitot. Ennek a „végegyenletnek" kell — Tinbergen elgondolása szerint — segítséget nyújtania a gazdasági ciklusok jellegének és szakaszosságának feltárásában.

A „végegyenlet" alapja az az elképzelés, hogy egy bizonyos jelenség megelőző színvonala vagy terjedelme hatást gyakorol ugyanannak a jelenségnek a következő szakaszban kialakuló színvonalára vagy terjedelmére. Bizonyos mértékben ez igaz. A megelőző évek profitszínvonala hatással van a következő évek profitszínvonalára. A profit méretei valóban közvetlen kapcsolatban vannak például a beruházások méreteivel, ezek viszont hatással vannak a következő évek profitjának méreteire. Tucatjával említhetnénk példákat, amelyek azt bizonyítják, hogy az „elért színvonalnak" van bizonyos szerepe a jelenségek későbbi színvonalának kialakulásában. Nem kétséges, hogy „a múlt hat a jövőre". Következésképpen, maga az a törekvés, hogy tanulmányozzák, milyen hatással van a megelőző időszak jelenségeinek színvonala az illető jelenség jövőbeni színvonalára, nem ítélhető el.

A kérdés megközelítésének hibája az ökonometrikusoknál abban rejlik, hogy a végletekig abszolutizálják az egymást követő szakaszok jelenségeinek színvonala (vagy terjedelme) közötti kapcsolat szerepét. Számításaikban objektíve abból indulnak ki, hogy a megelőző színvonal az a *fő* tényező, amely a jelenségek következő színvonalait meghatározza. A profit előző nagysága nézetük szerint teljesen meghatározza a profit későbbi méreteit. Valamely év gabonaárait eleve meghatározzák a megelőző időszakok gabonaárai és így tovább. Az öko-

nometrikusok nem értik meg, hogy a profitnak, az áraknak és a tőkés gazdaság egyéb mutatóinak ingadozását *alapjában* a tőkés újratermelés törvényei határozzák meg, s ezeknek a hatása tükröződik az említett mutatók ingadozásaiban. Ilyen körülmények között az elért színvonal hatása *másodrendű jelentőségű*. A nagykereskedelmi árak nem azért esnek a tőkés piacon, mert ez a megelőző időszakok árszínvonalából automatikusan következik, hanem azért, mert a termelésnek és a fogyasztásnak a tőkés gazdaságra jellemző ellentmondása kiéleződik.

A dinamikus sor tagjai közötti korreláció meghatározására szolgáló minden módszer abból indul ki, hogy az adott mutató változásának jellege a jövőben olyan lesz, amilyen a múltban volt. Az ökonometriai számítások többségének alapját képező ezen feltételezés azonban helytelen.

Ily módon a „végegyenlet" alapja valamely gazdasági jelenségnek a gazdasági valóság jelenségeinek összességétől való mesterséges elkülönítése és az a teljesen tarthatatlan feltételezés, hogy ennek a jelenségnek a változása teljesen önállóan megy végbe, valamilyen csak rá jellemző törvények szerint. Teljesen figyelmen kívül maradnak a gazdasági fejlődés törvényei, márpedig ezeknek a hatása határozza meg valójában az illető jelenség változásának jellegét.

Az ökonometrikusok történelmietlensége különösen erősen jelentkezik akkor, amikor extrapolációhoz kezdenek. Sokan makacsul nem hajlandók figyelembe venni azt a teljesen vitathatatlan tényt, hogy a paraméterek még a legközelebbi jövőre vonatkozólag sem tekinthetők állandó nagyságoknak, még akkor sem, ha az adott időszakra helyesen számolták ki őket. Az ökonometriai prognózisok hibái többnyire abból a téves elképzelésből fakadnak, hogy a kiinduló feltételek nem változnak. Az utóbbi időkben ezt a körülményt egyes ökonometrikusok kezdik ugyan felismerni, a kiutat azonban a „politikai paraméterekre" vonatkozó még kevésbé megbízható prognózisok talaján keresik.

Az ökonometriai modelleket gyakran olyan előzetes feltételek mellett szerkesztik, amelyek az egész felépítést teljesen irreálissá teszik. Nézzünk egy tipikus példát.

Neumann úgynevezett „bővülő gazdaság" modellje abból indul ki, hogy a tőkés gazdaság változatlan ütemben fejlődik.

Kell-e bizonyítani, hogy az ilyen premissza eleve kizárja az egész modell tudományos jellegét. Sok ilyen példát lehet találni.

Elég azokra a fenntartásokra hivatkozni, amelyekkel Smithies él „egyszerűsítés céljából" ökonometriai modelljének felépítése során. Abból indul ki, hogy 1) az árak szilárdak, és nem történik semmiféle lényeges változás a viszonylagos árak tekintetében; 2) a munkások és az alkalmazottak részesedése a nemzeti össztermékben változatlan marad, és következésképpen a munkabér a munka átlagos termelékenységével arányosan nő; 3) a beruházások finanszírozására szolgáló hitelnyújtás rugalmas, úgyhogy a bankrendszer tud biztosítani bármilyen kölcsönt megfelelő feltételek mellett; 4) az import egyenlő az exporttal; 5) a kormány költségvetési politikája semmiféle hatással sincs a munkabér és a profit, valamint az egyes egyének közötti jövedelemelosztásra.[42] E feltételezések mesterkéltsége nyilvánvaló, különösen vonatkozik ez arra a feltételezésre, hogy a munkabér a munka termelékenységének növekedésével arányosan nő.

A modellek második legnagyobb hibája a statisztikai anyag megbízhatatlansága.

A statisztikai adatokat az ökonometrikusok a polgári-statisztikusoktól merítik, és ezért munkáikat ugyanazok a hibák jellemzik, mint a polgári statisztikát. Az ökonometriai munkák főleg reprezentatív vizsgálatok eredményeire támaszkodnak. A reprezentatív vizsgálatok során alkalmazott kiválasztás a tőkésországokban gyakran nem eléggé jellemző. Nézzük például Lydall munkáját.[43] Ez a munka az oxfordi statisztikai intézet által végzett reprezentatív vizsgálat alapján épült fel. A vizsgálat tárgya az volt, hogy milyen hatással van az egyén életkora családjának gazdasági helyzetére. Erre a célra 1952-ben 2600, 1953-ban 2100 embert választottak ki. A reprezentatív vizsgálat szervezői különféle módszerekhez folyamodva tudatosan törekedtek arra, hogy a kiválasztás során mesterségesen növeljék a legnagyobb jövedelmű személyek rész-

[42] Lásd *A. Smithies:* Economic Fluctuations and Growth. „Econometrica", 1957. No. 1. p. 9.

[43] Lásd *H. Lydall:* The Life Cycle in Income. Solving and Asset Ownership. „Econometrica". 1955. No. 2.

arányát. Indokul arra a meggondolásra hivatkoztak, hogy a nagyobb jövedelmű személyek „gazdasági magatartâsa" jobban ki van téve ingadozásoknak, mint a kisebb jövedelmű személyeké.

Erős kétségeink vannak a megfigyelési egység kiválasztásának helyességét illetően is. Ezt a szerepet az úgynevezett „jövedelmi egység" játssza. „Jövedelmi egységnek" tekintik a 18 évesnél idősebb, nem házas személyeket és a családot (18 évesnél idősebb személyek nélkül).

A fenti megfigyelési egységek alkalmazása esetén gyakran helytelen következtetésekre lehet jutni. Nem kétséges, hogy az egyes személyek anyagi helyzetét annak a családnak az anyagi helyzete határozza meg, amelyben élnek. Minden 18 évesnél idősebb személyt önálló „jövedelmi egységnek" tekintenek, noha jelentős részük, különösen a fiatal- és hajlottkorúak nem önállóan élnek. A vizsgálat összeírásos módszerrel történt, azaz az adatokat a „jövedelmi egységek" kikérdezése útján gyűjtötték össze. A körkérdés minőségéről fogalmat alkothatunk magunknak ama tény alapján, hogy 1952-ben a megkérdezettek 25%-ától, 1913-ban 34%-ától nem érkezett válasz a feltett kérdésekre. Ez a rendkívül rossz arány annak a következménye, hogy a kiszemelt személyek egy része nem tartózkodott otthon az oxfordi statisztikai intézet munkatársainak látogatásakor. A fő ok nyilvánvalóan az, hogy a megkérdezettek nem akartak felvilágosítást adni gazdasági helyzetükről. Megszokott história ez a tőkésországokban, ahol az adókivetést a vagyontárgyak és a jövedelem értékelése előzi meg.

Maguk az ökonometrikusok is gyakran panaszkodnak azoknak a reprezentatív vizsgálatoknak a minőségére, amelyeknek eredményeit fel kell használniuk.

Így L. Klein rámutat arra, hogy a költségvetési vizsgálatok adatai alapján nem lehet teljes képet adni a mikro- és a makroökonómiáról.[44]

Jóval erősebben hatnak az ökonometriai munkák minőségére (a politikai gazdaságtani jellegű munkákról van szó) a polgári statisztika fogyatékosságai az összesített (az ún. „aggregát") mutatók kiszámítása területén: nemzeti jövedelem, a

[44] Lásd *L. Klein:* Textbook of Econometrics. p. 6·9

termelés, a fogyasztás volumene stb. Ismeretes, milyen jelentőssé vált az utóbbi években a polgári statisztikában a „társadalmi számvitel" (Social accounting) elnevezésű irányzat, amely éppen ezeknek a mutatóknak a kiszámításával foglalkozik.

A mai polgári statisztikában kiszámított összesített mutatók — amelyek alapanyagul szolgálnak a modellhez és a makroökonomikus jelenségek kutatásával kapcsolatos összes más számításokhoz —, mint ezt a marxista közgazdászok bebizonyították, súlyos fogyatékosságokban szenvednek. Különösen vonatkozik ez a nemzeti jövedelemre, a munkabéralapra, a profit mértékére és néhány más mutatóra.

Különösen súlyos hibája az ökonometrikusok által használt összesített mutatóknak az, hogy elleplezik a tőkés társadalom osztályviszonyait, és nem vesznek tudomást a legfontosabb gazdasági jelenségek minőségi sajátosságairól. Ez azokat a számításokat, amelyek ezekkel a mutatókkal dolgoznak, gyakran a „számokkal űzött játékká" változtatja. Az ökonometriai modellek alacsony tudományos hatásfoka jelentős mértékben a polgári statisztika összesített mutatóinak ebből a hiányosságából fakad.

A mai ökonometrikusok maguk is nemegyszer rámutattak a „társadalmi számvitel" specialistái által elkövetett önkényesség elemeire.

Maguk az ökonometrikusok is elismerik az egyenletek paramétereinek pontatlanságát. Így L. Klein beismerése szerint nagyon nagyok azok a standard hibák, amelyek a paraméterek számított értéke és valódi értéke feltételezett eltérésének határait jellemzik az amerikai gazdaság 1929—1952 közötti évekre vonatkozó modelljében. Klein beruházási egyenletében[45] például az állóeszközöket *(k)* jellemző változó előtti paraméter standard hibája több mint a fele e paraméter értékének; az L_2 (a vállalat likvid vagyona) változó előtti paraméter standard hibája még ennél is nagyobb. Vitathatatlan, hogy ilyen körülmények között ezekben a paraméterekben nem lehet bízni, mint ahogy semmiféle gazdasági következtetést nem lehet levonni ezek alapján. Ezt E. F. Beach, egy gazdasági modellekkel foglalkozó új könyv szerzője is meg-

[45] Lásd *L. Klein:* Econometric Models. Amsterdam 1955 p. 51.

jegyzi. Megállapítja Klein modelljeinek teljes statisztikai helytelenségét.[46]

Lényeges hibákat mutatnak az ökonometrikusoknak azok a kísérletei, hogy az egyes gazdasági jelenségek közötti kapcsolatot korreláció-számítás segítségével mérjék.

A korreláció-számítás alkalmazása sok ökonometrikusnál módszertani hibákkal függ össze. Először, az ökonometrikusok sok esetben rossz minőségű előzetes elemzésre támaszkodnak, márpedig a korreláció-számítás eredményei teljes egészében a kiinduló elméleti megállapításoktól függnek. A tudományos elméleti elemzés különösen szükséges az egymásra ható ismérvek körének meghatározásához és a kapcsolat ama formájának előzetes meghatározásához, amely a kiemelt ismérvek kölcsönhatását jellemzi.

Másodszor — és ez a körülmény nem kevésbé fontos — sok ökonometrikus, mint általában sok polgári statisztikus is, idealizálja a korrelációs számításokat, nem látja ismeretelméleti értékük korlátozottságát.

A regressziós egyenletek és a korrelációs együtthatók (még akkor is, amikor az elméleti elemzés igazolja kiszámításukat) sok esetben nem tudnak határozott feleletet adni a tanulmányozott jelenségek közötti kapcsolat jellegéről. Bizonyítottnak tekinthető, hogy a szoros korreláció gyakran csalóka jellegű. Erre mutatnak rá például Tinbergen és Koopmans.[47]

Az elterjedt véleményekkel szemben azonban a korrelációs együtthatók korántsem mindig tudják teljesíteni tisztán negatív szerepüket sem, vagyis rögzíteni a kapcsolat hiányát.[48]

[46] Megjegyzi, hogy először, „a paraméterek nem nagyon nagyok standard hibáikhoz viszonyítva", és másodszor, „a maradéktényezők (residuals) hatása szintén nagy, mivel a maradéktényezők nem véletlen jellegűek". (Lásd *E. F. Beach:* Economic Models. New York 1957. p. 197.) Ne felejtsük el, hogy az ökonometrikusok azt tartják, hogy „rendszeres" hatás (vagyis a meghatározott törvényszerűségeknek alávetett hatás) a megfelelő változókban tükröződik. A többi — véletlen jellegű — tényező hatása az egyenletbe foglalt valószínűségi változókban (a maradéktényezőkben) tükröződik. Abból a körülményből, hogy Klein modelljében ezt a „maradéktényezőt" nem lehet „valószínűségi változónak" tekinteni, azt a következtetést vonják le, hogy a modellben nem jutottak kifejezésre a gazdasági folyamat menetére rendszeresen ható még valamiféle erők.

[47] *J. Tinbergen:* Econometrics. pp. 84—85., 196.

[48] A korrelációs együttható segítségével csupán korlátozott számú ismérvek kapcsolatát mérik. Más ismérvek hatását — végső soron — nem

A jelenségek közötti kapcsolatot jellemző együtthatókhoz való kritikai viszony szükségességét a következő példán lehet bemutatni. (A kérdés elméleti oldalát figyelmen kívül hagyjuk.) Tinbergen a holland gazdaság modelljének hatféle változatában határozta meg a munkaerő iránti kereslet rugalmasságának együtthatóját a munka termelékenységének növekedésével kapcsolatban. A különféle modell-változatok esetében kapott együtthatók jelentősen eltérnek egymástól. Egyik esetben ez az együttható mínusz 0,31 (a munka termelékenységének növekedésével csökken a foglalkoztatottság), egy másik esetben pedig plusz 0,54 (azaz, a termelékenység növekedésével a foglalkoztatottság is nő).[49] Ily módon az eredmények nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különböznek egymástól.

Végül, nem szabad elfelejteni, hogy a korrelációs együtthatók a legjobb esetben is csak megállapítják az ismérvek kölcsönhatását (ez természetesen hasznos mozzanat), de még semmit sem adnak az ok-okozati viszony feltárásához.

Mindez azt mutatja, hogy a korrelációszámítást semmiképpen sem szabad a gazdaság tanulmányozásának alapvető módszerévé tenni, mint ezt valójában sok ökonometrikus teszi. Azok a technikai tökéletesítések, amelyeket ezen a módszeren a harmincas—negyvenes években végeztek, természetesen semmit sem tudnak változtatni azon a helyen, amelyet a korrelációszámításnak a gazdaságstatisztikai elemzésben be kell töltenie.

Ezek a körülmények magyarázzák, hogy miért nem lehet a mai ökonometriai modelleket hatékony kutatási eszköznek tekinteni.[50]

---

veszik figyelembe. Ezért — lazább korreláció megállapítása esetén — mindig van alap annak feltételezésére, hogy a felmérhetetlen tényezők (ismérvek) hatása is oka annak, hogy nem tárták fel a tanulmányozott ismérvek közötti kapcsolatot. Ezenkívül olyan jelenség is, mint azoknak a tényezőknek a kölcsönhatása, amelyeknek az adott jelenséggel való kapcsolatát többszörös korreláció segítségével tanulmányozzák. E jelenség következtében a korrelációszámítás összes eredményei kétségessé válnak.

[49] *J. Tinbergen:* Econometrics. p. 187.

[50] A tőkésországok okonometrikusainak, statisztikusainak a korrelációszámításokkal való visszaélései annyira szemmel láthatók, hogy sok polgári közgazdász és statisztikus is bírálta alkalmazásukat. Ilyen bírálatot találunk tobbek közt A. Marchalnak a mai polgári politikai gazdaságtan mód-

c) Haavelmo „gazdasági növekedési" modellje

Az utóbbi időben a polgári irodalomban sok figyelmet szentelnek az úgynevezett „gazdasági növekedés" kérdésének, amelyet a polgári közgazdászok megkülönböztetnek a rokonproblémától, a gazdasági ciklus problémájától. (Lásd VII. fejezet, 4. pont.)

A „gazdasági növekedés" kérdésének megoldására tett kísérletek közt a polgári közgazdászok tekintélyes helyet szánnak az ökonometriai modelleknek.

Az utóbbi évek egyik legismertebb közgazdásza a „gazdasági növekedési" modellek szerkesztése területén a norvég Haavelmo lett. „Gazdasági növekedési" modelljei segítségével szándékozik megmagyarázni a világ különféle területeinek gazdasági fejlettségi színvonalában mutatkozó különbségeket. Ezek a modellek Haavelmo „Kutatás a gazdasági fejlődés elméletének területén"[51] című könyvében találhatók. Haavelmónak az a véleménye, hogy modelljeihez elég a világ egyes területeit jellemző négy változó is: 1) a termelés volumene; 2) a terület lakosainak száma; 3) a tőkefelhalmozás volumene; 4) a műveltség és a technikai ismeretek színvonala. Ezzel kapcsolatban a modell néhány egyenlet-típusból tevődik össze. Az első, az úgynevezett termelési függvény azt mu-

---

szertanáról szóló, többször idézett munkájában. Marchal rámutat a korrelációszámítás alkalmazásával kapcsolatos veszélyekre, és a következőt állapítja meg összefoglalásképpen: „Végül is, a legtökéletesebb statisztikai technika is másodrendű jelentőségű a kritikai szellemhez képest, amelynek minden kutatóban állandóan elevenen kell élnie." *(A. Marchal:* Méthode scientifique et science économique. t. I. p. 198.) Tinbergen pedig ezt írja: „Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az első, amit bármilyen álkalmazása során (a korrelációról van szó) tenni kell, ez a kutatott viszonyok helyes közgazdasági elemzése. Két dolgot kell állandóan szem előtt tartani: 1) milyen viszonyokat kell tanulmányozni, 2) milyen tényezők tartoznak ebbe a viszonyba." *(J. Tinbergen:* Econometrics. p. 207.) Ugyanilyen jellegű megjegyzést találunk Rouquet La Garrique ökonometrikusnál, aki a korrelációszámításoknak szentelte fő műveit. Azt írja, hogy „a közgazdasági értelmezés határozza meg mind a megkapott együtthatók »lényegét«, mind a számítások bázisának kiválasztását". Megállapítja, hogy „még a legszorosabb korrelációnak sincsen mindig értelme" stb. *(V. Rouquet La Garrique:* Les problèmes de la correlation. pp. 47—61.) Ugyanilyen kijelentéseket tesz Ezekiel, nagy nyugati korrelációszámítási tekintély, továbbá Finney és más polgári statisztikusok.

[51] Lásd *T. Haavelmo:* Study in the Theory of Economic Evolution.

tatja meg, hogyan határozza meg a termelés mennyiségét a rendelkezésre álló munkaerő, tőkemennyiség, az általános műveltség és a jártasság színvonala.

A második egyenlet, a „felhalmozási függvény", a tőke, az általános műveltség és a jártasság növekedési ütemét mint a jelenlegi termelés, a lakosság száma s a már felhalmozott tőkemennyiség és általános ismeretek függvényét tükrözi. Végül a harmadik függvény a „lakosság növekedésének törvénye" formájában jelentkezik, és a lakosság növekedési ütemének a „szaporodási hajlamtól" és a halandósági színvonaltól való függését fejezi ki, szem előtt tartva, hogy ez utóbbit részben a gazdasági viszonyok határozzák meg.

Haavelmo, különféleképpen kombinálva ezeket a függvényeket, a gazdasági fejlődés modelljének több változatát állította össze.

Mitől függ a termelés mennyisége valamely területen egy bizonyos időpontban, mivel magyarázhatók a különféle országok termelési színvonalában mutatkozó különbségek? Haavelmo elméletének alapja az a felső matematikából ismert tétel, hogy a differenciálegyenletek megoldása az együtthatóktól és a kezdeti feltételektől függ. Haavelmo utóbbi modelljére alkalmazva ez azt jelenti, hogy a termelés mennyisége egy bizonyos országban és bizonyos időpontban a megfelelő paraméterektől és attól függ, mekkora a lakosság száma, a termelés mennyisége és a tőke nagysága a kezdeti időpontban.

Haavelmo nagy jelentőséget tulajdonít a paramétereknek. Éppen a paraméterek határozzák meg a lakosság adott száma és a tőke adott nagysága mellett a termelés mennyiségét. (Haavelmo a „strukturális paraméter" terminust használja.) A paramétereket négy kategóriába osztályozza. Az elsőbe azok a paraméterek tartoznak, amelyek a szóban forgó gazdasági terület méreteit, természeti erőforrásait, éghajlati viszonyait stb. jellemzik.

A másodikba Haavelmo az úgynevezett technikai paramétereket sorolja. Ezek a megfelelő területen belüli ágazatközi kapcsolatokat (input-output relations) jellemzik. A harmadik csoportot azok a paraméterek alkotják, amelyek más területeknek az illető területre gyakorolt gazdasági hatását jellemzik. (Ezeket a paramétereket azonban a kutatás adott szaka-

szában — még Haavelmo kifejezése szerint is — „mesterségesen" változatlannak kell tekinteni. És végül, a negyedik csoportba a lélektani tényezők (az úgynevezett magatartást kifejező paraméterek) tartoznak. Ezek a szóban forgó terület lakosságának a munkára, a fogyasztásra, a szaporodásra stb. való óhaját és készségét jellemzik.

Haavelmo úgy véli, hogy földrajzi, tisztán technikai tényezők, csakúgy mint a más területekkel való gazdasági kapcsolatok nem lehetnek okai azoknak a nagy különbségeknek, amelyek a világ egyes területeinek gazdasági fejlettségében mutatkoznak. Ezért a legnagyobb jelentőséget az emberek magatartását kifejező paramétereknek tulajdonítja.

A gazdasági fejlettség színvonalában mutatkozó különbségek okainak megmagyarázására Haavelmo modelljében kiemelkedő helyet foglalnak el az úgynevezett „kezdeti feltételek", vagyis azok a feltételek, amelyek a tanulmányozott időszak kezdetén álltak fenn. Haavelmo ellentmond azoknak a közgazdászoknak, akik figyelmen kívül hagyják ezeknek a feltételeknek a dinamikus modellben betöltött jelentőségét, és hangsúlyozza, hogy „a kezdeti feltételek különbsége két, egyébként egyforma rendszerben oka lehet fejlődésük különbségének."[52]

Végül különös helyet foglalnak el Haavelmo modelljében a sztohasztikus tényezők. Már volt alkalmunk megemlíteni, hogy Haavelmo az egyik legjelentősebb a gazdasági jelenségek tanulmányozását sztohasztikusan megközelítő teoretikusok közül. A gazdasági növekedés modelljének felépítése során Haavelmo szintén a gazdasági jelenségek ilyenfajta megközelítésének álláspontján van. Újra megismétli, hogy „a pontos modellek, amelyeket megvizsgáltunk, természetesen a fikciók világához tartoznak".[53] Ezért Haavelmónál a gazdasági fejlődés különbségeit előidéző tényezők között a strukturális paraméterek és a „kezdeti feltételek" mellett megjelennek a „véletlen csapások, megrázkódtatások". Ezeknek a „megrázkódtatásoknak" a megjelenése azt a tényt tükrözi, hogy a dinamikus modellekben nem lehet számításba venni minden lehetséges változót. Háborúk, új technikai felfedezések, „ki-

[52] Ugyanott, 59. old.
[53] Ugyanott, 64. old.

emelkedő személyiségek" megjelenése, ideológiai forradalmak, járványok kitörése, földrengés és más természeti katasztrófák — ezek tartoznak a megrázkódtatások közé.

Haavelmo modellje szerint tehát az egyes országok gazdasági fejlődésének színvonalában mutatkozó különbségek az alábbi tényezőkből adódnak: 1) strukturális paraméterekből; vagyis az illető ország belső sajátosságaiból; 2) kezdeti feltételekből; 3) véletlen tényezőkből.

Haavelmo modellje, mint a gazdasági növekedés többi modellje is, tartalmazza a szokásos ökonometriai modellek és a társadalmi-gazdasági jelenségek tisztán matematikai elemzésének összes fogyatékosságait.

Ez a modell a helytelen elméleti tételek egész során alapul. Ezek a helytelen tételek értéktelenné teszik a modellnek azt a kísérletét, hogy a matematikai módszert hosszú időszak gazdasági fejlődésének tanulmányozására alkalmazza. Jegyezzük meg mindenekelőtt, hogy Haavelmo modelljében megengedhetetlen módon leegyszerűsíti a gazdasági folyamatok természetét. A termelés nagysága nála csak a lakosság számától, a tőke nagyságától és a műveltség színvonalától függ. Ezek még a legfontosabbakat sem merítik ki azok közül a tényezők közül, melyek az ország termelésének méreteit meghatározzák. Gondoljunk akár csak a fizetőképes kereslet terjedelmére, a nemzeti jövedelem osztályok közötti elosztásának jellegére, amitől jelentős mértékben függ az ország termelésének nagysága. Haavelmo egyenleteiben egyáltalán nem tükröződik a tőkés gazdaság sok más elsőrendű jelensége, ellentmondása sem, s ez tudománytalan jelleget kölcsönöz a gazdasági fejlődés Haavelmo-féle sematizálásának. Nézzük például azokat az egyenleteket, amelyek a tőkefelhalmozás ütemét meghatározó tényezőket jellemzik. Ezekben az egyenletekben egyáltalán nem tükröződnek a tőke szerves összetételének változásai, a munkásoknak a tőkések ellen a munkabér megőrzéséért vívott osztályharca, a felhalmozásra és a tőkések fogyasztására felhasznált értéktöbbletrészek viszonya, a gazdaság militarizálásának hatása a tőkefelhalmozásra stb. Egyáltalán nem fejeződik ki ezekben az egyenletekben az a döntő hatás, amelyet a felhalmozás folyamatára a kapitalizmus alapvető ellentmondása s a termelés és a fogyasztás közötti — az előbbiből származó — ellentmondás gyakorol.

Teljesen megkerüli azt a kérdést, hogy milyen hatást gyakorolnak a gazdasági ciklusok és válságok a felhalmozás menetére. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a jelenségeknek a figyelmen kívül hagyása lehetetlenné teszi a tőkés felhalmozás folyamatának komoly tanulmányozását.

Másfelől rá kell mutatni arra, hogy a modellbe foglalt egyes változókat statisztikailag nem lehet eléggé pontosan kiszámítani. Vonatkozik ez különösen olyan változókra, mint a „felhalmozott ismeretek színvonala". Ebben az összefüggésben nem meglepő, hogy Haavelmo nem tudja rászánni magát arra, hogy modelljeit statisztikai anyagon kipróbálja, s ezzel ismét bebizonyítja, hogy a matematika és a statisztika egyesítésének jelszava az ökonometrikusoknál gyakran merőben deklaratív jelleget ölt.

A gazdasági növekedési modelleket az ökonometriai modellek másik hibája, a gazdasági fejlődési folyamatok minőségi változásainak figyelmen kívül hagyása is jellemzi. Sőt, a gazdasági növekedési modellekben e fogyatékosság még erősebben jelentkezik. Haavelmo feltételezi, hogy az egyenletek paraméterei, amelyek szerinte a gazdasági területek különféle sajátosságait tükrözik, a szó szoros értelmében évszázadok során változatlanok maradnak. Tegyük fel, hogy Haavelmónak igaza van, amikor a megtakarítási hajlamot modelljének egyik legfontosabb paraméterévé teszi. De vajon ez a megtakarítási hajlam nem változik-e nagyon lényeges módon évtizedek folyamán, mint ezt nagyszámú statisztikai adat bizonyítja, hogy hosszabb időszakról ne is beszéljünk?

Vagy talán ki lehet indulni olyan — Haavelmo modelljébe bekerült — paraméterek állandóságából, mint a születési és halálozási színvonalat, a munka termelékenységi és intenzitási színvonalát, a tőke kihasználásának hatékonyságát stb. tükröző paraméterek? Hiszen a gazdasági fejlődés folyamata, különféle szakaszainak sajátosságai éppen a munka termelékenységének színvonalában, a felhalmozásra kerülő nemzeti jövedelem részarányában és hasonló mutatókban fejeződnek ki.

Tudománytalannak kell minősíteni a tőke és a lakosság száma közötti viszony állandóságának feltételezését is, amelylyel a tőkefelhalmozás fent említett egyenletében találkoztunk.

Nagyon komoly ellenvetéseket kelt azoknak a paramétereknek a köre is, amelyek az egyes országok gazdasági fejlődésének sajátosságait határozzák meg. Haavelmo nem híve a földrajzi determinizmusnak, és ezért nem hajlamos a földrajzi tényezők szerepének túlértékelésére. Pozitív az a körülmény is, hogy megérti a technikai jellegű tényezők származékos jellegét, s tudja, hogy azok az „emberi magatartástól", vagyis a gazdasági viszonyoktól függnek. Annak a kérdésnek az eldöntésében azonban, hogy miként hat az „emberi magatartás" a gazdasági fejlődésre, Haavelmo a középszerű polgári közgazdász álláspontján maradt. Csak a „magatartást jellemző", vagyis a lélektani tényezőket ismeri el: az emberek fogyasztási és megtakarítási hajlamát, a szaporodási hajlamot stb. Haavelmo nemcsak az osztályviszonyokat hagyja teljesen figyelmen kívül, hanem valójában az összes társadalmi viszonyokat, még abban az értelemben is, amelyben azok a polgári szociológusoknál szerepelnek.

Különösen figyelemre méltó, hogy Haavelmo elemzésében lényegében megkerüli a kolonializmust, amelynek figyelembe vétele nélkül teljesen lehetetlen tudományosan tanulmányozni az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országok gazdasági elmaradottságának okait. Nem lehet azt mondani, hogy Haavelmo az egyes országok közötti viszonyt — mint sok más mai polgári közgazdász — a szokásos kereskedelemre szűkíti le. Nem, Haavelmo nagy jelentőséget tulajdonít az országok közötti kapcsolatok több formájának, például az ismeretek, eszmék „cseréjének", a lakosság vándorlásának. Lehetségesnek tartja a békés „versenyt a korlátozott erőforrásokban való részesedésért". Ami azonban a kolonializmust illeti, Haavelmo ezt a kérdést olyan formában érinti, hogy megfosztja e jelenséget minden jellemző vonásától.

Nézzük meg, milyen valóban felismerhetetlen formában tárgyalja Haavelmo az országok közötti politikai kapcsolatok és a kolonializmus kérdéseit.[54]

Szemügyre veszi a területek (országok) összességét. Feltételezi, hogy a ráfordítások összege — amelyet az illető terület eszközölni tud (input capacity) — vagy 1) az áruk és szolgáltatások termelésére, vagy 2) olyan „nem termelő" tevé-

[54] Lásd Ugyanott, 91—98. old.

kenységre irányulhat, amely azzal a törekvéssel kapcsolatos, függvénye. Továbbá azt feltételezi, hogy i területnek az összterületek termelésének összterjedelmében.

Jelöljük J_i terület összráfordításának termelő részét J'_i-vel, nem termelő részét J''_i-vel.

$$\text{Akkor } J'_i + J''_i = J_i;\ i = 1,2 \ldots\ldots\ldots m$$
$$(m - a \text{ teruletek száma})$$
$$\text{Itt a } J_i\text{-t meghatározó egyenlet:}$$
$$J_i = J_i\ (N_i,\ K_i,\ S_i),$$

ahol N — a terület lakossága, K — a tőke, S — a műveltség mutatója. Az összes területek termelésének összterjedelmét meghatározó függvény $X = f(J'_1, J'_2 \ldots J'_m)$ vagyis az összes teruletek termelésének terjedelme az összes területek „termelő tevékenységre" eszközölt ráfordításai részarányának a függvénye. Továbbá azt feltételezi, hogy i területének az összterme lésben való részesedéséből X'_i rész a J_i termelő tevékenységnek köszönhető, ugyanakkor a másik rész J''_i nem termelő tevékenység eredménye. Ha lefordítjuk ezt a tételt a reális valóság nyelvére, akkor ez a következőket jelenti:

A jövedelem, amellyel az ország rendelkezik, két részből tevődik össze: az első részhez az ország különféle népgazdasági ágazatainak működése eredményeképpen jut, a másik részhez gazdaságon kívüli úton, más országok különféle csatornákon át való kifosztása útján.

A továbbiakban Haavelmo matematikai eszközök segítségével próbálja megoldani azt a kérdést, hogy mi határozza meg a termelésnek azt a részét, amelyet a területek nem termelő tevékenység céljára (vagyis háborúk folytatására) szánnak. A levont következtetések teljesen formális és általában tartalmatlan jellegűek. Így a „nem termelő tevékenység" eredményeit Haavelmo $X''_i = E_i(J''_1, J''_2 \ldots J''_m)$ típusú, úgynevezett „elosztási függvénnyel" jellemzi.

$$\sum_{i=1}^{i=m} E_i = 0$$

Ezeknek az egyenleteknek az értelme a következő: az egyes területeken az X''_i „nem termelő" tevékenység által nyert össztermék-rész nemcsak az adott terület „nem termelő" ráfordításainak, hanem az összes területek „nem termelő" rá-

fordításainak (J''_1, J''_2 ... stb.) is a függvénye, vagyis azon erőforrások méretei, amelyeket a terület birtokba vehet, attól függnek, mennyi eszközt fordít háborúra nemcsak az illető terület, hanem a többi terület is.

A második egyenlet azt a kétségtelenül vitathatatlan, de nem kevésbé banális igazságot fejezi ki, hogy a háború folyamán az összes országok „nyereségének" összege nullával egyenlő, mert az egyik ország nyeresége egyenlő a másik ország veszteségével.

Haavelmo azért is folyamodik egyenletekhez, hogy megerősítse azt a tételt, amely szerint minden országnak ki kell jelölnie erőforrásokat a „nem termelő tevékenységre", ha meg akarja tartani azt, amije van.

Számos egyenletre hivatkozva Haavelmo olyan következtetésre jut, ami ismét csak teljesen nyilvánvaló, matematikai apparátus alkalmazása nélkül is, mégpedig arra a következtetésre, hogy a „nem termelő tevékenységre" (vagyis a hadi és hasonló szükségletekre) eszközölt ráfordítások a termelés összterjedelmének csökkenéséhez vezetnek.

A „területközi kapcsolatokat" (vagyis az egyes országok közötti kapcsolatokat) vizsgálva Haavelmo új egyenletek segítségével azt próbálja megállapítani, mi korlátozza a „nem termelő tevékenységre" vagy — Haavelmo még egy terminusát használva — a „hódító stratégiára" eszközölt ráfordítások méreteit. A matematika segítségével megpróbálja megvilágítani az egyes területek közötti megegyezések és koalíciók stb. kérdését is. A matematika szerepe azonban ebben az esetben is arra zsugorodott, hogy a matematikai szimbólumok nyelvén fejezett ki már ismert tételeket.

Haavelmo elmélete és modelljei teljesen eltorzítva tükrözik a tőkés világ egyes országai között levő kapcsolatok jellegét. Haavelmónál úgy fest a dolog, mintha a világ minden területének egyenlő lehetőségei volnának „hódító stratégiát" alkalmazni. Figyelmen kívül hagyja azt a teljesen nyilvánvaló tényt, hogy van a tőkés világban néhány imperialista ország, amelyek évszázadok óta módszeresen fosztogatják Kelet népeit.

Haavelmo kifejtésében az imperializmus és a kolonializmus — amint már megjegyeztük — a „területi kapcsolatok" teljesen törvényes változatává lesz, amely lehetővé teszi az egyik

országnak, hogy — nem termelő tevékenységre eszközölt nagyobb ráfordításainak eredményeképpen — az össztermékből nagyobb részt szerezhessen meg, mint amekkorát az országban létrehoztak.

Haavelmo semmi kapcsolatot sem lát az egyes országok „hódító stratégiája" és más országok gazdasági elmaradottsága között. Lényegében tagadja, hogy éppen a kolonializmus az oka az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országok gazdasági elmaradottságának.

Teljesen formálisan és felszínesen vizsgálja Haavelmo azt a problémát is, hogy hogyan oszlanak meg a tőkésországok erőforrásai a „termelő" és „nem termelő" tevékenység között. Teljesen figyelmen kívül hagyja a tőkés társadalom osztályszerkezetét, és ezért egyáltalán nem hozza összefüggésbe ezt a kérdést az uralkodó osztály politikájával, az országon belüli osztályharccal, a tőkésországok közötti ellentmondások kiélezettségével stb.

Szoros kapcsolatban van Haavelmo elméletének fent említett hibájával az a tétel, mely szerint a „kezdeti feltételek" okul szolgálnak az országok közötti éles gazdasági különbségekhez. Ennek az álláspontnak logikai kifejtése során Haavelmo nem riad vissza attól az állítástól, hogy bizonyos esetekben lehetetlen felszámolni a múltban gyökerező gazdasági elmaradottságot.

Ezt az állítást Haavelmo igyekszik matematikailag megalapozni.

Igyekszik olyan eseteket találni, amikor a tőke nagyságát és következésképpen a termelés volumenét is az egész időszak alatt főképpen a kezdeti feltételek határozzák meg, azaz a tőke nagysága a kezdeti időpontban. Mi több, azt állítja, hogy a „kezdeti feltételek különbözhetnek oly módon, hogy az egyik gazdasági rendszer a pangás, a másik pedig a szakadatlan felemelkedés útján fog haladni".[55]

Haavelmónak a kezdeti feltételek meghatározó szerepére vonatkozó tételét a történelmi tapasztalat cáfolta meg. A szocialista államok gazdasági fejlődésének „kezdeti feltételei" sokkal rosszabbak voltak, mint a legtöbb tőkésországé. A Szovjetunió azonban a kedvezőtlen „kezdeti feltételek" elle-

[55] Ugvanott, 59. old.

nére túlhaladta a termelés volumene tekintetében az összes európai tőkésországokat, és már az Egyesült Államok nyomában van.

Ugyanilyen gyors ütemben fejlődik a többi szocialista országok gazdasága is. Jelentősen megerősödött a gazdasági fejlődés folyamata a tőkés függőségtől megszabadult sok ázsiai és afrikai országban is. A „kezdeti feltételeknek" — mint ezt a Szovjetunió szocialista építésének tapasztalatai meggyőzően bizonyítják — csak bizonyos ideig van némi szerepük.

Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az a magas fejlettségi színvonal, amelyen Angliában és Franciaországban a gazdaság a Szovjetunió szocialista építésének kezdetén állt, nem akadályozta meg, hogy e két ország a termelés volumenét tekintve elmaradjon a Szovjetuniótól és néhány más országtól. A tények világosan mutatják, hogy az országban uralkodó társadalmi viszonyok jellegének, a politikai és gazdasági függetlenségnek összehasonlíthatatlanul nagyobb a szerepük, mint a gazdasági fejlődés „kezdeti tényezőinek", bármilyen magasak vagy alacsonyak voltak is ezek.

Nem állják ki Haavelmónak a „kezdeti feltételek" szerepére vonatkozó tételei a szakmaibb jellegű bírálatot sem.

A differenciálegyenletek elméletéből — mint már megjegyeztük — valóban ismeretes, hogy a függvények konkrét megoldása egyrészt az együtthatóktól, másrészt a kezdeti feltételektől, vagyis a független változó eredeti értékétől függ. (Haavelmo egyenletében független változó a K, vagyis a tőke eredeti nagysága.)

Maga az a tény, hogy a „kezdeti feltételek" hatnak az egyenlet megoldására, nem kétséges. Ennek megfelelően senki sem tagadja, hogy a történelmi fejlődés minden szakaszán az eredeti feltételek bizonyos ideig hatással vannak a történelmi fejlődés menetére, „hogy a múlt hat a jövőre". De az egész probléma abban rejlik, milyen fokú ez a hatás. Matematikai szempontból a kezdeti feltételek hatásának fokát az összes többi paraméterek nagysága korlátozza. Ezek a paraméterek Haavelmónál bizonyos fokig olyan gazdasági jelenségeket tükröznek, mint például az, hogy a társadalom által létrehozott terméknek mekkora részét használják beruházásokra, mekkora a beruházások „termelékenysége" stb.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a kezdeti időpontban rendelkezésre álló tőkenagyság hatásának jellege egészen más lesz a társadalmi termékek felhalmozására és hasonlókra való felhasználásának különböző foka szerint. Nagy, folyó beruházások esetén a tőkebefektetések összege sokkal távolabb lesz a kezdeti időpont beruházásainak méreteitől, mint abban az esetben, ha a folyó beruházások csekélyek.

Haavelmo hibája mindenekelőtt abban rejlik, hogy túlbecsüli a „kezdeti feltételek" jelentőségét és alábecsüli a paraméterek jelentőségét. Matematikai nyelvről politikai gazdaságtani nyelvre lefordítva ez azt jelenti, hogy nem érti meg a társadalmi és gazdasági viszonyok jellegének szerepét, pedig ezek határozzák meg elsősorban az ország gazdasági fejlődésének ütemét.

Haavelmo a kezdeti feltételeknek a gazdasági fejlődésre gyakorolt hatását a paraméterek állandó nagyságából kiindulva elemzi. Ez a feltevés azonban — mint fentebb hangsúlyoztuk — ismét csak irreális. A valóságban a különféle társadalmi és gazdasági kapcsolatokat tükröző paraméterek állandóan változnak. Ezért kudarcra van ítélve minden olyan kísérlet, melynek célja függőséget megállapítani egy terület gazdasági fejlődése és adott kezdeti feltételek között, mert az ilyen kísérletek a paraméterek változatlanságának irreális premisszájára épültek.

Végül, Haavelmo állításait még egy fontos körülmény ássa alá. Maga a „kezdeti feltételek" fogalma is nagyon viszonylagos. A „kezdeti feltételek" maguk is a megelőző időszakban végbement folyamat eredményei, és ezért végső soron ezeket is valójában csak a paraméterek határozzák meg. Haavelmo példájára vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a kezdeti időpontban rendelkezésre álló tőke nagyságát a megelőző időszakban végbement tőkefelhalmozódás folyamata határozza meg és így tovább. Következésképpen a felhalmozott tőke nagyságának alapjául végső soron a megelőző időszakok paraméterei — az előállított termék felhalmozásra fordított része stb. — szolgálnak.

Ily módon, még a tisztán matematikai megfontolások keretei között maradva is bátran kijelenthetjük, hogy Haavelmónak a „kezdeti feltételek" meghatározó szerepéről szóló tétele helytelen.

Objektíve ez a tétel a keleti országok gazdasági elmaradottságának igazolását szolgálja, és felhasználható arra a célra, hogy ezen országok elmaradottságáért a felelősséget a „kezdeti feltételekre" hárítsa át a kolonializmusról. Ez a tétel a tőkés világ országai között mutatkozó gazdasági egyenlőtlenség felszámolásának lehetetlenségét akarja igazolni.

d) A kereslet elemzésével foglalkozó ökonometriai munkák

Az ökonometrikusok nagy figyelmet fordítanak a kereslet tanulmányozására. Az osztrák és a matematikai iskola elméleti tételeiből indulnak ki. Az áralakulás kérdésében olyan elméleti álláspontot vannak, amely lehetetlenné teszi számukra az árak alakulásának alapjául szolgáló fő okok eredményes tanulmányozását. Az ökonometrikusok nem fogadják el a marxi értékelméletet, amely pedig segíthetné őket abban, hogy eredményesebben használják fel a matematikai és statisztikai apparátust az áralakulással kapcsolatos jelenségek tanulmányozására.

Az ökonometriai munkák kiindulópontja ezen a területen a határhaszon-elmélet. A határhaszon kiszámításának nagyon nagy teret szentelnek ezekben a munkákban. Fentebb már hoztunk példákat a pénz határhasznának kiszámítására tett kísérletekre. Ezek abból a hibás elképzelésből indulnak ki, hogy a határhaszon határozza meg az egyes áruk keresletének mozgását. E felfogás alapja a következő elképzelés: ha valamilyen áruból nagy mennyiség van, akkor határhaszna alacsony, és a vásárló csak alacsonyabb árat hajlandó fizetni érte; ha az áruból kevés van, akkor határhaszna magas, és a vásárló kész többet fizetni érte. Ennek az elképzelésnek megfelelően az egyes vásárlók kereslete olyan színvonalon alakul ki, amely mellett a megszerzendő áruk határhaszna egyenlő lesz ezen áruk árával. Az egyes áruk iránti társadalmi keresletet úgy határozzák meg, hogy összegezik az adott társadalom összes tagjai részéről megnyilvánuló egyéni kereslet nagyságát.

E magyarázat alapvető hibája annak elkendőzése, hogy a társadalmi kereslet törvényszerűségeit főként a nemzeti jövedelem nagysága és az egyes osztályok közötti elosztása ha-

tározza meg. Így a munkások keresletét a munkabérek színvonala határozza meg. A munkás az egyes áruk iránti keresletét korántsem azért kénytelen csökkenteni, mert a megfelelő szükségleteit már kielégítette, s így ezeknek az áruknak számára alacsony a hasznosságuk, hanem vásárlóképességének korlátozottsága miatt. A lakosság túlnyomó részének nyomorúságos helyzete határozza meg a társadalmi kereslet mozgástörvényeit a kapitalizmusban.

Bármennyire figyelmen kívül hagyják a polgári közgazdászok a szociális mozzanatok hatását a társadalmi kereslet mozgására, teljesen nem hallgathatják el ezeket a mozzanatokat. Kénytelenek elismerni, hogy a kereslet mozgása függ az árak változásától. Ez viszont utat nyit annak elismerése számára, hogy a kereslet mozgására a jövedelem nagyságának változásai is hatnak. Az ökonometrikusok munkáinak azok a részei, amelyekben a keresletnek az áringadozásoktól és a jövedelem dinamikájától való függését tanulmányozzák, bizonyos érdeklődésre tartanak számot.

Számos ökonometriai munkában találhatók tételek, amelyek, ha nem is tárják fel a tőkés gazdaságban végbemenő árképződés igazi mechanizmusát, ha kritikusan kezeljük őket, segíthetnek az áraknak érték körüli *ingadozását* előidéző okok megvilágításában. Hiszen a marxista politikai gazdaságtan sohasem hagyta figyelmen kívül a kereslet és kínálat törvényét, és mindig hangsúlyozta, hogy ez a törvény nagy hatással van a piaci árak konkrét színvonalának meghatározására.

Ezért például a tőkésországok gazdaságának tanulmányozása szempontjából hasznosak lehetnek az árak és a kereslet között bizonyos összefüggést megállapító rugalmassági együttható meghatározásával kapcsolatos számítások. Tinbergen bemutatja az egyes mezőgazdasági cikkek iránti kereslet rugalmassági együtthatóinak nagyságát (1875-től 1929-ig az Egyesült Államokban):[56]

Búza	0,20	Marhahús	0,86
Cukor	0,29	Sertéshús	0,70

[56] Idézi *H. Schultz:* The Theory and Measurement of Demand. Chicago 1957. pp. 399., 641.,

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a különböző áruk iránti kereslet különbözőképpen reagál az árak változására. Így, ha a búza ára 1%-kal emelkedik, akkor a kereslet 0,20%-kal csökken, ugyanakkor a más áruk iránti kereslet sokkal erősebben csökken. A marhahús árának emelkedése csaknem ugyanolyan arányban csökkenti a keresletet. A bemutatott adatok megerősítik, hogy a kiváló minőségű élelmiszerek — hús, gyümölcs, zöldség — iránti kereslet rendkívül ingatag. A hús, a gyümölcs és más efféle élelmicikkek árának növekedése arra vezet, hogy a dolgozók lemondanak fogyasztásukról. Következésképpen a tőkésországok — ez esetben az Egyesült Államok — nagy tömegeinek táplálkozása erős hullámzásoknak van alávetve.[57]

A marxisták sohasem tagadták, hogy az egyes áruk árának változása bizonyos körülmények között előidézheti néhány más áru árának meghatározott ingadozását, különösen azokét, amelyek betölthetik a helyettesítő szerepét stb. Gondoljunk csak arra, milyen figyelmet fordítanak a tőkés gazdaság marxista kutatói a „fogyasztói dollárokért" vívott harcra, amely éppen az egyik áru másikkal való helyettesítésének lehetőségére épül. Ezért nem érdektelenek az ökonometrikusoknak azok a számításai, amelyek a különféle egymást helyettesítő áruk (marhahús és sertéshús, gáz és elektromos energia, vasúti és gépkocsiszállítás stb.) iránti kereslet közötti összefüggéseket mutatják ki.

Például Schultz elemezte a marhahús, a sertéshús és az ürühús iránti kereslet közötti kapcsolatot. Abból indult ki,

---

[57] A tőkésországok külkereskedelmét kutatók között bizonyos érdeklődést keltenek az egyes országok importjának rugalmassági együtthatói is. Ha összehasonlítjuk ebben a vonatkozásban például az Egyesült Államokat és Angliát, akkor a következő képet kapjuk:

	Az import rugalmasságának együtthatói
Egyesült Államok	0,97
Anglia	0,28

Az import volumenének rugalmassága az Egyesült Államokban többszöröse az angolénak. Az import az Egyesült Államokban ugyanolyan mértékben csökken, amilyen mértékben csökken az országban például a foglalkoztatottság és a reáljövedelem. Az angol import sokkal stabilabb. Az import-rugalmasság fokának különbözősége azt tükrözi, hogy Anglia minőségileg másképpen függ az importtól, mint az Egyesült Államok.

hogy az összes áruk, különösen az egymást helyettesítő áruk ára között összefüggés van, s hogy az árakat a fogyasztók jövedelme határozza meg.

Schultz számításai szerint a marhahús fogyasztásának színvonala fordított arányban van a marhahús árának színvonalával és egyenes arányban a sertéshús meg az ürühús árának színvonalával, valamint a fogyasztók jövedelmének nagyságával.

Számításaiból kiderült, hogy a marhahús iránti kereslet rugalmasságának együtthatója a sertéshús árától függően 0,10, az ürühús árától függően pedig 0,20. Ez azt jelenti, hogy a sertéshús árának 1%-os növekedése körülbelül 0,10%-kal emeli a marhahús iránti keresletet, az ürühús árának ugyanilyen fokú emelkedése pedig 0,20%-kal.

A mai ökonometrikusok közül a kereslet és kínálat jelenségének tanulmányozásával kapcsolatos — azonos módszeren alapuló — számításokkal foglalkoznak még a francia R. Roy, V. Rouquet La Garrique, R. P. Cogniar és mások. R. Roy olyan áruk és szolgáltatások rugalmassági együtthatóinak meghatározását célzó számításokkal foglalkozik, amelyeknek termelését monopolizálták.[58]

A fogyasztás kérdésével foglalkozó ökonometriai munkákhoz kapcsolódnak az „Engel-görbével" összefüggő számítások. Az „Engel-görbe" feladata annak a változásnak a bemutatása, amely a fogyasztás szerkezetében a fogyasztók jövedelmének megváltozása következtében végbemegy. A háború előtti időszakban ezen a területen sok polgári közgazdász és statisztikus dolgozott. Leginkább kiemelkednek R. Allen és A. Bowley munkái.[59] Több ország háztartási vizsgálati adatainak tanulmányozása alapján megkísérelték megállapítani a jövedelem nagysága és a fogyasztás szerkezete közötti összefüggést

[58] Lásd *R. Roy:* Contributions aux recherches économetriques. Paris 1936. — R. Roy megállapította például a helyiérdekű vasutak szolgáltatásai iránti kereslet rugalmasságának együtthatóit a díjszabás változásával kapcsolatban. Párizs környékén ez az együttható 0,50 volt, míg országos viszonylatban 0,40. Hollandiában, ahol a kerékpár nagyon elterjedt, a rugalmassági együttható 0,72-ig, Amszterdamban pedig 0,80-ig emelkedik. Ha nagyon sok a kerékpár, akkor a díjszabás emelése jelentősen csökkenti a helyiérdekű vasutak utasainak számát.

[59] Lásd *R. G. D. Allen* and *A. L. Bowley:* Family Expenditure. London 1935.

a különféle lakosság-csoportok szerint. Például 112 londoni hivatalnokcsalád háztartási költségeinek (1926) feldolgozása után a következő eredményre jutottak. Az élelmiszerre, lakbérre és ruházkodásra fordított kiadásokat f_1-gyel, a fűtésre és világításra fordított kiadásokat f_2-vel, az egyéb szükségletek kielégítésére fordított kiadásokat f_3-mal és az összkiadásokat e-vel jelölve (font sterlingben) a következő egyenleteket kapták:

$$f_1 = 0{,}47\, e + 62{,}66$$
$$f_2 = 0{,}06\, e + 4{,}82$$
$$f_3 = 0{,}47\, e - 67{,}48$$

Ezeket az egyenleteket a következőképpen kell érteni: minden újabb font sterling elköltése esetén — egyébként változatlan feltételek mellett — körülbelül 0,47 font megy élelmiszerre, lakbérre és ruházatra, körülbelül 0,06 fűtésre és világításra és körülbelül 0,47 egyéb szükségletek kielégítésére.

Allen és Bowley meghatározták a jövedelem rugalmasságát is a fent említett adatokkal kapcsolatban: a jövedelem rugalmassági együtthatója az élelmiszer, a lakbér és a ruházat tekintetében 0,8; a fűtés és világítás tekintetében 0,8 és a többi áruk és szolgáltatások tekintetében 1,5. Ez azt jelenti, hogy az összes kiadások 1%-os növekedése esetén az élelmiszerre, lakbérre és ruházkodásra fordított kiadások 0,8%-kal, a fűtésre és világításra fordított kiadások szintén 0,8%-kal, az egyéb szükségletek kielégítésére fordított kiadások pedig 1,5%-kal nőnek. Ezekből az adatokból vonják le azt az „Engel-törvény" néven ismert következtetést, hogy a kiadások növekedésével a legnagyobb mértékben a nem élelmiszerekre fordított kiadások nőnek, és csak kisebb mértékben az élettani szükségletek kielégítésével kapcsolatos kiadások.

Az ökonometrikusoknak a kereslet tanulmányozása terén végzett munkái bizonyos érdeklődésre tartanak számot. E kutatások pozitív oldala az, hogy nem szorítkoznak a kereslet és az egyes tényezők közötti általános összefüggések megállapítására, hanem statisztikai adatok alapján próbálják kiszámítani az egyes elemek közötti mennyiségi kapcsolatokat. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az ökonometrikusok hajlamosak saját formuláik jelentőségének túlértékelésére, és általános jellegű törvényeket látnak bennük. Pedig az ökono-

metrikusok számítási eredményei csak meghatározott országra és meghatározott, eléggé rövid időtartamra érvényesek. Mindazonáltal az ökonometrikusok számításainak (például a rugalmassági együtthatóknak) van bizonyos jelentőségük, minthogy képet nyújtanak a keresletváltozás és az árváltozás közötti kapcsolatokat kifejező számsorokról.

B) *Alkalmazott jellegű munkák*

A mai ökonometrikusok elméleti poggyászának értékelése során számításba kell venni, hogy az elméleti premisszák más és más szerepet töltenek be az elméleti és az alkalmazott jellegű munkákban. Míg azok az ökonometriai munkák, amelyek különféle politikai gazdaságtani problémákat oldanak meg, lényegében a polgári politikai gazdaságtan tételeire épültek, addig a második típushoz tartozó munkák olyan feltételezéseken nyugszanak, amelyek gyakran bizonyos mértékig a gyakorlatát tükrözik a tőkés gazdaságnak, és amelyek sok esetben segítenek a tőkéseknek többé-kevésbé helyesen eligazodni a tőkés gazdaság egyes jelenségeiben.[60]

Az alkalmazott jellegű ökonometriai munkák között legnagyobb jelentősége a munkák két csoportjának van: 1. mérlegek összeállítása W. Leontief módszere szerint; 2. a lineáris programozáson alapuló kutatások.

a) W. Leontief módszere

Leontief módszere, vagy az input-output analysis (ráfordítás — kibocsátás), az egyes gazdasági ágak közötti termelési-gazdasági kapcsolatok tanulmányozására szolgál.

E módszer alapja a sakktábla, amelynek soraiban a nép-

[60] A második típushoz tartozó ökonometriai munkákkal kapcsolatban nem annyira elméleti premisszáikról, mint inkább célkitűzéseikről kell beszélni. Amikor az ökonometrikus azt a feladatot tűzi ki magának, hogy megállapítsa a (profitszerzés szempontjából) legkedvezőbb viszonyt a vállalat által termelt egyes termékfajták között, akkor nem annyira a polgári közgazdaságtani elméletről kell beszélni, mint inkább a tőkés gyakorlatról, amelyet az ökonometrikusnak figyelembe kell vennie számításaiban.

gazdasági ágazatok termékkibocsátóként szerepelnek, oszlopaiban pedig mint a termékek fogyasztói.[61]

Leontief abból indul ki, hogy a technikai fejlettség adott színvonala mellett meghatározott kapcsolat van az adott iparág különféle termelési ráfordításai és termelésének volumene között. Ezt a kapcsolatot úgynevezett technikai együtthatók jellemzik, s ezek kiszámítása alkotja Leontief munkájának fő tartalmát.

Ha az i ágazat termelési volumenét X_i-vel, az i ágazat által termelt és a k ágazat által, termelési szükségletének kielégítésére elfogyasztott termékmennyiséget pedig X_{ik}-val jelöljük, akkor a technikai együttható

$$a_{ik} = \frac{X_{ik}}{X_k}$$

(i — az adott termékfajtát előállító ágazatok sorszáma, k — az adott termékfajtát felhasználó ágazat sorszáma). Leontief az együtthatókat minden ágazat számára meghatározza.

Ezen együtthatók mellett fontos szerepet tölt be Leontiefnél a „végső kereslet" mutatója, amely egyenlő az előállított termékmennyiséggel mínusz ennek az a része, amely termelő fogyasztásra került. A „végső kereslet" a termelésnek az a része, amely fogyasztásra, beruházásra, exportra kerül.

A technikai együtthatókkal jellemzett adott termelési kapcsolatok mellett a „végső kereslet" (amely, mint Leontief feltételezi, nem kapcsolatos a technikai haladással) és a termelés volumene között meghatározott összefüggés van.

Ezekből a megfontolásokból kiindulva Leontief egyenletrendszert szerkeszt. Minden egyenletnek jellemeznie kell a termelés volumenét, mint a „végső kereslet" függvényét. A technikai együtthatók ezekben az egyenletekben paraméterekként szerepelnek. Erre az egyenletrendszerre támaszkodva Leontief matrix segítségével számításokat végez abból a célból, hogy meghatározza az egyes ágazatok szerkezeti kapcsolataiban végbement változások következményeit. Ezeket a számításokat tekinti Leontief munkája végső céljának.

---

[61] „Az amerikai gazdaság szerkezetének vizsgálata" című könyvben Leontief tizenhárom ágazatot különböztet meg, köztük a „háztartásokat" mint munka-szállítókat. *(W. Leontief:* Structure of American Economy. New York 1953.)

Így „Az amerikai gazdaság szerkezetének vizsgálata" című könyvében Leontief kiszámítja, milyennek kellene lennie az összes gazdasági ágazatok termelési volumenének, és milyennek kellett volna lennie a „végső kereslet" kielégítéséhez szükséges munkaráfordításnak 1939-ben (vagyis olyan termékmennyiség mellett, amelyet 1939-ben beruházásokra, fogyasztásra, exportra felhasználtak), de az 1929. évi szerkezet, vagyis az 1929. évi technikai együttható mellett. Ezenkívül kiszámítja az energetikai, a könnyű- és a nehézipar termelő fogyasztásának szerkezetében bekövetkezett változások hatását az összes népgazdasági ágazatok termelésének volumenére. Példaképpen közöljük a következő táblázatot Leontief munkájából:[62]

Az ágazatok termelésének és a munkaráfordításnak változása százalékosan, az 1939. évi technikai együtthatóknak az 1929. évi együtthatókkal való felváltásával kapcsolatban

(az 1939. évi „végső kereslet")

Ágazatok	Változás az 1939. évi tényleges termeléshez képest (%-ban)		
	Nehézipar (2, 3, 4, 10) az 1929. évi együtthatóval, a többi ágazatok az 1939. évi együtthatóval	A fűtőanyag- és energetikaipar (7, 8, 9) az 1929. évi együtthatóval, a többiek az 1939. évi együtthatóval	Az összes együtthatók 1939-ben
1. Mezőgazdasági és élelmiszeripar	+ 0,1	—0,1	+ 1,1
2. Vas és acél ...	+12,7	—0,1	+14,2
3. Gépkocsi	—	—	— 4,5
4. Fémfeldolgozás	— 0,9	+2,2	+ 6,7
5. Színesfém	— 7,2	—5,5	— 9,3
6. Építőanyag ...	— 1,8	+0,4	— 0,2
7. Olaj és földgáz	— 2,0	—9,9	— 8,7
8. Koksz, szén és ipari gáz	+ 4,1	+1,5	+16,4
9. Elektromos energia	— 0,7	—0,2	— 3,9
10. Vegyipar	— 4,6	—0,6	— 0,3
11. Fa- és papíripar, nyomdaipar	+ 1,2	—0,3	+ 0,1
12. Textil- és bőripar	— 1,2	—0,5	— 2,2
13. Szállítás	— 1,3	—4,4	—17,4
14. Munkaráfordítás	+ 2,1	+3,3	+23,4

[62] *W. Leontief:* Structure of American Economy. p. 47.

A táblázatból látható, hogy ha a termelő fogyasztás szerkezete 1939-ben ugyanolyan lett volna, mint 1929-ben volt, akkor az 1929. évinél 14,2%-kal több vas és acél, 16,4%-kal több szén stb., viszont 3,9%-kal kevesebb elektromos energia, 0,3%-kal kevesebb vegyianyag, 9,3%-kal kevesebb színesfém, 8,7%-kal kevesebb olaj és földgáz termelésére lett volna szükség azonos „végső kereslet" (azaz bruttó termék mínusz termelő fogyasztás) biztosításához. Ezek az adatok bizonyos mértékben tükrözik a technikai haladás irányát, amelyre — egyebek mellett — jellemző a színesfémek és a vegyi anyagok fogyasztásának növekedése, jellemző továbbá, hogy a fűtőanyag- és energiamérlegben nő az elektromos energia, az olaj és a földgáz részaránya a szénhez és az ipari gázhoz képest. Ha a termelő fogyasztás szerkezete csupán a táblázat első rovatába foglalt ágazatok csoportjában változott volna meg, akkor a színesfémek termelése 7,2%-kal, a vegyi anyagoké 4,6%-kal csökkent volna, a vasé és az acélé viszont 12,7%-kal növekedett volna és így tovább.

Ez Leontief módszerének lényege. Leontief módszere rendkívül erősen elterjedt a tőkésországokban. A cikkek százai, a könyvek tucatjai foglalkoznak vele. Sok tőkésország kormányszervei felhasználják ezt a módszert.

Ahhoz, hogy Leontief módszere alkalmazható legyen, az 1919., 1929., 1939. és 1947. évi amerikai gazdaság szerkezeti kapcsolatainak tanulmányozására, elektronikus számológépek nagymértékű felhasználására volt szükség. Ily módon először valósult meg az ökonometria és az új számolótechnika egyesítése. Ennek a körülménynek a külföldi közgazdászok nagy jelentőséget tulajdonítanak.

Leontief módszere, technikai együtthatói feltétlenül érdeklődésre tartanak számot a népgazdasági kapcsolatok tanulmányozásának módszere szempontjából.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a nyugati sajtóban túlértékelik e módszer eredetiségét. A szerző számításai nem mások, mint kísérletek a mérlegmódszernek az amerikai gazdaság kutatásához való alkalmazására.

Közismert, hogy a mérlegmódszert elsőként szovjet közgazdászok alapozták meg és dolgozták ki. A szovjet közgazdaságtudomány nemcsak megteremtette és tovább fejleszti a népgazdasági mérleg elméletét, hanem immár 40 éve gyakor-

latilag fel is használja a mérlegmódszert a népgazdaság tervszerű irányításában. Leontief módszerének a szovjet közgazdászok mérlegmódszerével való kapcsolatát például Mendès-France és Ardant is elismerik.[63] Leontief könyvében azonban nem találunk egy utalást sem a szovjet közgazdászoknak a mérlegmódszer területén végzett munkájára.

Leontief egyenletrendszere segédeszközként felhasználható a tervgazdaságban is az anyagmérlegek módszerének teljesebb és mélyebb alkalmazására.

Leontief módszerének felhasználása azonban kritikus kezelést és ezáltal jelentős módosításokat igényel. A Leontief-féle módszer szerinti kutatásnak lényeges hibái vannak, amelyek abból fakadnak, hogy munkáinak alapja Walras „egyensúlyelmélete". Gondoljunk csak arra, hogy Leontief nem különbözteti meg az anyagi termelés ágazatait a kereskedelem, az államapparátus, a háztartás területétől. Gyakorlatilag összekeveri a munkabért és a tőkések profitját, és az osztály nélküli „háztartást", mint a bármiféle „munkaszolgálatok" forrását és a javak absztrakt fogyasztóját alkalmazza.

Leontief abból az alaptételből indul ki számításai során, hogy minden meghatározott időszakban termelt terméket teljes egészében elfogyasztanak ugyanabban az időszakban, vagyis eltekint a gazdasági túltermelési válságokkal kapcsolatos árufelhalmozódástól. Szilárd egyensúlyt feltételez, és ezáltal torz képet ad a tőkés termelésről. Nem veszi számításba azt a lényeges tényt, hogy a nyersanyagok és egyéb anyagok ára erősen ingadozik.

Abból a feltételezésből indul ki, hogy minden egyes ágazat termékei egyneműek. Táblázataiban a melléktermékeket nem választja el az illető ágazat főtermékeitől, holott sok ágazatban a melléktermékeknek nagyon fontos szerepük van.

Egyebek mellett meg kell említeni, hogy a tőkésországokban nincs elegendő megbízható statisztikai adat megalapozott mérlegszámítások felépítéséhez.[64]

---

[63] Lásd *P. Mendès-France* et *G. Ardant:* La science économique et l'action. p. 142.

[64] A szovjet irodalomban W. Leontief műveinek bírálatával az alábbi cikkek foglalkoznak: *T. Рябушкин:* Балансовые построения в буржуазной статистике, „Вестник статистики", 1956 г., № 6.; *С. Никитин:* Об одном направлении в эконометрике, „Мировая экономика и международные отношения", 1958 г., № 1.

Komoly módszertani ellenvetéseket váltanak ki a technikai haladás eredményeképpen nyert munkamegtakarítás nagyságának meghatározására, a népgazdaság ágazatainak osztályozására stb. szolgáló módszerek.[65]

Leontief módszere — mint látjuk — nem érinti közvetlenül azokat a politikai gazdaságtani kérdéseket, amelyek körül éles ideológiai harc folyik. A polgári politikai gazdaságtan általános módszertani irányelvei természetesen meghatározott hatást gyakorolnak rá. Ezzel a hatással függ össze Leontiefnél a statikai és a dinamikus elemzési módszerek szembeállítása és módszerének egyéb hibái. Egészében azonban minden alapunk megvan rá, hogy Leontief módszerét olyan módszernek tekintsük, amely a polgári közgazdaságtudomány nem elméleti, hanem alkalmazott problémáinak megoldására irányul.

b) A lineáris programozás

A lineáris programozás módszerének fontos szerepe van az ökonometriában. Az alkalmazott módszerek tekintetében közel áll Leontief módszeréhez. Csakhogy még a ráfordítás—kibocsátás módszernél is kisebb mértékben alkalmazzák a politikai gazdaságtan elméleti kérdéseinek vizsgálatára.

Lineáris programozáson gazdasági programok olyan összeállítását értik, melynek során a meglevő erőforrásokból, árakból indulnak ki, és a legkedvezőbb eredmények elérését (a kapitalizmusban elsősorban a legmagasabb profit elérését) tartják szem előtt. Például, a legegyszerűbb szállítási esetben megkapjuk az indulási állomásokat az ott levő áruk feltüntetésével, a rendeltetési állomásokat az oda szállítandó áruk

---

[65] Leontief azt tartja, hogy az általános munkamegtakarítás két tényező hatásának — a „tiszta" munkatermelékenység ágazatokon belüli változásának és az ipar szerkezeti eltolódásainak — az eredménye. A gazdaságstatisztikai irodalomban nagyon gyakran határozzák meg két vagy több tényezőnek valamely jelenségre gyakorolt önálló hatását. Ennek azonban — mint már megjegyeztuk — csak akkor van értelme, amikor az említett tényezők viszonylag függetlenek egymástól. De szembeállítani a „tiszta" munkatermelékenység változását a szerkezeti eltolódásoknak ugyanezen munkatermelékenységre gyakorolt hatásával, annak elfelejtését jelenti, hogy a munkaráfordítás változása minden ágazatban jelentős mértékben maga is a termelő fogyasztás szerkezeti megváltozásának eredménye.

mennyiségének és szállításuk útvonalának feltüntetésével; úgy kell a szállítást megszervezni, hogy a tonnakilométerek összege a legkisebb legyen.

Meg kell jegyezni, hogy gyakran találkozhatunk azzal a helytelen elképzeléssel, amely szerint a lineáris programozás az ökonometria egy része. A valóságban a lineáris programozás a matematika új része, amelynek segítségével a nem negatív, egymással bizonyos számú lineáris kapcsolattal összefüggő sokváltozós lineáris (vagyis elsőfokú egyenleteket tartalmazó) függvények maximum-, illetve minimum-feltételei meghatározásának feladatát megoldják. A gazdasági viszonyokban lineáris kapcsolatok gyakran fordulnak elő. Ilyen jellegű például valamely ágazat termelési volumenének függése a hozzá tartozó vállalatok termelékenységétől, az önköltség függése a termelés egyes elemeinek fajlagos költségétől vagy árától és így tovább.[66] A lineáris programozás segítségével az ökonometrikusok konkrét gazdaságtervezési feladatokat próbálnak megoldani. Ezek főleg a legkedvezőbb áruválasztékkal és termelésének legkedvezőbb (vállalatok, műhelyek, munkapadok, munkások közötti) elosztásával kapcsolatos feladatok — adott árak mellett. Fő feltétel a maximális profit elérése.

Tehát ez a módszer tisztán alkalmazott jellegű, és a polgári politikai gazdaságtan általános elméleti megállapításai nagyon kevéssé tükröződnek rajta.

Ezt a módszert kezdik széles körben alkalmazni a társaságok, farmerek stb. gyakorlati tevékenységükben. E módszer területének legismertebb szakemberei R. Dorfman, Dantzig, Koopmans stb.

Jellemezzük a mezőgazdaság és az ipar területének lineáris programozásával kapcsolatos műveket.

Ismeretes, hogy a mezőgazdasági termelési ágak összeegyeztetésének kérdése elsőrendű jelentőségű a mezőgazdasági vállalat számára. Sok ökonometriai munka tűzte ki célul olyan módszer kidolgozását, amely lehetővé tenné a farmereknek,

---

[66] Az ilyen feladatok megoldásának módszerét elsőként a Szovjetunióban dolgozta ki a harmincas években L.V. Kantorovics leningrádi matematikus. Lásd *Л. В. Канторович:* Математические методы организации и планирования производства, Изд-во ЛГУ, 1939.

hogy megállapítsák, melyik változat a legkedvezőbb (profitnyerés szempontjából) a különféle termékfajták termelésének összeegyeztetésére.

Jó illusztrációul szolgálhat Waugh és Burrows amerikai ökonometrikusok munkája.[67] Ezek a tudósok azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy segítsenek a farmernek (vagy tanácsadójának) a legrövidebb időn belül választ szerezni arra a kérdésre, hogyan építse fel gazdaságát, mire specializálja farmját és így tovább.

A lineáris programozás kiinduló adatai ezúttal a farmer rendelkezésére álló termelési tényezőkre vonatkozó értesülések.

Az Észak-Carolina állam farmjai számára megállapított adatok a következő táblázatban mutathatók be:[68]

Termelési tényezők	Mértékegység	A tényezők sorszáma	Termékfajták						A rendelkezésre álló termelési tényezők
			burgonya	gabona	szójabab	marhahús	káposzta	saláta	
Föld a tavaszi vetés számára	acre	1	1	1	1	2	0	0	60
Föld az őszi vetés számára	acre	2	0	1	1	2	1	1	60
Termelőtőke	dollár	3	99,4	37,35	19,75	54,40	40,74	53,0	2000
Munka: január—február	óra	2	2,4	1,54	0	0	0	0	351
" : március—április	óra	5	2,0	1,96	0	0	0	0	448
" : május—június	óra	6	1,8	3,3	5,330	0	0	0	479
" : július—augusztus	óra	7	0	0	2,070	0	8,7	0	388
" : szeptember—október	óra	8	0	0	0,436	0	19,1	12,36	424
" : november—december	óra	9	0	3,0	0,364	0	9,1	26,73	359
Tiszta jövedelem	dollár		83,40	72,35	27,30	72,05	207,25	455,0	

Ebből a táblázatból látható, hogy a legmagasabb jövedelmet az az acre adja, amelyet salátával ültettek be. Ez

[67] Lásd *F. V. Waugh* and *G. L. Burrows:* A Short Cut to Linear Programming. „Econometrica", 1955. No. 1.

[68] Az a feltevés, hogy a szarvasmarhák gondozását a farm dolgozói a szünetekben látják el, ezért külön munkaráfordítás nem szükséges.

azonban nem jelenti azt, hogy a farmer mind a 60 acre rendelkezésére álló földet salátával ültetheti be. Ehhez sem tőkéje, sem munkaereje nincsen.

Nagyon bonyolult számítások segítségével a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a legmagasabb profitot a burgonya-, a marhahús- és a salátatermelés meghatározott kombinációjával lehet elérni. Ilyen feltételek között a farmer jövedelme túlszárnyalja azt a jövedelmet, melyet egy termékre való szakosodás esetén szerzett volna, és azt is, mely csak két termék legjobb kombinációja esetén szerezhető. A szerzők számításai szerint a legmagasabb jövedelem eléréséhez a farm termelőtőkéjének a következő módon kell megoszlania a három termelési ág között: burgonyára 0,0117, marhahúsra 0,6334, salátára 0,3549.

A farmok rendelkezésére álló tőke legjövedelmezőbb felhasználásának ez a kiszámítási módszere semmiféle kapcsolatban sincsen a politikai gazdaságtan elméleti kérdéseivel. Azok a megállapítások, amelyekből a szerzők kiindulnak, kizárólag gyakorlati, alkalmazott jellegűek. E módszert csak abból a szempontból lehet bírálni, hogy mennyire hatékonyan tudják felhasználni a tőkés farmerek gazdaságuk szervezésére. Kritikusan kell közeledni hozzá a szocialista mezőgazdasági vállalatok irányítására való felhasználása szempontjából.

E módszer hiányosságai közé sorolható az, hogy statikus, változatlan termelési feltételekből indul ki.

Ez a feltevés nem állja meg a helyét a tőkés gazdaságra, még kevésbé a szocialista gazdaságra vonatkozólag. Az kétségtelenül nagyon helyes, hogy az egyes ágazatok hatékonyságának elemzése során figyelembe veszik a termelési eszközök méreteit és összetételét, csakhogy korántsem mindig lehet — mint ezt Waugh és Burrows teszik — e tényezők változatlanságából kiindulni. A „szűk keresztmetszeteket", amelyek a vizsgált módszer középpontjában vannak, számos esetben ki lehet szélesíteni. Ha például novemberben és decemberben a munkaerőhiány gátat szab a salátatermelés kiterjesztésének, akkor vajon a mezőgazdasági vállalat nem tudja sok esetben elhárítani ezt az akadályt valamilyen módon? A szerzők nem veszik számításba, hogy a korszerű mezőgazdasági vállalatnál állandóan folynak a tőkebefektetések, s

hogy ezért a termelési eszközök szerkezete homlokegyenest megváltozhat.

De hogyan kell tervezni a tőkebefektetéseknek a termelés elemei szerinti elosztását?

Az amerikai közgazdászok által ajánlott módszer nem ad választ erre a kérdésre, és ez nem meglepő, mivel éppen a termelési eszközök szerkezetének változatlanságából indul ki. Ezért e módszer alkalmazási területe korlátozott. Felhasználásáról csak viszonylag rövid időszakra vonatkozólag lehet beszélni, vagyis olyan időszakra vonatkozólag, amelyben a tőkebefektetések, a munkaerő számának változása nem érintik a vállalaton belüli termelési kapcsolatokat. Ezektől a megjegyzésektől eltekintve, közgazdászaink, mezőgazdasági termelésünk szervezői számára hasznos lehet a kifejtett módszerrel való megismerkedés.

Az a lineáris programozási módszer, melyet R. Dorfman az ipari termelés tervezésére javasolt, elvileg nem különbözik Waugh és Burrows imént vizsgált módszerétől.

Dorfman egy autóipari vállalat példáján mutatja be lineáris programozási módszerét. A kiindulópont itt is a termelési kapacitás. Modelljében négy tényező szabhat határt a termelésnek: a motorszerelés, a gépi sajtolás, a személy- és a teherautó szerelése. A kiinduló adatok magukban foglalják az egy személy- és egy teherautó elkészítése során kapott profit nagyságát. A feladat: megállapítani a személy- és teherautók gyártása között azt a legkedvezőbb arányt, amely maximális profitot biztosít. Dorfman grafikus módszerek segítségével megállapítja a két termékfajta termelésének legkedvezőbb összeegyeztetését. Mint Waugh és Burrows módszeréről, Dorfman módszeréről is meg kell állapítani, hogy tulajdonképpen semmiféle kapcsolatban sincs a politikai gazdaságtannal.

A lineáris programozást nagyon sok gazdasági feladat megoldására alkalmazzák.

Meg kell jegyezni, hogy Nyugaton speciális konferenciákat tartanak a lineáris programozásról. Ilyen konferencia volt például Londonban 1954-ben.

Az „alkalmazott" ökonometria egyik legelterjedtebb válfaja a dinamikus programozás. Ezen olyan matematikai módszereket kell érteni, amelyeket a tőkés vállalat valamelyik

időszakra vonatkozó tevékenységi tervének elkészítésére alkalmaznak.[69]

Míg a lineáris programozás célja a legkedvezőbb arányok megállapítása a térben, addig a dinamikus programozásnak az a feladata, hogy javaslatokat tegyen az üzletembereknek a legkedvezőbb időbeli arányokra.

A cégek termelésének tervezése rendkívül bonyolult dolog, ha figyelembe vesszük a konjunktúra erős ingadozásait. Az ökonometrikusok ezekkel a nehézségekkel kifinomult matematikai módszereket igyekeznek szembeállítani, ezeket ajánlják az üzletembereknek vagy tanácsadóiknak gyakorlati tevékenységükhöz. A termelés tervezésének problémája az ökonometrikusok számára nem egyszerűen az a feladat, hogy a kereslet számításba vételével megállapítsák a termelés hozzávetőleges mennyiségét, hanem olyan termelési terv elkészítése, amely nemcsak a kereslet kielégítését, hanem a minimális termelési és tárolási költségeket is biztosítja.

A dinamikus programozás kidolgozása során az ökonometrikusoknak ilyen kérdéseket kellett megoldaniuk: hogyan jobb a tőkebefektetéseket elosztani a termelés különféle idényei vagy szakaszai között; hogyan csökkentsék a minimumra a tárolási költségeket (az idény-ágazatoknál ez különösen fontos probléma); hogyan állapítsák meg a termelési és a tárolási költségek legkedvezőbb arányát; mekkora a raktáron tartható optimális mennyiség?

A dinamikus programozás jelentősen elmarad a lineáris programozás mögött eredményeinek konkrétsága és megbízhatósága tekintetében. E módszer kénytelen elvonatkoztatni a kiinduló feltételek esetleges lényeges változásaitól. Kétségtelen azonban, hogy ennek a tisztán alkalmazott jellegű módszernek van létjogosultsága, és felhasználható a szocialista népgazdaság tervezésében is.

*

Az ökonometriát — mint erre nemegyszer rámutattunk — nem lehet egynemű jelenségnek tekinteni. Meg kell különböz-

[69] E módszer matematikai apparátusát, mint a lineáris programozását is, alaposan kidolgozzák a külföldi matematikusok és ökonometrikusok. Ezen a területen a legfontosabb munkák szerzői F. Modigliani, R. Bellman, H. Simon stb.

tetni a politikai gazdaságtani és az alkalmazott jellegű ökonometriai munkákat. Az ökonometriai munkák e két válfajának értékelése különböző.

Az ökonometrikusok munkái a politikai gazdaságtan területén — noha sok hasznos matematikai és statisztikai következtetést tartalmaznak — mégsem gazdagították a tudományt semmiféle új felfedezéssel. Az e csoporthoz tartozó ökonometriai munkák nem oldottak meg egyetlen olyan nagy elméleti problémát sem, amely a polgári közgazdászokat foglalkoztatja. Ez mindenekelőtt a gazdasági ciklus problémájára vonatkozik. Tehát az az állítás, hogy az ökonometria új szakaszt nyitott a politikai gazdaságtanban, nem helytálló.

Másképpen kell értékelnünk a második típushoz tartozó munkákat. E munkák közül sok nem politikai gazdaságtani, hanem gazdasági-technikai kérdéseket érint. E munkák előbbre tudták vinni a gazdasági-technikai számítások módszertanát a felső matematika alapján.

Éppen a második típushoz tartozó ökonometriai munkák sikerei keltették azt a benyomást, hogy az ökonometrikusok előbbre vitték a közgazdaságtudományt. A valóságban a polgári közgazdászok elméleti gondolata ugyanúgy zsákutcában van, mint azelőtt. S ezt nem lehet elkendőzni úgy, hogy azokra a munkákra hivatkoznak, amelyeknek nincsen kapcsolatuk a politikai gazdaságtannal.

Az ökonometria fejlődése a részletkérdések, alkalmazott problémák terén vitathatatlan. Ezt mindenki elismeri, aki figyelemmel kíséri ezt az irányzatot. „A klasszikus politikai gazdaságtan — írja Guitton, kiemelkedő francia polgári közgazdász — pontatlan, irreális, általános és univerzális volt, a mai politikai gazdaságtan (az ökonometriát véve figyelembe) pontosabb, részletes és konkrét."[70] Alátámasztja őt Divisia, aki kijelenti, hogy az ökonometriát csak „kis igazságok" érdeklik.[71] Egy harmadik polgári közgazdász — Granger — szintén megjegyzi, hogy az ökonometrikusok lemondanak a gazdaságnak mint egésznek tanulmányozásáról.[72]

---

[70] Lásd *V. Rouquet La Garrique:* Les problèmes de la correlation. p. 15.

[71] Lásd *A. Marchal:* La methode scientifique. t. 1. p. 248.

[72] Lásd *G. Granger:* Méthodologie économique. p. 302.

Az ökonometrikusok reorientációja újabb meggyőző tanújele a polgári politikai gazdaságtan előrehaladott bomlásának. A polgári közgazdászok közül — különösen azok közül, akik alkalmazott jellegű ökonometriai munkákkal foglalkoznak — sokan már nem hisznek abban, hogy a gazdasági fejlődés törvényei megismerhetők. Osztálykorlátaiknál fogva nem szánják rá magukat, hogy a marxizmus—leninizmus álláspontjára helyezkedjenek, és ezért szűk alkalmazott kérdések tanulmányozására térnek át.

A kapitalizmus általános válságának körülményei között fokozódik a polgári politikai gazdaságtan reakciósága. E folyamat egyik legvilágosabb megnyilvánulása a militarizmusnak, a fegyverkezési hajszának, a pusztító háborúnak és a parazita fogyasztás mindenféle formájának buzgó védelmezése.

A mai polgári közgazdászok minden módon igyekeznek igazolni a növekvő állami kiadásokat, a hadsereg és a fegyverzet növelését, a területi terjeszkedést, a gyarmatbirodalmak fenntartását, a szörnyű pusztulás veszélyét magukban hordó új háborúk előkészítését. Mindez nem jelenthet mást, csak azt, hogy példátlanul megnövekednek a nem termelő, parazita kiadások („faux frais"), melyeknek fedezése túlnyomórészt a dolgozókra hárul.

E vonás különös erővel jelentkezik az Egyesült Államoknak, annak az országnak a közgazdasági irodalmában, amely a háború után fokozatosan a polgári közgazdasági gondolat világközpontjává lesz. Az Egyesült Államokból terjed most az egész tőkés világban az a legenda, hogy a fokozódó fegyverkezési hajsza és a népgazdaság militarizálása a túltermelési válság legjobb ellenszere. Az Egyesült Államok és más tőkésországok polgári közgazdászai nagy buzgalommal magasztalják a munkanélküliségtől, a válságoktól, a termelési anarchiától és a tőkés gazdaság más ellentmondásaitól szerintük mentes hadigazdaság „előnyeit".

A háború után az amerikai polgári irodalomban, mint más tőkésországok irodalmában is, minden teketória nélkül dicsőítik a hírhedt „erőpolitikát". E. Reves, amerikai polgári szerző megfellebbezhetetlenül jelenti ki: „Most hiábavaló idővesz-

teség volna a gazdasági élet törvényeit keresni. Az indusztrializmus világában csupán ágyúk szabályozzák a termelést, a kereskedelmet és a fogyasztást."[1]

A polgári politikai gazdaságtan reakciósságának fokozódása, a militarizmus szorgos védelmezése abban fejeződik ki, hogy sok közgazdasági elmélet, amely a tőkés fejlődés előző szakaszaiban jelent meg, a második világháború után világosan kidomborodó imperialista és militarista értelmet kapott. Ez lett a sorsa például a malthusi elméletnek. Az imperialista terjeszkedés védelmezése fő tartalma lett a mai malthusizmusnak, amelyet különösen a népirtás legbarbárabb módszereinek — az atom-, a baktérium- és a vegyiháború — igazolására használnak fel.

Ugyanilyen sorsra jutott a határhaszon-elmélet alapját képező s a polgári politikai gazdaságtanban oly kedvelt „szűkösségi elv". A természeti erőforrásoknak az állami terület állítólagos korlátozottságával kapcsolatos korlátozottságára való hivatkozást széles körben alkalmazzák az imperializmus ideológusai a területi terjeszkedés igazolására.

A második világháború után széltében-hosszában használnak a hadiprogramok igazolására számos olyan elméletet, amely még a kapitalizmus általános válságának első szakaszában keletkezett, de akkor még nem volt olyan nyilvánvaló militarista hangzása. Ezekhez az elméletekhez kell sorolni mindenekelőtt a „tervszerű kapitalizmus elméletét".

A polgári közgazdászok „tervszerű" kifejezése a jelenlegi viszonyok között egyes szerzőknél imperialista értelmet kapott. Gyakran a gazdasági terjeszkedésnek, a nemzetgazdaság militarizálásának és az új világháború előkészítésének propagálásával kapcsolódik össze.

Meg kell jegyezni, hogy a háború után a keynesi elmélet is egészen nyilvánvaló imperialista és militarista értelmet kapott. Ma mindenekelőtt a fegyverkezési hajsza igazolását szolgálja az a keynesi elmélet, mely szerint a társadalmi keresletet az állami kiadások növelése útján mesterségesen ösztönözni kell, mert így lehet leküzdeni a tőkés gazdaság belső ellentmondásait. A „mérsékelt" infláció előnyeinek és a pusztító infláció veszélyességének problémáját a polgári közgaz-

[1] *E. Reves:* The Anatomy of Peace. New York 1945. p. 47.

dászok többsége, különösen az amerikaiak, mindenekelőtt a háborús programok finanszírozási módszereinek biztosítása szempontjából vizsgálják.

A mai polgári politikai gazdaságtan reakciós lényege abban is kifejeződik, hogy egyik legfőbb motívuma a gazdasági helyzetük megjavítására törekvő munkások harcának „elméleti" elítélése. A közgazdaságtudomány különféle területein a magas munkabért a legkülönbözőbb ürügyeken az összes mai társadalmi bajok legfontosabb forrásának tekintik. A polgári szerzők a véleményük szerint mértéktelenül magas munkabérekkel igyekeznek megmagyarázni a tömeges munkanélküliséget, a túltermelési válságokat, az inflációt, a külső piaci konkurrencia viszonyainak romlását, a tőkés mechanizmus rugalmasságát stb. A válságellenes és inflációellenes programok többségének jellemző vonása az, hogy szerzőik igyekeznek áthárítani a programok realizálásával kapcsolatos minden költséget a munkásosztályra és általában a dolgozókra.

Imperialista, militarista és munkásellenes beállítottság — ez az a legfontosabb tendencia, amely a mai polgári közgazdaságtudomány rothadását jellemzi. A kapitalizmus apologétái, hogy ezt a legfőbb tendenciát elleplezzék a közgazdaságtudomány „forradalmáról", „új közgazdaságtudomány" (new economics) megjelenéséről beszélnek. Egyes szerzők a polgári politikai gazdaságtan óriási „eredményeivel" kérkednek. Így hivatkoznak arra, hogy ennek a tudománynak ma sokkal több tényanyag és statisztikai adat áll rendelkezésére, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Például Schumpeter, bár megjegyzi, hogy a polgári politikai gazdaságtan 1914 és 1945 között nem gazdagodott semmiféle alapvetően új eszmével, a pozitív oldalt abban látja, hogy tökéletesedett a „kutatási technika", hogy „az eredmények biztatóbbá; a bizonyítékok pontosabbá váltak".[2]

A mai polgári politikai gazdaságtan efféle értékelései nem fedik a valóságot. Nem kell természetesen tagadni, hogy a mai közgazdászok gazdagabb tény- és statisztikai anyaggal rendelkeznek, mint a múlt közgazdászai. A lényeg azonban az, hogyan használják fel ezt az anyagot. A statisztikai anyag gazdagsága a legkevésbé sem teszi lehetetlenné meghamisítá-

[2] *J. A. Schumpeter*: History of Economic Analysis. p. 1145.

sát és apologetikus következtetések igazolására szolgáló tendenciózus feldolgozását. A polgári politikai gazdaságtan története számos ilyen példát ismer. Gondoljunk csak a német történelmi iskola, a harvardi iskola (Parsons), az institucionalisták (Mitchell és mások) példájára. A „nagyobb ciklusok elméletének" védelmezői a számok garmadáját mozgósítják, ettől azonban ez az elmélet nem vált egy jottányival sem tudományosabbá. Az apologetikus célok áthághatatlan korlátot szabnak a tényanyag és a statisztikai anyag tudományos felhasználásának minden gazdagsága ellenére.

A polgári közgazdászok más módszereket is alkalmaznak a közgazdaságtudomány állapotának megszépítésére. Így E. James a XX. századi közgazdasági gondolat történetével foglalkozó könyvében azért dicsőíti a mai polgári közgazdasági elméleteket, mert állítólag realisztikusabbak, mint a múlt közgazdasági elméletei.[3]

James arra hivatkozik, hogy a mai közgazdászok a mikroökonomikus elemzés helyett makroökonomikus kutatással foglalkoznak (vagyis a gazdasági jelenségeket nemzetgazdasági méretekben vizsgálják, nem pedig az egyes vállalat szempontjából), nem szorítkoznak a statikára, hanem előnyben részesítik a dinamikát, nem csupán a gazdasági egyensúly viszonyait vizsgálják, hanem az egyensúly megbomlásának számos esetét is.

Tagadhatatlan, hogy a polgári közgazdászok — ma, amikor a gazdasági ellentmondások oly hatalmasan megnövekednek — nem engedhetik meg maguknak azt a fényűzést, hogy ugyanolyan optimista és gondtalan magatartást tanúsítsanak, amilyen a múlt század polgári közgazdászait jellemezte. Az események fejlődése arra késztette a polgári szerzőket, hogy szembenézzenek a kapitalizmust fenyegető veszéllyel. Arra kényszerítette őket, hogy lemondjanak az olyan nyilvánvalóan képtelen és réges-régen csődöt mondott dogmákról, mint Say „realizálási elmélete", amely tagadja az általános túltermelést. A polgári szerzőknek végül is be kellett ismerniük, hogy a munkanélküliség és a gazdasági válságok nem véletlen jelenségek. A kellemetlen tények e kényszerű beismerését azonban nem szabad olyan tünetnek tekinteni, mely azt jelzi,

[3] *E. James:* Histoire de la pensée économique au XXe siècle. p. 701.

hogy a polgári politikai gazdaságtan a tudományos elemzés irányába fordult. E tények elismerése együtt jár olyan kísérletekkel, melyeknek célja bebizonyítani, hogy a tőkés rendszer talaján is el lehet kerülni a munkanélküliséget és a válságokat. Ezáltal a gazdaság legfontosabb problémáinak elemzése kezdettől fogva helytelen irányban halad. A történelem által halálra ítélt tőkés rendszer fenntartásának és megerősítésének eleve kitűzött reakciós célja tudományos terméketlenségre kárhoztatja a polgári szerzőket. Elemzésük tudománytalan jellege különösen abban fejeződik ki, hogy e — James szerint — „realisztikus" elemzésből felettébb reakciós következtetéseket vonnak le az állami kiadások növekedésének, a nemzetgazdaság militarizálásának, a fegyverkezési hajszának stb. kívánatosságára és célszerűségére vonatkozólag.

A tőkés gazdaság létét fenyegető ellentmondások és kellemetlen tények kényszerű elismerése nem változtathatja meg a polgári politikai gazdaságtan általános irányát. A polgári politikai gazdaságtan vulgáris és apologetikus marad. Továbbra is a tőke szolgálatában van, és ellenségesen áll szemben a dolgozók érdekeivel. Nagy arányokban használják fel a reakció ideológiai igazolására.

A vulgáris elméletek uralma nem zárja ki azt, hogy a közgazdaságtudomány egyes kérdéseiben, különösen a konkrét és az alkalmazott gazdaságtan területén a polgári közgazdászok értek el bizonyos eredményeket. Ezt a kérdést részletesen megvizsgáltuk az ökonometriával foglalkozó fejezetben. Az alkalmazott problémák növekedése azonban, mint ugyanebben a fejezetben bebizonyítottuk, sok esetben a polgári közgazdászoknak az elméleti kérdések elől való megfutamodását tükrözi, és közvetlenül kapcsolatos a polgári politikai gazdaságtan válságával.

*

Adams, G. P. 23
Adams, W. 166—68, 270, 271
Adenauer, K. 417, 434, 439
Aftalion, A. 402
Akerman, J. 44, 107, 208, 209, 442
Allais, M. 402, 404, 408, 447—49
Allen, R. G. D. 177, 499, 500
Alter, L. 54
Amonn, A. 324
Annyenkov, P. V. 179
Anshen, M. 191
Anthony, K. 89
Aptheker, H. 85
Ardant, G. 12, 39, 61, 300, 301, 331, 505
Armstrong 126
Attlee, C. E. 24
Ayres, C. E. 93, 331, 366

Bachmann 172
Bain, J. S. 268
Baran, P. A. 358, 401, 402
Bartoli, H. 42
Bastiat 391, 406
Baudin, L. 118, 402, 406
Baumol, W. J. 11, 12, 134, 202, 203, 287, 380
Beach, E. F. 482, 483
Bebel, A. 47
Bechaud 303
Behrendt, R. F. 424, 425
Bell 410
Bellmann, R. 511
Berge, W. 416
Berle A. A. 80, 81, 83, 84, 170
Bettelheim, Ch. 387
Beveridge, W. 29
Bigo, P. 41
Bljumin, I. G. 64, 78, 457
Bogdanov, A. 218
Boulding, K. E. 100, 168, 169
Bowley, A. L. 266, 499, 500
Böhm, F. 91, 283, 402, 407, 411, 412, 414, 415, 432, 435, 436
Braithwaite, J. B. 462
Brentano, L. 86, 148
Brodsky, M. 443
Broglie, L. de 92
Bronfenbrenner, M. 147, 333
Brown, H. G. 67
Burns, A. F. 53, 230, 235, 236, 334
Burrows, G. L. 508—10
Bye, R. T. 129

Carr, E. H. 9, 22
Cassel, G. 304, 335, 336
Casselman, P H. 11
Chamberlain, N. W. 107
Chamberlin, E. H. 251, 252, 257—63
Chandler, L. V. 11, 12, 202, 203, 233, 287
Christians, S. H. 203
Clark, C. 387, 470
Clark, J. B. 93, 94, 131, 137, 138, 146, 151, 260
Clark, J. M. 108, 125, 131, 137, 138, 156, 186, 222, 264, 284, 285, 444, 457
Clark, R. W. 195

Cogniar, R. P. 499
Coleman, J. K. 147
Colm, G. 157, 186
Commons, R. 86
Copeland, M. A. 331
Coué, E. 215
Cournot, A. 265

Dalton, H. 350
Dantzig, T. 507
Davidson, D. 304
Davis, H. T. 447
Dehove, G. 118
Denis, H. 58
Dickinson, H. 304, 312
Diebold, J. 245, 246
Dimitrov, G. 25
Divisia 448, 512
Dobb, M. 135
Domar, E. D. 44, 100, 369, 370, 444
Domarchi 45
Dorfman, R. 507, 510
Douglass 459
Drucker, P. F. 244, 245, 247
Dunlop, J. T. 139
Dunoyer 391
Durbin, E. F. M. 186, 187
Dvorkin, I. 64, 78

Edgeworth, F. Y. 112
Einaudi, L. 65
Einzig, P. 149, 152, 232, 247
Eisenhower, D. 52, 206
Engels, F. 47, 71, 110, 112, 148, 153, 179, 364, 384, 452
Erhard, L. 402, 417, 418, 436, 439, 466
Estey, J. A. 213, 214
Eucken, W. 91, 95, 282, 402, 407, 409, 410, 412—14, 416, 417, 420, 428—32, 436, 437
Ezekiel, M. 485

Fabricant, S. 159
Fellner, W. J. 139, 251, 333, 334
Finney, D. J. 485
Fisher, A. G. 428
Fisher, I. 455
Flynn, J. T. 40
Fogarty, M. P. 189
Foster, W. Z. 333

Fourastié, J. 58, 69, 92, 378, 381—87
Fraser, L. 57
Frisch, R. 447, 455
Fusfeld, D. R. 189, 337

Galbraith, J. K. 40, 53, 68, 252, 268, 270, 271, 334, 356
Galloway, G. B. 187
Geraszimov, G. 215
Goldenweiser, E. 10, 11
Gonnard, F. 391
Goodwin 470
Gordon, R. 470, 471
Graham 23
Granger, G. 45, 443, 449, 512
Gray, H. M. 166—68, 270, 271
Grayson, H. 316, 328
Greaves, P. L. 396
Grotkopp, W. 293, 409, 436
Guitton, H. 512
Gunther, J. 180
Günther, A. 55

Haavelmo, T. 369, 373, 485—95
Haberger, A. 255
Haberler, G. 209, 447
Hacker, L. M. 40, 86
Hages, H. 15
Hahn, K. A. 231
Hamberg, D. 46
Hand 287
Haney, L. H. 61, 62, 250
Hansen, A. H. 40, 41, 66, 157, 172, 202, 211, 217, 224, 226, 227, 235, 268, 277, 300, 327—29, 345, 357—61, 366, 367, 447
Hansson, P. A. 312
Harbison, F. H. 147
Harris, S. E. 16, 37, 151, 196, 232, 295, 332, 345, 357, 361, 363, 366
Harrod, R. F. 46, 172, 211, 224, 229, 230, 242, 278, 332, 369, 371—73, 470
Hart, A. G. 32, 33
Harton, B. 88
Hawtrey, R. G. 211
Hayek, F. A. 40, 85, 86, 109, 134, 135, 305, 428, 438, 447
Hellwege 410

Hicks, J. R. 15, 118—20, 122—27, 133—35, 145, 146, 152, 211, 217, 222, 227, 251, 369
Higgins, B. 357
Hitler, A. 420
Hmelnyickaja, J. 427, 441
Hoover, H. 52, 334, 398, 399
Hruscsov, N. Sz. 10, 73, 79, 249
Huxley, Th. 112

Irmler, H. 410, 428

James, E. 10, 17, 18, 41, 46, 98, 138, 139, 172, 302, 391, 403, 407, 517, 518
Jefferson, Th. 40
Jevons, W. S. 117
Jewkes, J. 60, 61
Johnson, H. G. 66
Johnston, E. 17, 77
Jouvenel, B. de 300
Jöhr, W. A. 214

Kahn, A. 191
Kahn, R. F. 216, 293, 468
Káldor, N. 133, 134, 472
Kalecki, M. 44, 470
Kantorovics, L. V. 507
Kaplan, A. D. 253, 259, 264
Karrenberg, F. 393
Keirstead, B. S. 97, 369, 377
Kennedy, Ch. 126
Keynes, J. M. 12, 13, 29, 95, 96, 100, 103—06, 172, 209, 211—13, 217, 220—22, 224, 226, 227, 232, 233, 290, 292, 293, 295, 296, 300—05, 319, 327, 329—57, 362—69, 371, 378, 399, 447, 468
Keyserling, L. 178, 179
Klein, L. R. 339, 445, 447, 448, 457—59, 470, 472—76, 481—83
Knight, F. 260
Kokkalisz, A. 122
Koopmans, T. C. 445, 483, 507
Kopernikusz, M. 9
Kotov, V. 426
Krause, A. 59, 60
Kreuger, T. 312
Krilov, A. N. 113
Kurihara, K. K. 104, 333, 367
Kuczynski, J. 418
Kuznets, S. 84, 468

Landauer, C. 187
Lautenbach, W. 293, 418
Lee, M. W. 376
Lenin, V. I. 47, 71, 77, 87, 161, 163, 197, 343, 413, 433, 470
Lensch, P. 197
Leontief, W. 70, 445, 501—06
Leonyidov, A. 9
Lerner, A. P. 447
Lester, R. A. 140, 141
Lewis, W. A. 91
Lilienthal, D. E. 253, 254
Lindahl, E. 89, 90, 99, 100, 106, 304, 310—15, 319, 322
Lindblom, C. E. 146
Lippmann, W. 9. 399, 403, 428
Little, I. M. D. 137
Lorwin, L. 54
Lose, A. 426
Lundberg, E. 100, 208, 304, 305, 312, 328, 329
Lundgren, K. H. 309, 310, 318, 320, 321
Lutz, F. A. 402, 409, 410
Lydall, H. 480

Machlup, F. 23, 147, 267, 285, 286
Majumdar, T. 462
Malthus, Th. R. 38, 225, 344, 429
Marchal, A. 61, 63, 92, 303, 443, 449, 484, 485, 512
Marchal, J. 45, 142—45
Marschak, J. 445, 450. 451, 473
Marshall, A. 126, 137, 331
Marx. K. 7, 14, 20, 27, 41—47, 69, 71, 72, 74, 83—85, 110—12, 117, 131, 148, 176, 179, 200, 201, 218, 228, 242, 306, 309, 321, 322, 332, 339, 346, 353, 364, 375, 377, 380, 382—85, 387, 448, 452
Mason, E. S. 286, 287
McKinsey, J. C. 464
Meade, J. E 172, 409, 410, 428
Means, G. C. 81
Mendès-France, P. 12, 39, 300, 301, 331, 505
Menger. K. 117

Meyer, F. 409
Miksch, L. 402, 409, 410
Mises, L. 36, 39, 40, 89, 135, 390—94, 396, 397
Mitchell, B. 90, 398
Mitchell, W. C. 86, 517
Modigliani, F. 511
Monnet, J. 301
Moore, W. 471
Moore, S. 112
Morgenstern, O. 115, 460—67
Moulton, H. G. 208, 214, 215
Mund, V. A. 169, 170
Murad, A. 357
Murphy, C. 194
Müller, J. H. 140
Müller-Armack, A. 402, 434
Myrdal, G. 304, 309, 310, 312, 313, 319

Naumann, R. 391, 403
Nelson, D. 177
Neumann, J. von 92, 115, 460—67, 479
Neymarck, F. 296
Nogaro, B. 402
Noyelle 300
Nutter, J. 273, 274
Nyekras, L. V. 468
Nyikityin, Sz. 505

Ogburn, W. 195
Ohlin, B. 304, 310, 312, 315, 316, 320, 327, 328
Orton, W. A. 279
Oshima, H. T. 158
Owen, R. 364

Pareto, V. 110, 120
Parsons, T. 517
Patton, R. D. 23, 156
Peacock, A. 409
Pedersen, J. 151
Perón, J. D. 25
Perroux, F. 301, 302
Peterson H. 390
Picard, R. 397, 402
Pierson 468
Pigou, A. C. 98, 131—33, 261
Pirou, G. 402
Plehanov, G. V. 197
Pohle, L. 55
Polander, T. 320
Pollock, F. 203, 246
Prochnow, H. 401
Ptolemaiosz 9

Quesnay, F. 338

Randall, C. B. 82, 83
Rees, A. 30
Reves, E. 514, 515
Ricardo, D. 71, 153, 332, 364, 385
Richberg, D. R. 146
Riplicy, J. 88
Rist, Ch. 39, 399, 400
Rjabuskin, T. 505
Robbins, L. 14, 30, 31, 284, 399, 404
Robertson, D. H. 46, 126, 127, 222
Robertson, R. M. 256
Robinson, E. G. 260
Robinson, J. 43, 45, 47, 58, 98, 99, 122, 172, 215, 224, 251, 252
Robinson, L. 15
Rocher, P. 443
Rogin, L. 45
Roll, E. 295
Roos, Ch. 447
Roosevelt, F. D. 40, 54, 172, 189, 192—94, 251, 337, 363, 398, 400
Roosevelt, Th. 268
Rostow, W. W. 46, 177, 369, 371, 379, 380
Rotschild, K. W. 258
Rougier, L. 282, 402
Rouquet La Garrique, V. 445, 448, 485, 499, 512
Roy, R. 499
Röpke W. 255, 282, 402, 405, 412, 417, 420, 424, 425, 428, 432, 434, 435
Rueff, J. 389, 393, 395—97
Ruggiero, G. de 86
Ruggles, R. 108
Russell, B. 86
Rüstow, A. 402, 403, 405, 415

Salleron, L. 58
Samuelson, P. A. 31, 157, 217, 222, 444

Saulnier, R. J. 194
Sauvy, A. 172, 234
Say, J. B. 13, 64, 94, 103, 138, 203, 306, 318, 324, 335, 337, 389, 390, 429, 517
Schachtsschabel, H. G. 56
Scheidemann, Ph. 197
Schmeldors 402
Schmidt, E. P. 401
Schmidt, K. 437, 438
Schmoller, G. von 86, 429
Schnapper, M. 88
Schoeffler, S. S. 60, 67, 470, 471
Schultz, H. 497—499
Schumpeter, J. A. 28, 46, 93, 94, 97, 118, 259, 271, 283, 357, 377, 447, 516
Seldes, G. 400
Senior, N. W. 308
Shackle, G. L. S. 305
Shaw, G. B. 332
Shaw, E. S. 33, 232
Simon, H. 511
Simons, H. C. 428
Sismondi, J. Ch. L. S. de 223, 306
Slichter, S. H. 139, 147, 177, 232, 233
Sljapentoh, V. 6
Smith, A. 71, 106, 377
Smithies, A. 444, 480
Snejerszon, A. I. 166, 299
Sombart, W. 290
Soule, G. 37, 45, 66
Spann, O. 55, 290
Spiegel, H. W. 131, 138
Sraffa, P. 251
Stackelberg, H. von 150, 251
Stamp, J. Ch. 134
Stassen, H. 77
Stein, G. 275
Steiner, G. A. 156, 157, 160—63, 165, 167, 179, 190, 192, 365, 398, 400
Stigler, G. J. 273
Stindle 357
Stolzmann, R. 55
Strachey, J. 23, 27, 333
Suvla, R. S. 296
Sweezy, A. 357, 361
Szegal, J. J. 310, 311, 326
Sztyepanov, I. 218
Szuscsenko, V. 276

Thompson, W. 364
Thomson, W. T. 112
Thünen, J. H. 137
Tinbergen, J. 211, 277, 445, 447, 457, 469, 470, 472, 476—78, 483—85, 497
Tintner, G. 445, 447, 454
Triffin, R. 251
Truman, H. S. 30, 178
Tugan-Baranovszkij, M. I. 46, 142, 145, 148
Turley, H. 420

Ulbricht, W. 441

Varga, J. 164, 165, 171
Veblen, Th. 36, 123
Viner, J. 172
Vining, R. 178, 464

Wagemann, E. 293
Wagenführ, H. 55, 56
Wald, A. 455
Wallace, D. H. 233
Walras, L. 97, 110, 117, 467, 505
Washburn, A. McC. 84
Waugh, F. V. 455, 456, 508, 510
Weber, W. 390
Wegforss, E. 315
Wendzel, J. T. 285
Weston, J. 383, 384
Weydemeyer, J. 364
Wicksell, K. 98, 304—09, 313, 330, 337
Wiener, N. 246
Williams, F. 24
Wilson, T. 139
Wormuth, F. D. 191
Wotton, B. 56, 57
Wright, Ch. W. 195
Wright, D. McC. 23, 42

Young, A. 56

Zajcev, J. N. 316, 325
Zassenhaus, G. 191
Zeuthen, F. L. 285
Zimmermann, L. J. 339
Zurawicki, S. 68
Zsibickaja, E. D. 327

TARTALOM

ELŐSZÓ 5

I. fejezet

A MAI POLITIKAI GAZDASÁGTAN VÁLSÁGÁNAK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE 7

1. A mai polgári politikai gazdaságtan válságának kialakulása 7
2. A szociális demagógia új módszerei 21
3. A polgári politikai gazdaságtan főbb irányzatai közötti viszony változásai 28
4. A polgári politikai gazdaságtan válságának legfontosabb mozzanatai 37
5. A polgári politikai gazdaságtan válságának sajátosságai a háború utáni szakaszban 48
6. A politikai gazdaságtanban észlelhető válság polgári értelmezésének bírálata 55

II. fejezet

A POLGÁRI POLITIKAI GAZDASÁGTAN MÓDSZERTANÁNAK FEJLŐDÉSE 74

1. A vulgáris historizmus új formái 74
2. Az objektív gazdasági törvények tagadása 87
3. Az egyensúlyelmélet válsága 93
4. Az úgynevezett makroökonomikus módszer 101
5. A matematikai módszerek jelentőségének hangsúlyozása 109

III. fejezet

A HATÁRHASZON- ÉS A HATÁRTERMELÉKENYSÉGI ELMÉLET FEJLŐDÉSE 116

1. A határhaszon-elmélet fejlődése 117
2. A határtermelékenységi elmélet válsága 137

IV. fejezet

AZ ÁLLAM GAZDASÁGI SZEREPÉRE VONATKOZÓ POLGÁRI ELMÉLETEK BÍRÁLATA 156

1. A polgári szerzők az állami gazdasági funkciók megerősödésének okairól 160
2. A tőkésállam gazdasági befolyásának határai 172
3. A nemzetgazdasági tervezés lehetetlensége a kapitalizmusban 185
4. A militarizálás apológiája a „tervezés" zászlaja alatt 191

V. fejezet

A POLGÁRI VÁLSÁGELMÉLETEK FEJLŐDÉSE 202

1. A mai polgári válságelméletek egyes sajátosságai ... 203
2. A lélektani válságelmélet 212
3. A multiplikátor- és az akcelerátor-elmélet 216
4. Az elégtelen fogyasztás elméletének mai változatai ... 223
5. A válságok és az infláció problémája 230
6. A „konjunktúra-stabilizátorok" elméletének bírálata 235

VI. fejezet

A MONOPÓLIUMOK ÉS A VERSENY 250

1. A monopóliumok polgári elméleteinek általános jellemzése 250
2. Chamberlin „monopolista verseny" elmélete 257
3. Az oligopólium elmélete 262
4. Az „ellensúlyozó erők" elmélete 268
5. A „gazdasági hatalom dekoncentrációjának" elmélete 273
6. A monopóliumok semleges tényezőként való értelmezése 277

VII. fejezet

AZ IRÁNYÍTOTT KAPITALIZMUS ELMÉLETEI 289

1. Az „irányított kapitalizmus" elméleteinek általános vonásai 289
2. A politikai gazdaságtan stockholmi iskolája 304
3. A keynesizmus jelentősége 330
4. A gazdasági dinamika elmélete 369

VIII. fejezet

A MAI NEOLIBERALIZMUS 389

1. A régi liberalizmus 389
2. A neoliberalizmus általános jellemzése 402
3. A nyugatnémet neoliberalizmus 417

IX. fejezet

AZ ÖKONOMETRIA LÉNYEGE ÉS HELYE A MAI POLGÁRI POLITIKAI GAZDASÁGTANBAN 442

1. Az ökonometria elméleti alapja 447
2. A mai ökonometria fő irányzatai 459
   A) *Politikai gazdaságtani jellegű munkák*
      a) Kísérlet a „játékelméletnek" a közgazdaságtudomány alapjaként való feltüntetésére 460
      b) Ökonometriai ciklus-modellek 467
      c) Haavelmo „gazdasági növekedési" modellje ... 485
      d) A kereslet elemzésével foglalkozó ökonometriai munkák 496
   B) *Alkalmazott jellegű munkák*
      a) W. Leontief módszere 501
      b) A lineáris programozás 506

ÖSSZEFOGLALÁS 514

Szerkesztette: Dr. Rózsa István. A borítót és a kötéstervet Nagy Béla készítette. Műszaki vezető: Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő: Lengyel József. A szedést 1962. I. 30-án kezdték meg, megjelent 1962. V. 15-én 3000 példányban. Tartalmaz 33 (A/5) ívet.

62/27815. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi utca 28.

I.G. Bljumin

A mai polgári politikai gazdaságtan válsága

52,– Ft

I. G. Bljumin

A MAI POLGÁRI POLITIKAI GAZDASÁGTAN VÁLSÁGA

A politikai gazdaságtan témakörében megjelent számos könyv foglalkozik a nyugati polgári politikai gazdaságtan kritikájával, és csaknem mindegyikben találunk célzásokat, utalásokat polgári közgazdászok tételeire, a polgári közgazdaságtan irányzataira. A magyar olvasó azonban nem nagyon ismeri ezeket az irányzatokat, sem pedig művelőit.

Bljumin könyvének egyik részében sorra veszi a legfontosabb problémákat, többek között a határhaszon-elméletet, a határtermelékenység elméletet, az állam gazdasági szerepét, a monopóliumok, a szabadverseny kérdését, ismerteti a burzsoá közgazdászok ezekre vonatkozó nézeteit, majd megcáfolja a téves tételeket. A másik részben a főbb irányzatokat veszi bonckés alá.

A szerző bőséges anyagot dolgoz fel művében.

Úgyszólván egyetlen valamelyest is ismert polgári közgazdászról sem feledkezett meg. Megállapításaikat részletes ismertetés, terjedelmes idézetek után szilárd és következetes marxista—leninista álláspontról, elvi alapon bírálja. Sohasem mulasztja el felhívni az olvasók figyelmét a megbírált nézetek, tételek, irányzatok, módszerek egy-egy haladó vonására vagy olyan mozzanatára, amelyet a szocialista politikai gazdaságtan művelői is felhasználhatnak.

Bljumin okfejtése rendkívül logikus, nyelvezete világos, egyszerű, ezért nagy tudományos igénnyel megírt könyve nemcsak a közgazdászok érdeklődésére tarthat számot, hanem minden olyan olvasó számára is, aki meg akar ismerkedni a polgári közgazdaságtan irányzataival, művelőivel, problémáival, s általában, akit foglalkoztatnak a mai kapitalizmus problémái.

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ